

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ПОЛІТИЧНИХ І ЕТНОНАЦІОНАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

3'2005

ISSN 0130-5247

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

Науковий журнал
Заснований 1957 р.
Виходить 6 разів на рік

© Редакція "УІЖ"

№ 3 (462)

ТРАВЕНЬ–ЧЕРВЕНЬ 2005

Свідectво про державну реєстрацію
серія КВ № 263 видано Держком-
видавком України 14.XII.1993 р.

Головний редактор
академік НАН України **В.А.СМОЛІЙ**

Наукова рада

Любомир Винар (Кент, США), **Я.Д.Ісасевич** (Львів), **Зенон Козут** (Едмонтон, Канада), **І.Ф.Курас** (Київ), **В.М.Литвин** (Київ), **Анджей Поппе** (Варшава, Польща), **В.Ф.Репринцев** (Київ), **А.Г.Слюсаренко** (Київ), **П.С.Сохань** (Київ), **В.С.Степанков** (Кам'янець-Подільський), **П.П.Толочко** (Київ), **П.Т.Тронько** (Київ), **Б.М.Флоря** (Москва, Росія)

Редколегія

В.Ф.Верстюк, **С.В.Віднянський**, **В.М.Волковинський**, **О.І.Гуржій**, **В.М.Даниленко**, **Ю.З.Данилюк**, **М.Ф.Дмитрієнко**, **О.М.Донік** (заст. головного редактора), **В.І.Кузнецов** (заст. головного редактора), **С.В.Кульчицький**, **В.І.Кучер**, **О.С.Лисенко**, **М.І.Панчук**, **Р.Я.Пиріг**, **О.П.Ресніт** (заст. головного редактора), **В.М.Ричка** (заст. головного редактора), **О.С.Рубльов** (заст. головного редактора), **В.Ф.Солдатенко**, **В.П.Трошинський**, **О.А.Удод**, **Ю.І.Шаповал**

Наукові редактори

канд. іст. наук **О.М.Донік**, д-р іст. наук **О.П.Ресніт**, д-р іст. наук
В.М.Ричка, канд. іст. наук **О.С.Рубльов**

Матеріали в номер готували редактори: С.Г.Архипенко, В.В.Григор'єв, В.І. Кузнецов

Електронна версія: канд. іст. наук **А.Г.Плахонін**, **О.В.Жданович**
www.history.org.ua/journal/index.htm

Редакція публікує матеріали, не завжди поділяючи погляди їх авторів

Коректор – Н.Ю.Мельник

Комп'ютерна верстка – Н.О.Скородуб

Обкладинка – Н.О. Скородуб

Підп. до друку 10.06.2005 р.

Формат 70х100/16. Папір офс. № 1.

Гарн. SchoolBook. Друк офсет.

Ум. друк. арк. 19,5. Обл.-вид.арк. 21

Тираж 1200 прим. Зам. № 5-69.

Оригінал-макет виготовлено у видавництві "Дієз-продукт", свідоцтво ДК № 546 від 31.07.2001 р.

03040, м. Київ, вул. Ломоносова, 8-Б. Тел./факс: 258-64-65, e-mail: diez94@mail.ru

Віддруковано з позитивів у ЗАТ "Київська книжкова фабрика"

UKRAINIAN HISTORICAL JOURNAL. Institute of the history of the Ukraine, Institute of the political and ethno-national researches. Scientific journal. Founded in 1957. Published 6 times at year. Editor-in-chief V.A.Smolii. Address of the editorial office: 4, M.Hrushevs'koho, Kyiv, 01001, Ukraine. Tel. (044) 278-52-34, fax (044) 279-63-62, e-mail: UHG@history.org.ua

Адреса редакції: вул. М.Грушевського, 4, Київ, 01001, Україна. Телефон (044) 278-52-34, факс (044) 279-63-62, електронна пошта: UHG@history.org.ua.

Національна академія наук України
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ПОЛІТИЧНИХ І ЕТНОНАЦІОНАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

З М І С Т

С Т У Д І Ї

Кентій А. В., Лозицький В. С. Партизанський рух 1941–1944 рр. в Україні. Беркгоф Карел (Амстердам, Нідерланди). Чи було релігійне відродження в Україні під час нацистської окупації?	3
Голіш Г. М. (Черкаси). Наслідки німецько-радянської війни для неповнолітніх громадян України	16
Романько О. В. (Сімферополь). Підрозділи східних легіонів у німецьких збройних силах (1941–1945 рр.)	37
Патриляк І. К. Підготовка старшин та підстаршин у військових школах УПА	50
Іванов О. Ф., Іваньков І. О. Політика нацистського режиму стосовно етнічних німців України	61

* * *

Тронько П. Т. Внесок народу України в Перемогу над гітлерівськими загарбниками.....	83
---	----

* * *

Рудакова Ю. К. Основні аспекти земельної політики уряду Павла І на території Правобережної України	95
Ткаченко В. В. (Чернігів). Комунітарні ідеї в українському суспільстві останньої чверті XIX – початку XX ст.	101
Граціозі Андреа (Неаполь, Італія). Голод у СРСР 1931–1933 рр. та український голодомор: чи можлива нова інтерпретація?	111
Шаповал Ю. І. Справа "Спілки визволення України": погляд із відстані 75 років	120
Киридон А. М. (Полтава). Українська православна церква (1930–1936 рр.) ..	132

ІСТОРІЯ В ОСОБАХ

Реєнт О. П. Академік НАН України Петро Тимофійович Тронько (до 90-річчя від дня народження)	143
---	-----

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Возний І. П. (Чернівці). Середньовічний Хотин у вітчизняній та зарубіжній історіографії	159
Сапухіна Л. П. (Суми). Документальні матеріали українських істориків у фондах Сумського обласного краєзнавчого музею	168
Маркітан Л. П. Друга світова війна в документальних фільмах Олександра Довженка	175

СПОГАДИ

Генерал армії І. Д. Черняхівський в очах його сучасників (вступну статтю й документи до друку підготував О. М. Фил ь)	192
---	-----

РЕЦЕНЗІЇ

Верба І. В. О. І. Гуржій, М. Б. Парахіна. Етнологічні осередки України в 20-х – на початку 30-х років XX ст. Нарис діяльності	197
Іщенко Я. О. Українська фалеристика: З історії нагородної спадщини: У 2-х кн. - Кн. 1.	207
Мельник О. І. (Едмонтон, Канада). Вермахт. Міфи і реальність	208
Молчанов В. Б. О. А. Буравський. Поляки Волині у другій половині XIX – на початку XX ст.	214
Гедьо А. В. (Київ), Пахоменко С. П. (Маріуполь). І. Лиліо. Нариси з історії грецької громади Львова XVI–XVII століть	221

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

Лобода М. К. Круглий стіл у Житомирському державному університеті ім. І. Франка, присвячений 60-річчю звільнення України	223
Пастушенко Т. В. Міжнародна наукова конференція "Незабутні сторінки історії нашого народу" (до 60-річчя звільнення України від гітлерівських загарбників) .	227
Яковлева Т. Г. (Санкт-Петербург, Російська Федерація).	228
Шевченківські читання в Санкт-Петербурзі	233
Нові книги	236

А.В. Кентій, В.С. Лозицький*

ПАРТИЗАНСЬКИЙ РУХ 1941–1944 рр. В УКРАЇНІ

У статті на підставі широкого кола архівних джерел висвітлюється становлення і розвиток партизанського руху 1941–1944 рр. в Україні, аналізується бойова, диверсійна і розвідувальна діяльність народних месників та її вплив на вигнання нацистів з української землі. Автори звертають увагу на прорахунки і помилки в організації партизанської боротьби, на стосунки партизанів з ОУН і УПА.

Історія людства, яка сягає глибиною в тисячоліття, неодноразово була свідком кривавих збройних конфліктів та воєн, внаслідок яких гинули цивілізації, зникали могутні колись держави, йшли з життя мільйони людей. Не стало винятком і ХХ ст. Страшний слід у пам'яті людства залишила Друга світова війна 1939–1945 рр.

Однією з особливостей останньої став широкий антифашистський рух Опору, який розгорнувся на теренах Європи та Азії, окупованих гітлерівською Німеччиною й її союзниками. Найефективнішою формою його став партизанський рух. За оприлюдненими даними, на території СРСР діяли 1 млн., в Югославії – від 500 до 800 тис., Франції – 500 тис., Польщі – 130 тис., Греції – 122 тис., Албанії – 70 тис., Бельгії – 23 тис. партизанів та бійців руху Опору¹. Їхня діяльність відіграла важливу роль у дезорганізації тилу армій фашистського блоку і в їх остаточному розгромі.

Ареною безкомпромісного протиборства з гітлерівцями стала територія України. Хоч проти нацистів, починаючи з другої половини 1942 р., діяли й формування українських націоналістів різних провідів, але основний тягар антифашистського збройного Опору винесли на своїх плечах радянські партизани, загальна чисельність яких у середині 1970-х рр. обчислювалася в більш як 500 тис. осіб².

Втім, тяга до партизанства, як вважав відомий український історик М.Антонович, була здавна притаманна українцям. У листі від 12 січня 1945 р. до відомого історика-архівіста В.Міяківського він писав: "...Кожний нарід має якийсь свій спеціальний стиль воювання, який йому внутрішньо відповідає і віддзеркалює уявлення народу про війну взагалі..." На думку М.Антоновича, "...для українців такий стиль війни – це і є партизанщина"³.

Радянська історіографія впродовж майже півстоліття залишила досить великий доробок з історії руху Опору 1941–1944 рр. в Україні. Зокрема лише у 1944–1974 рр. вийшли в світ 274 назви мемуарів, збірників документів, видань масової та науково-популярної літератури, а також 189 книжок художніх творів про цей рух. Однак тогочасний стан історичної науки виключав об'єктивне й неупереджене вивчення проблем партизанської боротьби. Увага дослідників переважно зосереджувалася на постійному підкреслюванні керівної ролі компартії в організації останньої, на міфологізації збройної боротьби у ворожому тилу, героїзації її учасників.

У працях радянських істориків наполегливо проводилася думка про те, що партизанський рух мав всенародний характер, що він користувався необмеженою підтримкою місцевого населення. При цьому, звичайно, замовчувався той факт, що в західному регіоні республіки переважна більшість населення підтримувала ОУН-УПА і сприймала партизанів як зайд, котрі прийшли, щоб, за наказом Кремля, знищити український визвольний рух.

Поза увагою радянських істориків залишилася й така актуальна для нашого часу проблема, як стосунки партизанів з ОУН-УПА, їх ставлення до населення

* Кентій Анатолій Вікторович – архівіст Центрального державного архіву громадських об'єднань України; Лозицький Володимир Сергійович – директор Центрального державного архіву громадських об'єднань України, канд. іст. наук.

західних областей України, котре нерідко розглядалося як вороже середовище відносно останніх. Нез'ясованою виявилася у той час і низка інших питань партизанської боротьби. Зокрема радянська історіографія, відчуваючи постійний ідеологічний тиск компартапарату, не спромоглася визначитися з чисельністю її учасників, яка коливається в межах від 180 тис. до 500 тис. осіб⁴. Це ж стосується й втрат, яких зазнали партизани у 1941–1944 рр., що до цього часу залишаються невстановленими остаточно, хоч останнім часом з'являються фантастичні цифри – від 50 тис. до 100 тис. чол.⁵

Викликають сумніви у дослідників і відбиті в офіційних документах партизанського руху України результати бойової діяльності його учасників, які оцінюються у майже 470 тис. вбитих та поранених вояків противника й осіб, котрі з ними співпрацювали. Зазначена цифра, безумовно, виглядає дуже завищеною. Адже за підрахунками істориків колишньої НДР, втрати гітлерівців від дій партизанів на теренах усього колишнього СРСР становили лише 550 тис. осіб⁶.

Після виборення Україною в серпневі дні 1991 р. державної самостійності питання руху Опору 1941–1944 рр. не знайшли, на жаль, належної зацікавленості у науковців. Серед праць цього періоду слід виділити науково-публіцистичну книгу А.С.Чайковського "Невідома війна (Партизанський рух в Україні 1941–1944 рр. Мовою документів, очима істориків)" (К., 1994), розділ "Рух Опору в окупованій Україні" ("Політична історія України. XX століття. Україна у Другій світовій війні (1939–1945)" (Т.4. – К., 2004), автором якого є В.І.Кучер. У стислій формі окремі питання руху народних месників відбито також і в інших працях, у матеріалах наукових конференцій, проведених Інститутом історії України НАНУ. Привертає увагу й науково-довідкове видання "Україна партизанська. 1941–1945. Партизанські формування та органи керівництва ними" (К., 2001), підготовлене архівістами ЦДАГОУ.

Однак, на нашу думку, дистанціювання сучасних українських учених від проблем історії руху Опору 1941–1944 рр. не може бути виправданим. Взагалі бойові й диверсійні дії учасників останнього були, є та ще довго будуть органічною і невід'ємною частиною будь-якого широкомасштабного збройного конфлікту в світі. Партизанський рух, основу якого становить патріотично налаштоване громадянство, завжди буде важливим оперативно-стратегічним фактором, гострою зброєю у боротьбі з будь-яким агресором. І це блискуче довів він в Україні у 1941–1944 рр. Та й дії українського збройного підпілля в західних областях держави методами партизанської війни завдали чимало клопоту радянському тоталітарному режиму у 1946–1956 рр.

Дуже важко далася і СРСР тривала збройна боротьба з афганськими моджахедами в 1979–1989 рр. Це ж стосується аналогічних подій в Іраку, Чечні (Росія) та в інших регіонах світу.

Недооцінка значення фактора партизанського руху завжди тягне невиправдані втрати матеріальних і людських ресурсів. Це повною мірою відчули на собі країни – учасниці війни й 1941–1945 рр.

Напад нацистської Німеччини на СРСР застав вище партійно-радянське керівництво у Москві невідготовленим до усвідомлення реалій тогочасного міжнародного становища, а збройні сили країни – в стані масштабної реорганізації та технічного переоснащення новими видами бойової техніки. В умовах відступу Червоної армії на основних стратегічних напрямках у Кремлі після першого тижня жорстоких боїв, нарешті, усвідомили, що агресія Німеччини – це не широкомасштабна провокація, а справжня війна і що на тому етапі ворог виявився сильнішим за СРСР. Тим часом, як свідчив досвід більшовиків, ефективним засобом стримання й виснаження сил агресора мала стати партизанська боротьба в тилу ворожих сил на тимчасово окупованій території. Ще у жовтні 1918 р., виступаючи на II з'їзді КП(б)У, провідний діяч Комуністичної партії Л.Камєнев охарактери-

ризував партизанську війну, як війну слабших, розраховану не на перемогу, а на те, "щоб заважати більш сильному противнику" ⁷.

Під тиском свого оточення Й.Сталін лише 29 червня 1941 р. погодився на оприлюднення директиви РНК СРСР і ЦК ВКП(б) партійним організаціям прифронтової смуги про перебудову всієї роботи на воєнний лад. У цьому документі одним із найважливіших завдань визначалося створення на окупованій території оперативних загонів та диверсійних груп для боротьби з частинами ворожої армії, для розгортання партизанської війни й створення нестерпних умов для агресора і його пособників. 18 липня зазначену директиву було доповнено постановою ЦК ВКП(б) про організацію Опору в тилу німецько-фашистських військ. У ній партійні організації зобов'язувалися надавати партизанській боротьбі "найширший розвиток та бойову активність" ⁸.

Таким чином, уже в перші тижні війни вищі ешелони влади в Кремлі заклали основи організованого руху опору на тимчасово окупованій території Радянського Союзу, політичне й ідеологічне керівництво яким взяла на себе комуністична партія. Пізніше, внаслідок дій нацистської окупаційної адміністрації, цей рух зімкнувся з постійно зростаючим антифашистським опором місцевого населення і переріс у справжню партизанську війну або ж, за словами К.Клаузевіца, в "народну війну", "...котра руйнує, як повільно жевріючий вогонь, основні підвалини ворожої армії" ⁹.

Як показали перші місяці війни, для організації широкомасштабного та ефективного руху народних месників ні партійно-державне керівництво СРСР, ні органи держбезпеки, ні військове командування виявилися фактично не готовими. Попередня робота з підготовки розгортання партизанської боротьби у прикордонних районах Радянського Союзу, яка велася з кінця 1920-х рр. на випадок очікуваної агресії з боку країн капіталістичного світу, була згорнута під час політичних арештів у середині 1930-х рр. Як згадував відомий фахівець мінно-підривної справи, полковник І.Старинов, "були репресовані повністю всі партизани-підпільники-диверсанти" ¹⁰. Нагромаджені запаси зброї, набоїв, спорядження були розукомплектовані.

Водночас викривлене уявлення вищого військово-політичного керівництва СРСР про могутність Червоної армії й нібито готовність пролетаріату західних країн будь-що підтримати першу країну рад наповнили новим змістом радянську воєнну доктрину. За словами того ж Старинова, в "1933 році перемогли прихильники теорії війни на чужій території" ¹¹. Йшлося вже не про те, щоб не поступитися жодним клаптиком власної землі, а про необхідність у разі воєнного конфлікту бити ворога на його терені. За таких обставин підготовка до партизанських дій в умовах окупації власної території визнавалася не тільки недоцільною, а і шкідливою.

Була, на нашу думку, ще одна поважна причина, яка спонукала партійно-державне керівництво поставитися негативно до підготовки партизанської війни та згорнути всі роботи у цьому напрямку. З огляду на політичні репресії, які розпочалися в СРСР з кінця 1920-х рр. й особливо відчутно проявилися в Україні, у Кремлі були, мабуть, побоювання, що нагромаджені для учасників опору припаси можуть за певних обставин опинитися в руках тих прошарків населення, котрі були опозиційно настроєні до радянської влади.

Отож, слід погодитися з думкою відомого німецького воєначальника, генерал-полковника Л. Рендулича, що радянське керівництво "було далеке від того, щоб використати всі можливості для організації та ведення боротьби у тилу противника". За його словами, для цього "необхідно було б провести всеохоплюючу підготовку перед війною, чого зокрема зроблено не було", хоч саме в СРСР у 1933 р. було розроблено "доктрину ведення партизанської війни" ¹².

З огляду на зазначене, розгортання збройної боротьби в тилу ворога доводилося проводити за екстремальних умов, коли німецько-фашистські війська швид-

ко просувалися в глиб країни, а частини Червоної армії відступали на схід. За таких обставин вся діяльність, пов'язана з організацією партизанського руху, укомплектуванням створюваних формувань кадрами і оснащенням їх зброєю, нерідко мала характер імпровізацій, не доводилися до кінця розпочаті справи, на кожному кроці давався взнаки вузьковідомчий підхід.

Внаслідок невирішення питання про централізацію керівництва партизанською боротьбою на тимчасово окупованій території, організацією озброєних загонів займалися паралельно, фактично незалежно одні від одних, партійні організації (ЦК національних компартій, обкоми, міськкоми і райкоми партії), органи НКВС (наркомати внутрішніх справ союзних республік, їхні обласні, міські та районні відділи), військові ради і політуправління фронтів, політичні й розвідувальні відділи армій. Координація їхніх зусиль та дій на вищому партійно-державному чи військовому рівні була відсутня.

Партизанський рух 1941–1944 рр. на тимчасово окупованих фашистами територіях СРСР пройшов у своєму розвитку, як це в свій час визначила радянська історіографія, три періоди. І з такою періодизацією, на нашу думку, слід погодитись. Адже вона узгоджується з відомою періодизацією Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр., органічною та невід'ємною частиною якої був рух Опору. Разом із тим кожний із трьох періодів мав свої особливості, у тому числі й ті, які були притаманні різним регіонам СРСР, зокрема Україні. Звичайно, теоретично можна вести мову і про окрему періодизацію збройної боротьби в останній, якщо розглядати її у відриві від загальносоюзної та Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. у цілому. Але це був би штучний витвір.

Перший період партизанського руху хронологічно охоплює час від початку війни (22 червня 1941 р.) й до кінця листопада 1942 р., тобто до оточення німецько-фашистських військ під Сталінградом. Той період характеризувався відсутністю сталих і узгоджених поглядів різних радянських інстанцій на основну мету та завдання партизанського руху, пошуком найдоцільніших форм керівництва бойовими й диверсійними діями його учасників, створенням із значним запізненням системи спеціальних штабів для централізованого управління силами останніх, організації їх діяльності в інтересах Збройних Сил СРСР. Водночас емпіричним шляхом проходило становлення форм внутрішньої організації та структури партизанських сил, оптимізації їх чисельності, вироблення власної тактики. У зазначений період бойові дії учасників руху опору мали переважно розрізнений характер, спостерігалася відсутність взаємодії між їх окремими загонами, епізодичними були диверсії на комунікаціях гітлерівців.

Суспільно-політичне становище в той період на тимчасово окупованих територіях СРСР позначалося поступовою зміною настроїв переважної більшості населення, яке, внаслідок репресій фашистів, позбавлялося ілюзій щодо можливого співіснування з окупантами і схилилося до форм активного опору їх політиці.

Хоча у розпорядженні дослідників немає достовірних документів, але, за свідченням учасників тих подій, традиційно вважається, що 30 червня 1941 р. після наради в Центральному комітеті КП(б)У було створено оперативну групу на чолі із секретарем ЦК із кадрів М.Співаком для організації підпільно-партизанської боротьби у тилу противника й керівництва нею. Від політбюро Центрального комітету КП(б)У цією ділянкою роботи опікувалися секретарі ЦК М.Бурмистенко та Д.Коротченко. Зазначена вище група координувала свою діяльність із 4-м управлінням Народного комісаріату внутрішніх справ УРСР і військовими радами Південно-Західного й Південного фронтів.

Як згадував колишній начальник Українського штабу партизанського руху (УШПР) Т.Строкач, створення перших його загонів в Україні розпочалося з 5 липня 1941 р.¹³, коли стався стрімкий прорив німецьких танкових та мотори-

зованих частин на київському напрямку. Перші дії партизанів у тилу фашистів мали місце в липні–серпні 1941 р. на території Житомирської й Київської областей, у зоні дислокації Південно-Західного фронту.

За деякими даними, за період із червня по вересень 1941 р. НКВС УРСР підготував та перекинув у тил ворога 122 загони народних месників чисельністю 5,8 тис. бійців¹⁴. На 1 жовтня 1941 р. в областях України, за відомостями ЦК КП(б)У, було сформовано 738 партизанських загонів (26 257 бійців) і 191 диверсійна група (1374 особи)¹⁵. Разом із тим несприятливий перебіг бойових дій на фронті, коли радянські війська терміново залишили західні області, фактично зірвав заходи щодо розгортання у цьому регіоні руху Опору. Хоча в липні – вересні 1941 р. туди було перекинуто через лінію фронту 37 озброєних загонів (понад 550 чол.) та 233 організатори підпілля¹⁶, більша частина з них не зуміла розгорнути своєї діяльності, розпалася або була ліквідована фашистськими контррозвідальними органами. Серйозною перешкодою на шляху організації радянського партизанського руху у Західній Україні стала ОУН С.Бандери, яка користувалася широкою підтримкою місцевого населення.

На хід партизанської боротьби в УРСР у 1941 р. негативно вплинула швидка окупація переважної більшості її території військами німців й їх союзників, що не дозволило радянській владі провести в життя низку заходів із розгортання руху Опору. Крім того, загравання німецької окупаційної адміністрації в липні – вересні 1941 р. з місцевим населенням – звільнення з полону червоноармійців-українців, дозвіл на відкриття церков, створення національних громадських організацій, видання україномовної преси, перепоховання жертв терору НКВС – помітно обмежувало його участь у створенні партизанських загонів.

Після поразки німецько-фашистських військ під Москвою в грудні 1941 р. і загального наступу Червоної армії взимку 1942 р. намітилась активізація партизанського руху. В Україні особливо вдало діяли об'єднані загони С.Ковпака, І.Копьонкіна, О.Сабурова, О.Федорова, інших командирів. За даними НКВС УРСР, за період з 1 серпня 1941 р. по 1 березня 1942 р. українські партизани знищили 1652 об'єкти військового призначення, у тому числі підірвали 27 ворожих ешелонів. Втрати противника в боях та диверсіях оцінювалися більш як у 12 тис. солдатів і офіцерів, власні – майже в 600 бійців¹⁷.

Незважаючи на певні позитивні тенденції у розвитку партизанського руху, стан збройної боротьби в тилу німецько-фашистських військ ще не відповідав тим завданням, які ставилися вищим партійно-радянським керівництвом. Учасникам руху Опору протистояв вмілий і фахово підготовлений противник, котрий здійснював контрпартизанські акції та вправно маніпулював свідомістю частини населення України, залучаючи її на свій бік.

Перебіг боротьби народних месників в Україні показав, що неузгодженість планів і форм використання партизанських сил, відсутність єдиного керівного й координаційного центру помітно впливали на ефективність бойової діяльності останніх. Одні загони занадто довго затримувалися з виходом у тил ворога, інші – самовільно покидали окуповану територію, не використавши існуючі можливості для ведення збройної боротьби. Через організаційні та кадрові прорахунки частина їх розпалася. Станом на 15 березня 1942 р. з 1376 загонів і груп, які були на обліку в НКВС УРСР, інформація про бойові дії надійшла лише від 141¹⁸. Доля інших через відсутність зв'язку була невідомою. До того ж партизани часто відчували брак засобів радіозв'язку, мінно-підірвних пристроїв, автоматичної зброї.

Поразка радянських військ у травневих боях 1942 р. в Криму й під Харковом спонукала Кремль радикально переглянути своє ставлення до партизанського руху та посилити увагу до збройної боротьби у тилу фашистів, маючи на меті зробити її "однією з вирішальних умов перемоги над ворогом"¹⁹. 30 травня 1942 р.

Державний комітет оборони (ДКО) ухвалив постанову про створення при Ставці Верховного Головнокомандування Центрального штабу партизанського руху (ЦШПР) і підпорядкованої йому системи спеціальних штабів для об'єднання керівництва останнім²⁰. Згідно з цим документом, при Військовій раді Південно-Західного напрямку було організовано Український штаб партизанського руху, який розпочав свою діяльність із 20 червня 1942 р.

За станом на 26 червня того ж року на обліку в ньому перебували 704 загони (26,8 тис. бійців) та 622 винищувальні групи (1483 особи), але штаб мав радіозв'язок лише з 22 загонами (3310 бійців), котрі діяли у північних районах Лівобережної України²¹. Відомості про стан і діяльність інших формувань були відсутні. За даними ЦШПР, діючими в УРСР рахувалися 238 загонів чисельністю у 12 133 бійців²². Але Москва вважала, що можливості для розширення руху Опору на українських територіях використовувалися незадовільно. 15 липня 1942 р. Центральний штаб партизанського руху зробив зауваження УШПР про те, що нічого не зроблено для розгортання збройної боротьби у тилу фашистів у південній та південно-західній частинах України, особливо в районах правобережжя Дніпра²³.

На нашу думку, згадані закиди у бік УШПР у світлі відомих фактів були несправедливими. На середину літа 1942 р. суспільно-політичне становище в УРСР було надзвичайно складним і малосприятливим для розвитку партизанського руху. Під натиском німців радянські війська залишали українські терени. 22 липня 1942 р. фашисти повністю захопили територію УРСР, встановивши на ній жорсткий окупаційний режим. Невдачі на фронті й відступ Червоної армії з України позначилися на моральному стані населення. Гітлерівці шляхом каральних акцій проти непокірних, а також обіцянками і посулами намагалися залучити на свій бік найменш стійкі елементи, й це їм частково вдалося. З даного приводу відомий командир з'єднання М.Наумов говорив: "Бої у той час точилися під Сталінградом. В партизани ніхто не йшов... Коли за місяць прийде до загону одна людина з оточення – це вже добре". За його словами, нерідко доводилося застосовувати примусову мобілізацію у партизани, загрожувати в разі відмови розстрілом²⁴. До того ж сам УШПР у той період опинився на берегах Волги і через брак радіозасобів не мав можливості керувати збройною боротьбою на українських територіях, постачати партизанів зброєю, боєприпасами, іншим спорядженням.

Тим часом, незважаючи на всі недоліки, рух Опору в Україні не припинявся. Цей факт підтверджується німецькими джерелами. Так, у звіті командування охорони тилу групи армій "Б" за серпень 1942 р. повідомлялося, що в зоні його дислокації відмічено присутність 5 тис. партизанів. Центрами їхньої діяльності були райони Львов – Бахмач – Щорс – Грем'яч – Середина-Буда, де відбулося 59 бойових зіткнень німців із озброєними загонами²⁵. Відзначалася також активність партизанів на північ від лінії Дніпропетровськ – Павлоград – Лисичанськ й особливо на південний схід від Харкова. 1 вересня 1942 р. начальник СС і поліції України наказав "припинити негайно рух одиночних машин усіх систем у рейхскомісаріат України в областях на північ від залізничної лінії Чернігів – Овруч – Білокорівичі – Олевськ – Сарни – Ковель – Любомль"²⁶.

Перший період партизанського руху, у тому числі й в УРСР, був часом найтяжчих іспитів для щойно створених загонів, гірких поразок та прикрих втрат. Учасники Опору, ризикуючи власним життям, виправляли помилки і прорахунки вищого керівництва щодо організації збройної боротьби на окупованій території, набували досвіду ведення партизанської війни, вдосконалювали тактику та форми бойової, диверсійної й розвідувальної діяльності.

Другий період руху Опору, який хронологічно датується кінцем листопада 1942 р. і завершується кінцем 1943 р., був добою його найбільшого розвитку на окупованій території СРСР, позначився збільшенням кількості діючих парти-

занських формувань та зростанням їх чисельності, якісними змінами в бойовій діяльності останніх, у розвитку їхньої тактики, в перетворенні цього виду боротьби у фактор оперативно-стратегічного значення. В даному періоді завершилося створення мережі спеціальних органів для централізованого керівництва партизанським рухом, який набув масових форм. Було здійснено широкі заходи щодо підготовки кадрів для Опору й їх матеріально-технічного забезпечення.

У згаданий час сталися помітні зміни в суспільно-політичному становищі на окупованих українських територіях, зумовлені поразками гітлерівців та їхніх союзників на фронтах світової війни. Ще у жовтні 1942 р. батальйон пропаганди німецьких збройних сил на південній ділянці Східного фронту повідомляв, що наступальні дії більшовиків, особливо тривалі бої під Сталінградом і ширші масштаби діяльності партизанів, розглядаються місцевим населенням України "як слабкість німецького вермахту", а тому "явно відчувається зростаюче негативне ставлення до німців та зневіра до їхніх заходів"²⁷. Із такого перебігу подій неодмінно мало скористатися радянська сторона.

Особливістю цього періоду слід визнати й виникнення на теренах Волині – Полісся Української повстанської армії (УПА), яка стала фактором, котрий помітно впливав на дії радянських партизанів у західних областях України. Повстанці та підпільники, згуртовані в лавах ОУН-УПА, виявилися гідними супротивниками останніх.

Основним змістом партизанської боротьби в Україні у другому періоді стала реалізація розроблених ЦК КП(б)У й УШПР оперативних планів бойових дій на зимовий період 1942–1943 рр., на весняно-літній 1943 р., зокрема плану захоплення та утримання переправ через ріки Десна, Дніпро, Прип'ять і допомоги Червоній армії щодо оволодіння Києвом (вересень – жовтень 1943 р.). Ці плани були схвалені вищим партійно-радянським керівництвом й узгоджені з командуванням відповідних фронтів.

Упродовж грудня 1942 р. – березня 1943 р. відбулося становлення системи управління партизанським рухом в Україні. У підпорядкуванні УШПР перебували представництва при військових радах Воронезького, Південно-Західного та Південного фронтів й обласні штаби руху Опору. Перші здійснювали керівництво партизанською боротьбою в прифронтовій смузі, другі – у глибокому тилу противника. Сам УШПР із квітня 1943 р. перебував в оперативному підпорядкуванні Ставки Верховного Головнокомандування. Політичний контроль за діяльністю останнього і його системи здійснював ЦК КП(б)У.

У процесі виконання плану бойових дій партизанів України на зимовий період з 1 листопада 1942 по 1 квітня 1943 р. чисельність особового складу бойових формувань, які перебували в підпорядкуванні УШПР, збільшилася майже втричі. У лавах 74 формувань та з'єднань налічувалося 15 тис. бійців²⁸, не рахуючи місцевих озброєних загонів та груп. За неповними даними, резерв кадрів партизанського руху обчислювався в 200 тис. чол.²⁹, готових при наявності зброї стати до боротьби з фашистами. Гучний резонанс серед населення окупованих територій мали рейди з'єднань С.Ковпака, Я.Мельника, М.Наумова, О.Сабурова й О.Федорова з Лівобережної України на правий берег Дніпра, у район білорусько-українського Полісся.

Для потреб партизанів було перекинуто літаками за лінію фронту значну кількість зброї, боеприпасів, вибухівки тощо. В доповіді рейхскомісара України у Берлін про становище в регіоні за березень – квітень 1943 р. зазначалося, що завдяки постачанню партизанів із радянського тилу їхня діяльність у північній частині Волинської, Житомирської та Київської областей помітно активізувалася. Водночас Е.Кох був змушений відзначити, що за січень – квітень 1943 р. кількість диверсій на залізницях Ковель – Київ, Брест – Козятин – Київ становила відповідно 110 і 56³⁰. Німецькі експерти констатували, що диверсійними діями "завдані колосальні матеріальні збитки з великою кількістю людських жертв"³¹.

Не обійшли увагою гітлерівці й зрослий рівень централізованого управління партизанськими силами. Ще в січні – лютому 1943 р., оцінюючи їх можливості у так званому "мокрому трикутнику", між рр. Прип'ять та Дніпро, поліція безпеки і СД Німеччини дійшла висновку, що великі партизанські формування мають єдине керівництво, з яким підтримують постійний зв'язок, і що головним завданням цих останніх є дезорганізація тилу німецьких військ, особливо руйнування шляхів сполучення, зрив постачання військових частин на фронті тощо.

Але найбільш дошкульного удару учасники руху Опору України завдали по фашистах у ході реалізації оперативного плану бойових дій на весняно-літній період 1943 р. При цьому найбільшу увагу було звернуто на диверсії на комунікаціях вермахту. В порівнянні з попереднім часом згаданий план був значно краще забезпечений у кадровому й матеріально-політичному відношенні.

Через труднощі, пов'язані з транспортуванням людей та вантажів на окуповану територію, активні дії партизанів розпочалися із середини червня 1943 р. У глибокий тил ворога вирушили з'єднання С.Ковпака, Я.Мельника, М.Наумова, О.Федорова, інших командирів. Вже в червні командування оперативного тилу групи армій "Південь" відзначило 135 випадків появи у зоні своєї дислокації партизанських загонів і з'єднань, а в серпні 1943 р. вже інформувало, що відбулося понад 940 боїв між ними й німцями³². Особливого резонансу набув рейд у Карпати з'єднання С.Ковпака (червень – вересень 1943 р.). Незважаючи на втрати, партизани помітно дезорганізували діяльність німецької адміністрації на Станіславщині, підштовхнули до антифашистської боротьби підпільні структури ОУН(Б). Рейд ковпаківців до Галичини в черговий раз підтвердив вразливість у цьому регіоні позицій німецької влади від дій добре вишколених та гарно озброєних учасників формувань руху Опору, однак ЦК КП(б)У й УШПР не змогли скерувати туди інші партизанські загоны.

Особливо відчутних збитків зазнали гітлерівці від диверсійних дій українських народних месників. За період з 1 квітня по 1 серпня 1943 р. на території УРСР було підірвано 713 ешелонів, внаслідок чого знищено або пошкоджено 788 паровозів, 8030 платформ, цистерн, вагонів, зруйновано 108 залізничних і 283 шосейні мости, розібрано або підірвано 57,5 км рейок, здійснено 8 нападів на залізничні станції. Під ударами партизанів у той період перебувало 40 напрямків та ділянок залізниць загальною довжиною близько 4 тис. км³³.

Хоч починаючи з весни 1943 р., під впливом подій на фронтах світової війни, де війська держав "вісі" терпіли поразки від збройних сил антигітлерівської коаліції, населення окупованих районів України почало активніше вступати до лав партизанів, однак зростання чисельності формувань останніх, з огляду на брак озброєння, відбувалося ще повільно. А це в свою чергу обмежувало можливості руху Опору щодо розширення масштабів збройної боротьби у тилу фашистів в Україні у весняно-літній період 1943 р. Незважаючи на те, що на 1 серпня того року УШПР мав у своєму підпорядкуванні 116 озброєних загонів і 31 групу (всього – 25 тис. бійців)³⁴, ця чисельність виглядала явно недостатньою для реалізації масштабних та складних бойових завдань у ворожому тилу.

Вже наприкінці травня 1943 р. командир партизанського загону А.Габчак повідомив УШПР, що до нього щоденно приходять 20–30 добровольців, але через брак зброї він не може їх зарахувати до своїх лав³⁵. Незабаром після цього до штабу надійшла радіограма від керівника кам'янець-подільських партизанів С.Олексенка із скаргою на відсутність необхідної кількості озброєння й неможливість з цієї причини приступити до виконання бойових завдань³⁶. Не краще виглядала ситуація і в наступні місяці. А за повідомленням уповноваженого ЦК КП(б)У по Київщині І.Чепурного від 16 серпня 1943 р., до загонів учасників руху Опору області при наявності зброї можна було б прийняти до 5 тис. чол.³⁷ До ЦК КП(б)У та

УШПР постійно надходили також звернення партизанських командирів про гостру нестачу вибухівки й мінно-підіривних засобів, що помітно гальмувало диверсійну діяльність.

У контексті зазначеного варто зауважити, що брак зброї помітно впливав на розвиток руху Опору і в Західній Європі. З цього приводу керівник "Воюючої Франції" генерал Ш. де Голль писав: "Фактично контингенти бійців внутрішніх сил перебували у прямій залежності від озброєння, яке їм давалося"³⁸.

Поряд із недостатнім забезпеченням партизанів України озброєнням та боеприпасами однією з причин, яка не дозволила в повному обсязі виконати завдання оперативного плану бойових дій на весняно-літній період 1943 р., були прорахунки ЦК КП(б)У й УШПР щодо об'єктивної оцінки стану бойових сил озброєних формувань республіки, недооцінка здатності гітлерівців захистити свій тил. Перед партизанами часто-густо ставилися завдання, які перевищували їхні реальні можливості, що призводило до невиправданих втрат. Саме з цієї причини було змушене повернутися з Карпат з'єднання С.Ковпака, а формування Я.Мельника не зуміло закріпитися на теренах Вінниччини. Не вдалося пробитися у південні райони України та в Молдавію іншим партизанським загонам і з'єднанням.

У ході виконання оперативного плану на весняно-літній період 1943 р. радянські озброєні формування зустріли несподівано сильний опір з боку ОУН-УПА на теренах Волині – Полісся. Саме ця обставина не дозволила вивести оперативні групи ЦК КП(б)У й УШПР на територію Дрогобицької, Львівської, Станіславської та Чернівецької областей. Крім з'єднання С.Ковпака, на терени Галичини не зуміла пробитися решта партизанських формувань.

Масове звільнення території УРСР від нацистів, яке розпочалося після поразки німецько-фашистських військ у битві під Курськом, висунуло перед учасниками руху Опору України нові відповідальні завдання. Йшлося про те, щоб партизанські загопи і з'єднання надали активну допомогу наступаючим частинам Червоної армії в подоланні так званого "Східного валу" по Дніпру, а також інших водних рубежів. 15 вересня 1943 р. Військова рада Воронежського фронту затвердила розроблений УШПР план захоплення збройними загонами переправ через Десну, Прип'ять, Дніпро й сприяння радянським військам у справі визволення Києва. Для участі в накреслених діях передбачалося залучити 11 формувань чисельністю понад 17 тис. бійців³⁹. 22 вересня того року УШПР проінформував командуючого Центральним фронтом генерала армії К.Рокоссовського про те, що українські партизани отримали вказівки взаємодіяти з його військами.

Як показав час, партизанським формуванням України вдалося впоратися лише з першою частиною згаданого оперативного плану. Починаючи з 19 вересня 1943 р., вони на Чернігівщині та Київщині приступили до організації й утримання переправ для радянських військ на Десні, Прип'яті, Дніпрі, в зоні дислокацій Центрального, Воронежського і Степового фронтів. Всього було організовано 25 переправ, у тому числі 3 – на Десні, 12 – на Дніпрі, 10 – на Прип'яті⁴⁰. Військова рада Воронежського фронту в наказі від 10 жовтня 1943 р. відзначила, що партизанські формування І.Бовкуна, М.Тарануценка, В.Ушакова, Ю.Збанацького, І.Хитриченка та Г.Покровського "поставлене їм бойове завдання щодо захоплення й утримання до підходу частин Червоної армії переправ на ріках Десна, Дніпро і Прип'ять виконали успішно"⁴¹.

Що стосується участі учасників руху Опору у звільненні від фашистів столиці УРСР, то безпосередньо ця акція не вдалася. Партизанські формування, які дислокувалися на Правобережній Україні, не зуміли своєчасно вийти у визначені їм райони, а противнику, із свого боку, вдалося зірвати наступ радянських військ на Київ із Букринського плацдарму. Лише кавалерійське з'єднання М.Наумова зуміло наблизитися з північного заходу до столиці України на 40–50 км, але було відкинуте фашистами.

За цих обставин УШПР поставив перед партизанськими формуваннями завдання розгорнути бойові та диверсійні дії в оперативному тилу німецького військового угруповання, яке утримувало київський плацдарм. 9 жовтня 1943 р. у донесенні коменданта 585-го армійського району (4-а танкова армія) повідомлялося, що партизани, отримуючи постачання з повітря, готуються до ударів по німецьких військах на захід від Києва. В зв'язку з цим командування противника зажадало від своїх частин активними діями знищити останніх у зоні своєї дислокації (частина Житомирської області й Київська)⁴².

Після звільнення Червоною армією столиці України та з огляду на потужний контрнаступ вермахту на київському напрямку, який розпочався 13 листопада 1943 р., партизанські формування брали активну участь в оборонних боях радянських військ, які продовжувалися фактично до кінця грудня того ж року. При цьому варто відзначити захоплення учасниками руху Опору райцентру Ємільчине (з'єднання М.Наумова) й міста, і залізничної станції Овруч (з'єднання О.Сабурова). Військове командування високо оцінило дії партизанських загонів І.Діброва, М.Кришталя та інших командирів, які створили сприятливі умови для оволодіння частинами 5-ї гвардійської танкової армії (2-й Український фронт) містом та залізничною станцією Знамянка (Кіровоградщина).

Другий період партизанського руху став часом найбільших його досягнень у бойовій, диверсійній і розвідувальній діяльності в тилу німецько-фашистських військ, вершиною військової майстерності. Більша частина командування руху Опору впевнено почувалася у тактиці, зміла планувати й проводити складні бойові та диверсійні операції, організовувати тривалі рейди по тилах противника. Характеризуючи бойові можливості українських партизанів, генерал армії М.Ватутін відзначав "їх здатність самостійно і разом з частинами Червоної армії здійснювати серйозні й великі за масштабами військові операції"⁴³. Високої думки про останніх були зокрема командуючий 13-ю армією 1-го Українського фронту генерал-полковник М.Пухов, багато командирів корпусів та дивізій.

Впродовж 1943 р. партизанські загони і з'єднання, які підпорядковувались УШПР, здійснили 292 напади на гарнізони, комендатури й кущі поліції, 24 – на штаби військових та тилових підрозділів і частин противника, 19 – на залізничні станції, оволоділи 21 районним центром. Було підірвано 3688 ворожих ешелонів. Від партизанів надійшло до УШПР 1260 донесень, які містили 2011 фактів розвідувального характеру⁴⁴. Зазначені показники були найвищими за всю історію збройної боротьби в Україні.

На завершальному етапі визволення території УРСР від гітлерівських окупантів (січень – серпень 1944 р.), який став третім періодом руху Опору, перед партизанами України стояло завдання й надалі активними діями по дезорганізації тилу німецько-фашистських військ сприяти бойовим операціям Червоної армії. При цьому пріоритетне значення надавалося виходу партизанських загонів і з'єднань на терени Західної Волині та Галичини.

Тим часом оперативна ситуація на Правобережній Україні й у західних областях республіки на початку 1944 р. мала нові особливості в порівнянні з 1942–1943 рр. По-перше, у зв'язку із скороченням довжини лінії фронту і зменшенням глибини оперативного тилу своїх військ противник отримав можливість створити в обороні високі тактичні щільності, зміцнити гарнізони навколо місць дислокації партизанів, посилити охорону комунікацій. По-друге, в західних областях України реальною бойовою силою у той час виступили ОУН-УПА, які користувалися широкою підтримкою місцевого населення та були готові активно протидіяти поверненню в регіон радянської влади.

Однак ЦК КП(б)У й УШПР, аналізуючи перспективи бойової та диверсійної діяльності партизанів у 1944 р., не врахували, на нашу думку, зазначені вище

особливості. Як і в попередні роки, недооцінювалися наявні труднощі й перебільшувалися можливості їх формувань, які мали діяти в складних бойових та політичних умовах. Поза увагою керівництва залишилась і та обставина, що чимала частина особового складу озброєних загонів та з'єднань, воюючи впродовж 1941–1943 рр., відчувала велику фізичну й моральну втому, що позначалося на їхній боездатності.

На початку 1944 р. найбільш високою була концентрація партизанських сил на території Рівненської, Житомирської та Кам'янець-Подільської областей. Тут, у зоні дислокації 13-ї й 60-ї армій 1-го Українського фронту, перебувало 18 з'єднань у складі 115 загонів чисельністю близько 30 тис. чол.⁴⁵ Це було використано радянським командуванням, котре при проведенні Рівненсько-Луцької наступальної операції 27 січня – 11 лютого 1944 р. відвело в ній помітну роль партизанам, які, за словами командуючого 13-ю армією М.Пухова, виявили себе "грізною силою у боротьбі з окупантами". Загони та з'єднання учасників руху Опору не тільки активно взаємодіяли з наступаючими радянськими військами, а й самостійно вибивали гітлерівців із населених пунктів, утримуючи останні до підходу частин Червоної армії. Результативними були також диверсійні дії партизанів.

Якщо на теренах Волині – Полісся і Поділля партизанські формування в цілому впоралися з поставленими перед ними бойовими завданнями, то їх спроби пробитися у Галичину виявилися невдалими. Крім з'єднань П.Вершигори, М.Наумова, М.Шукаєва, у той регіон фактично не вийшло жодне інше формування. Однак з'єднання П.Вершигори й М.Наумова не довго затрималися в Дрогобицькій та Львівській областях і були змушені з втратами відступити на польську територію, а формування М.Шукаєва перейшло у Словаччину. Головна причина цих невдач крилась в активній протидії ОУН-УПА й відсутності підтримки партизанів із боку місцевого населення. Ще 17 березня 1944 р. заступник начальника УШПР І.Старинов в одній з інформацій до штабу писав, що радянським учасникам руху Опору на території Тернопільської та Львівської областей буде діяти важче, ніж на території Німеччини!⁴⁶

Разом із тим, перейшовши на територію Польщі та відчуваючи підтримку її населення, з'єднання П.Вершигори, М.Наумова, інших партизанських командирів завдали чимало клопоту гітлерівцям. Вже 1 березня 1944 р. відділ "Іноземні армії Сходу" Генерального штабу сухопутної армії Німеччини відзначав, що у північно-західній частині тилу групи армій "Південь" добре озброєні формування партизанів вступили на територію Польського генерал-губернаторства й здійснюють численні диверсійні дії, загрожуючи залізничним лініям Перемишль – Люблін, Львів – Люблін та деяким військовим і промисловим об'єктам⁴⁷. А відомий німецький історик В.Герліц назвав рейд з'єднання М.Наумова "чудовим прикладом ведення оперативної партизанської війни". За його словами, радянські озброєні з'єднання тривалий час завдавали ударів із лісових районів у вибоках рік Західний Буг та Стрий по важливих комунікаціях, і німецьким військам не вдалося їх розбити⁴⁸.

На завершальному етапі визволення території України в січні – серпні 1944 р. партизанські загони й з'єднання підірвали 1015 ешелонів противника, зруйнували 464 залізничних і шосейних мости, розгромили 52 штаби та гарнізони, знищили 638 одиниць бронетехніки, 4647 автомашин⁴⁹, завдали ворогові втрат у живій силі. Оцінюючи діяльність українських учасників руху Опору на тому етапі, можна, на нашу думку, послатися на твердження відомого гітлерівського воєначальника, генерал-полковника Г.Гудеріана. "...Дії партизанів наприкінці війни, – згадував він, – особливо активізувалися й охоплювали всі райони бойових дій. Це примушувало використовувати для боротьби з партизанами цілі з'єднання, які були вкрай необхідні на фронті"⁵⁰.

Партизанський рух у 1941–1944 рр. в УРСР, як свідчать історичні документи, спогади його учасників та праці дослідників, пройшов складний і часом драматичний шлях розвитку, перетворившись на зламі 1942/1943 рр. у важливий фактор розгрому й вигнання з української землі німецько-фашистських окупантів. Якщо в 1941–1942 рр. дії нечисленних загонів партизанів (від 25 до 100 бійців) мали переважно розрізнений характер, то вже з весни 1943 р. проти ворога вели бойову діяльність їх формування чисельністю від 800 до 1,5 тис. бійців і більше, озброєні гарматами, мінометами, автоматичною зброєю. Їхні дії координувалися спеціальними штабами. Системний характер мали диверсії партизанів на комунікаціях гітлерівської армії, які призводили до зриву військових перевезень, тягли за собою втрати ворога у живій силі та техніці.

На тлі відомих здобутків учасників руху Опору, які змушений був визнати й їх противник, варто зазначити, що вище партійно-радянське керівництво у Кремлі недостатньо використало потенціал партизанського руху на окупованій фашистами території СРСР і особливо в Україні. Цього погляду дотримується багато вітчизняних та зарубіжних дослідників. А сучасні російські історики розглядають народну боротьбу 1941–1944 рр. як "війну невикористаних можливостей". Особливо це стосується, на думку колишнього заступника начальника УШПР, полковника І.Старинова, диверсійних дій на комунікаціях гітлерівців.

Найперспективнішою з точки розвитку партизанського руху була окупована фашистами територія України, де вони мали найбільш розгалужену структуру свого тилу серед захоплених територій Радянського Союзу і надзвичайно вразливі комунікації. Під час битв за Кавказ, Сталінград та на Курській дузі (1942–1943 рр.) більшість перевезень вермахту здійснювалася через українську територію. Тут відпочивали і переформовувалися німецькі військові з'єднання, проводився середній і дрібний ремонт бойової техніки. Україна була головним постачальником продовольства й фуражу для потреб противника. Загальновідомий інтерес фашистів до її сировинних та людських ресурсів.

Хоч на українській території, крім північних районів, були відсутні великі лісові масиви як база для укриття партизанських сил, проте можливості для дій їх мобільних загонів (50–100 бійців) і диверсійних груп були цілком сприятливі. До цього слід додати, що на українських теренах після боїв 1941–1942 рр. залишилося багато військових-оточенців, які становили резерв кадрів учасників руху Опору.

Однак, щоб реалізувати зазначений вище потенціал для розгортання партизанської боротьби в УРСР, необхідно було на державному рівні у стислий строк розв'язати низку організаційних, кадрових та матеріально-технічних проблем. На зламі 1942/1943 рр. начальник ЦШПР П.Пономаренко звернув увагу Й.Сталіна на стратегічне значення України для розвитку партизанського руху, підкресливши, що цю обставину розуміють німці. Проте в Кремлі не відчувалося бажання посилити увагу саме до бойової й диверсійної діяльності партизанів республіки. Звичайно, не можна стверджувати, що нічого не робилося. Проте Москва, на нашу думку, не надала озброєній боротьбі в Україні пріоритетного значення у загальносоюзних заходах щодо розвитку партизанського руху на окупованих теренах СРСР. Більше уваги приділялося учасникам руху Опору Білорусії та Російської Федерації.

Ми далекі від того, щоб брати під сумнів, що голова Державного комітету оборони не розумів стратегічного значення України в загальних планах розгортання збройної боротьби на окупованій території Радянського Союзу. Відомо й те, що в 1941–1944 рр. у СРСР відчувалася нестача певних видів зброї, особливо автоматичної, боеприпасів, а також авіатранспорту для перекидання людей і вантажів за лінію фронту. Але головним здається те, що саме з політичної точки зору Й.Сталін був проти того, щоб надати найширший розвиток партизанському руху в Ук-

раїні. Можна припустити, що його турбувала думка про те, щоб за певних обставин численні та добре озброєні формування, де більшу частину бійців становили етнічні українці, не перейшли під вплив національно орієнтованих елементів, на антирадянські позиції або ж їхня зброя не потрапила до останніх, які демонстрували високу політичну активність у західних областях республіки.

Заохочуючи партійно-радянське керівництво України до посилення партизанської боротьби проти фашистів, Москва, не вирішуючи адекватно до поставлених бойових завдань питань кадрового й матеріально-технічного забезпечення учасників руху Опору, постійно вимагала від них самопожертви в ім'я перемоги над фашизмом. А це призводило до того, що недостатньо навчені, не завжди укомплектовані фахово підготовленими командирами і спеціалістами партизанські формування, відчуваючи ще й брак зброї та боєприпасів, зазнавали невинуватих втрат. В останньому випадку мова може йти і про інші регіони Радянського Союзу. У тій страшній війні кредо військово-політичного керівництва СРСР було: "перемога не має ціни". Можливо, з військової точки зору це й так, але ті люди, котрі втратили своїх рідних та близьких, схильні думати інакше. Історію, звичайно, не можна переписати, але переосмислювати події минувшини вкрай необхідно і корисно для суспільства. Це стосується й партизанського руху 1941–1944 рр.

¹ Антифашистское движение Сопротивления в странах Европы в годы Второй мировой войны. – М., 1962. – С.215, 499; Вторая мировая война. Кн. третья. Движение сопротивления. – М., 1966. – С.40; Pokreti otpora v Evropi 1939–1945. – Beograd, 1968. – С.32, 215, 240; Міжнародна солідарність у боротьбі проти фашизму. 1939–1945. – К., 1970. – С.418; Страны Центральной и Юго-Восточной Европы во Второй мировой войне. Военно-исторический справочник. – М., 1972. – С.153, 166; История Второй мировой войны 1939–1945. – Т.8. – М., 1977. – С.221; Памяти павших. Великая Отечественная война 1941–1945. – М., 1995. – С.121.

² Україна партизанська 1941–1945. Партизанські формування та органи керівництва ними. Науково-довідкове видання. – К., 2001. – С.25.

³ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 269. – Оп. 2. – Спр.106. – Арк.72.

⁴ Там само.

⁵ Чайковский А.С. Невідома війна (Партизанський рух в Україні 1941–1944 рр. Мовою документів, очима історика). – К., 1994. – С.245; Голос України. – 22 вересня 2004 р.

⁶ Боярский В.И. Партизаны и армия. История утерянных возможностей. – Минск – Москва, 2001. – С.220.

⁷ Второй съезд Коммунистической партии (большевиков) Украины. 17–22 октября 1918 года. Протоколы. – К., 1991. – С.41, 42.

⁸ Партизанское движение в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. Документы и материалы. – М., 1999. – С.17–22.

⁹ Клаузевиц. О войне. – Т.П. – 3-е изд. – М., 1936. – С.196.

¹⁰ Старинов И.Г. Мины замедленного действия. Размышления партизана-диверсанта. – Книга вторая. – М., 1999. – С.120.

¹¹ Там же. – С.118.

¹² Рендулич Л. Управление войсками... – М., 1974. – С.42.

¹³ Строчак Т. Наш позывной – свобода. – К., 1964. – С.15, 16.

¹⁴ Боярский В.И. Указ. соч. – С.78.

¹⁵ Партизанское движение в годы Великой Отечественной войны... – С.62–64.

¹⁶ Там же.

¹⁷ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.22. – Спр.870. – Арк.109–114.

¹⁸ Там само.

¹⁹ Партизанское движение в годы Великой Отечественной войны... – С.133.

²⁰ Там само. – С.114–115.

²¹ Курас И.Ф., Кентий А.В. Штаб непокорённых (Украинский штаб партизанского движения в годы Великой Отечественной войны). – К., 1988. – С.48.

²² Партизанское движение в годы Великой Отечественной войны ... – С.119.

²³ Курас И.Ф., Кентий А.В. Указ. соч. – С.48, 49

²⁴ ЦДАГО України. – Ф. 166. – Оп.3. – Спр.70. – Арк. 178.

²⁵ Там само. – Ф.62. – Оп.1. – Спр.218. – Арк.108.

²⁶ Там само. – Ф.1. – Оп.22. – Спр.32. – Арк.76.

²⁷ Кентий А.В. Українська повстанська армія в 1942–1943 рр. – К., 1999. – С.3.

- ²⁸ ЦДАГО України. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.16. – Арк.1-6.
²⁹ Курас И.Ф., Кентий А.В. Указ. соч. – С.82.
³⁰ ЦДАВО України. – Ф.КМФ-8. – Оп.1. – Спр.294. – Арк.32.
³¹ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.22. – Спр.54. – Арк. 71.
³² Там само. – Оп.2. – Спр.494. – Арк.18; Спр.496. – Арк.42.
³³ Там само. – Ф.62. – Оп.1. – Спр.131. – Арк.49, 150.
³⁴ Курас И.Ф., Кентий А.В. Указ. соч. – С.103.
³⁵ ЦДАГО України. – Ф.62. – Оп.1. – Спр.1328. – Арк.220.
³⁶ Там само. – Арк.221.
³⁷ Там само. – Спр.1385. – Арк.97.
³⁸ Де Голль Шарль. Военные мемуары. Единство. 1942–1944 годы. – М., 1960. – Т.2. – С.295.
³⁹ Курас И.Ф., Кентий А.В. Указ. соч. – С.106, 107.
⁴⁰ Там же. – С.108.
⁴¹ Уткин Г.М. Штурм Восточного вала. – М., 1967. – С.82-83.
⁴² ЦДАВО України. – Ф.КМФ-8. – Оп.2. – Спр.516. – Арк. 69-74.
⁴³ Правда Украины. – 23 февраля 1944 р.
⁴⁴ ЦДАГО України. – Ф.62. – Оп.1. – Спр.131. – Арк. 49-50, 66-68; Курас И.Ф., Кентий А.В. Указ. соч. – С.193.
⁴⁵ Курас И.Ф., Кентий А.В. Указ. соч. – С.125.
⁴⁶ ЦДАГО України. – Ф.62. – Оп.1. – Спр.1516. – Арк.215.
⁴⁷ Чайковский А.С. Вказ. праця. – С.135-136.
⁴⁸ Война в тылу врага. О некоторых проблемах истории советского партизанского движения в годы Великой Отечественной войны. – Вып. 1. – М., 1974. – С.164.
⁴⁹ Курас И.Ф., Кентий А.В. Указ. соч. – С.132.
⁵⁰ Гудериан Г. Танки – вперёд. – М., 1957. – С.169.

In the article, relying on the wide range of archival sources, the light is shed on the establishment and development of partisan movement of 1941–1944 in Ukraine, partisans' battle, diversionary and reconnoiter activity and its influence on Nazis proscription from Ukrainian land is analyzed. The authors draw attention to the miscalculations and mistakes in the organization of partisan struggle, to relations of partisans with OUN and UPA.

К.Беркгоф*

ЧИ БУЛО РЕЛІГІЙНЕ ВІДРОДЖЕННЯ В УКРАЇНІ ПІД ЧАС НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ?*

Аналізується релігійна ситуація на території райхскомісаріату "Україна" під час нацистської окупації, політика окупаційної влади й церковних лідерів. Висвітлюється становище з відвідуванням церков, кількістю парафій певних конфесій, а також із побожністю населення й міжконфесійними конфліктами. Автор приходить до висновку, що під час нацистської окупації спостерігався доволі значний брак інтересу з боку населення до православної церкви й релігії, укладкований від імперського й радянського періодів.

Сучасні історики дедалі частіше звертаються до народної релігійності – теми, дещо відмінної від вивчення історії власне релігійних інституцій¹. У статті розглядатиметься проблема релігійності радянських громадян під час II світової війни. Основна теза, що її обстоює автор, полягає в тому, що багато, якщо не більшість, із цих людей були й залишилися індиферентними до релігії. Мається на увазі те населення, яке історично належало до східнослов'янського православ'я й мешкало в тій частині України, яка під час німецької окупації опинилася під ору-

* Беркгоф Карел – Ph.D., науковий співробітник Центру вивчення голокосту та геноцидів, Амстердам, Нідерланди.

** Перший варіант статті вийшов у "Slavonic and East European Review" (London). – 2000. – Vol. 78. – №3. – Р. 536–567. Переклали: Владислав Гриневич, Людмила Гриневич, Карел Беркгоф.

дою цивільної нацистської адміністрації як райхскомісаріат “Україна”. Розташовані переважно на захід від Дніпра й охоплюючи головним чином території, що мали досвід двох десятиліть радянської влади, ці землі управлялися райхскомісаром Еріхом Кохом. Територія райхскомісаріату так зростала, що восени 1942 р. він був найбільшою колонією III райху й складався з шести керованих генерал-комісарами бецирків, а також численних, менших за розмірами, територіальних одиниць, керованих гебітскомісарами. Існування райхскомісаріату “Україна” було нетривалим: восени 1943 р. Червона армія повернулася до Дніпра й, перетнувши його, у березні 1944 р. витіснила вермахт із цієї території.

А.Гітлер і його прибічники докладали шалених зусиль, аби реалізувати на цих землях свою расову й економічну утопію. Саме тут, як передбачалося, німецька раса могла б регенеруватися, звільнившись від уявного зла індустріального суспільства. Місцеве населення при цьому мало бути знищеним. Результатом такої політики стали терор і приниження ненімецького населення. Ніколи досі в Україні одночасно не потерпало так багато соціальних і етнічних груп².

Жоден із дослідників релігійності населення в цьому регіоні не може оминути розгляду засад радянської й німецької політики щодо релігії, так само, як і з'ясування причин суперництва між лідерами двох церков – Автономної православної церкви (далі – АПЦ) та Української автокефальної православної церкви (далі – УАПЦ). Позаяк не все цивільне населення, про яке йтиметься, було українцями, уживатиму поняття “місцеві мешканці” в значенні всіх, хто проживав в Україні за часів німецької окупації.

Період до 1941 р.

Революція 1917 р. позначилася великими змінами в церковному житті України. Російська православна церква здобула певну автономію від держави, проте дещо втратила свої позиції в боротьбі з новими конкурентами. У 1920-х рр. у радянській Україні було три православні церкви. Найбільшою з них була Російська православна церква (далі – РПЦ), відома також як “патріарша церква” – від 1918 р. її частина, розташована в Україні, мала автономний статус екзархату, а 1921 р. отримала свого екзарха. 1920 р. на сцену вийшла Українська автокефальна православна церква, а роком пізніше було висвячено її митрополита – Василя Липківського. І хоча це не відповідало строгим канонам православ'я, висвячення спиралося на здавна відомий (хоча й контрверсійний) ритуал священничого рукоположення. Третю течію в православ'ї репрезентувало т. зв. “обновленство” – 1925 р. в Україні його представляла Православна автокефальна соборна церква, яка також мала власного митрополита³.

1927 р. войовничо-атеїстична радянська влада визнала, що РПЦ має право на існування. Відтоді дві її православні суперниці почали занепадати. Цьому процесові сприяв той факт, що хоча переважна більшість віруючих і надавала перевагу Російській православній церкві, однак занепад інших церков значно стимулювала й сама держава. 1930 р. Українська автокефальна православна церква була змушена оголосити на своєму соборі про саморозпуск. Невдовзі приблизно половину кліру було заарештовано. Роком пізніше інший собор перейменував рештки церкви на Українську православну церкву, яка функціонувала до середини 1930-х рр., коли її митрополита було заарештовано, а парафії закрито. Тим часом 1936 р. було заборонено обіймати церковні посади митрополитові соборної церкви (обновленська), роком пізніше його так само було заарештовано, а всі соборні єпископи цієї церкви були змушені зректися сану. Інакше кажучи, українська автокефальна й соборна (обновленська) ієрархії були знищені радянською владою, залишилися лише Російська православна (патріарша) церква в Україні

Утім, український екзархат РПЦ теж постраждав. Упродовж 1935–1936 рр. було заарештовано двох єпископів, 1937 р. така ж доля спіткала екзарха та інших ієрархів⁵. Нападки на церкву відчувалися й на парафіяльному рівні. Так, на початку 1938 р. були депортовані всі священники Житомирської області. Наприкінці 1930-х рр. у радянській Україні залишилося не більше 100 православних священників (окрім певної кількості підпільних), однак всім їм влада заборонила відправляти службу. Загалом кампанія проти православ'я в Україні мала більш інтенсивний характер, ніж це було в радянській Росії, де все ж продовжували існувати ієрархії РПЦ і обновленської церкви⁶.

У міжвоєнний період православна церква існувала й у Польщі. 1924 р. єкуменічний патріарх у Стамбулі визнав її автокефальною (незалежною). Коли Німеччина та СРСР знищили Польщу (1939 р.), та її частина, що опинилася в керованому нацистами Генерал-губернаторстві була перейменована на Православну автокефальну церкву (далі – ПАЦ). Очолив її митрополит Діонісій (Валединський), архієпископ варшавський⁷. Тим часом у західній Волині й східній Галичині, які з 1939 р. перебували під радянським правлінням, більшість православних єпископів дали врочисту обітницю місцеблюстителю патріаршого престолу митрополиту московському й коломнському Сергію (Страгородському). Хоч це було зроблено під тиском, усе ж можна припустити, що серед єпископів були й такі, хто радо позбувся польської автокефалії. А невдовзі розпочалося німецьке вторгнення в СРСР.

Німецька політика й церковні лідери

Одразу після окупації німці почали поширювати в містах і селах України плакати, які виголошували: “Доба сталінського безбожництва минула. Німецька влада дає вам змогу знову вільно молитися”⁸. Представники німецької армії виявилися доволі глибоко залученими в місцеві церковні справи. Командири вермахту видавали накази про відкриття церков, солдати та офіцери навіть допомагали прибирати й реставрувати церковні споруди. Водночас українці, які працювали армійськими перекладачами, наказували православним священникам відправляти службу українською мовою, а в разі її незнання – послуговуватися церковнослов'янською, проте з українською вимовою⁹.

Однак були випадки, коли представники вермахту демонстрували обережність, ба навіть нехтували церковними питаннями. У Херсоні обласна економічна команда виділила місцевому православному кліру 30 тис. руб. на реставрацію церковної будівлі. Це було зроблено в обмін на обіцянку проводити службу церковнослов'янською мовою, письмове зобов'язання про лояльність, а також обітницю відмовитися від “усіх спроб зробити церкву політичним інструментом українських націоналістів”¹⁰. Траплялося, що німецькі солдати перетворювали щойно відремонтовані церкви на стайні¹¹.

Втручання представників вермахту в місцеве церковне життя дратувало вище військове командування, яке заборонило це робити¹². Відтоді німецька армія відігравала переважно посередницьку роль. Наприклад, коли в Борисполі в листопаді 1941 р. місцевий командир наказав провести референдум щодо використання під час відправ української мови й опитувані не погодилися з результатами, він на власний розсуд розпорядився поділити часи богослужіння між прихильниками церковнослов'янської й української мов¹³.

Після заміни військового правління цивільною нацистською адміністрацією було вироблено більш досконалу систему контролю релігійного життя. Усі “українські організації не виробничого й не економічного характеру” повинні були реєструватися в міських голів та районних шефів, а також були зобов'язані щомісячно інформувати їх про ті зміни, що відбувалися в їхніх структурах та з персона-

лом¹⁴. Своїми розпорядженнями від 8 грудня 1941 р. і 11 липня 1942 р. райхскомісар Е.Кох заборонив проведення церковної служби в будні дні (окрім днів, на які припадали Різдво, Новий (старий) рік та два дні Великодня)¹⁵. Цивільна німецька влада заявила про свою прихильність до ідеї відділення церкви від держави. Наприкінці 1942 р. Е.Кох попередив, що будь-яке порушення цього принципу місцевими головами й районними шефами каратиметься звільненням із посад. Офіційні заборони на релігійну освіту в школах призвели до радикальних змін у Західній Волині, де така освіта існувала за польських часів і навіть протягом нетривалого періоду радянської влади¹⁶.

Окрім вищезазначених, були й інші шляхи втручання німців у церковне життя. Зокрема ніколи не дозволялася церковна благодійність, було заборонено відкривати семінарії (винятком стала семінарія автономної церкви в Кременці, що була відкрита з дозволу влади 1943 р.)¹⁷.

Німецька окупаційна адміністрація видавала спеціальні рішення, що мали запобігти утворенню об'єднаної православної церкви. При цьому існувала цілковита заборона на повідомлення про церковне життя в пресі¹⁸. Від середини 1942 р. Е.Кох підтримував конфесію, яка отримала назву Автономна православна церква. Велику роль при цьому відігравала особиста нехоть райхскомісара до автокефалів¹⁹.

Складно окреслити роль гебітскомісарів. Їхні кроки щодо церкви нерідко визначалися особистими мотивами. Дехто використовував загальну заборону на публічні зібрання як привід покінчити з місцевими церковними радами або для заборони святкувань²⁰. Багато гебітскомісарів і ландвіртів (сільськогосподарських керівників) забороняли церковні відправи в певні періоди, особливо під час жнив. Щодо нацистської поліції безпеки (сіпо) та служби безпеки (СД), то вони ретельно перевіряли клір і водночас забороняли й знищували всю поліграфічну продукцію, що її подеколи видавали православні церкви. Слід зазначити, що до літа 1942 р. ці органи рідко втручалися в церковні суперечки. Утім, коли це все ж траплялося, спочатку вони здебільшого схилилися до підтримки автокефалів²¹.

У середині 1941 р. сім православних єпископів опинилися в керованій німцями Західній Україні. 18 серпня 1941 р. архієпископ волинський Алексій (Громадський, 1882–1943 рр.) скликав обласний собор у Почаївській лаврі, розташований у південно-західній частині Волині, біля кордону з Генерал-губернаторством. На соборі Алексій отримав тимчасовий титул обласного митрополита. Утім і надалі православні єпископи відчували свій канонічний зв'язок із Російською православною церквою. Вони називали свою церкву по різному: “українська православна церква”, “православна українська церква”, “православна церква на Україні”, “православна автономна церква на Україні”, проте вона стала відомою як Автономна православна церква (АПЦ)²².

Інший собор АПЦ, який відбувся 8 грудня 1941 р., визнав найліпшим кандидатом на досі вакантне місце духовного керівника Київської й Переяславської архієпархії поважного українського патріота архієпископа холмського й підляського Іларіона (І.Огієнка), який перебував у Генерал-губернаторстві. Собор ухвалив рішення просити Іларіона обійняти цю посаду, на що він невдовзі погодився, заручившись дозволом свого зверхника Діонісія, митрополита варшавського. Довгостроковий план, що його плекали церковні діячі, полягав у тому, аби з німецького дозволу скликати спеціальний собор, на якому єпископи, священники й миряни змогли б обрати Іларіона митрополитом Київським і всієї України²³.

Зазначимо, що два ієрархи, які перебували на той час в Україні, не брали участі в цих соборах. Ідеться про єпископа житомирського Полікарпа (Сікорського, 1875–1953 рр.) і архієпископа пінського та поліського Олександра (Іноземцева). Так само, як і Алексій та його прибічники, ці двоє не бажали підпорядковуватися “польській” православній церкві в Генерал-губернаторстві. Утім, вони та-

кож не бажали підлягати патріаршому місцєблєститєлєві в Москві – під радянським правлінням вони не визнавали московського патріархату. Полікарп давав зрозуміти, що він бажєє відродити Українську автокефальну православну церкву²⁴. Миряни в Рівному переконували його розірвати всі зв'язки з автономістами на чолі з Алексієм. А надто після того, як останній став називати себе екзархом України та митрополитом волинським і житомирським. У той час рівненські віруючі вирішили “визнати” Полікарпа “адміністратором” православної церкви в Україні²⁵. Відтак змінилося ставлення цих людей до Діонісія. Раніше його уникали, бо він перебував у Варшаві й був “чужої крові” (росіянином), а тепер до нього зверталися, тому що він став українським патріотом. Коли Діонісію пояснили ситуацію, він 24 грудня 1941 р. видав наказ про те, що вважає Полікарпа “тимчасовим адміністратором православної автокефальної церкви на звільнених землях України”. Трохи згодом, без будь-якого спеціального рішення, прикметник “тимчасовий” зник²⁶.

Конкуруюча православна церква остаточно постала в лютому 1942 р., коли було висвячено трьох нових єпископів (два з них – на соборі). Собор також ухвалив рішення прийняти без повторного висвячення всіх священників Української автокефальної православної церкви, які дожили до цього часу²⁷. Нова церква функціонувала під різними назвами, проте офіційною стала – “Свята православна автокефальна церква на визволених землях України”²⁸.

І автономісти, і автокефали погоджувалися, що архієпископ холмський і підляський Іларіон – оптимальна кандидатура для старшування над православним церковним життям в Україні²⁹. Отже ніщо (у т. ч. й питання підлеглості московському патріархові) не віщувало невдачі на шляху до об'єднання двох конфесій в єдину православну церкву. Проте керівництво райхскомісаріату відмовилося видати Іларіонові санкцію на прибуття до Наддніпрянської України³⁰. Відчуваючи, що вже й так багато дозволено для відродження церковного життя, нацисти активно протидіяли прибуттю українців із Генерал-губернаторства, а отже й прискоренню процесу об'єднання церков. Ця обструкція виявилася доволі руйнівною. Проте в травні 1942 р. Е.Кох пішов іще далі, коли зібраним у Рівному представникам православної церкви було повідомлено, що німецька влада визнає існування в райхскомісаріаті двох православних церков – автономної (АПЦ) на чолі з Алексієм і автокефальної (УАПЦ) під орудою Полікарпа. Священнослужителям було наказано покласти край дискусіям у цій справі³¹. Невдовзі п'ять автокефальних ієрархів довідалися, що буде заборонено висвячення єпископів без попередньої згоди райхскомісара. До 26 травня 1942 р., коли це справді сталося, вони встигли висвятити ще сімох єпископів³².

Найбільш радикально в церковне життя Е.Кох втрутився 1 червня 1943 р., коли було видано положення про законність релігійних організацій. Хоча воно й декларувало свободу віросповідання, насправді релігійне життя було суттєво обмежене. Відтепер генерал-комісар міг усувати з посад керівників релігійних організацій, якщо вважав, що проти них є “застереження загальнополітичного характеру”. Нові ж конфесії мали отримувати ліцензію від Е.Коха, при цьому він міг розпустити ті з них, які, на його думку, становили загрозу “ладу й безпеці” або втягувалися в позацерковну діяльність³³. Е.Кох також не хотів бачити автокефалів у Києві, тож він наказав Полікарпові відкликати звідти двох своїх єпископів. Одному з них – єпископові Мстиславу (Степан Скрипник), який був головою Української ради довіри на Волині – було навіть заборонено перебувати на території, де більшість населення становили українці. Єпископи, щоправда, відмовилися покинути свої резиденції³⁴.

На цьому тлі обидві православні конфесії почали зондувати шлях до зближення. Наприкінці червня 1942 р. Алексій запропонував Полікарпові зустрітися.

Коли восени того ж року було скликано черговий собор УАПЦ, він дав згоду на переговори. Наслідком цього стало проголошення 8 жовтня 1942 р. єдиної Української автокефальної православної церкви, очолюваної не Алексієм або Полікарпом, а Діонісієм³⁵. Однак німецька влада протидіяла акту об'єднання й категорично заборонила будь-які згадки про цю подію в пресі³⁶. Окрім того, існувала й внутрішня опозиція: три ієрархи автономної церкви зажадали, щоб Алексій зняв свій підпис під угодою та відмовився від титулу екзарха. Зрештою 15 грудня Алексій дезавував свою угоду з Полікарпом, натомість за ним залишився титул³⁷.

На тлі об'єднаних тенденцій восени 1942 р. доволі виразно проявилася відверто деструктивна політика нацистів. Представники шістьох генерал-комісарів заявили церковним діячам, що жодна з православних конфесій не повинна поширювати свою владу за межі відповідного бецирку. Крім того, генерал-комісар перебирав на себе безпосереднє керівництво церквами, розташованими в його бецирку. Єпископи, які не проживали в центральному місті, зобов'язувалися туди переїхати. Генерал-комісари повідомили також про те, що вони можуть обирати одного провідного єпископа на церкву. Скликання соборів дозволялося, проте лише за участю єпископів із одного бецирку. Спеціального дозволу потребувало висвячення єпископів і призначення священників. Ба більше, генерал-комісар міг звільнити будь-якого священника. Фактично автокефальна й автономна церкви були розподілені нацистською владою на шість юрисдикцій, унаслідок чого райхскомісаріат "Україна" отримав дванадцять православних церков³⁸. Таке ставлення до православ'я стало версією практикованої нацистами щодо церкви політики "поділяй і володарюй"³⁹.

Нова ситуація викликала зловживання. Найбільш виразно це проявилось в Житомирському бецирку, який очолював бригаденфюрер СС Ернст Ляйзер. За причин, що залишаються нез'ясованими, він наполягав на збереженні двох єпископів, які були, вочевидь, радянськими агентами. У серпні 1942 р. стало відомо, що перед війною автокефальний єпископ Фотій (Тимошук) із Подільської єпархії був визнаний польською державою радянським шпигуном і позбавлений сану. Проте, незважаючи на вигнання Полікарпом Фотія з церкви, той залишився у Вінниці. Він заявляв, що акт возз'єднання церков для нього є рівнозначний примиренню з Москвою, тому, мовляв, він створюватиме "свою, українську, церкву". Генерал-комісар Е.Ляйзер плекав дивну симпатію до цієї людини й призначив його на початку листопада 1942 р. "найвищим представником автокефальної православної церкви". Одного з потенційних суперників Фотія – єпископа житомирського Григорія (Огійчука) – було заарештовано. Його звільнили тільки в середині травня 1943 р., після того, як Полікарп листовно звернувся до Е.Коха. Невдовзі Фотій зник, і його більше ніхто не бачив⁴⁰.

Щойно закінчилися події, пов'язані з Фотієм, як наспів скандал в автономній церкві. На початку 1943 р. до Києва з Північного Кавказу, разом із відступаючими німецькими військами, прибув якийсь росіянин і заявив, що він – єпископ п'ятигорський Ніколай (Автономов). Єпископ автономної церкви призначив його священником, а після побачення з Алексієм для нього навіть була створена нова єпархія в Мозирі (Білорусія). Але невдовзі стали поширюватися чутки про те, що "Ніколай" – самозванець. Цьому сприяла поведінка самого єпископа. Німецька військова розвідка доповідала, що Ніколай – радянський шпигун, проте Е.Ляйзер продовжував опікуватися ним⁴¹.

Окрім православних християн, у райхскомісаріаті були також протестанти й католики. Ставлення до них німецької влади було значно кращим (як у випадку з протестантами), або гіршим (як щодо католиків). Сіпо й СД вважали баптистів і євангельських християн (відомих як "штундисти") нешкідливими пацифістами, тож було видано розпорядження ставитися до них поблажливо. Цивільна

німецька влада зняла заборону на діяльність баптистів і євангельських християн, запроваджену деякими поліцейськими начальниками, сільськими старостами, головами міст і районними шефами⁴². Унаслідок такої політики ці конфесії стали розквітати. Їхні місіонери навіть роз'їжджали Наддніпрянською Україною, проповідуючи та поширюючи свою літературу. У Києві та інших містах створювалися або ж відроджувалися протестантські громади, деякі з них навіть спромоглися налагодити видавничу діяльність⁴³. Іслам також був дозволений. У жовтні 1941 р. громада київських мусульман (приблизно 700 осіб) мала свою мечеть на Подолі⁴⁴.

Натомість нацистська влада переслідувала греко-католицьких (очолюваних митрополитом А.Шептицьким) та римо-католицьких священиків, яких сіпо й СД уважали "передовою сторожею" Ватикану. Коли греко-католицькі священики з Галичини намагалися приїхати до райхскомісаріату, їх завертали назад⁴⁵. Щодо римо-католиків, то тут нацистська ворожість до Ватикану поєднувалася з ворожістю до поляків, які й становили значну більшість християн цього обряду в Україні. Тому римо-католикам відмовляли в приміщеннях для богослужіння, а костели закривали. Інколи католицьких священиків німці розстрілювали: відомо, що лише в Західній Волині було розстріляно 17 ксьондзів. Окупаційна влада закрила костел навіть у Миколаєві, де більшість конгрегації становили етнічні німці⁴⁶. Винятком став Вінницький бецирк, де гебітскомісар дозволив діяльність одного костелу (можливо тому, що більшість із 6 тисяч парафіян були зареєстровані як українці)⁴⁷. Це помітно контрастувало із ситуацією в Генерал-губернаторстві, де нацисти толерували римо-католицьку церкву й навіть надавали дотації греко-католикам та іншим церквам⁴⁸.

Тож офіційне ставлення до церкви в райхскомісаріаті варіювало залежно від конфесії й тривалості німецької присутності. Нацистська політика в церковних справах ставала дедалі деструктивною. Тепер розглянемо питання про роль церкви й релігії в житті пересічних людей.

Побожність населення

Після приходу німців з'явилося багато ознак відродження релігійного життя. Селяни знову стали привселюдно хреститися (дехто робив це, побачивши перші німецькі танки з білими хрестами на бортах). Деінде ще до приходу німців сільські жінки й діти почали носити хрестики, а літні селяни брали участь у німецьких польових відправах⁴⁹. Найбільше ознаки релігійного відродження проявилися у відновленні церков. Церковні споруди наново фарбувалися, на них встановлювалися "дзвони" (зазвичай – залізничні рейки). Там, де до війни церкви були зруйновані, для відправ використовували звичайні будівлі. Люди, які колись приховали ікони, антимінси, релігійну літературу, посуд, рушники та вбрання, тепер діставали їх зі схованок. У містечку Василівка (на південь від Запоріжжя) до церкви було повернуто розкішний іконостас, по частинах урятований різними людьми⁵⁰.

Перші релігійні відправи проводилися навіть до приходу німців. Позаяк священиків не вистачало, села запрошували кліриків із інших місць⁵¹. "Жінки молилися, щоразу утираючи сльози, які дрібними горошинами котилися по щоках. Люди вітали один одного, як на Великдень. "Христос воскрес!" та "Сподобив Господь діждатися цього щасливого дня!" – чулося біля церкви, яку, до речі, було обладнано у звичайному будинку" – згадував очевидець⁵².

Невдовзі з'явилися бажачі охреститися. Згідно з православною традицією, яка приписує занурення, обряд хрещення часто проводився біля річок. Багато людей вінчалися. Хрещення й вінчання залишалися й надалі сталою ознакою релігійного життя під час окупації⁵³. Траплялися також перепоховання з присутністю священика або без нього, під час яких відкривалися труни з тим, щоби всередині

ну покласти хрест або ікону, але в жовтні 1941 р. ця практика була заборонена⁵⁴. Загалом поховання без участі священника вважалося нелегальним⁵⁵. У цьому контексті заслуговує на увагу історія поховання жертв масових убивств, скоєних НКВС під час радянського відступу. У серпні 1941 р. в Луцьку 3862 тіла розстріляних в'язнів було перепоховано в п'яти братських могилах із панахидою, що її провів Полікарп⁵⁶. Подібне масове перепоховання жертв мало місце в Рівному. Як свідчив командувач дислокованих у райхскомісаріаті німецьких військ генерал Карл Кітцингер, який тоді перебував у Рівному, прибічники Організації українських націоналістів (ОУН) несли портрети Степана Бандери й гасла "Україна для українців!" і "Хай живе Бандера – вождь України!"⁵⁷

Наймасовішим релігійним зібранням за весь період окупації були врочистості на честь святого Іова в Почаївській лаврі. 10 вересня 1941 р., уперше за двадцять років, тут зібралося майже 15 тис. прочан із Правобережжя (за імперських часів збиралися десятки тисяч). Це були переважно жінки, деякі з них добиралися до обителі кілька днів. Святкову подію використали німецькі пропагандисти, які наказали місцевій владі розвісити на стінах храму настінні газети й великі портрети А.Гітлера. Було роздано німецькі прапорці, листівки з портретом фюрера та примірники рівненської газети "Волинь". Один із портретів несли на чолі процесії. За твердженням очевидців, більшість прочан, які ніколи досі не бачили портрета А.Гітлера, були вражені. За тими ж свідченнями, один старий, побачивши листівку, приязно всміхнувся й сказав: "Це – наш батько Гітлер". Деякі жінки цілували портрет. Службу правив архієпископ Алексій, який молився за А.Гітлера й вермахт. У проповіді він вимагав завжди згадувати у своїх молитвах фюрера – "найвидатнішого вождя сьогодення, і німецький народ. Принесена німецьким народом жертвна кров ніколи не має бути забутою. Усі українці бажають, щоби наміри й думки фюрера повністю оправдалися"⁵⁸.

Як під військовою владою, так і під цивільним німецьким правлінням допоміжна місцева адміністрація сприяла православному християнству. Шеф району міг, приміром, наказати сільським чоловікам відремонтувати церковну споруду⁵⁹. Місцева адміністрація також повернула багато традиційних свят, надавши їм офіційного статусу. Наприклад, київський голова Володимир Багазій запровадив чотирнадцять таких свят. Відзначення релігійних подій за старим стилем було відновлено в багатьох місцевостях⁶⁰.

Німецька військова влада застерігала місцеву адміністрацію проти організації чи заборони будь-якої релігійної діяльності, але марно⁶¹. Шкільні інспектори також "геть забули про демократичний принцип відділення церкви від держави"⁶². Унаслідок цього закон Божий вивчався в багатьох школах упродовж 1941–1942 навчального року. В одній із шкіл Києва, яка, мабуть, була типовою, кожен клас мав такий урок щотижня. У сільській школі в початкових класах вивчався предмет "Мораль", що обіймав такі теми: "Створення всесвіту", "Хресні муки, смерть та воскресіння Господа нашого Ісуса Христа". Вивчали діти також молитву "Отче наш". Шкільний курс моралі доповнювався цілком секулярними темами про трудову етику, ставлення до людей похилого віку⁶³. Проведення таких занять до середини 1942 р. практично скрізь було заборонене німецькою владою. Хоча були й винятки: у Полтавському бецирку релігійні заняття тривали завдяки інспекторці районних шкіл – етнічній німкені, яка була коханкою районного військового командира⁶⁴.

Є й інші свідчення, що підтверджують загальні релігійні настрої в Україні в досліджуваний період. Зокрема за німецькими переписами населення переважна більшість людей визнала себе православними, незначна кількість – невірними або взагалі не давали відповіді на питання щодо віровизнання⁶⁵. Сліди релігійного способу мислення виявлялися в тому, що деякі українці, зокрема селяни, на-

зивали радянську владу “диявольською владою” або “владою сатани”. В одному селі (під час німецького наступу) чоловік за вісімдесят років скинув картуза й перехрестився: “Не думав уже я, дітки, діждатися цього часу, та ось, бачите, сподобив Господь. Приходить кінець царству Ігемона”⁶⁶.

Однак при більш глибокому вивченні ставлення населення Наддніпрянської України до церкви й релігії є складнішим. Наприклад, масова участь у реконструкції храмів на селі, можливо, була не стільки виявом побожності, скільки зумовлювалася поширенням думки про те, що будівництво є найбільш виразним символом ліпшого життя, на яке люди сподівалися.

Поняття “нове життя” передбачало також наявність вільної від праці неділі. У 1930-х рр. члени селянської родини рідко могли мати щотижневий вихідний в один і той самий день. Проте коли така щаслива нагода випадала, влада нерідко вимагала віддати й цей день для “добровільної” праці. Ясно, що за таких умов людське життя було неспокойним. Коли в 1941 р. німецький військовий капелан запитав про це селян-чоловіків, вони лише висловлювали прокльони, а жінки відверто демонстрували своє незадоволення недавнім минулим. “Вони часто вказували на те, – відзначав він, – що розгром більшовиків став для них карою Божою за боротьбу проти Господа й церкви та, зокрема, за скасування святої неділі”⁶⁷.

Розвідник і учений-славист Ганс Кох був здивований розмахом релігійного відродження в Україні, проте він уважав, що це було реакцією на радянський період – щось на кшталт святкування краху радянської системи⁶⁸.

Щодо хрещення, то, очевидно, тут була певна доля примусу. Активіст комуністичного підпілля в донесенні стверджував, що в Київській та Кіровоградській областях місцева влада видала наказ про хрещення всіх дітей віком до 12 років, та що сільські старости примушували хреститися й тих, хто цього не бажав⁶⁹. Певну роль відігравав також страх, адже згідно з іншим радянським повідомленням, багатьох до хрещення спонукали чутки про те, що, мовляв, нехрещених дітей німці розстрілюватимуть. Останнє, мабуть, було навіяне враженнями від єврейського голокосту⁷⁰.

Правовірні й “самосвяти”

Ще один спосіб дізнатися про рівень релігійного відродження в Україні – задатися питанням: чи справді віруючих хвилювало протистояння між автономістами й автокефалами. Г.Кох, зокрема, висловлював думку, ніби більшість віруючих займала вичікувальну позицію й прагнула, щоби німці самі облаштували цю справу⁷¹. Однаке теза про невизначеність вірних здається перебільшеною. Єпископи обох конфесій перебували під тиском мирян, які вимагали надіслати священників⁷², проте щойно люди діставали можливість вибору конфесії, більшість усе ж віддавала перевагу автономній церкві. Восени 1941 р. сіпо й СД підраховали, що майже 55% слов’янського населення тяжіє до АПЦ, тоді як УАПЦ підтримує 40%⁷³. Кількість прибічників УАПЦ дедалі зменшувалася. Не останню роль у цьому, за свідченням колишнього голови церковної ради⁷⁴, відігравало те, що в Києві й поза ним поступово ширилася думка про неканонічність церкви митрополита В.Липківського та її предстоятеля Полікарпа, яких називали “липківці” й “самосвяти”⁷⁵. Колишній голова секції віросповідань Київської міської управи підтверджував це у своїх спогадах. Він указував на те, що більшість православних України підтримувала автономістів⁷⁶. Недаремно один єпископ УАПЦ нарікав на Покровську церкву, що “братія тамошня бридиться нами – “самосвятами” й тужить за Москвою”⁷⁷. У Полтавській області приблизно 80% вірних відвідували служби АПЦ. Більш впливовою, аніж УАПЦ, згідно з німецькими повідомленнями, була ця церква й у бецирку Кривий Ріг⁷⁸.

Удалося виявити лише декілька повідомлень про зміцнення позицій автокефальної орієнтації. Як відзначав генеральний комісар Вальдемар Магунія, восени 1942 р. у Київському бецирку були репрезентовані обидві православні церкви, при цьому південну частину території він характеризував як “дуже автокефальну”⁷⁹. В іншому німецькому повідомленні (серпень 1942 р.), яке ґрунтувалося на розмовах із нацистськими чиновниками, ідеться про те, що автокефали домінують у Черкаській і Кіровоградській областях⁸⁰. Ці повідомлення, напевно, стосуються розподілу парафій.

Свідчень щодо зміни конфесій цілими парафіями, на жаль, замало. Однак можна припустити, що в більшості випадків ішлося все ж про перехід до автономної церкви⁸¹. Активізація переходу парафій із АПЦ до УАПЦ почала спостерігатися на Західній Волині після того, як вона стала повстанською зоною. Утім, є підстави сумніватися в тому, що це відбувалося згідно з бажанням більшості православних, а не внаслідок тиску з боку Української повстанської армії, лідери якої були вороже налаштовані до автономістів.

Щодо неприйняття УАПЦ більшістю віруючих райхскомісаріату, то тут свою роль відігравали принаймні два чинники. По-перше, віруючі вважали цю церкву неканонічною. Важливою була й інша проблема, пов’язана з обов’язковим використанням у церковних відправах української мови – здається, не дуже популярної серед вірних Наддніпрянщини. У цьому питанні АПЦ виявилася більш гнучкою: церковнослов’янська мова була мовою її літургії, але єпископам дозволялося використання української, якщо більшість парафіян цього бажала. Для автономної церкви в Західній Волині не було незвичним проводити службу частково чи цілком українською та використовувати церковнослов’янську з українською вимовою⁸². Натомість у Наддніпрянській Україні священник, який намагався впроваджувати українську мову в церковну літургію, наражався на невдоволення й спротив із боку парафіян⁸³. У Святошині, передмісті Києва, автокефальний священник попросив хор співати українською мовою. “Але церковна громада цього робити не хотіла, – повідомляв він у грудні 1941 р., – а коли я служив, то старі співці вривалися на крилас і починали співати по-слов’янські й усі управляли, хто що знає”⁸⁴. У київській автокефальній Покровській церкві ранкові відправи було вирішено проводити церковнослов’янською мовою⁸⁵. У Дніпропетровську хтось навіть підклав бомбу під собор, в якому служба провадилася українською мовою. Вибух призвів до незначних ушкоджень споруди та до ескалації боротьби між прихильниками обох конфесій, яка супроводжувалася проявами вандалізму з обох боків⁸⁶.

Не меншим був опір використанню української мови в богослужінні й на селі. Уявлення про це дає протокол регіональної конференції (“собору”) від 20 листопада 1941 р., яка відбулася в Бучі, селі в 25 км на захід від Києва. Тут зібралося 45 вірних і священників із 13 сіл (5 парафій). Більшість делегатів становили миряни (35 осіб). Автокефальний митрофорний протоієрей із Києва Іван Потапенко закликав присутніх будувати “єдину українську православну автокефальну церкву з однією мовою, духом і керівництвом”. Він указував на важливість “ліквідації залишків ворожих груп, які були штучно створені під впливом жидо-більшовицької пропаганди”.

Як свідчить протокол, ця промова “жваво обговорювалася”: “Україна має бути незалежною, а церква українською, – каже делегат пан Жовківський (Буча). Ми хочемо, щоби Господня відправа була старою, церковнослов’янською мовою, – каже пані Борзаківська з села Буча, росіянка, дуже побожна особа, яка присвятила своє життя рятуванню церкви в Личанську від більшовицького руйнування. У Гостомелі Господня служба правиться українською, ось чому люди не відвідують її, – казали неписьменні жінки з села Шибене Бородянського району. На всі

ці зауваження протоієрей заперечив, що церковнослов'янська мова малодоступна. Типово, однак, що врешті-решт він був змушений зробити поступку – доки друкований український переклад служби Божої не буде доступний, служби можуть провадитися церковнослов'янською, але з українською вимовою. Після короткої дискусії делегати ухвалили рішення відкинути “схизматську агітацію”⁸⁷.

Слід зазначити, що автокефальній меншості в Україні було досить важко усвідомити, що їй протистояла більшість українських православних, тому автономістів вони йменували “росіянами” та “москалями”⁸⁸. Небажання місцевого населення послуговуватися в церкві народною мовою аж ніяк не свідчило про прихильність до російської національної ідентичності. Очевидно на думку більшості віруючих спілкування з Богом вимагало “більш високої мови”, аніж та, яку вони знають. Вони бажали чути в церкві “мову, якою говорив Бог” (за висловом одного селянина)⁸⁹.

Найвагомішу підтримку автокефалам надавала українська націоналістична інтелігенція⁹⁰. Проте й вона не погоджувалася з абсолютною перевагою української мови в церковній службі. Так, у Києві українська православна інтелігенція зрідка відвідувала греко-католицькі служби, які з січня 1942 р. правилися в колишньому римо-католицькому соборі Святого Олександра. Відповідно до традиції, служби тут проводилися церковнослов'янською мовою з українською вимовою, а проповідь виголошувалась українською. Діяльність греко-католицького священика отця Юрія Костюка викликала заздрість із боку місцевих автокефалів, які не мали жодного уявлення про галицьке церковне життя. Голова Української церковної ради Микола Величківський навіть просив цього священика, щоби той відправляв службу в латинському обряді. “Проблема” розв'язалася сама собою, коли в червні 1942 р. отець Костюк отримав від німців наказ повернутися до Генерал-губернаторства⁹¹.

Кількість парафій

Аби визначити розмах релігійного відродження, звернімося до цифр, що стосуються кількості парафій у райхскомісаріаті “Україна” в досліджуваній період. На жаль, більшість адміністративних записів, які містять такі дані, було втрачено або ж вони залишаються важкодоступними для науковців. Приміром, знищено архів Української церковної ради та її автокефального наступника, Вищого церковного управління⁹². Натомість документи, які проливають світло на ситуацію з віросповіданням на парафіяльному рівні (копії оригіналів, що їх районні шефи надсилали до гебітскомісарів), “приховані” серед стосів інших паперів⁹³. Нарешті, усе ще неприступними для дослідників залишаються вивезені з України в 1944 р. документи Полікарпової адміністрації. Отже, єдині доступні для вчених цифрові дані можна почерпнути з видань, де опубліковано первинні й вторинні джерела.

Тож восени 1942 р. автокефальна церква як у райхскомісаріаті, так і в регіонах на схід від нього мала загалом 513 парафій. 298 із них містилися на “Київщині” (очевидно Київська єпархія)⁹⁴. Зрозуміло, що стільки парафій на таку значну територію не є достатнім. Щодо автономної церкви – таких узагальнюючих даних не існує.

Фрідріх Геєр – німецький солдат, який був обізнаний із релігійним життям в Україні, підрахував, що парафії обох православних церков, відновлені до літа 1943 р., становили близько 2/3 дореволюційної кількості парафій у Київській та половину в Житомирській єпархіях. За його ж підрахунками відновлені в Подільській і Вінницькій єпархіях парафії автономної церкви дорівнювали лише третині дореволюційних⁹⁵.

Подана нижче таблиця демонструє кількість православних парафій у тому вигляді, як це подається в літературі. На жаль, подібних відомостей немає стосовно будь-яких із п'яти автономних і п'яти автокефальних єпархій⁹⁶. Якщо не подано посилання на інше джерело, то це означає, що наведені дані запозичено з роботи Геєра⁹⁷.

Єпархія (конфесія, єпископ/архієпископ, генерал-бецирк)	Кількість парафій
Поділля (автономна, Дамаскін [Малюта], Волинь-Поділля)	Приблизно 500 на жовтень 1942 р., ⁹⁸ зменшилася до 250 восени 1943 р.
Луцьк і Ковель (автокефальна архієпархія, Полікарп [Сікорський], Волинь-Поділля)	Понад 400 на поч. жовтня 1943 р.
Кременець і Рівне (автокефальна, Платон [Артем'юк], Волинь-Поділля)	Приблизно 80 наприкінці 1943 р. ⁹⁹ чи 220 на поч. жовтня 1943 р.
Житомир (автономна, Леонтій [Филипович], Житомир)	300 влітку 1943 р.
Вінниця (автономна, Євлогій [Марковський], Житомир)	298 восени 1943 р.
Житомир (автокефальна, Григорій [Огійчук], Житомир)	100 влітку 1943 р.
Київ (автономна, Пантелеймон [Рудик], Київ)	410 наприкінці 1942 р.
Полтава й Лубни (автономна, Веніамін [Новицький], Київ)	Принаймні 140 на поч. 1943 р.
Київ (автокефальна, Никанор [Абрамович], Київ)	298 на 1 вересня 1942 р. ¹⁰⁰
Умань (автокефальна, Ігор [Губа], Київ)	60 у вересні 1942 р. ¹⁰¹
Полтава (автокефальна, Олексій [Потульницький] і Сильвестр [Гаєвський], Київ)	150 в 1943 р., за винятком Лубен ¹⁰²
Єлизаветград, включно з Ново-Миргородським вікаріатом (автокефальна, Михаїл [Хороший], Миколаїв)	Понад 100 у жовтні 1942 р., надалі кількість зменшувалася ¹⁰³
Дніпропетровськ (автономна, Дмитрій [Маган], Дніпропетровськ)	318
Січеслав (автокефальна, Геннадій [Шиприкевич], Дніпропетровськ)	Понад 100 до Різдва 1942 р., згодом понад 150 ¹⁰⁴

Якщо кількість парафій, про які йдеться в таблиці, підсумувати та при цьому врахувати, що деякі дані можуть дублюватися, то загалом виходить 3500. Можна припустити, що 10 єпархій, які не ввійшли до списку, покривають до 1 тис. парафій. Таким чином, приблизна кількість парафій автономної й автокефальної церков у райхскомісаріаті “Україна” – території, на якій станом на 1 січня 1943 р.¹⁰⁵ офіційно мешкало 16 910 008 мешканців – становила 4,5 тис. Це означає, що на кожних 3750 мешканців припадає лише одна церква. Тож попри спроби відродити церковне життя після років радянських переслідувань, кількість парафій залишалася доволі низькою.

Відомості щодо ситуації в містах тільки підтверджують загальне враження. Наприклад, у Києві діючі церкви переважно знаходилися на околицях. Частково це пояснювалося тим, що радянська влада знищила більшість розташованих у центрі церков, а німці не передали храм Святої Софії (який вони, мабуть, розглядали як готську пам’ятку) для проведення богослужінь. Успенський собор Печерської лаври (XI ст.) також не можна було використовувати, позаяк його було підірвано в листопаді 1941 р. Дослідники вважають, що вчинили цей вибух не комуністичні агенти, а Головне управління безпеки райху¹⁰⁶. Таким чином у Києві для служби Божої було відкрито лише один великий собор – Андріївську церкву. Вона була передана автокефалам, які мали у своєму розпорядженні ще дві церкви¹⁰⁷. Решта церков міста (25) перебували в розпорядженні автономної церкви (весна 1943 р.)¹⁰⁸. У соборі Святого Володимира перша (автономна) служба відбулася лише 19 вересня 1943 р. – вона присвячувалася другій річниці німецького панування¹⁰⁹. Таким чином, у Києві загалом було обмаль парафій. У Дніпропетровську налічувалося 10 діючих православних церков, усі вони належали автономній церкві. Як і в Києві, тамтешню церковну ситуацію не можна було порівняти з дореволюційною, коли в місті було 27 церков. Полтава також мала 10 православних храмів, тоді як Вінниця – лише 7 (п’ять із них належали автономній церкві)¹¹⁰.

Відвідування церков

Судити про ступінь релігійного відродження в Україні за часів німецької окупації можна також і за участю населення в церковному житті. Багато хто відвідував церкву під час важливих релігійних подій. 1942 р. велика кількість людей прийшла до Дніпра на Водохреща. Наступного року, 19 січня, 60 тис. людей зібралися біля дніпропетровського Преображенського собору, утворивши двокілометрову процесію до Дніпра¹¹¹. Великдень відзначався повсюдно. 1943 р. святкова процесія в Дніпропетровську була настільки великою, що змогла обернутися довкола собору лише один раз замість трьох¹¹². На селі у Великодніх святах брало участь майже все населення. У ці дні комендантська година скасовувалася й селяни розважалися співами, піснями бандуристів та грою акторів аматорських театрів¹¹³. Повернулося в Україну відзначення Спаса та колядування¹¹⁴.

Цікаво, однак, наскільки все це було чимось більшим, ніж простим бажанням використати законну підставу для святкування?¹¹⁵ У цьому контексті, очевидно, важливо звернути увагу на відвідування населенням церков у несвяткові дні. Ганс Кох уважав, що кількість таких відвідувань до 1943 р. зросла¹¹⁶. Що стосується селян, то брак свідчень не дає змоги робити якісь певні висновки. Один німець у селі на півдні України в 1942 р. бачив літніх жінок, дівчат і дітей, які юрилися біля входу до маленької церкви. Він не помітив там ані хлопчиків, ані молодих чоловіків, які, на його думку, збирали врожай і, очевидно, не цікавилися релігією¹¹⁷.

За інформацією Ф.Геєра, “величезний ринок у Полтаві був щонеділі зранку заповнений тисячами селян, які прибували сюди, співаючи й сміючись, на своїх санях і підводах, щоби торгувати. Рідко хто з них не відвідував місцеву церкву,

яка, наново вибілена й підшукатурена, здійснювалася над метушнею”¹¹⁸ (незрозуміло, якого часу стосуються ці події – до чи після приходу німецької цивільної адміністрації). Інші німецькі повідомлення, які ґрунтуються на твердженнях українських пропагандистів, свідчать, що в середині 1943 р. відвідування церков у декількох районах було “дуже високим”¹¹⁹. Водночас радянський агент повідомляв, що “зазвичай літні люди” ходять до церкви, а один селянин із Київської області в розмові з автором статті по війні сказав, що “ніхто не ходив”¹²⁰. Загалом свідчення щодо сіл сумнівні.

Що ж до великих міст, то тут відомості про відвідування церков більш певні. Зокрема за одним із свідчень у 1941 р. й на початку 1942 р. київська Андріївська церква, де співав “державний хор”, була вщерть заповнена¹²¹. Проте надалі, як писав Ф.Геєр, тут і повсюди в місті були відправи, які не відвідувала жодна людина. Наполягаючи на тому, що “секуляризм” домінував у Києві, він наводив слова одного киянина: “У що кияни вірять? У шмат хліба. Це все!”¹²² Так само, згідно з донесенням НКВС, восени 1942 р. відвідування церков у Дніпропетровську було “незначним, в основному завдяки людям похилого віку”¹²³. У Вінниці в середині 1943 р. церкви мали єпископів, клір і хори, проте, як згадував український націоналіст Михайло Селешко, жодна не збирала великої кількості вірних, і тому храми “світили пусткою... Навіть літні люди рідко ходили до церков”¹²⁴. Усе це дає підстави стверджувати, що хоча масштаби відвідування храмів мешканцями міст у 1941 й 1942 рр. незрозумілі, проте стосовно 1943 р. ясно, що вони були помірними.

Можна назвати принаймні декілька причин, чому відвідування церкви в селі й, особливо, у місті, не було масовим. На селі свою роль відігравали німецькі заборони. Відвідування церкви заборонялося на свята, які припадали на буденні дні або на суботні вечори, на середину дня в неділю, а подекуди навіть і на цілу неділю. У разі недотримання заборони, німці виганяли порушників із церкви й наказували священику її зачинити. Розлючений місцевий ландвірт міг відшмагати людей батогами або стеком. Священиків часто примушували брати участь у збиранні врожаю¹²⁵. Страх бути затриманим у церкві, або навіть депортованим до Німеччини, так само міг зменшувати кількість відвідувачів¹²⁶. Мало місце й побоювання виявити себе віруючим християнином із огляду на можливе повернення радянської влади¹²⁷. Щодо останнього, то йшлося переважно про мешканців міст, позаяк селянам релігійні переконання сусідів здебільшого були добре відомі.

Проте головною причиною того, чому люди залишались осторонь церкви, була байдужість. Очевидець свідчив, що, як і до 1941 р., людям йшлося передусім про хрещення¹²⁸. Вони також з прохолодою ставилися до своїх пастирів, котрих, як стало одразу зрозуміло, використовувало гестапо (всі нові священики мали підписати зобов’язання шпигувати за своєю громадою)¹²⁹. Крім того, німці ретельно перевіряли священиків, а їхні інформатори стежили за панотцями, аби з’ясувати, якою мірою вони виконують указівки гебітскомісарів спонукати парафіян до співпраці¹³⁰. 20 квітня 1942 р. (день народження А.Гітлера) всі священики були зобов’язані молитися за нього під час спеціальних відправ, і вони, як повідомлялося, “частково” це робили¹³¹. Відомо, зокрема, що отець Н.П.Стукало з Олександрії (місто на схід від Кіровограда), отримував щотижневі інструкції від німців. Цей приклад був типовим. На початку 1942 р. інший (можливо й той самий) священик із Олександрії висловив у своїй проповіді думку про те, що німці можуть і піти. Панотцеві пощастило, коли після п’ятдесяти ударів різками його відпустили живим¹³².

Народне неприйняття священиків проявлялося здебільшого в містах Наддніпрянської України. Не раніше жовтня 1941 р. ті кияни, які ще не встигли оговтатися від шоку, викликаного недавнім винищенням євреїв у Бабиному Яру, безсумнівно були обурені, коли автокефальні священики вихваляли німців і назива-

ли їх “біловолосими лицарями”¹³³. Не останню роль відігравало й те, що чоловіки, сини та брати парафіянок були мобілізовані до Червоної армії. Тож коли отець Стукало став закликати свою конгрегацію допомогти німцям “розбити ворога”, відвідування церкви зменшилося. Літні люди казали, що церква стала “розпусною”¹³⁴.

Слід звернути увагу й на генераційні відмінності. Є цікаве свідчення, що стосується молодих жінок із колишньої польської Західної Волині. Коли Червона армія 1944 р. повернулася в цей регіон, один із солдатів попросив місцеву дівчину пришити гудзик на його одязі. Це було в неділю, і його прохання викликало переляк віруючої: “Гріх!”¹³⁵.

У Наддніпрянській Україні ситуація була іншою. Ті, кого можна було окреслити як комсомольське покоління (народжені в 1920-х–1930-х рр.), мало цікавилися церквою. Переважна більшість чоловіків і багато жінок цього покоління взагалі не відвідували церкви. Вони допомагали реконструювати храми, проте робилося це передусім із почуття солідарності, а також тому, що вони досі ніколи не бачили служби. На початку осені 1941 р. сіпо й СД підрахували, що принаймні половина молодого покоління дотримується атеїстичних поглядів¹³⁶. Молодь швидко з’ясувала, що церковна служба не є такою цікавою, як, скажімо, кіно. Вони або не відвідували церкву, або, як зазначав вищезгаданий М.Селешко, ходили до неї “тільки як до театру. Послухають як співає хор і виходять. Про богослужіння молоді казали, що “нічого собі, гарна вистава” й на тому кінець. Нарікали, що від усього віє нудьгою, бо щонеділі одну й ту саму виставу повторюють”¹³⁷. Молоді люди в церкві часто поводитись як у цирку, приміром торкалися священницьких шат¹³⁸. Загалом молодь відвідувала церкви “значно менше, аніж у досовєтський час”¹³⁹.

Німецький капелан, який тривалий час перебував в українських селах, відзначав, що “релігійне життя” за німців існувало “лише там, де воно було до комуністів, тобто серед старшого покоління – тих, кому було понад 35 років”. Молоді (до 25 років) майже всі були “цілковито відсторонені й індіферентні” щодо релігії¹⁴⁰. Слід указати на те, що й багато людей за 35 років теж були байдужими до релігії. Характерний приклад: як доповідали сіпо й СД на початку серпня 1941 р. з Вінниччини, “відмови від (церкви – *Авт.*) не спостерігається, однак відверта підтримка надходить лише від деяких жінок і літніх чоловіків. Молода генерація й селяни середнього віку, здається, байдужі в цьому відношенні, проте також братимуть участь (у церковних відправах – *Авт.*), коли запитують”¹⁴¹. Згідно зі спостереженнями радянського партизана, ця участь була вмотивована страхом: “Люди середнього віку насправді ходять (до церкви – *Авт.*) лише для того, щоби не привертати уваги, – писав він, – тому що релігійні люди помічають тих, хто не відвідує церкви та погрожують розповіді комендантові, що, мовляв, такий і такий симпатизує більшовикам”¹⁴². Хоча ця розповідь і не підтверджена іншими джерелами, але такі ситуації могли бути. В одному з радянських повідомлень (кінець 1941 р.) навіть стверджувалося, що церкву відвідує тільки невеличка частина населення літнього віку, а більшість скептично налаштована стосовно відкриття церков і висловлюється про це іронічно¹⁴³. Такі ж настрої спостерігалися (особливо серед селян) в індустріальних районах, де сіпо й СД відзначали “помітну індіферентність”¹⁴⁴.

Після того, як було впроваджено цивільний нацистський режим, а відокремлення церкви від держави знову набуло сили, молоді селяни стали демонструвати неповагу до народної побожності. Адміністрація автономної єпархії у Вінниці навіть скаржилася на це німцям¹⁴⁵.

Баптистські та євангельські місіонери проводили публічні збори в селах і містах райхскомісаріату “Україна”. В одному з радянських документів згадується про “великий потяг до сектантських релігійних течій” на Правобережжі Дніпра. Однак і тут траплялися випадкові люди, які під час зібрання совалися на місцях,

перепитуючи один одного: “Хто їм дозволив тут Євангелію проповідувати?” Присутні війовничі атеїсти були змушені мовчати, проте при вигляді місіонерів “злість викривляла їхні обличчя”¹⁴⁶. Удалося виявити лише одне повідомлення, написане на підставі зібраних українськими пропагандистами розвідувальних даних, про те, що в середині 1943 р. молоді люди в Житомирському й Київському бецирках “часто” відвідували церкву¹⁴⁷. Проте інші свідчення спонукають до серйозних сумнівів щодо цього. Насправді той факт, що чимало молодих людей із вищою освітою стали священниками під час війни, міг свідчити про різні мотиви, у тому числі й про відсутність іншої роботи чи просто бажання уникнути фізичної праці¹⁴⁸.

Таким чином, релігійне відродження на терені райхскомісаріату “Україна” існувало, проте воно було скромним за масштабами. Відкривалися храми, до них поверталися єпископи та священники, але з часом німецька влада здебільшого перешкоджала церковному життю. І, що найважливіше, більшість молоді та людей середнього віку мали небагато чи взагалі не мали поваги як до православної церкви, так і до самої релігії. Ця байдужість не була чимось цілковито новим. Досі ми мало знаємо про природу й глибину народної побожності серед українців і росіян наприкінці імперського й на початку радянського періодів, проте історики схильні зійтися на тому, що вже за тих часів люди дедалі втрачали інтерес до релігійності, ба навіть ставали антиклерикалами. Існувала й інша тенденція, що охопила меншу кількість населення: перехід до протестантизму (баптизму або євангельського християнства)¹⁴⁹. Здійснене автором дослідження дозволяє зробити висновок про те, що обидві тенденції – секуляризація й перехід до протестантизму – були дуже поширеними в райхскомісаріаті “Україна”. Загалом під час нацистської окупації спостерігався доволі значний брак інтересу населення до православної церкви й релігії, успадкований від імперського й радянського періодів.

¹ Див., приміром, працю: *Säkularisierung, Dechristianisierung, Rechristianisierung im neuzeitlichen Europa: Bilanz und Perspektiven der Forschung*. – Göttingen, 1997.

² *Berkhoff K. Harvest of Despair: Life and Death in Ukraine under Nazi Rule*. – Cambridge, Mass., 2004. Першоджерела подано та розглянуто в: *Berkhoff K. Ukraine under Nazi Rule (1941–1944): Sources and Finding Aids [Parts 1, 2] // Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*. – Bd. 45. – 1997. – №1. – S.85–103; №2. – S. 273–309.

³ *Bociurkiw B. The Renovations Church in the Soviet Ukraine, 1922–1939* (далі – *The Renovations Church*) // *Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the US*. – Vol. 9. – 1961. – №1–2 (27–28). – P. 52, 62–67.

⁴ *Bociurkiw B. The Soviet Destruction of the Ukrainian Orthodox Church, 1929–1936 // Journal of Ukrainian Studies*. – Vol. 12. – 1987. – №1 (Summer). – P. 5–12, 14; *Heyer F. Die Orthodoxe Kirche in der Ukraine von 1917 bis 1945*. – Köln, 1953. – S. 114.

⁵ *Heyer F. Op. cit.* – S. 115–116, 118–120, 125.

⁶ *Ibid.* – S. 126; *Bociurkiw B. The Renovations Church*. – P. 72.

⁷ *Heyer F. Op. cit.* – S.144; Державний архів Київської області (далі – ДАКО). – Ф. Р-2412. – Оп. 2. – Спр. 199. – Арк. 75.

⁸ Науково-довідкова бібліотека центральних державних архівів України, Київ, колекція „Афіші та плакати окупаційного періоду”, од. зб. 764 сп.

⁹ *Heyer F. Op. cit.* – S.171; *Fireside H. Icon and Swastika: The Russian Orthodox Church under Nazi and Soviet Control*. – Cambridge, Mass., 1971. – P. 118; *Ярославський О. [Лев Чайковський?] Від Сяну по Дінець (Зі спогадів перекладача) // Вісті братства колишніх вояків І УД УНА*. – Т. 7. – 1956. – №7–8 (69–70) (липень–серпень). – С. 21.

¹⁰ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВОВУ). – Ф. 3676. – Оп.1. – Спр. 50. – Арк. 27.

¹¹ *Гартимів М. Землею українською... // На зов Києва: Український націоналізм у II світовій війні: Збірник статей, спогадів і документів*. – Торонто, Нью-Йорк, 1985. – С. 146.

¹² *Fireside H. Icon and Swastika...* – P. 118; *Bienert W. Russen und Deutsche: Was für Menschen Sind das? Berichte, Bilder und Folgerungen aus dem Zweiten Weltkrieg*. – Stein am Rhein, 1990. – S. 92.

¹³ ДАКО. – Ф. Р-2412. – Оп. 2. – Спр. 199. – Арк. 19–20; *Рибачук М. Відродження церковно-*

релігійного життя в звільненому німецьким військом Золотоверхому Києві й області. – Б. м., б. д.

¹⁴ ДАКО. – Ф. Р-2292. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 23 зв.

¹⁵ Гордієнко В.В. Німецько-фашистський окупаційний режим і православні конфесії в Україні // Український історичний журнал. – 1998. – №3 – С. 114, 115.

¹⁶ Heyer F. Op. cit. – S. 189, 199–200; Власовський І. Нарис історії Української православної церкви. – Т. 9 (XX ст.). – Ч. 2. – Нью-Йорк, Баунд Брук, 1966. – С. 239.

¹⁷ Власовський І. Зазнач. праця. – С. 235, 236; Heyer F. Op. cit. – S. 197–199, 205; Дублянський А. Тернистим шляхом: Життя митрополита Никанора Абрамовича: До 20-ліття архіпастирського служіння, 1942–1962. – Лондон, 1962. – С. 40.

¹⁸ ДАКО. – Ф. Р-2412. – Оп. 2. – Спр. 199. – Арк. 6, 7, 16; Heyer F. Op. cit. – S. 127, 172.

¹⁹ Armstrong J. Ukrainian Nationalism – Englewood, 1990. – P. 155; Heyer F. Op. cit. – S. 212, 213, 217, 218.

²⁰ Власовський І. Зазнач. праця. – С. 227, 228; Гаюк С. Водохрепці // Літопис Волині (Вінніпер). – Т. І. – 1953. – Ч. 1. – С. 85, 86; Архів Гуверського інституту війни, революції й миру. – Alexander Dallin collection, box 2, folder 14, Professor Hans Koch, HURIP interview, fol.9. Перша сторінка рукопису зберігається в: box 7, folder 6, fol. 9.

²¹ Дублянський А. Зазнач. праця. – С. 40; Власовський І. Зазнач. праця. – С. 236, 237; Wilhelm H.-H. Der SD und die Kirchen in den besetzten Ostgebieten 1941/1942 // Militärgeschichtliche Mitteilungen. – Bd. 55. – 1981. – №1. – S. 86.

²² Цими єпископами були: архієпископ Алексій (Громадський), м. Кременець; його перший вікарій єпископ Полікарп (Сікорський), м. Луцьк; його другий вікарій єпископ Антоній (Марценко), м. Камінь-Каширський; його третій вікарій єпископ Симон (Іванівський), м. Острог; архієпископ пінський та поліський Олександр (Іноземцев); єпископ Веніамін (Новицький), м. Пінськ; єпископ чернівецький Дамаскін (Малюта). Джерело: Кішковський А.І. (без назви, огляд статті В.Алексєєва) // Вестник Института по изучению СССР (Мюнхен). – Т. 2. – 1958. – №27 (травень–серпень). – С. 130, 131.

²³ Власовський І. Зазнач. праця. – С. 211, 212.

²⁴ Див.: Величковський М. Сумні часи німецької окупації (1941–1944 рр.) // Визвольний шлях. – Т. 12. – 1965. – №5. – С. 520, 521; Русская православная церковь и Великая Отечественная война: Сб. церковных документов. – М., [1943]. – С. 67; Перше засідання Української ради довір'я на Волині // Волинь (Рівне). – 1941. – 7 вересня. – С. 2. Подібні питання розглядаються в кн.: Лисенко О.Є Церковне життя в Україні. 1943–1946. – К., 1998.

²⁵ Див.: Власовський І. Зазнач. праця. – С. 210, 228; Мартирологія українських церков: У 4-х тт. (далі – Мартирологія). – Торонто, Балтимор, 1987. – Т. І. – С. 737; Власовський І. Як було з обранням на київську катедру архієпископа Іларіона (Огієнка) року 1941 // Церква і нарід (Вінніпер). – 1949 (квітень–травень). – С. 21, 24–26.

²⁶ Власовський І. Як було... – С. 26; Heyer F. Op. cit. – S. 174; Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ). – Ф. І. – Оп. 23. – Спр. 41. – Арк. 47, 47 зв.; Дудко Ф. Інтерв'ю з владикою Полікарпом (від власного кореспондента) // Волинь. – 1942. – 26 лютого. – С. 3.

²⁷ Єпископами, висвяченими на соборі, що відбувся в Пінську, були: Никанор (Абрамович) чигиринський та Ігор (Губа) уманський. Висвячення здійснили Полікарп, Олександр і, можливо, єпископ Юрій (Кореністов) берестейський. Останній сам був висвячений 8 лютого Полікарпом і Олександром (Єдина православна церква в Україні // Волинь. – 1942. – 19 лютого. – С. 1).

²⁸ ДАКО. – Ф. Р-2412. – Оп. 2. – Спр. 199. – Арк. 68; Власовський І. Нарис історії... – С. 177.

²⁹ Власовський І. Як було... – С. 23; Нестеренко А. Митрополит Іларіон: служитель Богові й народів. – Вінніпер, 1958. – С. 78.

³⁰ Алексій робив запит із цього приводу (ЦДАВОВУ. – Ф. 3206. – Оп. 1. – Спр. 78. – Арк. 34).

³¹ Див.: Власовський І. Нарис історії... – С. 221.

³² Більшість висвячень єпископи Никанор (Абрамович) та Ігор (Губа) здійснили з 9 по 17 травня в Києві в невеличкій церкві біля Свято-Андріївського собору. Новими єпископами стали: Фотій (Тимошук) подільський, Григорій (Огійчук) житомирський, Метислав (Степан Скрипник) переяславський, Сильвестр (Гасвський) лубенський, Мануїл (Тарнавський) білоцерківський, Михайл (Хороший) елизаветградський (кіровоградський). Того ж місяця був висвячений Геннадій (Шиприкевич) січеславський (дніпропетровський) (Луцьк, 24 травня). Надалі було висвячено ще чотири єпископи: Володимир (Малець) черкаський (місце висвячення 23 червня невідоме, став вікарієм новомиргородським), Сергій (Охотенко) мелітопольський (місце й дата висвячення невідомі), Платон (Артем'юк) заславський, потім кременецько-рівненський (Київ, 2 й 25 серпня 1942 р.), В'ячеслав (Лисицький) дубенський (Луцьк, 13 вересня 1942 р.).

³³ Мартирологія. – Т. І. – С. 747, 748.

³⁴ Див.: Власовський І. Зазнач. праця. – С. 238; Armstrong J. Op. cit. – P. 155; Мартирологія. – Т. І. – С. 750.

³⁵ Див.: Мартирологія – Т. І. – С. 729–731; Власовський І. Нарис історії... – С. 241–243; Дуб-

ляський А. Зазнач. праця. – С. 46, 47; *Armstrong J.* Op. cit. – Р. 154, 155.

³⁰ Див.: *Власовський І.* Зазнач. праця. – С. 243, 248; *Мартирологія.* – Т. I. – С. 742, 743.

³⁷ Там само. – Т. I. – С. 731–733, 735; *Власовський І.* Зазнач. праця. – С. 246.

³⁸ Див.: *Мартирологія.* – Т. I. – С. 751–754; *Власовський І.* Зазнач. праця. – С. 249, 252, 253; *Дублянський А.* Зазнач. праця. – С. 43; *Архієпископ Михайл Мої* зустрічі з Іваном Власовським // Іван Власовський: Пропаг'ятна книга. – Торонто, 1974. – С. 95.

³⁹ *Kleßmann C.* Nationalsozialistische Kirchenpolitik und Nationalitätenfrage im Generalgouvernement (1939–1945) // *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas* – Bd. 18. – 1970. – №4. – S. 575.

⁴⁰ *Heyer F.* Op. cit. – S. 213–216; *Власовський І.* Нарис історії... – С. 230, 250–252.

⁴¹ Див.: *Heyer F.* Op. cit. – S. 216, 217.

⁴² *Мартирологія.* – Т. I. – С. 745, 746; *Хуртовина П.* [Подворняк М.]. Під небом Волині: (Воєні спомини християнина). – Вінніпег, 1952. – С. 102–104.

⁴³ *Любомирченко Б.* З Христом в Україні. Записки віруючого за роки 1941–1943. – Вінніпег, Торонто, 1973. – С. 76, 81, 90, 101, 102; *Нищик С.* Шлях віри. – Вінніпег, Детройт, 1975. – С. 85; ДАКО. – Ф. Р.-2412. – Оп. 2. – Спр. 199. – Арк. 64; *Коровицький І.* Відродження церкви в Україні та Києві. – Київ, 22 липня 1942 р.

⁴⁴ ДАКО. – Ф. Р.-2412. – Оп. 2. – Спр. 199. – Арк. 64; *Малюженко Л.* Київ за 1942 р. // Наше минуле. – 1(6). – 1993. – С. 163, 164.

⁴⁵ *Мартирологія.* – Т. I. – С. 745, 746; *Heyer F.* Op. cit. – S. 179.

⁴⁶ ЦДАВОВУ. – Ф. 3206. – Оп. 1. – Спр. 26. – Арк. 30 зв., 33 зв., 34; *United States National Archives* (далі – USNA). – Microcopy T-84. – Roll 120. – Frame 419181; *Fleischhauer I.* Das Dritte Reich und die Deutschen in der Sowjetunion. – Stuttgart, 1983. – S. 164; *Armstrong J.* Op. cit. – Р. 153; *Zieliński Z.* Życie religijne w Polsce pod okupacją 1939–1945. – Katowice, 1992. – S. 602; *Ereignismeldung UdSSR.* – №128. – 3. XI. 1941. – S. 5, 6; *Meldungen aus den besetzten Ostgebieten.* – №5. – 29. V. 1942. – S. 12; *Ibid.* – 10. VII. 1942. – S. 2. Останні дві назви – мімеографовані доповіді сіпо й СД, які зберігаються на мікрофільмах у: USNA. – T-175. – Rolls 233–236.

⁴⁷ ЦДАВОВУ. – Ф. 3206. – Оп. 1. – Спр. 26. – Арк. 28.

⁴⁸ *Kleßmann C.* Op. cit. – S. 582, 596, 598.

⁴⁹ *Heyer F.* Op. cit. – S. 171; ЦДАГОУ. – Ф. 166. – Оп. 3. – Спр. 259. – Арк. 9 зв; *Ereignismeldung UdSSR.* – №120. – 21. X. 1941. – S. 10.

⁵⁰ *Bienert W.* Op. cit.; *Ereignismeldung UdSSR.* – №81. – 12. IX. 1941. – S. 15; *Пігідо-Правобережний Ф.* „Велика Вітчизняна війна”. – Вінніпег, 1954. – С. 120; *Жалоба О.* [Залеський О.]. У сорокаліття походу на схід (спомини перекладача) // *Календар-альманах „Нового шляху”* 1982. – Торонто, б. р. – С. 93; *Михалевич Н.* До Києва! Фрагмент зі спогаду // На зов Києва. – С. 225–226, а також у: *Власовський І.* Зазнач. праця. – С. 232, 233.

⁵¹ *Heyer F.* Op. cit. – S. 170, 171; *Пігідо-Правобережний Ф.* „Велика Вітчизняна війна”. – С. 149.

⁵² *Пігідо-Правобережний Ф.* Зазнач. праця. – С. 120 (описано події в селі Стайки на Київщині). Див. також: *Хуртовина П.* Під небом Волині. – С. 88.

⁵³ *Паньківський К.* Від держави до комітету. – Нью-Йорк, Торонто, 1957. – С. 104; *Український голос.* – 1942. – 12 березня. – С. 4; *Власовський І.* Зазнач. праця. – С. 232, 233; *Мартирологія.* – Т. I. – С. 744; *Heyer F.* Op. cit. – S. 171.

⁵⁴ *Wilhelm H.-H.* Op. cit. – S. 84; *Юнацький Є.* Україна очима італійських кореспондентів у другій світовій війні // *Самостійна Україна* (Нью-Йорк). – Т. 18. – 1965. – №8 (198). – С. 23.

⁵⁵ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 22. – Спр. 122. – Арк. 99.

⁵⁶ *Леонід Д-ський [sic!]*. – Похорон у Луцьку // *Літопис Волині.* – Т. I. – 1953. – №1. – С. 71–74.

⁵⁷ *Самчук У.* На білому коні: спомини і враження. – Вінніпег, 1972. – С. 183.

⁵⁸ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 41. – Арк. 26, 27. Це донесення, очевидно, було написане німецьким кореспондентом. Див.: *Самчук У.* Зазнач. праця. – С. 204, 205.

⁵⁹ ДАКО. – Ф. 2210. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 112.

⁶⁰ ДАКО. – Ф. Р.-2412. – Оп. 2. – Спр. 2. – Арк. 72; *Український голос.* – 1941. – 25 грудня. – С. 1.

⁶¹ Напр.: ДАКО. – Ф. Р.-2418. – Оп. 1. – Спр. 13. – Арк. 3, 3 зв.

⁶² Бібліотека і музей, Осередок української культури і освіти, Вінніпег, Манітоба, Канада. – Рукописний документ, датований 1945 р., *Павло Тернівський [Жигadlo І.]*. Спогади емігранта. – С. 57. (Дякую панові Маркові Цариннику за надання цього документа).

⁶³ *Гриневич Клавдія Яківна*, українка, 1930 р. н., село Клинци Кіровоградська обл., інтерв'ю автора, Київ, 10 серпня 1995 р.; ДАКО. – Ф. Р.-2505. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 14, 15, 25, 27, 29, 30, 34; Спр. 8. – Арк. 11, 24.

⁶⁴ *Heyer F.* Op. cit. – S. 200, 201; *В'юн Г.* Під знаком Червоного Хреста в Полтаві 1941–1942 рр.: Спогад-звіт для історії. – [Neu-Ulm]. – 1973. – С. 29.

⁶⁵ Серед 335 139 мешканців Києва на 1 квітня 1942 р. лише 110 оголосили себе невірними, 473 не дали відповіді, інші були зареєстровані як православні (338517 осіб), римо-католики (8898

осіб), протестанти (3051 особа), інші християни (233 особи), мусульмани (714 осіб), „іншого віросповідання” (143 особи) // *Малюженко Л.* Зазнач. праця. – С. 163, 164.

⁶⁶ *Пігідо-Правобережний Ф.* Зазнач. праця. – С. 56, 57; *Хуртовина П.* Зазнач. праця. – С. 96; *Турко К.Т.* Тортурі: Автобіографія за большевицьких часів. – Нью-Йорк, 1963. – С. 192.

⁶⁷ *Власовський І.* Зазнач. праця. – С. 232; *Benz E.* Die religiöse Lage in der Ukraine: Erlebnisbericht eines Divisionspfarrers. Als Manuscript gedruckt. – Marburg (Lahn), 1942. – S. 15, 16.

⁶⁸ Koch H., HURIP interview, fol. 8. У цьому післявоєнному інтерв'ю Г.Кох навіть сказав, що тут проявився дивний опортунізм. Українці, можливо, хотіли вразити німців, яких вони очікували побачити релігійними. Проте, на думку автора, це мало ймовірно.

⁶⁹ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 22. – Спр. 123. – Арк. 64.

⁷⁰ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 22. – Спр. 123. – Арк. 97.

⁷¹ Koch H., HURIP interview, fol.11.

⁷² *Heyer F.* Op. cit. – S. 206; *Власовський І.* Зазнач. праця. – С. 218.

⁷³ 5% населення були протестантами чи приєдналися до соборної церкви (обновленців) // Ereignismeldung UdSSR. – №177. – 18. X. 1941. – S. 8.

⁷⁴ Повна назва цієї розташованої в Києві інституції була така: Церковна рада Святої автокефальної православної церкви в Україні.

⁷⁵ ДАКО. – Ф. Р-2412. – Оп. 2. – Спр. 199. – Арк. 18.

⁷⁶ ДАКО. – Ф. Р-2412. – Оп. 2. – Спр. 199. – Арк. 33.

⁷⁷ Лист Никанора (Абрамовича) до Полікарпа (Київ, 21 квітня 1942р.), частково опубліковано // *Мартирологія.* – Т. I. – С. 711.

⁷⁸ *Heyer F.* Op. cit. – S. 189; Bundesarchiv Berlin, R-6/15, file 15, fol. 105 („Lagebericht über das Gebiet Kriwoi Rog-Land”, Кривий Ріг, 30 червня 1943 р.). Цим джерелом мене забезпечив доктор Еріх Габерер.

⁷⁹ USNA, microscopy T-84, roll 120, frame 419181.

⁸⁰ ЦДАВОВУ. – Ф. 3206. – Оп. 1. – Спр. 26. – Арк. 30 зв., 31 зв., 32 зв., 33 зв., 36, 37, 38.

⁸¹ Наприклад, на Миколаївщині наприкінці 1942 р. // *Власовський І.* Зазнач. праця. – С. 261.

⁸² Згідно з твердженням секретаря єпископа Пантелеймона Михайла Івасківа, „всі парафії на Волині” молилися українською мовою // *Мартирологія.* – Т. I. – С. 698; *Heyer F.* Op. cit. – S. 193, 194; *Величківський М.* Зазнач. праця. – С. 801.

⁸³ Протилежний погляд має Дж.Армстронг (Ukrainian Nationalism. – Р. 191): „У міру того, як автокефальні священники були висвячені, а священники старшого віку перейшли до відправ українською мовою, вони вочевидь здобули підтримку селянства”.

⁸⁴ ДАКО. – Ф. Р-2412. – Оп. 2. – Спр. 199. – Арк. 21, 22.

⁸⁵ *Мартирологія.* – Т. I. – С. 711.

⁸⁶ Інтерв'ю автора з Миколою Павловичем Костюком (українець із Канади, народився в Катеринославі 1915 р., помер 1997 р.), Даунсв'ю (Downsview), Онтаріо, Канада, 1 березня 1996 р.; *Власовський І.* Зазнач. праця. – С. 233; *Heyer F.* Op. cit. – S. 218; *Armstrong J.* Op. cit. – P. 157.

⁸⁷ ЦДАВОВУ. – Ф. 3676. – Оп. 1. – Спр. 50. – Арк. 12–20.

⁸⁸ ДАКО. – Ф. Р-2412. – Оп. 2. – Спр. 199. – Арк. 52. Слід цієї ментальності можна знайти у *Власовського І.* („Як було...” – С. 28, де стверджується, що автономісти хотіли довести „що вони та кож українці”).

⁸⁹ *Хуртовина П.* Зазнач. праця. – С. 99.

⁹⁰ ЦДАВОВУ. – Ф. 3206. – Оп. 1. – Спр. 26. – Арк. 40 зв. Див. також: *Heyer F.* Op. cit. – S. 189.

⁹¹ ДАКО. – Ф. Р-2412. – Оп. 2. – Спр. 199. – Арк. 62, 63; *Величківський М.* Зазнач. праця. – С. 399; *Никон Немирон [Андруськ М.]*, У збуджений в огні столиці України (Славній пам'яті мучеників за Україну в Києві (1941–1942 рр.) // В боротьбі за Українську державу: Есеї, спогади, свідчення, літописання, документи Другої світової війни. – Вінніпег, 1990. – С. 811, 817.

⁹² Сіпо конфіскувало протоколи церковної ради й уже ніколи не повернуло їх. Протоколи Вищого церковного управління було підготовлено до евакуації, проте німці, яким бракувало місця в машині, повикидали мішки з документами на дорогу. Особисті записи членів цієї адміністрації спалили в 1943 р., щоб запобігти використанню їх НКВС // *Мартирологія.* – Т. I. – С. 714; *Дублянський А.* Зазнач. праця. – С. 41.

⁹³ Прикладом є рукописна реєстрація парафій Рокитнянського району, яка також подає інформацію про протестантів // ДАКО. – Ф. Р-2292. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 13–15.

⁹⁴ Ці цифри за вересень 1942 р. очевидно походять від Никанорової промови, що була виголошена в жовтні 1942 р. в соборі // *Власовський І.* Зазнач. праця. – С. 234; *Дублянський А.* Зазнач. праця. – С. 44, 45. Див. також: *Heyer F.* Op. cit. – S. 206.

⁹⁵ *Heyer F.* Op. cit. – S. 206–208.

⁹⁶ Цими єпархіями є (1) в бецирку Волинь-Поділля: автономна єпархія Волині (під Алексієм), включно з чотирма вікаріатами (Луцьк, Рівне, Почаїв і Володимир-Волинський); автономна єпархія в

Бресті (під Іоаном [Лавриненком]; автокефальний вікаріат у Дубні (під В'ячеславом [Лисицьким]); автокефальна єпархія Полісся й Пінська (під Олександром [Іноземцевим]), яка включала Брестський вікаріат (під Юрієм [Кореністовим]); (2) в Житомирському бецирку: Мозирська автономна єпархія (під „Николаєм [Автономовим]“) і автокефальна єпархія Поділля (під Фотієм [Тимошуком]); (3) в Київському бецирку: автокефальна єпархія Переяслава (під Мстиславом [Скрипником]); (4) в Миколаївському бецирку: автономна єпархія (під Антонієм [Марченком]) і автономна єпархія Херсона (під Серафимом [Кушнеруком]); (5) в Кримському бецирку (Таврида): автокефальна єпархія Мелітополя (під Сергієм [Охотенком]). Чотирма Алексієвими вікаріями були: Іов (Кресович) луцький, Феодор (Рафальський) рівненський, Никодим [?] почаївський і Мануїл [Тарнавський] володимиро-волинський. Назви єпархій та їхніх керманів, що їх тут наведено, зібрано з різних джерел, які цитуються в посиланнях.

⁹⁷ Heyer F. Op. cit. – S. 189, 206–208.

⁹⁸ Armstrong J. Op. cit. – P. 196.

⁹⁹ Теодорович А. (протопресвітер). Преосвященний Платон, єпископ рівненський (в світі Павло Артем'юк) (Спогад) // Літопис Волині. – Т. 4. – 1958. – №4. – С. 22.

¹⁰⁰ Дублянський А. Зазнач. праця. – С. 44, 45; Власовський І. Зазнач. праця. – С. 234.

¹⁰¹ Armstrong J. Op. cit. – P. 200.

¹⁰² Власовський І. Зазнач. праця. – С. 234.

¹⁰³ Там само. – С. 235.

¹⁰⁴ Там само. – С. 234, 235.

¹⁰⁵ ЦДАВОВУ. – Ф. 3206. – Оп. 2. – Спр. 231. – Арк. 45.

¹⁰⁶ Ідея і чин: Орган Проводу ОУН, 1942–1946. Передрук підпільного журналу [Літопис УПА, 24]. – Торонто, 1995. – С. 124; Мартирологія. – Т. I. – С. 739; про Успенський собор: Wilhelm H.-H. Op. cit. – S. 88.

¹⁰⁷ Це були Покровська церква в Солом'янському районі й Вознесенська церква на півдні Деміївського району // Власовський І. Зазнач. праця. – С. 233.

¹⁰⁸ Heyer F. Op. cit. – S. 209; Мартирологія. – Т. I. – С. 711.

¹⁰⁹ Церква була музеєм до 1941 р. й стала доступною для вірних лише навесні 1942 р., коли її було передано автономній церкві // Мартирологія. – Т. I. – С. 716; Heyer F. Op. cit. – S. 209; Дублянський А. Зазнач. праця. – С. 51; Фесенко Т. Повесть кривых лет. – Нью-Йорк, 1963. – С. 90.

¹¹⁰ Heyer F. Op. cit. – S. 207, 208; про Полтаву пор.: Власовський І. Зазнач. праця. – С. 233, 234.

¹¹¹ Дніпропетровська газета 23 січня 1943 р. писала тільки про 20 000 // Heyer F. Op. cit. – S. 171, 208.

¹¹² Ibid. – S. 208.

¹¹³ ДАКО. – Ф. Р-2418. – Оп. 1. – Спр. 13. – Арк. 64; Buchbender O. Das tönende Erz: Deutsche Propaganda gegen die Rote Armee im Zweiten Weltkrieg. – Stuttgart, 1978. – S. 278.

¹¹⁴ Heyer F. Op. cit. – S. 172.

¹¹⁵ Такий самий коментар зробив Ганс-Гайнріх Вільгельм на підставі доповіді сіпо й СД про Білорусію // Wilhelm H.-H. Op. cit. – S. 91.

¹¹⁶ Koch H., HURIP interview, fol.9.

¹¹⁷ Vegesack S. von. Als Dolmetscher im Osten: Ein Erlebhisbericht aus den Jahren 1942–1943. Mit 12 Bildern nach Aufnahmen des Verfassers. – Hannover-Dühhren, 1965. – S. 121.

¹¹⁸ Heyer F. Op. cit. – S. 207.

¹¹⁹ Цими районами були: Дніпропетровський, Миколаївський, Мелітопольський і Кіровоградський гебіти. Джерело відзначає в цілому по Україні „дуже високий рівень відвідування церков. Скрізь і часто церковне вінчання“ // ЦДАВОВУ. – Ф. 3676. – Оп. 4. – Спр. 161. – Арк. 55.

¹²⁰ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 22. – Спр. 123. – Арк. 97; Микола Салата, українець, 1914 року народження, с. Медвин, авторське інтерв'ю. – с. Медвин, Богуславський район, Київська область, 17 липня 1995 р.

¹²¹ Мартирологія. – Т. I. – С. 717. Див. також: Гартимів М. Зазнач. праця. – С. 126; Ф.Г. [Федір Гайович]. Київ у жовтні 1941 р. // На зов Києва. – С. 163; Дублянський А. Зазнач. праця. – С. 36; Онацький Є. Україна очима італійських кореспондентів у другій світовій війні // Самостійна Україна. – Т. 18. – 1965. – №2 (192). – С. 20; Werner P. Ein Schweizer Journalist sieht Rußland: Auf den Spuren der deutschen Armee zwischen San und Dnjepr. – Olten, 1942. – S. 98, 99.

¹²² Heyer F. Op. cit. – S. 209.

¹²³ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 124. – Арк. 97.

¹²⁴ Він також мав неприємне враження від православних священників, яких зустрічав – вони рідко були освіченими за пересічних людей // Селешко М. Вінниця: Спомини перекладача комісії дослідів злочинів НКВД у 1937–1938 рр. – Нью-Йорк, Торонто, Лондон, Сідней, 1991. – С. 102.

¹²⁵ Приклади стосовно початку 1943 р. є в: Heyer F. Op. cit. – S. 209; Сергійчук В. ОУН-УПА у роки війни: нові документи і матеріали. – К., 1996. – С. 329. Про священників див.: Власовський І. Зазнач. праця. – С. 237, 238; ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 22. – Спр. 123. – Арк. 64.

¹²⁶ Архів Гуверського інституту війни, революції та миру, Harvard University, Russian Research Center, Interview transcripts 1950–1951, box 22: Інтерв'ю з анонімним православним священиком. – Interview 96 AD, B-6 Harvard University Refugee Interview Project, n. p., 5 November 1950, fol. 21.

¹²⁷ Heyer F. Op. cit. – S. 208, 209.

¹²⁸ Селешко М. Зазнач. праця. – С. 103.

¹²⁹ Отець Ковтун із села Мошорине в Ново-Празькому районі цитується в повоєнному звіті // ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 22. – Спр. 391. – Арк. 24.

¹³⁰ У серпні 1942 р. всіх кліриків Вінницького ґебіту було зібрано на збори. З'явилися 16 автономних, 11 автокефальних священиків, єпископ Фотій (Тимошук) і 4 протестанти. Не було представника римо-католицької церкви з Гнівані. Регіональний кірхенреферент, якийсь Ген, наказав присутнім спонукати віруючих до співпраці з німцями // ЦДАВОВУ. – Ф. 3206. – Оп. 1. – Спр. 26. – Арк. 28. Див. також: ЦДАВОВУ. – Ф. 3676. – Оп. 1. – Спр. 50. – Арк. 27.

¹³¹ Оголошення в: Последние новости (Київ). – 1942. – 20 апреля. – С. 4; Fireside H. Op. cit. – P. 112.

¹³² ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 22. – Спр. 391. – Арк. 24; ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 22. – Спр. 123. – Арк. 64.

¹³³ Хорошунова А. Киевские записки. 1941–1944 // Die Schoah von Babij Jar: Das Massaker deutscher Sonderkommandos an der jüdischen Bevölkerung von Kiew 1941 fünfzig Jahre danach zum Gedenken. – Konstanz, 1991. – S. 304.

¹³⁴ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 22. – Спр. 391. – Арк. 24. Див. також: ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 22. – Спр. 123. – Арк. 64.

¹³⁵ Коряков М. Освобождение души. – Нью-Йорк, 1952. – С. 197. Схожий випадок на Поліссі див.: Скорупський М. У настанках і відступах: (Спогади). – Чикаго, 1961. – С. 52.

¹³⁶ Ereignismeldung UdSSR. – №37. – 29. VII. 1941. – S. 6; Ibid. – №81. – 12. IX. 1941. – S. 15; Ibid. – №120. – 21. X. 1941. – S. 10. Байдужість, ба навіть ворожість до релігії з боку молодого покоління Дж. Армстронг завважив давно, проте залучив незначну кількість документів (Див.: Armstrong J. Op. cit. – P. 156, 189).

¹³⁷ Селешко М. Зазнач. праця. – С. 102. Докладно про міську молодь див.: Ereignismeldung UdSSR. – № 52. – 14. VIII. 1941. – S. 14; ЦДАВОВУ. – Ф. 3206. – Оп. 1. – Спр. 26. – Арк. 31 зв. (щодо Кіровограда); Buchbender O. Das tönende Erz. – S. 319; Сергійчук В. Зазнач. праця. – С. 345.

¹³⁸ Heyer F. Op. cit. – S. 201.

¹³⁹ Заява автокефального протоієрея Демида Бурка // Власовський І. Зазнач. праця. – С. 232.

¹⁴⁰ Benz E. Die religiöse Lage. – S. 36, 37. Див. також: Сучасне українське село (Від власного кореспондента) // Український вісник (Берлін). – 1943 р. – 4 квітня. – С. 6, 7 [про село в Бердичівському ґебіті]; ЦДАВОВУ. – Ф. 3206. – Оп. 1. – Спр. 26. – Арк. 30 зв., 32 зв., 33 зв.

¹⁴¹ Ereignismeldung UdSSR. – №45. – 7. VIII. 1941. – S. 6.

¹⁴² ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 22. – Спр. 122. – Арк. 32, 33.

¹⁴³ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 22. – Спр. 122. – Арк. 99.

¹⁴⁴ Ereignismeldung UdSSR. – №81. – 12. IX. 1941. – S. 15.

¹⁴⁵ Heyer F. Op. cit. – S. 218.

¹⁴⁶ Любомирченко Б. Зазнач. праця. – С. 40, 51; ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 22. – Спр. 122. – Арк. 64. Один автор повідомляє, що до 1943 р. в Україні на схід від колишнього радянського кордону 1939 р. було 713 баптистсько-євангелістських громад із загальною чисельністю 32000 членів (Див.: Домашовець Г. Нарис історії української євангелістсько-баптистської церкви. – Ірвінгтон, Торонто, 1967. – С. 222–224).

¹⁴⁷ ЦДАВОВУ. – Ф. 3676. – Оп. 4. – Спр. 161. – Арк. 51, 53.

¹⁴⁸ ЦДАВОВУ. – Ф. 3206. – Оп. 1. – Спр. 26. – Арк. 40 зв. Генерал-комісар Магунія доповідав у вересні 1942 р., що молодь у Київському бецирку „не дуже цікавиться” справами церкви й „використовує службу аби ухилитися від роботи” // USNA microcopy, T-84, roll 120, frame 419181 (Auszug aus dem Lagebericht des Generalkommissars).

¹⁴⁹ Plaggenborg S. Religiosität und Areligiosität // Plaggenborg S. Revolutionskultur: Menschenbilder und kulturelle Praxis in Sowjetrussland zwischen Oktoberrevolution und Stalinismus. – Köln, Weimar, Wien, 1996. – S. 289–314; Plaggenborg S. Säkularisierung und Konversion in Rußland und der Sowjetunion // Säkularisierung, Dechristianisierung, Rechristianisierung im neuzeitlichen Europa: Bilanz und Perspektiven der Forschung. – Göttingen, 1997. S. 275–290.

The article discusses the religious situation in the territory of the German Reichskommissariat Ukraine (1941–1944) and argues that there was a religious revival, but that its scope was modest. Churches re-opened and bishops and priests arrived, but as time went on, the German authorities obstructed church life more and more. Most importantly, most young and many middle-aged people had little or no interest in, or respect for, the Orthodox church and indeed religion general.

Г.М. Голиш*

НАСЛІДКИ НІМЕЦЬКО-РАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ ДЛЯ НЕПОВНОЛІТНІХ ГРОМАДЯН УКРАЇНИ

У статті аналізуються соціально-демографічні, медико-санітарні й психологічні наслідки німецько-радянської війни 1941–1945 рр. для неповнолітніх громадян України (на матеріалах 10-ти областей Наддніпрянської та Східної України).

Німецько-радянська війна 1941–1945 рр. принесла українському народу неімовірні випробування і страждання. Особливо відчутно вони зачепили його наймолодшу частину – неповнолітніх громадян. Надзвичайно тяжкими виявилися для цієї вікової категорії цивільного населення наслідки трагічного воєнного часу.

Незважаючи на очевидну актуальність та наукову значущість проблеми наслідків війни для неповнолітніх українців, вона, на жаль, ще не стала предметом спеціального вивчення. Це насамперед зумовлено багаторічним ігноруванням радянською й вітчизняною історіографією антропоцентричних і гуманістичних принципів дослідження, дискримінаційним ставленням до вивчення дитячого сегмента воєнної проблематики.

Лише в поодиноких виданнях на дотичному рівні розглядаються окремі аспекти означеної теми. Так, у контексті своїх досліджень її тією чи іншою мірою торкнулися науковці Т.В. Вронська, Ф.І. Зборовська, М.С. Зинич, В.В. Литвинов й ін.¹ Проте незначні за обсягом сюжети з питань наслідків війни для неповнолітнього населення, включені в праці названих авторів, мають фрагментарний та ілюстративно-доповнювальний характер. Отже, ця ґносеологічно і суспільно важлива проблема по суті залишається не вивченою.

З огляду на вказане вище метою пропонованої статті є переважно на основі архівних джерел проаналізувати соціально-демографічні, медико-санітарні й психологічні наслідки німецько-радянської війни для наймолодших представників воєнного покоління УРСР. Опрацьована фактографічна база дослідження стосується переважно територій 10-ти областей Наддніпрянської та Східної України (Волинської, Рівненської, Житомирської, Київської, Чернігівської, Сумської, Харківської й Луганської). Верхній віковий поріг досліджуваного неповнолітнього населення обмежується 15-ма роками на час події (дитячий і підлітковий вік).

Одним із найтяжчих наслідків німецько-радянської війни для республіки стало катастрофічне погіршення демографічних показників. Спостерігалось різке падіння рівня народжуваності, що зумовлювалося насамперед масовою загибеллю дітородного населення, відсутністю елементарних побутових умов, руйнацією мережі лікувально-профілактичних закладів. В Україні за 1944 р. народилося 580 тис. дітей, що становило всього 53% до показника народжуваності передвоєнного 1940 р.² У першому півріччі 1945 р. на території однієї з найбільших в УРСР Харківської області з'явилися на світ 12 993 дитини³. Якщо в 1940 р. коефіцієнт Пірла-Покровського (співвідношення народжуваності та смертності) становив по республіці 1,89, то у воєнному 1944 р. він знизився до 1,25⁴.

Ситуацію ускладнювала й катастрофічна нестача пологових будинків. У 1944 р. стаціонарними відповідними установами було охоплено лише 58% породіль міста і 21% села. До війни ж ці показники становили відповідно 88% та

* Голиш Григорій Михайлович – канд. іст. наук, доцент кафедри всесвітньої історії Черкаського національного університету ім. Богдана Хмельницького, член Національної спілки журналістів України.

58%⁵. Усе це мало вкрай негативні наслідки для новонароджених, спричиняючи їх масові захворювання й високий рівень смертності. 4906 породіль Харківщини, або 35,4%, в 1945 р. народили дітей без будь-якої допомоги чи нагляду медичних працівників, що створювало великого ризику для новонароджених. Багато дітей виявилися недоношеними, а 28,4% із них померли⁶.

Досить принциповим і науково значущим є питання про загальні цифри загибелі неповнолітніх громадян України в період німецько-радянської війни. Через вузькість джерельної бази з даної проблеми дослідниками зроблено лише перші кроки на шляху пошуку цієї важливої істини. Так, у книзі "Памяти павших" чисельність втрат дітей на окупованих територіях України визначена в 75 тис. осіб⁷. Відносність та неповнота названої цифри є очевидною. Адже лише у 45 районах Полтавської області в роки окупації загинули 11 566 дітей і підлітків⁸. На Чернігівщині, за неповними даними, нацистами було знищено 4633 дитини, що становило 25 % усіх жертв "нового порядку" в цьому регіоні⁹. Зовсім відсутні будь-які узагальнюючі цифрові дані смертності неповнолітніх у до- й постокупаційний період. Як бачимо, вітчизняній науці належить ще багато зробити для з'ясування цієї скорботної статистики, враховуючи при цьому весь спектр чинників трагедії.

Діти та підлітки стали також учасниками міграційних процесів, потерпали від складностей переселенського життя, переживали значний психологічний дискомфорт, пов'язаний з відірваністю від їхньої маленької батьківщини й труднощами адаптації до нового місця проживання.

Так, згідно з Люблінською угодою між урядом УРСР і Польським комітетом національного визволення від 9 вересня 1944 р. відбувалося взаємне переселення українців та поляків відповідно в Україну й ПНР. Перші переселені з польської території родини з'явилися в областях Східної України у листопаді 1944 р., а станом на 1 лютого 1945 р. сюди прибула вже 13 301 сім'я (46 023 особи). Шлях мігрантів на схід супроводжувався неймовірними труднощами, від яких найбільше потерпали неповнолітні. Лише в одному з переселенських потягів, що прямував із Волині на Наддніпрянщину у грудні 1944 р., від голоду і холоду загинуло 8 немовлят. Прибувши на визначене місце, переселенці по суті залишалися наодинці зі своїми нелегкими проблемами, відчуваючи гострий дефіцит буквально всіх засобів життязабезпечення: житла, їжі, одягу, взуття, палива тощо. З цих причин на Дніпропетровщині, у Синельниківському районі не відвідували школу 50 дітей-переселенців, а у Перещепинському – 59¹⁰.

У 1944–1945 рр. в Україну зі східних областей СРСР та німецького рейху поверталися реєвакуйовані діти. Впродовж кількох років вони знаходилися далеко від рідної землі, де були здебільшого відірвані від своїх родин. Депортовані до нацистського рейху українські діти і підлітки спізнали тяжку долю "остарбайтерів", стали об'єктом нелюдської експлуатації та нестерпного морально-психологічного тиску. Слід зазначити, що багато юних вигнанців із різних причин так і не змогли повернутися на свою батьківщину, що збільшувало демографічні втрати республіки.

Окремо слід сказати про долю українських дітей, які були включені у сферу реалізації нацистської програми "Lebensborn"¹¹. Цей далекосяжний проект, що відобразив непомірне захоплення гітлерівців філогенезом, був спрямований на поповнення людських ресурсів рейху, в тому числі й за рахунок виявлених на окупованих територіях неповнолітніх, які мали "еталонні" расові ознаки і повинні були виховуватися у "стерильній націонал-соціалістичній атмосфері" Німеччини. Теоретично таких дітей мали відбирати лише з німців ("volksdeutsche"), проте насправді в їх числі було й чимало юних українців, що мали зовнішню схожість із представниками "арійської раси"¹². Характеризуючи ці заходи нацистів, італійський журналіст Ф. Руссо писав: "У вкрадених у різних народів дітей нордич-

ного типу вимірювали лоб, ніс, досліджували волосся, ходу, кров, замальовували профіль... Всіх, кого відбирали з оцінкою “расово придатний”, направляли в притулки “Lebensborn” для іноземців. Були також притулки суто німецькі..., в яких малолітніх слов’ян начебто розчиняли... Від дітей вимагалось забути рідну мову, вивчити німецьку, пірнути у світ нових національних традицій”¹³. Незважаючи на те, що дана програма повною мірою реалізована не була, все ж тисячі українських дітей та підлітків були відібрані в їх батьків і по суті назавжди втратили своє родове коріння, оскільки стали об’єктом денационалізації й онімечування, готувалися на роль яничарів новітньої доби. На думку професора Я. Вільчура, із загального числа дітей, які були вигнані до рейху з метою їх асиміляції, на батьківщину повернулося не більше 40%¹⁴.

Особливо виснаженими, дистрофічними, а часто і знекровленими, фізично та психічно травмованими перебували діти й підлітки з німецьких концтаборів. Так, у березні 1945 р. таких дітей чисельністю 250 осіб доставили до м. Києва. На руках більшості з них були виколоті табірні номери, а в багатьох можна було бачити численні сліди від уколів і хірургічних операцій¹⁵. У нацистських “таборах смерті” малолітні жертви ставали, з одного боку, “донорським матеріалом”, а з іншого, – об’єктом злочинних медичних експериментів. Наприклад, їх свідомо заражали хвороботворними бактеріями (газової гангрені, правця, вірусного гепатиту, висипного тифу), обробляли шкіру іпритом та фосфором, видаляли кістки й трансплантували іншим “пацієнтам”, інтенсивно опромінювали рентгенівським промінням, апробовували на них дію нових ліків тощо. Багатьох юних в’язнів концтаборів було стерилізовано і кастровано.

Малолітні з нацистських катівень, які прибули до м. Києва, впродовж півтора – двох місяців знаходилися в шпиталях, де їх піддавали інтенсивній лікувальній терапії та старанно виходжували. Після цього юних репатріантів направляли у київські спеціальні дитбудинки – №10 (Святошин) й №13 (Лук’янівка), які знаходилися поруч із лікувальними установами¹⁶. Зрозуміло, медична і соціально-психологічна реабілітація такої категорії постраждалих дітей потребувала значного часу та великих коштів, яких катастрофічно не вистачало.

Чимало юних в’язнів народилося безпосередньо у нацистських концтаборах, куди з різних причин потрапляли їхні вагітні матері. Зрозуміло, тим небагатьом із них, кому вдалося вижити в жахливих табірних умовах (за підрахунками дослідників, “коефіцієнт виживання” малолітніх у концтаборах був вражаюче низьким: залишався живим лише 1 з 10), уже від народження були гарантовані тяжкі фізичні й психічні захворювання. Наприклад, Віктор Коваленко народився в Освенцімі 1944 р. Нацистські лікарі піддавали немовля жахливим медичним експериментам, внаслідок яких хлопчик втратив ногу. Тяжку психічну травму отримала ще одна “дитина” з цієї страшної катівні – Микола Катаєв, якого вже в 3-місячному віці відірвали від матері¹⁷. Такі випадки мали масовий характер.

Одним із найтяжчих породжених війною соціальних наслідків була масова дитяча бездоглядність і безпритульність. Вулиці міст, базари, вокзали буквально заповнили гурти голодних та обірваних дітей, які не мали ніякого догляду й навіть даху над головою. Засоби до життя вони здобували жебрацтвом чи дрібними крадіжками, спали на вокзалах, горищах та у підвалах напівзруйнованих будинків, а то і просто неба.

Слід мати на увазі, що до категорії сиріт відносили не лише тих дітей, які втратили своїх батьків. Так, із 620 вихованців дитбудинків Харківщини станом на 1943 р. лише 266 були круглими сиротами, в 245 – батьки знаходилися на фронті, у 12 – в Німеччині як “остарбайтери”, у 22 – в окупованих районах, у 55 були засуджені, а місцеперебування батьків 16 взагалі не було встановлено¹⁸.

До збільшення кількості дітей, позбавлених родинного затишку, долучилася й радянська репресивна система. Адже чимало юних громадян часом ставали безпритульними з причин незаконних арештів та заслання їх батьків у віддалені райони СРСР як “ворогів народу”¹⁹.

Органи НКВС поряд з іншими категоріями неповнолітнього населення, які були позбавлені опіки, виявляли й безпритульних немовлят. Так, працівниками міліції Кіровського району м. Дніпропетровська лише за липень – жовтень 1944 р. було підібрано і передано в пологові будинки 11 дітей віком від однієї доби до двох місяців²⁰.

Взагалі серед позбавлених батьківського піклування неповнолітніх були представники різних вікових категорій: від кількаденних немовлят до 15-річних підлітків. Про це переконливо свідчить таблиця про віковий склад сиріт по Дніпропетровській області (див. табл. 1)²¹.

Таблиця 1
Чисельний та віковий склад дітей-сиріт
по Дніпропетровській області (січень 1944 р.)

Рік народження	Кількість дітей-сиріт	% від загальної кількості
1942	7	0,3
1941	25	1,1
1940	65	2,8
1939	153	6,6
1938	225	9,7
1937	213	9,2
1936	175	7,5
1935	150	6,4
1934	156	6,7
1933	293	12,7
1932	180	7,8
1931	205	8,9
1930	255	11,1
1929	138	6,1
1928	69	3,1
Усього:	2309	100

За далеко не повною статистикою, у першому кварталі 1944 р. на визволеній території України було виявлено 67 тис. сиріт (із них 10,2 тис. безпритульних), а на грудень 1944 р. – вже 125 тис. (21 тис. відповідно)²². На липень 1945 р. в Україні знаходилося на обліку 162 тис. сиріт і стільки ж напівсиріт. Проте неповнота цієї статистики є цілком очевидною²³.

Існуюча мережа дитячих установ була абсолютно невідповідною кількості безпритульних. Тому спостерігалася надзвичайна переповненість цих закладів. Про це красномовно свідчать дані по дитячих установах Харківської області. Так, у розрахованому на утримання 75 вихованців Дергачівському дитбудинку фактично перебувало 100, у Красноградському ці показники становили відповідно 75 і 125, у Куп'янському – 200 та 300, Харківському – 152 й 170. Таке ж становище спостерігалось в дитячих установах Кіровоградської, Сталінської, Чернігівської, Ворошиловградської, Полтавської та інших областей і Києва²⁴.

Переважно з об'єктивних причин далеко не завжди й не повсюдно забезпечувалися належні умови утримання вихованців дитбудинків. Катастрофічно не вистачало одягу, взуття, м'якого інвентарю, посуду, меблів. Так, дитячі установи

Сталінської області були забезпечені матрацами на 71,8% до потреби, простирадлами – 77,9%, наволочками – 49,6%, а ковдрами лише на 30,1%²⁵. В дитбудинках Київщини станом на 1945 р. бракувало 1346 матраців та 2000 ковдр, а у Рокитнянському – на 98 вихованців було лише 20 останніх²⁶.

Не кращою була й ситуація із забезпеченням дитячих установ меблями. В жовтні 1944 р. дефіцит ліжок у дитбудинках Сталінської області становив 1108 одиниць (24,8% до потреби), столів – 879 (78,8%), стільців – 3676 (89%)²⁷. У відповідних закладах Чернігівської області не вистачало 1201 ліжка, Київської – 1340, Харківської – 1718. Подібне становище спостерігалось і в інших дитячих установах України.

Через відсутність достатньої кількості ліжок у зимовий час діти спали по двоє, троє, а то й по четверо в одному ліжку або взагалі розташовувалися на підлозі. Нестача стільців призводила до того, що вихованці дитбудинків готувалися до уроків, сидячи на ліжку чи стоячи. Свої особисті речі вони зберігали під матрацами, оскільки шаф і тумбочок було вкрай мало²⁸.

Супутником та прямим результатом війни було голодування й незбалансоване харчування юних громадян, що мало катастрофічні наслідки для їхнього здоров'я і фізичного розвитку. Міське населення визволених областей для нормованого постачання продуктами поділялося на чотири умовні групи, причому дітей та підлітків відносили до 3-ї й 4-ї груп із набагато меншими нормами продовольчого забезпечення²⁹. Раціон дитячого харчування складався переважно з чорного неякісного хліба, картоплі, деяких круп та олії. Діти і підлітки майже зовсім не вживали м'яса, риби, жирів тваринного походження. Навіть немовлята не одержували необхідного для свого розвитку харчування. Так, молочна кухня м. Прилук у грудні 1944 р. недоодержала 1871 л молока та 70 кг круп, а в січні 1945 р. – 1853 л молока, круп же не надійшло жодного кілограма. Досить поширеною була практика, коли дитбудинкам поставлялися альтернативні, менш калорійні й корисні продукти: замість коров'ячого масла – рослинна олія, м'яса – яєчний порошок, цукру – печиво, круп – картопля тощо³⁰. За рекомендаціями Наркомату охорони здоров'я СРСР, як джерело білків і вуглеводів у меню для вихованців дитячих закладів включалися соя, дріжджі, рибне борошно та мальтоза³¹.

Вкрай незадовільним було харчування в дитячих установах. Наприклад, у Лубенському дитбудинку (Полтавщина) вихованцям видавали на день лише по 300 г хліба замість 400 г за нормою, Кобеляцькому й Кременчуцькому було поставлено дуже мало борошна і круп, а цукру та кондитерських виробів взагалі в першому півріччі 1944 р. не надходило³². Київський дитячий будинок № 5 у березні 1944 р. одержав усього 174 кг хліба замість замовлених 350 кг³³.

На харчування одного вихованця спецдитячої установи (для дітей військово-службовців), як правило, витрачалось щоденно лише 2-3 карбованці замість нормативної суми 7 крб, а на вихованця дитбудинку звичайного типу – втричі менше від встановленої фінансової норми, яка становила 4 крб 46 коп.³⁴

Бракувало одягу й взуття, тому діти ходили в лахміттях і були по суті напівроздягненими. Так, вихованці дитбудинків Сталінської області станом на жовтень 1944 р. були забезпечені пальтами лише на 40,5% до потреби, костюмами – 50,2%, натільною білизною – 27,8 %, взуттям – 42,8%³⁵. Вихованцям Афанасівського дитячого будинку (Дніпропетровщина) у першому кварталі 1945 р. не вистачало 145 зимових пальт, 60 шапок, 160 пар черевиків та 50 пар калош³⁶. Через нестачу теплого одягу й взуття в зимову пору діти змогли залишати помешкання лише по черзі. Особливо тяжко було сільським дітям і підліткам. Адже, на відміну від міст, у селах не було налагоджено нормованого розподілу промислових та продовольчих товарів, а полиці місцевих крамниць були практично порожніми³⁷.

Багато дитячих установ було розташовано в будівлях, які абсолютно не відповідали санітарним вимогам до закладів такого типу, а їх ремонти проводилися абияк. Через нестачу скла багато вікон у дитбудинках не були засклені, тому в холодну пору року вони на 40–50% закладалися цеглою чи забивалися фанерою. Це різко знижувало світловий коефіцієнт спальних та робочих приміщень³⁸.

Незадовільною була й підготовка дитячих установ до зимового періоду. Так, на початок паливного сезону по дитбудинках Харківської області ще не було завезено 3689 складометрів дров (нестача – 69,6% до потреби), Ворошиловградської – 1330 т вугілля (81,3%), Сталінської – 3876 т останнього (88,8%)³⁹.

Катастрофічні умови утримання знедолених дітей у дитячих установах ставали причиною їх масових втеч. Так, за неповною статистикою, лише в березні 1944 р. із дитбудинків утекли понад 100 вихованців, у квітні – 99, у травні – 182⁴⁰.

Війна позбавила багатьох сімей даху над головою. Тому чимало дітей і підлітків змушені були жити в підвалах, бараках, землянках, куренях тощо. Широко практикувалося й ущільнення житлової площі: в одній квартирі чи індивідуальному будинку селилося по декілька родин. Дошкуляли побутові незручності. Адже у ході війни практично повністю було зруйновано комунальне господарство в містах, мали місце значні труднощі у постачанні населення паливом тощо.

Воєнна пора негативним чином вплинула і на шкільне навчання дітей та підлітків. Одним з її наслідків була різновікова структура шкільних класів, велика кількість у них так званих учнів-переростків. Для прикладу наведемо дані про віковий склад останніх у 1–7 класах шкіл Сталінської області на кінець 1944/1945 навчального року.

Переважає більшість учнів шкіл цієї області була набагато старшою нормативного віку, встановленого для конкретного класу. Так, у 1-х класах сумарно навчалось 49 814 учнів-переростків з 79 506 за обліковим складом (63%), в 2-х – відповідно 40 541 з 49 249 (82%), в 3-х – 32 548 з 37 863 (86%), у 4-х – 27 357 з 29 888 (91,5%), в 5-х – 22 569 із 23 501 (96%), у 6-х – 20 033 з 21 066 (95%), у 7-х – 10 833 з 11 188 (97%)⁴¹. Звертає на себе увагу закономірність, що відсоток учнів-переростків послідовно зростає у кожному наступному класі. Подібна картина спостерігалася і в школах інших областей Наддніпрянської й Східної України.

Певна вікова еклектика існувала і в дитячих установах республіки. Наприклад, у дитбудинках Полтавської області через брак приміщень досить часто утримувалися діти наймолодшого віку (до 2 років), які належали до контингенту будинків дитини⁴². А з 186 вихованців дитячого будинку № 1 м. Дніпропетровська 180 (96 %) були переростками⁴³.

Переважно з об'єктивних причин, породжених екстремальними умовами воєнного часу (відсутність одягу та взуття, хвороби чи інвалідність, зайнятість неповнолітніх на різних роботах тощо), вкрай незадовільним був стан відвідування учнями школи. Так, у Краснокутській середній школі (Харківщина) в 1943/1944 навчальному році останнє по 1-4 класах становило 62%, а по 5-7 – лише 57%⁴⁴.

Шкільні приміщення були надзвичайно холодними. Тому зимові пори учням доводилось навчатися в пальтах і шапках. У зимовий період 1944/1945 навчального року через відсутність палива повністю припинили свою роботу ряд шкіл Сталінської й Ворошиловградської областей⁴⁵. З цих причин призупинявся навчальний процес також у загальноосвітніх закладах інших регіонів.

Незважаючи на досить широкомасштабні заходи владних структур, спрямовані на здійснення загальної обов'язкової освіти, по суті забезпечити її через об'єктивні причини не вдалося. Для ілюстрації даної тези звернемося до зведених даних про навчання неповнолітніх громадян по 16 областях України та м. Києву (таблиця 2)⁴⁶.

Таблиця 2
Зведений облік дітей і підлітків шкільного віку
по 16 областях УРСР та м. Києву на 1945 р.

Місто чи село	Вік дітей на 1.01 1945 р.	Всього дітей даного віку	З них не навчалися	Із загального числа дітей і підлітків, не охоплених навчанням				
				ніколи не навчалися	вибули з I – IV класів	закінчили I – VII і далі не навчалися	вибули з V – VIII класів	закінчили VIII клас
Місто	7 років	111108	9668	9415	253	–	–	–
	8 років	129732	7037	5464	1573	–	–	–
	9 років	209316	8639	2298	5256	1037	48	–
	12-15 р.	257019	20722	1725	8247	4793	4078	1979
Всього		707175	46066	18902	15329	5830	4126	1879
Село	7 років	257686	24722	24211	511	–	–	–
	8 років	433248	29649	22885	6764	–	–	–
	9 років	609866	40630	16469	19671	4374	116	–
	12-15 р.	659873	102913	9971	33876	31353	20817	6890
Усього		1960173	197914	73536	60822	35727	20933	6890
Разом		2667348	243980	92438	76151	41557	25059	8769

Як випливає з наведених у таблиці даних, 243 980 дітей та підлітків шкільного віку не були охоплені навчанням, що становило 9,15%. При цьому, тоді як у містах не навчалися 6,5% неповнолітніх, то на селі ця невтішна цифра сягнула за 10%. Особливо незадовільними були дані показники серед 12-15 річних підлітків: 123 635 їх (13,5%) зовсім не навчалися.

Досить значним був відсів учнів зі школи. Цей показник становив 101 210 останніх⁴⁷. Так, у Дніпропетровській області в 1944/1945 навчальному році поза школою опинилася 21 тис. дітей і підлітків⁴⁸. У Київській – на осінь 1945 р. з 382 687 неповнолітніх шкільного віку не навчалися 40 103 (10,5%)⁴⁹. Така ж ситуація спостерігалася й в інших областях України.

Воєнна пора з її особливими умовами, майже повним розладом системи суспільного виховання сприяла зростанню виявів асоціальної поведінки дітей та підлітків. Масові випадки недисциплінованості учнів у школі, негідна поведінка неповнолітніх у громадських місцях, поширення шкідливих звичок у підлітковому середовищі, зростання валу дитячих правопорушень – всі ці негативні факти стали не вельми привабливою прикметою того часу. Поширеним явищем був зрив уроків через недотримання школярами встановлених дисциплінарних норм, розповсюдження серед них тютюнопаління, вживання алкоголю тощо. За грубі порушення “Правил для учнів” лише в Дніпропетровській області у 1943/1944 навчальному році було виключено зі школи 279 підлітків⁵⁰.

Аби заробити якусь дециму на прожиття і розваги, міські діти масово торгували на місцевих ринках цигарками, тютюном, спиртними напоями, всілякими речами, нерідко перепродуючи крадене. З великою тривогою на нараді під головуванням заступника голови Раднаркому УРСР Л.Р. Корнійця 14 листопада 1944 р.

обговорювалися факти протиправних дій учнів київських шкіл. Зокрема констатовалося, що вихованці 49-ої київської школи крали підручники й продавали їх на Галицькому ринку⁵¹.

Подекуди спостерігалися навіть вияви організованої дитячої злочинності. Так, органами міліції м. Дніпропетровська в травні 1945 р. було розкрито злочинну групу підлітків 1929–1932 рр. народження, учасники якої скоїли декілька кватирних крадіжок, незаконно заволодівши цінностями на суму 24 тис. крб.⁵²

Проблема негативної поведінки неповнолітніх стала настільки серйозною, що її навіть обговорювали на найвищому державному рівні. Так, у листопаді 1944 р. на засіданні РНК УРСР під головуванням голови уряду М.С. Хрущова було проаналізовано стан дисципліни серед учнів київських шкіл та прийнято спільну постанову ЦК КП(б)У і Раднаркому республіки, яка передбачала багатопланові заходи з профілактики правопорушень серед юних громадян. Цим документом рекомендувалося справи на неповнолітніх порушників норм суспільної поведінки без зволікань передавати органам НКВС, а судовим органам не зупинятися перед найсуворішими репресивними заходами⁵³.

Для організації профілактики щодо запобігання правопорушенням юних громадян на місцях створювалися дитячі кімнати при райвідділеннях НКВС. Зокрема на Полтавщині такі структури 1944 р. було створено у містах Полтава, Лубни, Миргород, Гребінка, Кременчук⁵⁴.

Поряд із цим в Україні збільшувалася і кількість трудово-виховних колоній для неповнолітніх злочинців. Так, станом на квітень 1944 р. органами НКВС було організовано 4 колонії для останніх. Інформацію про ці спеціальні установи містить матеріал таблиці 3⁵⁵.

Таблиця 3
Відомості про трудово-виховні колонії для неповнолітніх
(квітень 1944 р.)

Область	Назва колонії	Хто утримувався	Гранична місткість	Фактично перебувало в той час
Київська	Бучанська	дівчата	300	50
Дніпропетровська	Привільнянська	хлопці	400	21
Сталінська	Ново-Желанівська	хлопці	300	43
Харківська	Курязька	хлопці	300	187
Разом	4	1 – 3	1300	301

Найтяжчим наслідком війни стало катастрофічне погіршення стану здоров'я й фізичного розвитку дітей та підлітків. Головними чинниками такої ситуації слід визначити поранення і каліцтва неповнолітніх у зоні воєнних дій, тяжкі випробування в роки нацистської окупації, незбалансоване харчування й хронічне голодування, побутову невлаштованість внаслідок суттєвого зменшення житлового фонду, руйнування комунального господарства у містах, фактичну відсутність медично-профілактичних заходів із причини майже повного знищення мережі лікувально-оздоровчих закладів, катастрофічну нестачу коштів тощо.

Дослідженнями Інституту гігієни праці та профзахворювань АМН СРСР, що проводилися зокрема у Києві й Харкові, було встановлено, що 15-річні підлітки 1944 р., порівняно з їхніми ровесниками 1940 р., втратили в зрості 5%. Дефіцит ваги їх 1945 р. становив у порівнянні з тим же роком 10,4 – 15%. Відставали в фізичному розвитку від своїх довоєнних ровесників і неповнолітні громадяни молодшого віку⁵⁶.

До масових захворювань дітей, особливо немовлят, належали гіпотрофія, дистрофія, анемія та рахіт. Усе це було наслідком незбалансованого харчування. Так, обстеживши у листопаді 1944 р. 1158 вихованців будинків дитини, спеціальна комісія Наркомату охорони здоров'я встановила, що 60 дітей віком до одного року страждають на гіпотрофію I, II і навіть III ступеня, а серед дітей віком 1-2 років було виявлено 118 хворих (15 %) ⁵⁷. Під час обстеження 105 вихованців харківських дитясел № 13 у 49 з них (46 %) виявлено гіпотрофію й у стількох же – рахіт ⁵⁸.

Великого розповсюдження набули масові інфекційні захворювання неповнолітніх. Наприкінці 1943 – на початку 1944 рр. визволені райони України охопила епідемія черевного та висипного тифу, яка набрала розмаху навесні. Найбільш ураженими цією інфекцією виявилися Чернігівська, Сумська, Київська й Полтавська області. Лише влітку інфекцію було загалом локалізовано. Проте її спалахи спостерігалися і в наступний період.

З кінця 1943 р. Сталінську, Ворошиловградську, Чернігівську, Київську області вразила епідемія кору, на який хворіли здебільшого діти. У той час як у грудні 1943 р. було виявлено 220 випадків відповідних захворювань, то в березні 1944 р. – вже 3149 ⁵⁹. Досить поширеними у середовищі неповнолітніх були й такі небезпечні інфекційні захворювання, як скарлатина, дифтерія, коклюш, дизентерія, паротит та ін. (див. табл. 4) ⁶⁰.

Таблиця 4

Відомості про гострі інфекційні захворювання
серед дітей по м. Києву й УРСР з 1.01. по 1.07. 1944 р.

Назва хвороби	Місяці						
м. Київ - УРСР	1	2	3	4	5	6	7
<u>Дифтерія</u> м. Київ УРСР	42 1405	44 1175	58 1207	65 1216	56 1720	71 2167	105 2213
<u>Коклюш</u> м. Київ УРСР	– 1654	– 799	19 1409	– –	3 4472	9 –	46 24561
<u>Дизентерія</u> м. Київ УРСР	– 2	– 5	1 2	– 2	1 9	2 83	14 250
<u>Кір</u> м. Київ УРСР	– 579	6 1559	19 3149	256 2441	641 2278	1860 42000	1959 41969
<u>Скарлатина</u> м. Київ УРСР	14 188	7 235	15 256	17 250	22 442	41 836	76 933
<u>Токсична диспепсія</u> м. Київ УРСР	– –	– –	– –	– –	64 –	301 –	34 1331

Результатом недотримання елементарних гігієнічних норм стало поширення серед неповнолітніх шкіряних і навіть венеричних захворювань. Так, серед вихованців дитбудинку № 2 м. Києва було виявлено 22 хворих на гонорею ⁶¹.

Ситуація воєнного часу створила умови для поширення захворювання на туберкульоз. Так, серед 18 702 вихованців дитячих установ 10 областей Наддніпрянської й Східної України виявлено 40 % тубінфікованих та 929 (5 %) хворих на різні форми туберкульозу ⁶². Значним був відсоток тубінфікованих неповнолітніх громадян і по м. Києву: тут серед дітей 6-8 років органами саннагляду було виявлено 45,5 % їх, з них 33 % було вражено активною формою цієї смертельно небезпечної хвороби ⁶³.

Надзвичайна ситуація, що склалася у дитячому середовищі з тубінфіковани-

стю, змусила владні структури вжити кардинальних кроків. Так, 27 березня 1945 р. було прийнято спеціальну постанову РНК УРСР “Про організацію та розширення мережі дитячих садків для дітей з туберкульозною інтоксикацією”. Цим директивним документом передбачалося створення спеціальних дошкільних установ для таких неповнолітніх, зокрема в Харківській області на 150 місць, у м. Києві й Дніпропетровській області по 125 місць, у Київській – на 100, у Полтавській, Сумській, Чернігівській, Запорізькій, Кіровоградській – по 50⁶⁴.

Багато дітей були вражені педикульозом. Так, у першому кварталі 1945 р. серед учнів Ворошиловградської області було виявлено 8472 педикульозних неповнолітніх⁶⁵. Завошивленість серед вихованців шкіл ФЗН і ремісничих училищ м. Києва сягнула на кінець 1944 р. 30%⁶⁶.

Про загальний стан здоров'я українських дітей можна деякою мірою судити на основі даних обстеження комісією Наркомздор'я вихованців 296 дитячих установ. Із 14 980 неповнолітніх у 566 виявлена короста чи піодермія, 1548 хворіли на кір, 251 – на коклюш, 426 – на грип, 22 – на дизентерію, 19 – на дифтерію, 14 – на скарлатину, 30 – на висипний тиф та 11 – на черевний. 1036 вихованців дитбудинків були визнані ослабленими, а в 266 було виявлено захворювання на різні форми туберкульозу⁶⁷.

Не кращим було й становище в загальноосвітніх школах. Так, у першому кварталі 1945 р. серед учнів Полтавської області службами саннагляду було виявлено 1024 випадки захворювання на кір, 377 – на дифтерію, 223 – на скарлатину і 186 – на коклюш⁶⁸.

Слід зазначити, що статистичні дані не завжди адекватно відображали дійсний стан рівня дитячої захворюваності. Адже в центрі й на місцях мали місце перекручування фактів та традиційні для радянської звітності приписки. Наприклад, значна частина захворювань на дизентерію у звітних документах фіксувалася як “коліт”⁶⁹.

Досить високою була смертність неповнолітніх громадян від захворювань. Так, із 459 дітей, які лікувалися в дитячій лікарні м. Дніпродзержинська у 1945 р., померло 52, що становило 11,3%. Найбільша летальність зафіксована загалом від токсичної диспепсії, туберкульозу, пневмонії й нефриту⁷⁰. По Україні смертність від дитячих інфекцій на 51% перевищила довоєнний рівень⁷¹.

Війна надовго заклала підвалини для дитячого каліцтва і навіть смертей, оскільки визволені території були буквально начинені вибухівкою. Цілком зрозумілий для юних громадян жвавий інтерес до “слідів” війни ставав причиною страшних трагедій воєнних та повоєнних років. Так, кілька підлітків із с. Родинка виявили на околиці 4 протитанкових міни й намагалися розрядити одну з них. Внаслідок вибуху четверо підлітків загинули, а інших було тяжко поранено. В с. Осипенко Запорізької області Петро Алексєєв і Михайло Кравченко знайшли у полі ручну гранату й передали її своєму товаришу Івану Ткаченку. Стоячи серед гурту дітей, останній приклав до її запалу недопалок цигарки, що спричинило вибух боєприпасу та каліцтво 12 підлітків⁷². Такі факти мали системний характер.

Прямим наслідком війни стало й суттєве зростання чисельності дітей-інвалідів. Так, лише у Ворошиловградській, Сумській і Харківській областях було виявлено декілька тисяч неповнолітніх калік⁷³. Чимало дітей-інвалідів були безпритульними й змушені просити милостиню в громадських місцях. Створені у 1944 р. 11 дитбудинків інваліда на 336 місць та відділень не відповідали соціальним потребам у таких закладах⁷⁴. Часом створювалися будинки інвалідів змішаного типу для дітей і дорослих. Прикладом такого закладу може бути Ковалівський, в якому 1945 р. поряд із 43 дорослими утримувалися 39 неповнолітніх⁷⁵.

Досить болючим було питання протезування дітей-калік. Промисловість була явно не готовою до виконання досить специфічних замовлень на дитячі протези.

зи. Тому переважна більшість постраждалих неповнолітніх не одержувала необхідної допомоги. Наприклад, у першій половині 1945 р. лише серед вихованців дитбудинків інваліда потребували протезування 62 дітей-калік. Фактично ж протези одержали всього 14 неповнолітніх інвалідів, що становило 22 % до заявленої потреби⁷⁶.

Війна тяжко позначилася на ще не сформованій психіці дітей та підлітків і викликала негативні процеси в їхній психоемоційній сфері. На 1-й Всесоюзній медичній конференції, присвяченій аналізу медико-санітарних наслідків війни, з великою тривогою констатувався факт значного збільшення групи неповнолітніх із невротичними й психічними розладами⁷⁷. А в одному з матеріалів газети "Правда" цілком слушно зазначалося таке: "Зруйновані міста та села можна відбудувати наново... Але важко повернути до нормального життя дитину, покалічену бездоглядністю, позбавлену щасливого дитинства. Важко залікувати душевні рани підлітка, на очах якого фашистські кати повісили батька або замучили матір"⁷⁸. Морально-психологічні травми, заподіяні передчасною смертю рідних і близьких, стресові ситуації воєнної пори залишили незгладимий слід у душах неповнолітніх громадян.

Про те, який відбиток на свідомість дітей наклала війна й зокрема нацистська окупація, можна дізнатися з учнівських творів, які вони писали, за розпорядженням радянських органів освіти, під загальною рубрикою "Що я пережив у період окупації?". Одна 13-річна учениця 78-ої школи м. Харкова писала, що і досі в її пам'яті трупи повішених мирних людей та часто їй просто не хотілося жити⁷⁹.

Досить яскравий факт у своїх хронологічних записках про нацистську окупацію м. Лубни наводить Д. Стріха. Побачивши в руках семирічного Володі "Буквар" із портретами Леніна і Сталіна, гестапівець замахнувся на хлопчика кинджалом. Пережите потрясіння спричинило трагічні наслідки: пізніше у дитини розвинувся психоз, вона часто безпричинно плакала, кричала ночами, а невдовзі померла⁸⁰.

Глибокі психологічні травми завдавало дітям їхнє перебування в концтаборах та гетто. Колишній малолітній в'язень Білоцерківського гетто Євген Гулелух, який дивом врятувався від неминучої смерті, відзначав, що "страх... протягом багатьох десятиліть незримо, підсвідомо сидів у кожному з нас. І з цим нічого не можна було зробити. Він панував над вчинками, думками, почуттями геттівців, принижував, мучив, отруював свідомість"⁸¹.

Вихователі київських спецдитбудинків № 10 та № 13, де утримувалися колишні малолітні в'язні концтаборів, відзначали, що більшість цих дітей так і не вдалося привести до належної психічної норми. Вони були постійно знервовані, неврівноважені, страждали від безсоння, часто плакали, кричали ночами тощо.

Посттравматичний синдром, як наслідок страшних стресів воєнної доби, пролонгувався в дітей війни на довгі роки, визначаючи моделі їхньої поведінки, способу життя, породжуючи тяжкі хронічні захворювання.⁸² На думку відомого лікаря-психіатра С.В. Матициної, "давня травма й досі впливає на соціальну адаптацію, робить цих людей легковразливими у багатьох життєвих ситуаціях"⁸³.

Отже, війна обернулася дуже важкими соціально-демографічними, медико-санітарними та психологічними наслідками, які особливо боляче вразили неповнолітніх громадян – наймолодшу вікову категорію українського соціуму. Загострилися демографічні проблеми суспільства. Саме воєнна доба стала прямою причиною того, що сотні тисяч дітей не з'явилися на світ або померли в грудному віці. Український генофонд було значною мірою підірвано. Діти й підлітки стали учасниками міграційних, евакуаційних і реєвакуаційних процесів, які супроводжувалися для них великими випробуваннями. До важливих соціальних наслідків війни належали сирітство, бездоглядність та безпритульність дітей, їхня побутова невлаштованість. Порушивши звичний ритм життя, війна негативно позна-

чилась і на шкільному навчанні юних громадян, викликала спалах виявів їх асоціальної поведінки. Великим суспільним лихом були масові як звичайні, так й інфекційні захворювання неповнолітніх часто з летальним результатом та поширення дитячої інвалідності. Военна пора спричинила суттєві трансформації у психоемоційній сфері юних громадян, що викликало явища посттравматичного синдрому й обернулося вкрай негативними наслідками для їхнього здоров'я. Тяжка спадщина війни надовго визначила ментальні риси воєнного і поствоєнного покоління, демографічну ситуацію в Україні.

¹ Вронська Т.В. В умовах війни. Життя та побут населення України (1943 – 1945). – К., 1995. – 83 с.; Зборовська Ф.И. Санитарные последствия войны среди детского населения и мероприятия по их ликвидации // Санитарные последствия войны и меры по их ликвидации: Труды Первой конференции 22–24.04–1946 г. – М., 1947. – С. 129–137; Зинич М.С. Будни воєнного лихоліття. 1941 – 1945. – М., 1994. – Вып. 1. – 125 с.; Вып. 2. – 143 с.; Литвинов В. Коричневое „ожерелье”: Документальное повествование о жертвах нацистских преследований – гражданах бывшего СССР: В 3 кн. – Кн. 1. – К., 1996. – 456 с.; Кн. 2. – К., 2001. – Ч. 1. – 567 с., Ч. 2. – 621 с.; Кн. 3. – К., 2003. – 860 с.

² Перковський А.Л., Пирожков С.І. Демографічні втрати народонаселення Української РСР у 40-х рр. // УІЖ. – 1990. – № 2. – С. 23.

³ Центральний державний архів вищих органів влади України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 342. – Оп. 14. – Спр. 666. – Арк. 83–83 зв.

⁴ Перковський А.Л., Пирожков С.І. Вказ. праця. – С. 23.

⁵ Каган С.С. Первые итоги ликвидации последствий войны и германо-фашистской оккупации в области охраны народного здоровья // Медико-санитарные последствия войны и мероприятия по их ликвидации: Труды Второй конференции. 17–19 декабря 1946 г.: В 2 т. – М., 1948. – Т. 1. – С. 23.

⁶ ЦДАВО України. – Ф. 342. – Оп. 14. – Спр. 666. – Арк. 83–83 зв.

⁷ Памяти павших. Великая Отечественная война (1941 – 1945). – М., 1995. – С. 89.

⁸ Полтавщина у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941 – 1945: Збірник документів і матеріалів. – К., 1977. – С. 94.

⁹ Советская Украина в годы Великой Отечественной войны: Документы и материалы: В 3 т. – К., 1985. – Т. 2. – С. 319.

¹⁰ Буцко О.В. Украина – Польша: Миграционные процессы 40-х годов. – К., 1997. – С. 7, 67, 88, 103, 131.

¹¹ Lebensborn” (буквальний переклад – „життєве джерело”) – створена 12 грудня 1935 р. з ініціативи Г. Гіммлера спілка, яка була покликана проводити у життя ідеї нордизму (пангерманізму) на основі всебічного зміцнення сил нації, очищеної від „шкідливих” і „брудних” расових домішок. Із 1936 р. спілка входила як управління „L” в особистий штаб рейхсфюрера СС. Її адміністративним директором був штандартенфюрер СС М. Зольман. На окупованих територіях ця структура займалася відшукуванням морфологічно адекватних „арійському” типу дітей та вивезенням їх до Німеччини. Депортованих дітей влаштовували у спеціальні табори й притулки „Lebensborn”.

¹² Пам'ять заради майбутнього. З історії десятирічної діяльності Української спілки в'язнів – жертв нацизму та спогади. – К., 2001. – С. 419.

¹³ Литвинов В. Указ. соч. – Кн. 2. – Ч. 2. – С. 188, 189.

¹⁴ Там же. – С. 212.

¹⁵ Юный ленинец. – 1945. – 30 марта. – № 14.

¹⁶ Литвинов В. Указ. соч. – Кн. 3. – С. 36, 37.

¹⁷ Там же. – С. 90.

¹⁸ Державний архів Харківської області (далі – ДАХО). – Ф. Р-4695. – Оп. 1. – Спр. 27. – Арк. 41.

¹⁹ Зинич М.С. Указ. соч. – Вып. 1. – С. 50.

²⁰ Державний архів Дніпропетровської області (далі – ДАДО). – Ф. Р-5163. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 180.

²¹ Там само. – Ф. П-19. – Оп. 4. – Спр. 79. – Арк. 90.

²² Вронська Т.В. Вказ. праця. – С. 7.

²³ Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941 – 1945. – К., 2000. – С. 461.

²⁴ ЦДАВО України. – Ф. 342. – Оп. 14. – Спр. 666. – Арк. 151.

²⁵ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 73. – Спр. 132. – Арк. 132.

²⁶ ЦДАВО України. – Ф. 342. – Оп. 14. – Спр. 666. – Арк. 152.

²⁷ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 73. – Спр. 132. – Арк. 161.

²⁸ ЦДАВО України. – Ф. 342. – Оп. 14. – Спр. 665. – Арк. 76.

²⁹ Вронська Т.В. Вказ. праця. – С. 39.

³⁰ ЦДАВО України. – Ф. 342. – Оп. 14. – Спр. 3625. – Арк. 18.

³¹ Зинич М.С. Указ. соч. – С. 44.

- ³² Державний архів Полтавської області (далі – ДАПО). – Ф. Р-4085. – Оп. 3. – Спр. 11. – Арк. 71.
- ³³ ЦДАВО України. – Ф. Р-2. – Оп. 7. – Спр. 1547. – Арк. 51.
- ³⁴ ДАДО. – Ф. П-19. – Оп. 4. – Спр. 79. – Арк. 88.
- ³⁵ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 73. – Спр. 132. – Арк. 132, 161.
- ³⁶ ДАДО. – Ф. П-22. – Оп. 2. – Спр. 289. – Арк. 6 зв., 183.
- ³⁷ Рибак І.В. Соціально-побутова інфраструктура українського села (1921 – 1991). – Кам'янець-Подільський, 2000. – С. 115.
- ³⁸ ЦДАВО України. – Ф. 342. – Оп. 14. – Спр. 3615. – Арк. 26.
- ³⁹ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 73. – Спр. 132. – Арк. 183.
- ⁴⁰ Там само. – Спр. 15. – Арк. 22.
- ⁴¹ Підраховано за: ЦДАВО України. – Ф. Р-582. – Оп. 10. – Спр. 8. – Арк. 35-35 зв.
- ⁴² ДАПО. – Ф. Р-4085. – Оп. 3. – Спр. 14. – Арк. 17.
- ⁴³ Вронська Т.В. Вказ. праця. – С. 75.
- ⁴⁴ ДАХО. – Ф. Р-4695. – Оп. 1. – Спр. 12. – Арк. 19 зв.
- ⁴⁵ ЦДАВО України. – Ф. 342. – Оп. 14. – Спр. 665. – Арк. 5 зв.
- ⁴⁶ Там само. – Ф. Р-582. – Оп. 10. – Спр. 15. – Арк. 3.
- ⁴⁷ Там само.
- ⁴⁸ ДАДО. – Ф. П-19. – Оп. 4. – Спр. 226. – Арк. 14.
- ⁴⁹ ЦДАВО України. – Ф. Р-582. – Оп. 10. – Спр. 57. – Арк. 15.
- ⁵⁰ ДАДО. – Ф. П-22. – Оп. 2. – Спр. 289. – Арк. 37.
- ⁵¹ ЦДАВО України. – Ф. Р-2. – Оп. 7. – Спр. 1519. – Арк. 7.
- ⁵² ДАДО. – Ф. П-22. – Оп. 2. – Спр. 284. – Арк. 87.
- ⁵³ ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 15. – Спр. 7. – Арк. 158, 161.
- ⁵⁴ ДАПО. – Ф. Р-4085. – Оп. 3. – Спр. 18. – Арк. 214.
- ⁵⁵ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 73. – Спр. 132. – Арк. 3.
- ⁵⁶ Медведевский Э.С. Физическое развитие рабочих подростков в военные и послевоенные годы // Медико-санитарные последствия войны... – Т. 1. – С. 167-168.
- ⁵⁷ ЦДАВО України. – Ф. 342. – Оп. 14. – Спр. 3615. – Арк. 17.
- ⁵⁸ Там само. – Спр. 3621. – Арк. 27-27 зв.
- ⁵⁹ Вронська Т.В. Вказ. праця. – С. 15-16.
- ⁶⁰ Складено за: ЦДАВО України. – Ф. 342. – Оп. 14. – Спр. 3616. – Арк. 18-19.
- ⁶¹ ЦДАВО України. – Ф. 342. – Оп. 14. – Спр. 666. – Арк. 21.
- ⁶² Там само. – Арк. 21, 154.
- ⁶³ Там само. – Оп. 10. – Спр. 3616. – Арк. 7.
- ⁶⁴ Там само. – Ф. 166. – Оп. 15. – Спр. 54. – Арк. 83-85.
- ⁶⁵ Там само. – Ф. 342. – Оп. 14. – Спр. 665. – Арк. 56 зв.
- ⁶⁶ Там само. – Арк. 25.
- ⁶⁷ Там само. – Арк. 11-12.
- ⁶⁸ Там само. – Арк. 126.
- ⁶⁹ Там само. – Спр. 3616. – Арк. 19.
- ⁷⁰ Там само. – Спр. 3649. – Арк. 93.
- ⁷¹ Зборовская Ф.И. Указ. соч. – С. 132.
- ⁷² Зірка. – 1944. – 23 вересня. – № 37.
- ⁷³ Синицин А.Р. Всенародная помощь фронту. – М., 1985 – С. 296.
- ⁷⁴ ЦДАВО України. – Ф. Р-582. – Оп. 11. – Спр. 8. – Арк. 5-6.
- ⁷⁵ Там само. – Ф. 348. – Оп. 3. – Спр. 83. – Арк. 14.
- ⁷⁶ Там само. – Арк. 17.
- ⁷⁷ Зборовская Ф.И. Указ. соч. – С. 142.
- ⁷⁸ Правда. – 1942. – 4 февраля. – № 35.
- ⁷⁹ ДАХО. – Ф. Р-4685. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 2.
- ⁸⁰ ДАПО. – Ф. П-105. – Оп. 1. – Спр. 135. – Арк. 45.
- ⁸¹ Литвинов В. Указ. соч. – Кн. 1. – С. 19.
- ⁸² Це захворювання психологи кваліфікують як „посттравматичний стресовий розлад”. Симптомами ПТСР є: 1) мимовільно-нав'язливе відтворення у пам'яті пережитого; 2) прагнення уникнути ситуацій, які нагадують про психологічну травму; 3) підвищене фізіологічне реагування на будь-яку ситуацію, яка нагадує про пережите.
- ⁸³ Литвинов В. Указ. соч. – Кн. 3. – С. 36, 126.

The article gives analysis of the socio-demographical, sanitary-medical and psychological consequences of the German-Soviet war of 1941–1945 for under-age citizens of Ukraine (based on the material gathered in 10 regions of Central and Eastern Ukraine).

О.В.Романько*

ПІДРОЗДІЛИ СХІДНИХ ЛЕГІОНІВ У НІМЕЦЬКИХ ЗБРОЙНИХ СИЛАХ (1941–1945 рр.)

У статті зроблена спроба розгляду історії створення й застосування підрозділів східних легіонів німецьких збройних сил у роки II світової війни.

Готуючись до війни із СРСР, керівництво Німеччини розглядало його як “штучне й крихке об’єднання великого числа націй, етнічний конгломерат, позбавлений внутрішньої єдності”¹. Тож як один із варіантів швидкого завершення війни й повоєнного облаштування “східних територій” планувалося розчленування СРСР і залучення до співпраці неросійських народів. Це мало відбуватися одразу за кількома напрямками, головними з яких були політичний і військовий. Наслідком цього стало створення з представників кавказьких і тюркських народів СРСР підрозділів так званих “східних легіонів”.

Не можна сказати, що ця проблема за останні 50 років не висвітлювалася в історіографії, присвяченій II світовій війні. Так, згадки про легіони трапляються в працях радянських (Х.М.Ібрагімбейлі, Р.С.Корхмязян, А.Романов)² і зарубіжних, перш за все західнонімецьких, авторів (І.Гофман, Ф.Зайдлер, Г.Нойлен)³. Якщо працям радянських істориків було властиве приниження значення цих формувань (їхніх учасників трактували як звичайних зрадників), то зарубіжні дослідники зайняли виважену позицію, намагаючись із цифрами та фактами проаналізувати проблему створення й застосування легіонів як військово-політичного явища часів війни. Окрім того, характерною ознакою радянської історіографії була велика кількість фактичних помилок (утім, це стосується всієї теми іноземних добровольчих формувань із числа радянських громадян).

Від 1991 р. ситуація змінилася. Так, у російській історіографії з’явилися нові дослідники цієї тематики (В.П.Галицький, І.А.Гілязов, С.І.Дроб’язко та ін.)⁴. Можна сказати, що всі вони розділилися на три напрями: представники першого залишилися на позиціях радянської історіографії, другого – прийняли концепцію поміркованого напрямку західної історіографії, яка досліджувала тему східних легіонів, не політизуючи її, а третього – приєдналися до тих західних і емігрантських істориків, які вважали бійців цих формувань перш за все борцями зі сталінським режимом і російським імперіалізмом.

Серед американських і західноєвропейських (ненімецьких) істориків також є такі, кого цікавить ця проблема. На наш погляд, найзначнішими серед них є Г.Гутерман (Нідерланди), А.Муньос і Д.Нейфцигер (США)⁵.

Ступінь розробки цієї складної проблеми за останні півстоліття не дуже змінився. Автори продовжують досліджувати підрозділи східних легіонів, ігноруючи системний підхід: із одного боку, вивчається система їх організації й вишколу або бойового застосування, а, з іншого – історія підрозділів подається не в комплексі, а ізольовано – по окремих театрах бойових дій.

Таким чином, метою даного дослідження є обґрунтування тези про те, що східні легіони були свого роду унікальними військовими формуваннями в складі іноземних добровольчих частин вермахту й, у зв’язку із цим, переосмислення їх військово-політичної ролі. Дослідницьким завданням статті є з’ясування причин створення легіонів, аналіз системи їх організації, підготовки, бойового застосування та факторів, що на це впливали.

* Романько Олег Валентинович – канд. іст. наук, доцент кафедри українознавства Кримського державного медичного університету ім. С.І.Георгієвського, Сімферополь.

Необхідно відзначити, що зміни, які відбулися в пострадянській історіографії, зумовлені введенням у науковий обіг нових матеріалів із раніше недоступних архівних фондів, а також можливістю працювати в зарубіжних архівах (найбільш корисними серед яких є Федеральний військовий архів ФРН (Bundesarchiv-Militärarchiv) у Фрайбургу; зібрання рукописів Центру військово-історичних студій при штабі бундесверу (Besitz des Militärgeschichtlichen Forschungsamtes) у Потсдамі; головна картотека колишніх військовослужбовців вермахту (Die Auskunftsstelle für Wehrmachtnachweise) у Берліні). Серед вітчизняних архівів найбільшу цінність у даному випадку становить Держархів Автономної Республіки Крим.

Виникнення східних легіонів датується жовтнем 1941 р., коли військова розвідка (абвер) розпочала роботу зі створення із числа радянських військовополонених частин спеціального призначення, покликаних сприяти просуванню німецьких військ на Кавказ і в Центральну Азію. Окрім виконання спеціальних завдань (боротьба з партизанами й розвідувально-диверсійна діяльність), особовий склад мав сприяти пропагандистській роботі й залученню на німецький бік перебіжчиків із представників кавказьких і середньоазіатських народів, а також брати участь в організації антирадянських повстань на території національних республік⁶. Підрозділи мали формуватися в тиловому районі групи армій “Південь”. Це було пов’язано з тим, що саме тут було захоплено багато військовополонених, які належали до “монгольських народностей”⁷.

Туркестанський полк (Turkestanisches Regiment) став першим таким формуванням у складі вермахту на Східному фронті. Його було сформовано згідно з наказом генерал-квартирмейстера сухопутних військ Е.Вагнера (“Про створення охоронних сотень із військовополонених туркестанської й кавказької національності” від 15 листопада 1941 р.) при 444-й охоронній дивізії, що оперувала в тиловому районі групи армій “Південь”⁸. Полк складався із чотирьох піхотних рот під орудою німецьких офіцерів і фельдфебелів і вже взимку 1941–1942 рр. ніс службу з охорони тилу на терені між гірлом Дніпра й Перекопом. За документами вермахту туркестанський полк проходив як 811-й піхотний батальйон. При 444-й дивізії передбачалося згодом створити ще кілька подібних батальйонів⁹. Проте, унаслідок рішення головнокомандування сухопутних військ (Oberkommando der Heer – ОКГ) централізувати й упорядкувати процес створення та використання підрозділів східних легіонів, його було виведено з компетенції штабу 444-ї дивізії. Це зумовлювалося планами німецького військово-політичного керівництва щодо проникнення на Кавказ та в Середню Азію, де цим підрозділам відводилася особлива роль. Тож 30 грудня 1941 р. ОКГ приступило до формування кількох східних легіонів, які й були створені протягом першої половини 1942 р., перед наступом німців на Кавказ.

Ці легіони мали бути одночасно запасними частинами, а також вишкільними центрами з підготовки особового складу для дій на фронті. Тож місцем їхньої дислокації було обрано глибокий тил – територію Польщі, де протягом січня – лютого 1942 р. було сформовано 4 легіони. Так, 13 січня 1942 р., згідно з наказом начальника озброєнь сухопутних військ і головнокомандувача армією резерву було створено туркестанський легіон (центр формування – станція Легіоново) й кавказько-магометанський легіон (центр формування – станція Єдлін)¹⁰. А вже з лютого надійшов наказ про формування грузинського (пункт формування – Крушино) й вірменського легіонів (пункт формування – Пулави)¹¹.

Щодо етнічного складу з’єднань, то спочатку туркестанський легіон складався з узбеків, казахів, киргизів, туркменів, каракалпаків і таджиків; кавказько-магометанський – із азербайджанців, дагестанців, інгушів і чеченців; грузинський, окрім грузинів, складався з осетинів, абхазів, адигейців, черкесів, кабардинців, балкарців і карацаївців. Однорідний національний склад був лише у вірменському легіоні¹².

Аби зробити підрозділи мононаціональними, 2 серпня 1942 р. кавказько-магометанський легіон було перейменовано на азербайджанський, а з його складу (як і зі складу грузинського легіону) виведено представників гірських народів, із яких створили північнокавказький легіон (центр формування – Весоле)¹³. 15 серпня 1942 р. в Сдліні з волзьких татар, башкирців, марійців, мордвинів, чувашів і удмуртів було створено волзько-татарський легіон¹⁴.

Загальне керівництво процесом створення й вишколу національних формувань здійснював штаб підготовки східних легіонів (Aufstellungsstab der Ostlegionen), який 23 січня 1943 р. було перейменовано на штаб командування східних легіонів (Kommando der Ostlegionen). Узимку й навесні 1942 р. цей штаб розташовувався в Рембертові, а влітку його було переведено до Радома. Командувачем східними легіонами в Польщі було призначено полковника Р. фон Гайгендорфа, який спочатку мав права полкового, а з 1943 р. – дивізійного командира¹⁵. У своїх діях полковник Гайгендорф керувався директивою для формування східних легіонів, яку 24 квітня 1942 р. видав начальник загального управління командування армії резерву піхотний генерал Ф.Ольбрихт¹⁶.

Основним контингентом для поповнення особового складу підрозділів (принаймні доти, доки німецькі війська не вступлять на Кавказ та в Середню Азію) мали бути радянські бранці відповідної національності – їхнім “добором і сортуванням” займалися спеціальні німецькі інстанції. Так, ще навесні 1942 р. було створено організаційний штаб “К” (“Кавказ”), який розгорнув активну діяльність у напрямку вербування добровольців серед військовополонених – уродженців Кавказу й Середньої Азії. Серед завдань штабу “К” було створення комісій для “фільтрації таборів військовополонених”, а також “відокремлення осіб кавказької національності від росіян для подальшого вербування”¹⁷.

Прибуле з таборів поповнення розташовували у вишкільних таборах, що були при кожному легіоні. Так, у Бенямінові дислокувався вишкільний табір туркестанського й північнокавказького, у Малькінії – азербайджанського, у Бяла Подляске – грузинського, у Заєжирже – вірменського, а в Седліце – волзько-татарського легіонів¹⁸.

Уже у вишкільних таборах майбутніх легіонерів розподіляли по ротах, взводах, відділеннях і вони приступали до навчання, яке зазвичай полягало в загальнофізичній і стройовій підготовці, а також у засвоєнні німецьких команд і статутів. Стройові заняття проводили командири рот – німці за допомогою перекладачів, а також командири взводів і відділень – представники даної національності, що відбули двотижневий вишкіл у спецшколі в Легіоніві (ця школа займалася підготовкою молодшого комскладу, а також офіцерів – лейтенантів і капітанів)¹⁹.

По завершенні початкового курсу навчання легіонери переводились у батальйони в центрах формування легіонів, де приступали до тактичної підготовки й вивчення матеріальної частини. У складі цих батальйонів вони вирушали на фронт.

Батальйон мав складатися з трьох стрілецьких, кулеметної й штабної роти по 100–130 чол. у кожній; стрілецька рота – три стрілецьких і кулеметний взвод; штабна – взводи протитанковий, мінометний, саперний і зв'язку. Загалом від 800 до 1000 бійців і офіцерів, у тому числі до 60 осіб німецького кадрового складу (4 офіцери, 1 військовий чиновник, 32 унтер-офіцери й 23 рядових). Німецькі командири батальйонів і рот мали заступників – дублерів із числа представників даної національності. Командний склад нижче ротної ланки комплектувався виїзково національними кадрами, які пройшли вишкіл у школі в Легіоніві²⁰.

У результаті до весни 1942 р. перші батальйони східних легіонів завершили навчання й вирушили на Східний фронт (головним чином, на Кавказ і під Сталінград). Це відбувалося в три етапи:

1. До кінця 1942 р. було відправлено 6 туркестанських (450-й, 452-й, 781-й, 782-й, 783-й, 784-й), 2 азербайджанських (804-й і 805-й), 3 північнокавказьких (800-й, 801-й, 802-й), 2 грузинських (795-й і 796-й) і 2 вірменських (808-й, 809-й) піхотних батальйони.

2. На початку 1943 р. за ними вирушили 5 туркестанських (від 765-го по 789-й), 4 азербайджанських (806-й, 807-й, 817-й і 818-й), 1 північнокавказький (803-й), 4 грузинських (від 797-го по 799-й, а також 822-й), 4 вірменських (з 810-го по 813-й) і 3 волзько-татарських (825-й, 826-й і 827-й) піхотних батальйони.

3. У 2-й половині 1943 р.: 3 туркестанських (790-й, 791-й і 792-й), 2 азербайджанських (819-й і 820-й), 3 північнокавказьких (835-й, 836-й і 837-й), 2 грузинських (823-й і 824-й), 3 вірменських (814-й, 815-й і 816-й), 4 волзько-татарських (від 828-го по 831-й) піхотних батальйонів.

Загалом на момент ліквідації штабу командування східними легіонами в Польщі (жовтень 1943 р.) тут було сформовано 53 піхотних батальйони – 14 туркестанських, 8 азербайджанських, 7 північнокавказьких, 8 грузинських, 9 вірменських і 7 волзько-татарських (загальна чисельність – близько 53 тис. осіб)²¹.

Територія Польщі не була єдиним місцем формування підрозділів східних легіонів. Так, після зимових боїв 1941–1942 рр. зі складу групи армій “Центр” в Україну була виведена 162-а піхотна дивізія вермахту. Згідно з наказом верховного командування вермахту (Oberkommando der Wehrmacht – ОКВ) її передбачалося реорганізувати в ще один навчальний центр підготовки “східних” військ, із тими ж цілями й завданнями, що й у Польщі.

Нові центри з вишкільними таборами були розгорнуті на території Полтавщини: у Ромнах – туркестанський, у Прилуках – азербайджанський, у Гадячі – грузинський, у Лохвиці – вірменський, у Миргороді – північнокавказький. Згодом планувалося створити волзько-татарський легіон, проте до цього так і не дійшло.

У Миргороді також дислокувався штаб формування легіонів, який мав офіційну назву – штаб підготовки й навчання іноземних добровольчих формувань із радянських військовополонених (Aufstellung- und Ausbildungsstab für ausländische Freiwilligen-Verbände aus sowjetrussischen Kriegsgefangenen). Очолював штаб полковник (із 6 вересня 1942 р. – генерал-майор) Оскар Ріттер фон Нідермаєр²².

Як і у випадку з Польщею, усі відібрані спецкомісіями військовополонені переводилися до підготовчих таборів у Лубнах і Хоролі. Чисельність і структура сформованих в Україні батальйонів практично не відрізнялася від сформованих у Польщі. Єдина відмінність полягала в співвідношенні німецького й національного кадрового персоналу (якщо в Польщі німців у складі батальйону налічувалося не більше 60, то тут їх мало бути не більше 37 – 4 офіцери, 1 військовий чиновник, 7 зондерфюрерів, 15 унтер-офіцерів і 10 рядових)²³.

Таким чином, до травня 1943 р. на території України вдалося сформувати 25 піхотних батальйонів: 12 туркестанських (I/29, I/44, I/76, I/94, I/100, I/295, I/297, I/305, I/370, I/371, I/384, I/389-й), 6 азербайджанських (I/4, I/73, I/97, I/101, I/111, II/73-й), 4 грузинських (I/1, I/9, II/4, II/198-й) і 3 вірменських (I/125, I/198, II/9-й), а також 2 посилені північнокавказьких напівбатальйони (842-й і 843-й), 7 будівельних і 2 запасних (загальна чисельність – понад 30 тис. осіб).

На стадії формування перебували ще 8 піхотних батальйонів: 4 туркестанських (I/71, I/79, I/376 і I/113-й), 1 азербайджанський (I/50-й), 2 грузинських (II/125 і III/9-й) і 1 вірменський (III/73-й)²⁴.

Вище вже зазначалося, що одним із ініціаторів організації й підготовки “східних” добровольчих підрозділів була військова розвідка – абвер. Його 2-й відділ, що займався диверсіями й саботажем, сформував з’єднання особливого призначення “Горянин” (Sonderverband “Bergmann”). Створення цього підрозділу розпочалося восени 1941 р. на навчальному полігоні Нойгамер (Німеччина). Особо-

вий (переважно рядовий) склад з'єднання набирався в таборах військовополонених із представників народів Північного Кавказу й Закавказзя, а офіцери – серед емігрантів-кавказців, що проживали у Франції. Окрім набраних із числа бранців і емігрантів добровольців, до складу підрозділу входило спеціальне з'єднання абверу “Тамара” (130 грузинів), створене для організації повстання в Грузії²⁵. Командував підрозділом кадровий офіцер абверу, знавець Росії, обер-лейтенант Т.Оберлендер, а його заступником став зондерфюрер В. фон Кутченбах, який виріс у Росії, володів російською та азербайджанською мовами²⁶.

Відбір добровольців до складу з'єднання тривав до кінця листопада 1941 р., коли його було передислоковано до Баварії, у Міттельвальде, де до березня 1942 р. особовий склад займався піхотною й гірськоєгерською підготовкою. На цей час підрозділ мав таку структуру: у 1-й роті служили грузини й вірмени, у 2-й – представники народів Дагестану, у 3-й – азербайджанці, у 4-й – грузини й вірмени, а 5-та, штабна, рота була укомплектована грузинами-емігрантами. Командний склад з'єднання (до ротної ланки включно) цілковито складався з німців²⁷.

На 7–8 червня 1942 р. підрозділ налічував майже 1200 осіб (300 німців і 900 кавказців). У червні 1942 р. з'єднання склало присягу, а в серпні – вересні вирушило на Кавказ. Тут у вересні – листопаді 1942 р. із перебіжчиків, військовополонених і місцевих добровольців удалося сформувати ще 4 стрілецькі роти (грузинську, північнокавказьку, азербайджанську й мішану запасну) і стільки ж кавалерійських ескадронів (грузинський, кабардинський, балкарський і російський). У результаті на кінець 1942 р. підрозділ налічував 2690 осіб (240 німців і 2450 кавказців), що дало змогу розгорнути його в полк, який складався з трьох батальйонів: 1-го (грузинського), 2-го (азербайджанського) й 3-го (північнокавказького)²⁸.

Військовий вишкіл східних легіонів нічим не відрізнявся від вишколу піхотних і єгерських частин вермахту. Проте політична підготовка мала низку суттєвих особливостей. Головна роль відводилася вихованню легіонерів у національному дусі. Так, бійцям туркестанського легіону обцялося створення “Великого Туркестану” під протекторатом Німеччини, який мав включати в себе, окрім Середньої Азії й Казахстану, ще й Башкирію, Поволжя, Азербайджан, Північний Кавказ і Синьцзян (Західний Китай)²⁹. Поволзьким татарам німці говорили, що вони “найбільш освічені, діяльні й політично цінні елементи з усіх тюркських народів СРСР”³⁰.

Політпідготовка легіонерів здійснювалася по лінії відділу пропаганди вермахту при штабі оперативного керівництва ОКВ, співробітники якого активно співпрацювали з відповідними національними комітетами в Німеччині, використовуючи їх як посередників.

До рядових легіонерів національна ідея доводилася через друковану продукцію (газети й журнали), редакторами й номінальними власниками яких були представники комітетів, але фактично керували співробітники відділу пропаганди вермахту. Так, для солдатів туркестанського легіону виходила газета “Єні Туркестан” (“Yeni-Türkistan”) і журнали “Міллі Туркестан” (“Milli Türkistan”) та “Міллі адабіят” (“Milli Adabijat”). Політична лінія цих видань полягала в закликах до “звільнення Середньої Азії від більшовизму й російської окупації”. Серед бійців волзько-татарського легіону поширювалися газети “Ідель-Урал” (“Idel-Ural”) і “Татар адабіят” (“Tatar Adabijat”), які закликали до “об'єднання всіх татар і мусульман між Волгою й Уралом, вигнання російського населення й налагодження дружніх відносин із Німеччиною”. Головними ж друкованими органами для північнокавказького легіону були газети “Тазават” і “Північний Кавказ”, для азербайджанського – “Азербайджан” (“Azerbajcan”), грузинського – “Сакартвелло” (“Sakhartwello”), а для вірменського – газета “Аястан” (“Hajastan”) ³¹.

Велику допомогу в політпідготовці легіонів надавали пантюркістські організації й пов'язані з ними емігрантські кола в Туреччині. Маючи за мету об'єднання всіх тюркських народів в одну державу під егідою Туреччини, вони сподівалися, що Німеччина, розгромивши СРСР, допоможе їм у цьому. У свою чергу, німці прагнули втягнути Туреччину у війну на своєму боці й давали пантюркістам сигнали, що це цілком можливо³². Так, у вересні 1941 р., із метою з'ясувати позицію Німеччини щодо вимог пантюркістів, до Берліна прибув один із лідерів організації Нурі-паша. Після низки його зустрічей із начальником політичного відділу МЗС Е.Верманом у Берліні було вирішено створити спецкомітет, який би займався поширенням ідей пантюркізму в середовищі військовополонених – тюрків і мусульман – із метою використання їх для агітації на радянській території й утворення з них військових частин³³.

При підготовці легіонерів, а надто мусульман, важливе місце відводилося релігійному вихованню. За сприяння відповідних відділів національних комітетів у всіх легіонах, де служили мусульмани, було запроваджено посади мул, які інколи поєднували релігійні функції з командирськими (були командирами взводів). Усі мули зазвичай були віком 25–32 роки й проходили відповідну підготовку в Німеччині. За свідченням одного з бійців туркестанського легіону, “багато хто з них не відрізнявся високим знанням справи, позаяк плутали порядок молитов і обрядів”. Мули перебували на утриманні легіонерів: із 10 марок, які легіонер отримував за 10 днів, на користь мул в обов'язковому порядку йшло 2. У всіх мусульманських легіонах щотижня відбувався намаз. Проповідей і промов мули зазвичай не виголошували³⁴. Посада мули, який входив до складу штабу, запроваджувалася в кожному батальйоні, що вирушав на фронт. Окрім основних обов'язків, пов'язаних із релігійними відправами, мула “був зобов'язаний стежити за моральним станом своїх підопічних”³⁵. Завершала військову й політичну підготовку колективна присяга й вручення національного прапора. Після цього батальйони вирушали на фронт.

Бойове застосування підрозділів східних легіонів датується осінню 1942 р., коли перші із сформованих у Польщі й Україні батальйони вирушили на Кавказ і під Сталінград. Створюючи легіони, німці переслідували дві мети: військову (поповнити частини вермахту за рахунок місцевих уродженців, обізнаних із гірським театром бойових дій) і політичну, як і при створенні будь-якого іноземного добровольчого формування. Суть останньої у своїй доповідній записці “Питання щодо кавказьких військових частин” висловив один із ідеологів нацизму А.Розенберг: “Розмежування племен і народностей Кавказу... полегшило б німецькому командуванню панування над ними... Чисельність окремих формувань може визначатися воєнними міркуваннями, але розташування їх серед окремих народностей – лише політичними... Уже самий факт використання військової частини з метою відродження суперечностей між різними народностями є політичним моментом”³⁶.

На цій підставі деякі (перш за все радянські) історики стверджували, що при організації східних легіонів в основу системи їх бойового застосування було покладено винятково політичний принцип, а використовували їх, як пише сучасний російський дослідник В.П.Галицький, лише як “каральні й диверсійно-розвідувальні батальйони”³⁷.

Це вірно лише почасти. Згідно з німецькими архівними матеріалами, більшість підрозділів східних легіонів готувалися саме як фронтові формування й застосовувати їх збиралися відповідним чином. Однак окрім суто бойових структур вермахту, набором і вишколом добровольців займалися також його розвідувальні органи й структури, відповідальні за підготовку допоміжних формувань. Це й зумовило розмаїття застосування легіонів, серед якого можна виокремити: 1.Піхотні батальйони, сформовані командуваннями східних легіонів у Польщі й Україні;

2.Окрім піхотних батальйонів, у Польщі та в Україні було сформовано велику кількість будівельних, залізничних, транспортних та ін. допоміжних частин;
3.Розвідувально-диверсійні частини, сформовані абвером³⁸.

У вересні 1942 – січні 1943 рр. у смузі груп армій “А” і “Б” було задіяно 25 батальйонів східних легіонів, які виконували бойові завдання нарівні з підрозділами вермахту. Так, у складі 97-ї егерської й 125-ї піхотної дивізій 17-ї армії вермахту в напрямку на Туапсе наступали 452-й і 781-й туркестанські, 800-й північнокавказький, а також 796-й грузинський і 807-й вірменський батальйони. Південніше, у складі 4-ї гірськоегерської дивізії наступав 804-й азербайджанський батальйон. Східніше, у районі Нальчика та Моздока, діяли 805-й, 806-й азербайджанські, 795-й грузинський і 809-й вірменський батальйони, що перебували в оперативному підпорядкуванні 111-ї та 50-ї піхотних дивізій 1-ї німецької танкової армії. На астраханському напрямку в складі 16-ї моторизованої дивізії перебували 450-й, 782-й і 811-й туркестанські батальйони, зосереджені тут для подальшого просування в Казахстан і Середню Азію. Ці батальйони діяли як піхотні частини, окрім 804-го азербайджанського, 796-го й II/4-го грузинських, які входили до складу гірськоегерських дивізій³⁹.

Батальйони застосовувалися на найнебезпечніших ділянках фронту, тож втрати були дуже великі, що зумовлювалося як запеклим характером боїв на Кавказі, так і недостатнім вишколом особового складу для ведення бойових дій у горах. Приміром, за вказаний період, втрати 450-го туркестанського батальйону вбитими, пораненими й пропалими безвісти становили 20% (188 осіб), у 762-му туркестанському – 12%, 811-му туркестанському – 9%, 452-му туркестанському – 11%, I/370-му туркестанському – 55% і 805-му азербайджанському – 21%⁴⁰.

29 вересня 1943 р. А.Гітлер наказав перевести всіх добровольців із числа громадян СРСР зі Східного фронту в Західну Європу, позаяк після відступу німців із Кавказу й з південної Росії він не вважав ці підрозділи досить надійними для боротьби з радянською армією⁴¹. А вже 2 жовтня генштаб видав наказ №10570/43 про переведення командування східними легіонами з Польщі у Францію, у розпорядження командувача групи армій “Захід” (переводилися управлінські структури, вишкільні табори й частина підрозділів). У першій половині листопада 1943 р. передислокація завершилася – 21 листопада у Франції, окрім штабу, перебували всі шість легіонів, школи офіцерська й перекладачів. Загальна чисельність легіонерів становила 10500 осіб, штаб-квартира містилася в Нансі (Східна Франція)⁴².

1 лютого 1944 р. у Франції відбулася нова реорганізація з’єднань із метою посилення контролю й боєздатності. У результаті східні легіони були переформовані в запасні батальйони, які перевели до південної Франції й розташували в містах Кастр (грузинський, туркестанський і північнокавказький) і Манд (вірменський, азербайджанський і волзько-татарський). Тут їх було об’єднано в 1-й і 2-й кадрові добровольчі (східні) полки, які разом із російськими, українськими й козацькими підрозділами утворили кадрову добровольчу (східну) дивізію (Freiwilligen-(Ost)-Stamm-Division) зі штабом у Ліоні. Першим комдивом був полковник Гольсте, а з кінця березня 1944 – генерал-майор Геннінг. Проте наприкінці червня 1944 р. це з’єднання було розформоване (не виправдало сподівань німецького командування), а особовий склад поповнив інші добровольчі частини⁴³.

Батальйони, що не ввійшли до складу кадрової дивізії – або охороняли Атлантичний вал на узбережжі Франції, Бельгії й Нідерландів (795-й, 797-й, 798-й, 822-й і 823-й грузинські, 800-й, 803-й і 835-й північнокавказькі, 781-й і 787-й туркестанські, а також 809-й, 812-й і 813-й вірменські), або вели боротьбу з партизанами в центральній Франції (799-й, I/9-й, II/4-й грузинські й 829-й волзько-татарський).

Під час висадки союзників більшість підрозділів виявилися не в змозі чинити опір переважаючим силам. Деякі батальйони (795-й грузинський і 809-й вірменський) були знищені під ударами союзників, 798-й і 823-й грузинські, 800-й північнокавказький – заблоковані у “фортецях” Атлантичного узбережжя, а 797-й грузинський, 826-й і 827-й волзько-татарські були роззброєні самими німцями через небажання солдатів іти в бій і дезертирство⁴⁴.

Розкидані по Західному фронту батальйони були зібрані на навчальному полігоні Нойгамер (Силезія). Тут із особового складу грузинського, вірменського, азербайджанського й північнокавказького легіонів узимку 1944–1945 рр. було сформовано 12-те кавказьке винищувально-протитанкове з’єднання (Kaukasischen Panzerjagdverband № 12). Весною 1945 р. підрозділ діяв на одерському напрямку й брав участь в обороні Берліна⁴⁵.

Із менш боєздатної решти особового складу легіонів було створено допоміжні підрозділи, що їх до кінця війни використовували на фортифікаційних роботах.

Слід зауважити, що ця категорія східних добровольчих з’єднань була доволі чисельною, як і бойові частини. Так, у березні 1945 р. до складу вермахту входили 5 туркестанських робітничих батальйонів (“з’єднання Боллера”) (“Boller Verband”), 10 господарських і будівельних батальйонів мішаного національного складу, а також 202 господарських, саперних, залізничних і будівельних роти (111 туркестанських, 30 грузинських, 22 вірменські, 21 азербайджанська, 15 волзько-татарських і 3 північнокавказькі) загальною чисельністю майже 50 тис. осіб⁴⁶.

21 травня 1943 р. штаб командування східними легіонами на території України був реорганізований у 162-у тюркську піхотну дивізію (Turkoman-Infanterie-Division №162). Основою для неї стали батальйони, що перебували на стадії формування. Улітку 1943 р. особовий склад дивізії було передислоковано до Силезії, на навчальний полігон Нойгамер, де тривав процес формування⁴⁷. Командиром дивізії став О. фон Нідермаєр, а з 4 травня 1944 р. – колишній начальник командування східними легіонами в Польщі генерал-майор фон Гайгендорф⁴⁸.

Після завершення (вересень 1943 р.) процесу формування й вишколу 162-а дивізія вирушила до Словенії, де разом із німецькими підрозділами й відділами місцевих колаборантів вела бої проти партизанів. У серпні 1944 р. дивізія передислокувалася в Італію, де до кінця війни виконувала охоронні функції, а також брала участь у боях із союзниками (вересень – грудень 1944 р. і січень – квітень 1945 р.), у квітні 1945 р. виведена на територію Австрії, де й склала зброю перед британськими військами⁴⁹.

Ще одним місцем бойового застосування підрозділів східних легіонів став Кримський півострів. Це було пов’язане з битвою за Кавказ і мало 2 етапи. На першому (січень – жовтень – грудень 1943 р.) на півострів виводилися польові батальйони східних легіонів для відпочинку й передислокації до місць формування й поповнення. Лише деякі з них залишалися на півострові, де особовий склад охороняв східне узбережжя. Від січня й до квітня 1943 р. з Кавказу на Крим були виведені 804-й, 805-й, 806-й і I/73-й азербайджанські, 809-й вірменський, 245-й, 811-й і I/370-й туркестанські, 796-й, I/9-й і II/4-й грузинські й 801-й північнокавказький батальйони. Таким чином, у квітні 1943 р. в розпорядженні командувача німецьких військ на півострові перебувало 1350 легіонерів (250 “туркестанців”, 400 північнокавказців, 300 азербайджанців, 150 грузинів і 250 вірменів)⁵⁰.

У жовтні 1943 р. розпочався 2-й етап перебування й використання підрозділів східних легіонів у Криму. Він пов’язаний із ліквідацією німецького плацдарму на Кубані й евакуацією на півострів 17-ї польової армії вермахту. У складі цієї армії перебувало чимало добровольців із числа радянських громадян (близько 16%). У Криму цей відсоток значно зріс, оскільки майже всі місцеві добровольчі формування перейшли в підпорядкування штабу армії або штабів її з’єднань. За-

галою чисельність формувань східних легіонів цієї армії дорівнювала 5540–6800 осіб. У квітні – травні 1944 р. переважна частина їх загинула під час радянсько-го наступу⁵¹.

На відміну від цих з'єднань, підрозділ особливого призначення “Горянин” мав здійснювати розвідувально-диверсійні операції в близькому й далекому тилу радянських військ. У серпні – вересні 1942 р. частину його бійців (уродженців Північного Кавказу) було відібрано до складу спеціально сформованої північно-кавказької зондеркоманди “Шаміль” (Nordkaukasische Sonderkommando “Schamil”). Після відповідної підготовки вона десантувалася в радянському тилу. Одна з трьох груп цієї команди (10 німців і 15 північнокавказців) висадилася в районі об'єктів нафтовидобутку біля Грозного з метою їх захоплення й утримання до підходу передових відділів німецької 1-ї танкової армії. Спроба прориву німцям до Грозного (25–27 вересня) не вдалася, проте група змогла повернутися назад⁵².

Подібні операції мав здійснювати й підрозділ “Горянин”, проте після його прибуття на Кавказ (вересень 1942 р.) план застосування змінився – спочатку частина брала участь у боротьбі з партизанами в районі Моздок – Нальчик – Мінеральні Води, а 29 жовтня підрозділ відправили на фронт як звичайну частину (1-а й 4-а роти діяли на нальчицькому, а 2-а й 3-я – на іщерському напрямках в оперативному підпорядкуванні 1-ї танкової армії). Із метою перевірки надійності підрозділу його кидали на найнебезпечніші ділянки фронту, тож втрати сягали половини особового складу⁵³.

За весь час свого існування підрозділ “Горянин” так і не використовувався за призначенням. Навіть після переведення його до Криму (лютий 1943 р.) особовий склад ніс охоронну службу на узбережжі в районі Коктебель – Двоєкірна бухта, а пізньої осені – взимку 1943–1944 рр. брав участь у боях на Перекопі. Зрештою, у квітні 1944 р. “Горянин” був евакуйований із півострова й передислокований у Грузію (1-й і 3-й батальйони) та Польщу (2-й батальйон), де головним його завданням стала боротьба з партизанами⁵⁴.

Оцінюючи досвід використання підрозділів східних легіонів на Кавказі, начальник штабу групи армій “А” генерал-лейтенант Г. фон Грайфенберг відзначав, що деякі з них (804-й і 805-й азербайджанські), “діяли в крупних лісових районах самостійно, успішно боролися з бандами й загонами супротивника й зробили великий внесок у справу впокорення цих районів”⁵⁵.

Однак інші батальйони не виправдали сподівань німецького командування, не проявили високої боєздатності, тому що частина завербованих колишніх радянських військовополонених дезертирувала або перейшла на бік радянських військ. Істотну роль відіграла радянська пропаганда, яка хоч і звинувачувала всіх добровольців у зраді, водночас обіцяла прощення тим, хто “своєчасно схаменеться”. Мало місце й звичайне небажання легіонерів воювати із співвітчизниками⁵⁶.

У деяких батальйонах іще на стадії формування виникли підпільні групи, що готували перехід на бік партизанів чи радянських військ. Перша успішна спроба переходу відбулася в лютому 1943 р. у 825-у волзько-татарському батальйоні, який тоді ніс охоронну службу у Вітебській області. Вітебські підпільники встановили зв'язок із організацією в батальйоні (діяла з кінця 1942 р.), повідомили місцевим партизанам докладні дані про підрозділ і взяли участь в організації переходу особового складу до партизанів. 23 лютого більшість бійців частини зі зброєю перейшли в ліс⁵⁷.

Подібне відбулося у 804-у азербайджанському батальйоні після того, як він із Кавказу був виведений у Крим. Тут, за допомогою місцевих партизанів, у серпні 1943 р. в підрозділі виникла підпільна організація, яка мала стати основою партизанського загону. Вона діяла до 8 жовтня 1943 р., поки її не видав зрадник. Німці розстріляли 8 осіб, батальйон було розформовано, а особовий склад відпра-

влено в концтабір. Проте 60 легіонерам вдалося втекти й створити партизанський загін, який успішно діяв аж до звільнення півострова⁵⁸.

Через подібні випадки німецьке командування не довіряло особовому складові цих батальйонів. А після Сталінграда й відступу німців із Кавказу моральний стан добровольців геть погіршився. Тож (як уже згадувалося) усі східні формування було передислоковано на Західний або Італійський фронти, подальше від “більшовицької пропаганди”. Проте, справи не поліпшилися. Так, генерал К. фон Типпельскірх відзначав, що прибула в Італію 162-а піхотна дивізія, “сформована з радянських військовополонених-тюрків... у бойових діях себе не виправдала й могла бути використана лише для боротьби з партизанами. Значна кількість солдатів цієї дивізії втекла на бік ворога”⁵⁹.

Проаналізувавши наведені факти, можна з певністю стверджувати, що за період із 1941 по 1945 рр. у підрозділах східних легіонів пройшло службу від 304,6 до 316,6 тис. представників народів Поволжя, Кавказу, Закавказзя й Середньої Азії, а саме: “туркестанці” (близько 178 тис.), північнокавказці (27,4 тис. – 29,4 тис.), грузини (близько 19,6 тис.), вірмени (близько 17,6 тис.), азербайджанці (близько 24 – 34 тис.), народи Поволжя (близько 38 тис.). Загалом це становить 15% від загальної кількості іноземних добровольців у німецьких збройних силах (близько 2 млн. осіб) і 20 – 23% від загального числа радянських громадян (1,3 – 1,5 млн. осіб).

Такий значний відсоток добровольців можна пояснити комплексом причин. Із одного боку, створення з них бойових і допоміжних частин було військовим продовженням німецької національної політики. Із іншого боку, таку велику кількість громадян СРСР не можна пояснити лише діяльністю відповідних німецьких органів. Не є таємницею, що до 1941 р. в СРСР була маса незадоволених режимом, настроями яких не міг не скористатися обачливий ворог. Тож політичне й соціальне незадоволення вкупі з нерозв’язаним національним питанням і дали таку кількість колаборантів. Щодо представників народів, які служили в східних легіонах, то їхня ворожість до радянської влади мала ще й історичне коріння – багато хто з них, і не без підстав, уважали її діяльність продовженням російського імперіалізму.

Дані формування були унікальними, адже протягом усієї війни жодне з угруповань іноземних добровольців не мало такої організації, якою були, приміром, командування східними легіонами в Польщі й Україні. Підкреслимо, що така організація виправдала себе вже тому, що за період із кінця 1941 р. до кінця 1943 р. німцям удалося створити десятки піхотних батальйонів, а також сотні батальйонів і рот допоміжного призначення.

Сформовані командуваннями східних легіонів батальйони й роти активно застосовувалися під час війни. Із театрів бойових дій, де використовувалися східні легіони, можна назвати Кавказ, Крим, Україну, Білорусію, Польщу, Францію, Нідерланди, Італію, проте бойові якості особового складу цих формувань знижувалися. Переломний у війні 1943 р. став переломним і для бойового духу легіонерів. Більшість із них уже не бачили перспектив у війні на боці Німеччини й це різко негативно позначилося як на дисципліні, так і на бойовому духові багатьох бійців східних легіонів.

¹ Dallin A. German Rule in Russia 1941–1945. A Study of occupation policies. – London, 1957. – P. 200.

² Ибрагимбейли Х.М. Крах «Эдельвейса» и Ближний Восток. – М., 1977; Ибрагимбейли Х.М. Крах гитлеровской оккупационной политики на Кавказе // Народный подвиг в битве за Кавказ. – М., 1981; Корхмязян Р.С. Турецко-германские отношения в годы второй мировой войны. – Ереван, 1977; Романов А. Аллах «чернорубашечников» // Наука и религия. – 1964. – №5.

³ Hoffmann J. Ostlegionen 1941–1943. Turkotataren, Kaukasien und Wolgafinnen im deutsche Heer. – Freiburg, 1976; Hoffmann J. Kaukasien 1942/43. Das deutsche Heer und die Orientvölker der Sowjetunion. – Freiburg, 1991; Sedler F.W. Oskar Ritter von Niedermayer im Zweiten Weltkrieg. Ein Beitrag

zur Geschichte der Ostlegionen // Wehrwissenschaftliche Rundschau. – 1970. – №12; Neulen H.W. An Deutscher Seite: International Freiwillige von Wehrmacht und Waffen-SS. – München, 1985.

⁴ Галицкий В.П. «...Для активной подрывной диверсионной деятельности в тылу у Красной Армии» // Военно-исторический журнал (далі – ВИЖ). – 2001. – №1; Гилязов И.А. Пантюркизм, пантунризм и Германия // Этнографическое обозрение. – 1996. – №2; Гилязов И.А. На другой стороне. Коллаборационисты из поволжско-приуральских татар в годы второй мировой войны. – Казань, 1998; Дробязко С.И. Восточные легионы и казачьи части в вермахте. – М., 1999.

⁵ Houterman H. Eastern Troops in Zeeland. The Netherlands, 1943–1945. – New York, 1997; Munoz A.J. Hitler's Eastern Legions. – New York, 1997. – Vol.2; Nafziger G.F. Foreigners in Field Gray. The Russian, Croatian and Italian Soldiers in the Wehrmacht. – Pischah, 1995; Nafziger G.F. The German Order of Battle. Infantry in World War II. – London, 2000.

⁶ Дробязко С.И. Указ. соч. – С. 4.

⁷ Гальдер Ф. Военный дневник. 1939–1942. – М., 1970. – Т. 3. – Кн. 1. – С. 60.

⁸ Bundesarchiv-Militärarchiv, Freiburg, Deutschland (далі – BA-MA), Kommandierender General der Sicherungstruppen und Befehlshaber im Heeresgebiet Süd, RH 22/v. 198, S. 20, 21.

⁹ Ibid, S. 22, 23.

¹⁰ Ibid, Oberkommando des Heeres / Chef der Heeresrüstung und Befehlshaber der Ersatzheeres, H 37/108, S. 37, 38.

¹¹ Ibid, Militärbefehlshaber im Generalgouvernement / Wehrkreisbefehlshaber im Generalgouvernement, 75022/8/Teil 1, S. 47.

¹² Besitz des Militärgeschichtlichen Forschungsamtes, Potsdam, Deutschland (далі – MGFA), OKH/Chef HrüstuBdE/AHA. Bestimmungen für Aufstellung der Ostlegionen. – 1.7.1942. – S. 8.

¹³ BA-MA, Oberkommando des Heeres / Chef der Heeresrüstung und Befehlshaber der Ersatzheeres, H 62-0/9, S. 27, 28.

¹⁴ Ibid, H 62-0/9, S. 27, 28.

¹⁵ Ibid, Militärbefehlshaber im Generalgouvernement / Wehrkreisbefehlshaber im Generalgouvernement, 75022/12, S. 14.

¹⁶ MGFA, OKH/Chef HrüstuBdE/AHA. Bestimmungen für Aufstellung der Ostlegionen. – 24.4.1942. – S. 2, 3.

¹⁷ Ибрагимбейли Х.М. Крах гитлеровской оккупационной политики на Кавказе... – С. 269.

¹⁸ BA-MA, Militärbefehlshaber im Generalgouvernement / Wehrkreisbefehlshaber im Generalgouvernement, 75022/9/Teil 1, S. 57 – 60.

¹⁹ Ibid, 75022/10/Teil 2, S. 90 – 92.

²⁰ MGFA, Heyendorff R. v. Turkvölkische und Kaukasische Verbände im Kampf an Deutschlands Seite während des 2 Weltkrieges. – 1949. – S. 14 f.

²¹ BA-MA, Militärbefehlshaber im Generalgouvernement / Wehrkreisbefehlshaber im Generalgouvernement, 75022/9/Teil 1, S. 95 – 98; 75022/10/Teil 2, S. 100.

²² Ibid, 162 Infanteriedivision, 34427/2, S. 41, 45; Sedler F.W. Op. cit. – S. 683 – 702.

²³ BA-MA, 162 Infanteriedivision, 34427/1, S. 37.

²⁴ Ibid, S. 52.

²⁵ Кавказ. 1942–1943 гг.: героизм и предательство // ВИЖ. – 1991. – №8. – С. 35 – 43; Гречко А.А. Битва за Кавказ. – М., 1973. – С. 241.

²⁶ Кровавые злодеяния Оберлендера: отчет о пресс-конференции для советских и иностранных журналистов, состоявшейся в Москве 5.04.1960 г. – М., 1960. – С. 24, 25.

²⁷ Hoffmann J. Op. cit. – S. 104 – 106.

²⁸ BA-MA, Kommando der 3 Panzerdivision, RH 27-3/70, S. 25, 26; Oberkommando der Heeresgruppe A, RH 19 V/111, S. 54, 55.

²⁹ Ибрагимбейли Х.М. Крах «Эдельвейса» и Ближний Восток... – С. 205; Романов А. Указ. соч. – С. 33.

³⁰ Гилязов И.А. Пантюркизм, пантунризм и Германия... – С. 98.

³¹ «Мусульманская плаха» для России // ВИЖ. – 1996. – №5. – С. 25, 28; О कोरोков А.В. Учебные структуры РОА, казачьих частей и ВС КОНР // Материалы по истории РОД. – М., 1998. – Вып. 4. – С. 155. Hoffmann J. Op. cit. – S. 129, 188.

³² Дробязко С.И. Указ. соч. – С. 3.

³³ Корхмазан Р.С. Указ. соч. – С. 112, 113.

³⁴ Туркестанские легионеры // ВИЖ. – 1992. – №2. – С. 42.

³⁵ BA-MA, Oberkommando der Heeresgruppe A, RH 19 V/111, S. 17.

³⁶ Нюрнбергский процесс над главными немецкими военными преступниками. Сборник материалов: В 3 т. – М., 1966. – Т.2. – С. 216.

³⁷ Галицкий В.П. Указ. соч. – С. 19.

³⁸ MGFA, Verzeichnis von Freiwilligen-Verbände aus dem Osten in der deutschen Wehrmacht. – S. 1 – 3.

³⁹ BA-MA, Kommando der 97 Jägerdivision, RH 26-97/58, S. 64 – 69; Oberkommando der 1 Panzerarmee, RH 21-1/86D, S. 90 – 92; RH 21-1/160, S. 101, 102; RH 21-1/407, S. 95 – 97; Oberkommando der Heeresgruppe A, RH 19 V/6, S. 77, 78; RH 19 V/80, S. 64 – 66, 68.

⁴⁰ BA-MA, Oberkommando der Heeresgruppe A, RH 19 V/6, S. 54, 55, 114; RH 19 V/7, S. 84 – 86.

- ⁴¹ Neulen H.-W. Op. cit. – S. 331.
⁴² Гулязов И.А. На другой стороне... – С. 99, 100.
⁴³ Munoz A.J. Op. cit. – P. 24, 27; Nafziger G.F. The German Order of Battle... – P. 483.
⁴⁴ Houterman H. Op. cit. – P. 12 – 21, 61, 62.
⁴⁵ Hoffmann J. Op. cit. – S. 264.
⁴⁶ MGFA, Verzeichnis von Freiwilligen-Verbände aus dem Osten in der deutschen Wehrmacht. – S. 28, 29.
⁴⁷ Nafziger G.F. The German Order of Battle... – P. 209.
⁴⁸ Deutsche Dienststelle. Die Auskunftstelle für Wehrmachtnachweise, Berlin, Deutschland, von Heygendorff, Ralph, geb. am 15.8.1897 in Dresden. – S. 1.
⁴⁹ Стругар В. Югославия в огне войны. 1941–1945. – М., 1985. – С. 176, 178; ВА-МА, 162 Infanteriedivision, 34427/5, S. 254 – 260.
⁵⁰ Hoffmann J. Op. cit. – S. 156 – 183, 193 – 211, 212 – 253, 327 – 345.
⁵¹ Nafziger G.F. Foreigners in Field Gray... – P. 19 – 30.
⁵² Persönliches Archiv des Dr. Joachim Hoffmann, Ebringen, Deutschland, Nordkaukasisches Sonderkommando "Schamil". – S. 1 – 3.
⁵³ Кабардино-Балкария в годы Великой Отечественной войны 1941–1945. – Нальчик, 1975. – С. 248 – 254; ВА-МА, Oberkommando der 1 Panzerarmee, RH 21-1/409, S. 107 – 110.
⁵⁴ Кровавые злодеяния Оберлендера... – С. 29, 30.
⁵⁵ Цит. за: Дробязко С.И. Указ. соч. – С. 10.
⁵⁶ Державний архів в Автономній Республіці Крим (далі – ДААРК) – Ф. П-156. – Оп. 1. – Спр. 173-а. – Арк. 33 – 37 зв.
⁵⁷ Аржасва Л.В., Доморад К.И., Игнатенко И.М. Всенародная борьба в Белоруссии против немецко-фашистских захватчиков в годы Великой Отечественной войны. – Минск, 1984. – Т.2. – С. 157.
⁵⁸ ДААРК. – Ф. П-151. – Оп. 1. – Спр. 312. – Арк. 1.
⁵⁹ Типпельскирх К. фон. История второй мировой войны. – СПб.; М., 1999. – С. 508.

In article the attempt of consideration of a history of creation and use of formations so-called Eastern Legions of the German armed forces within the Second World War is undertaken.

І.К. Патриляк*

ПІДГОТОВКА СТАРШИН ТА ПІДСТАРШИН У ВІЙСЬКОВИХ ШКОЛАХ УПА

У статті комплексно висвітлено систему навчання, бойової підготовки та матеріально-технічного й харчового забезпечення курсантів старшинських і підстаршинських шкіл УПА у 1943–1944 рр.

Системне дослідження офіцерського корпусу будь-якої армії є цікавим і важливим елементом військової історії. Особливе місце в ньому посідає вивчення діяльності армійських навчальних закладів, зі стін яких виходять майбутні командири. На жаль, упродовж майже цілого ХХ ст., у період відродження Української держави та її Збройних сил, об'єктивно не існувало належних умов для вишколу командного складу молодшої армії. Незважаючи на це, спроби здійснювати комплексну підготовку військових фахівців мали місце як у роки існування гетьманату П.Скоропадського та Директорії УНР, так і в часи діяльності Української повстанської армії.

Колишні старшини українських національних армій, які стояли біля витоків УВО й ОУН, добре знали про недостатню забезпеченість командними кадрами українських збройних сил протягом 1918–1920 рр. Наприклад, в Українській галицькій армії кількість генералів ледве сягала 16% від мінімальних потреб**, офіцерів генерального штабу – 14,4%, офіцерів фронтових формувань – 33,9%, а

* Патриляк Іван Казимирович – канд. іст. наук, директор Музею історії Київського національного університету ім. Тараса Шевченка.

**Норми забезпечення військ офіцерським складом і генералітетом визначаються в залежності від чисельності та структури збройних сил.

сукупна кількість старшин не перевищувала 2,4% від загальної чисельності військ УГА. І це при тому, що в роки Першої світової війни навіть в арміях аграрних країн (таких, як Болгарія) кількість офіцерів становила 4,5% загального складу, в німецькій армії (війську індустріально розвинутій країні) – 16,7%, а в польській, котра була головним противником УГА – 7%¹. Тож не дивно, що у своїх документах оунівці постійно наголошували: “ОУН – це революційна армія української нації, що бореться за Українську державу. Члени ОУН – це вояки революційної армії, що бореться на фронті української національної революції. ОУН побудована на військовій системі (засаді). В ОУН, як у війську зобов’язані всі військові засади, як система провідництва, безоглядна карність, велика відповідальність тощо. ОУН переводить військове перевиховання членів, стремить до сильної революційної армії. В цій цілі видає військову літературу, а для керма створює військові осередки на чолі з військовими референтами. Революційна армія української нації добре підготована й вишколена – це запорука нашої перемоги на шляху відбудови власної Української держави”². Тому впродовж усієї своєї довоєнної історії Організація українських націоналістів намагалася будь-якими засобами підготувати для своєї “революційної армії” якнайбільше офіцерських кадрів. Такі спроби проводилися шляхом відправки законспірованих націоналістів для навчання до польської армії³, шляхом технічної співпраці з німецькою військовою розвідкою (абвером), яка створила для оунівців спеціальні вишкільні табори в Пруссії, Баварії, згодом в Австрії та Польщі⁴. Самостійно лідерам ОУН вдалося (особливо у 1939–1941 рр.) організувати офіцерські курси на території Генерального губернаторства⁵. Близько 700 оунівців здобули високий фаховий військовий вишкіл у лавах Дружин українських націоналістів (батальйонах “Роланд” і “Нахтігаль”)⁶, тисячі членів і прибічників ОУН за наказом свого керівництва проходили службу в українській допоміжній поліції на Волині та Поліссі, яка в березні 1943 р. майже в повному складі, разом зі зброєю та обмундируванням перейшла в ліси і приєдналася до УПА, відразу ж посиливши її на 12–15 тис. бійців⁷.

Однак усіх цих військових спеціалістів, підготовлених у довоєнні та в перші роки Другої світової війни, не вистачало для задоволення потреб УПА в командних кадрах. Враховуючи те, що повстанська армія несподівано швидко зросла (за різними оцінками – від 35 до 100 тис. бійців), більшою чи меншою мірою впливаючи на життя десятки тодішніх областей УРСР, двох областей Білорусії та семи польських воеводств і регулярно проводячи свої бойові акції на території загальною площею 280 тис. км² (що більше, ніж територія Об’єднаного королівства Великої Британії та Північної Ірландії, або Республіки Румунії). Крім того, командування УПА від часу виникнення армії всіма силами намагалася будувати її на засадах регулярного війська. У жодній іншій підпільній армії в роки Другої світової війни не розроблялися військові статuti, не видавалася така маса фахової військової літератури, не було дисциплінарно-карних відділів і військово-польової жандармерії*. Фактично повстанська армія, діючи, головним чином, партизанськими методами боротьби, водночас мала цілу низку ознак регулярної армії. У своїх працях керівники українського національного руху опору підкреслювали, що “історія не знає випадків, щоб партизанкою хтось здобув державу”, а тому наполягали на створенні основ регулярної армії, яка вийде з підпілля в момент найбільшого розмаху національної революції, вирішить справу на користь революційного народу і стане на захист здобутої в ході революції свободи та незалежності⁸. У такій армії потрібно було подолати не лише існуючий дефіцит командирських кадрів, а й підготувати достатню кількість навчених військовиків для планованої

* Абсолютна більшість партизанських армій у Другій світовій війні спиралася на міжвоєнну військову традицію своїх країн та їхніх збройних сил. Натомість в УПА такої можливості об’єктивно не існувало.

в майбутньому масштабної розбудови регулярних збройних сил. Першим кроком, зробленим у напрямку забезпечення командним складом існуючих підрозділів і частин УПА, став наказ ч.13 тодішнього головнокомандувача повстанців Романа Клячківського ("Клима Савура") від 4 вересня 1943 р. Згідно з ним, керівники усіх загонів зобов'язувалися: "1. В цілі упорядкування підстаршинського і старшинського складу УПА підвищити до підстаршинських степенів козаків, які на це заслуговують по їх вишколу, або бойових прикметах і затвердити підстаршин, які вже їх мали попередньо в нашій давній, або інших арміях. Тих козаків, що виконують обов'язки підстаршин, підвищити до підстаршинських степенів*. Для того скласти екзаменаційні комісії, завданням яких буде перевірити теоретичну підготовку підстаршинського складу і дати на затвердження командирам груп.

2. Упорядкувати старшинський склад армії. Для того: командирам загонів предложити до команди групи для затвердження в рангах тих старшин, які мають вже старшинські ранги нашої або іншої армії (польської, совітської, німецької і т.д.) (...).

Для тих військовиків, які заслуговують на підвищення до старшинських ранг по своїх заслугах, при головній команді створюється екзаменаційно-кваліфікаційна комісія, завданням якої буде перевірити теоретичну підготовку кандидатів до старшинської ранги"⁹.

У ході виконання цього наказу офіцерські та сержантські посади в УПА зайняло багато колишніх бійців і командирів Червоної армії (вихідців зі Східної України), які до того часто почувалися дискримінованими серед більшості повстанців західноукраїнського походження (незважаючи на те, що вони найчастіше були інтелігентами або військовими спеціалістами, їм не довіряли командних постів і навіть хорошої зброї)¹⁰.

Однак прискорене надання офіцерських звань не завжди виправдовувало себе на практиці. Хід перших великих боїв із німцями та радянськими партизанами, а також фронтові зіткнення з Червоною армією виявили серйозні недоліки у підготовці багатьох командирів УПА, які раніше проходили вишкіл у регулярних іноземних арміях або українських добровольчих формуваннях. Так, у звітах командування військової округи "Дніпро" до штабу групи УПА-Південь за липень-серпень 1944 р., підкреслювалося: "Більшість командирів (сотенних) – це люди, які мали дуже мало спільного з нашим рухом. Це переважно підстаршини польської, совітської чи німецької армій, інтелектуально й політично слабо вироблені. Вони, будучи вихованими в регулярній армії, не можуть зрозуміти особливих обставин, серед яких формувалася і росте УПА. Тому всю роботу у відділах укладають на касарняний лад. Якщо військовий вишкіл і проводиться за певною схемою, то більше звертається увага на справи у нас другорядні (впоряд)** за рахунок стрілецького вишколу. Замітно, що більшості командирів бракує ініціативи і вони часто губляться, головню коли йде про бій. (В регулярні армії вони призвичаєні діставати докладні директиви, а тут приходится діяти самостійно). Кожний з них може бути добрим вояком, але важко знайти серед них справді командира-партизана"¹¹. Подібна ситуація склалася і в групі УПА-Захід. Зокрема у наказі ч. 9 штабу УПА-Захід від 25 листопада 1944 р. зазначалося: "Слабкість командирів є причиною дезерцій та тенденцій скупчень і втеч від самостійного діяння до піддання себе під крило міцнішого командира. (...) Штаби недооцінюють належної необхідності безперервного виховання молодих старшин і підстаршин"¹².

З метою виправлення подібних негативних тенденцій головне командування повстанською армією сприяло створенню низки офіцерських і підстаршинських шкіл, найвідоміші з яких: "Дружинники", "Світлана", "Лісові чорти", "Хорти",

* Звань.

** Стрйова підготовка.

“Везувій” лише протягом 1943 р. підготували дві тисячі старшин і три тисячі підстаршин¹³, котрі стали основою командного складу УПА. У лютому–березні 1944 р. найбільші старшинські школи УПА було об’єднано в одну школу “Олені” і переведено її до Карпат. Там уже після перших двох випусків (березень–жовтень 1944 р.) лави УПА поповнилися однією тисячею молодих офіцерів¹⁴. (До речі, поряд із підготовкою командного складу, в УПА проводився масштабний вишкіл рекрутів і добровольців. Тільки у серпні 1943 р. на території надрайонів Костопіль та Сарни (військової округи “Заграва”) стрілецький вишкіл пройшли 10 тис. чол.)¹⁵.

Не вникаючи в деталі історії кожної окремої командирської школи УПА, а натомість, проаналізувавши й узагальнивши наявні документальні матеріали, спробуємо у запропонованій статті з’ясувати наступні моменти – визначити вік, освіту, соціальне походження курсантів; дослідити програму бойової й ідеологічної підготовки, систему оцінювання знань; реконструювати звичний розпорядок дня курсанта старшинської школи УПА; вивчити господарче життя упівських командирських шкіл, а також тісно пов’язані з ним проблеми забезпечення одягом, продуктами харчування, промисловими виробами, медикаментами, озброєнням і боеприпасами, облаштування вишкільних таборів для старшинських і підстаршинських шкіл.

Вік, освіта та соціальне походження курсантів командирських шкіл УПА

Якщо стосовно радянських партизанів, які діяли на території України, одразу ж після закінчення війни було зібрано увесь матеріал, що характеризував їхню національну, соціальну та партійну належність, визначав вік і рівень освіти¹⁶, то про рядових бійців УПА таких даних збереглося, на жаль, дуже мало. Де-що кращі справи з інформацією про курсантів окремих випусків старшинських і підстаршинських шкіл УПА, стосовно яких відклалися певні відомості, що дозволяють подивитися на командирський корпус повстанської армії під відповідним кутом зору.

В архівних установах збереглися особові картки старшин і підстаршин УПА, які заводилися на них після закінчення школи. На жаль, багато цікавої інформації закодовано цифровими кодами, ключ до яких невідомий, однак окремі дані лежать на поверхні. Для прикладу наведемо зміст однієї такої картки, котра дає уявлення про матеріал, з яким доводиться працювати дослідникам:

“V/III-10 (шифр повіту. – І.П.) – повітова військова розвідка.

1. Ст[арший] вістун Сірко / Степан (псевдоніми. – І.П.).

6745077769828658 (шифроване прізвище та ім’я. – І.П.).

2. Ур[оджений] 15.8.1923 р. у с. 6879856077937977266 (шифр села. – І.П.) пов[іт] Копиченці.

3. В ОУН – 1942 р. – районний виховник.

4. В УПА – від 6.II.1944, старшинська школа, ступінь – старший вістун.

5. 7 кл. народної школи; 2 роки педагогічної школи; 2 роки торгівельної школи”¹⁷.

Поряд із такими напівзашифрованими картками збереглися також списки окремих курсантів, а то й цілих курсів по школах групи “Турів”, “Богуна”, “Лісові чорти”, “Олені” (за 1943–1944 рр.)¹⁸, з допомогою яких можна встановити деякі дані й зробити певні узагальнення.

* За нашими підрахунками, протягом 1944 р. старшинські та підстаршинські школи УПА випустили не менше шести тисяч підготовлених військовиків (2 тис. офіцерів і 4 тис. підстаршин). На жаль, фактично неможливо визначити кількість випускників пізніших років через відсутність в архівах відповідної більш-менш повної документації.

Детальний аналіз наявних документів свідчить, що рік народження курсантів коливався від 1912 до 1926 рр. (тобто їхній вік становив 18–32 роки). Найбільші вікові групи курсантів становлять уродженці 1921 р. – 13%; 1922 р. – 8%; 1923 р. – 12%; 1924 р. – 15%; 1925 р. – 20%. Це означає, що 68% курсантів на період навчання мали 18–23 роки.

Територіальне походження майбутніх командирів значною мірою залежало від місця розташування самої школи. Так, школа офіцерів групи “Турів” виховувала, головним чином, курсантів, які походили із сучасної Волинської та півночі Львівської областей, школа “Світлана” – мешканців Рівненської й півночі Тернопільської областей (хоча окремі вихованці, як, наприклад, Михайло Шкурупенко (“Данило”))¹⁹ – уродженець Полтавської області, були вихідцями з Великої України), в школі офіцерів УПА-Захід навчалися курсанти з Галичини та Надсяння. Пізніше, після створення школи “Олені” в Карпатах, у ній навчалися мешканці усіх західноукраїнських регіонів, однак переважали галичани, карпатські верховинці та жителі тернопільського Поділля.

Проблема середньої освіти стояла в УПА дуже гостро. Хоча командування рекомендувало відбирати для навчання до старшинських і підстаршинських шкіл лише бійців із середньою освітою та завершеним стрілецьким вишколом²⁰, брак відповідного контингенту змушував залучати до навчання в командирських школах усіх здібних до того стрільців і новобранців. Навіть серед людей, уже відправлених для навчання у старшинських і підстаршинських школах, бійці, котрі пройшли повний 10-річний курс навчання, були в меншості. Перший командир старшинської школи “Олені” поручник “Хмель” згадував: “Не раз у розмовах з повстанцями я зауважував великий брак відомостей, як у ділянці політики, ідейної виробленості, так і в загальнокультурному вихованні”²¹.

Слова повстанського командира цілком підтверджуються даними, що містяться у списках курсантів і випускників упівських командирських шкіл²². Спираючись на архівні матеріали, нам вдалося визначити освітній рівень курсантів УПА, який у різних школах, на різних курсах та в різні роки коливався в такому проміжку: вища освіта – 2–3%; середня (10 класів, у тому числі середня спеціальна) – 20–25%; неповна середня освіта: 9 класів – 10–12%; 8 класів – 5–6%; 7 класів – 20–24%; 6 класів – 4–5%; 5 класів – 3–4%; народна (початкова) освіта: 4 класи – 5–6%; 3 класи – 4–6%; 2 класи – 6–8%; 1 клас – 0–1%.

Тобто, курсантів з вищою та повною середньою освітою було 22–28%; із незакінченою середньою (від 5 до 9 класів) – 42–52%; а з народною (початковою) – 15–21%. Враховуючи те, що згодом командування УПА знизило освітній ценз і офіційно дозволило відправляти на навчання бійців і новобранців, які мали за плечима не менше восьми років навчання в середній школі, слід констатувати, що через загальний низький рівень освіти населення, слухачів командирських шкіл, котрі б повністю відповідали вимогам керівництва, налічувалося від 37 до 46%.

Не надто високий освітній рівень бійців і командирів УПА пояснюється насамперед їхнім соціальним походженням. Документи свідчать, що учасники українського повстанського руху здебільшого були селянами з бідних і середньозаможних родин. Діти із таких сімей, як правило, рано починали працювати у батьківському господарстві, або наймитувати та й шкіл-десятирічок у західноукраїнських селах протягом 1930-х–1940-х рр. було не так уже й багато*.

* За даними Українського центрального комітету в Кракові, до 1939 р. у міжвоєнній Польщі на 7 мільйонів українського населення було не більше 300 українських середніх шкіл (ЦДАВО України. – Ф. 3959. – Оп. 2. – Спр. 12. – Арк. 18). Трохи поліпилися справи в освітній галузі за радянської влади в 1939–1941 рр. Однак це поліпшення було здебільшого кількісним, а не якісним, водночас на зміну колонізації прийшла русифікація та антихристиянізація краю.

Аналіз наявних статистичних даних свідчить, що в старшинських і підстаршинських школах УПА навчалося не більше 10–15% мешканців міст, які мали кращу шкільну освіту (у більшості 9–10 класів), або й були студентами вузів; 15–20% належали до категорії т. зв. “сільської інтелігенції” – вчителі, агрономи, керівники сільської “Просвіти”, хорів і т. п.; 65–75% курсантів становили вчорашні селяни²³. Через такий перекис перед командуванням УПА завжди була проблема з підготовкою офіцерських кадрів військово-інженерних професій, для яких більше підходили мешканці міст (особливо колишні робітники та студенти технічних спеціальностей), а не селяни, які здебільшого до попадання в повстанську армію не мали жодної справи зі складною інженерною технікою.

Деякі слухачі командирських шкіл УПА до того, як опинитися серед повстанців, проходили службу в різноманітних регулярних арміях. Так, серед курсантів школи “Олені” в жовтні 1944 р. було 5% осіб, які служили в польській армії, 7% – у німецькій, 4% – у Легіоні (Дружинах українських націоналістів); 6% – у червоній, румунській та угорській арміях. Безпосередньо з лав УПА до школи потрапило 6,5% курсантів, а понад 70% як новобранці одразу спрямовувалися оунівським підпіллям на старшинський вишкіл²⁴.

Узагальнюючи викладений вище матеріал, можна стверджувати, що слухачами командирських шкіл УПА ставали молоді люди віком 20 років, які мали скоріше неповну середню, ніж середню чи вищу освіту, мешкали у сільській місцевості і до служби в УПА не були солдатами інших армій.

Навчальні програми та система оцінювання у військових школах УПА

Вишкільні програми у старшинських і підстаршинських школах УПА загалом складалися з двох основних частин – рядового вишколу (під час якого вчорашніх рекрутів перетворювали на солдатів) та, власне, старшинського чи підстаршинського вишколу. Рядові вишколи здебільшого займали 359 год.²⁵, підстаршинські – від 289 до 400 год., а старшинські – від 409 до 900 год.²⁶

Нижче подаємо зі скороченнями навчальну програму командирської школи УПА “Лісові чорти” за 1943 рік, яка загалом була традиційною для всіх подібних командирських шкіл у 1943–1944 рр. і різнилася, залежно від обставин, лише кількістю годин навчання.

Школа старшин УПА

Вишкільна програма:

1. Польова служба – 147 год.
 2. Зброезнавство – 45 год.
 3. Стрілецький вишкіл – 35 год.
 4. Впоряд (муштра. – І.П.) – 78 год.
 5. Політвихівництво – 60 год.
 6. Топографія – 40 год.
 7. Внутрішня служба – 20 год.
 8. Зв'язок – 35 год.
 9. Піонірка і мінерка (саперна справа. – І.П.) – 31 год.
 10. Організація війська – 30 год.
 11. Інтендантура – 16 год.
 12. Розвідка – 14 год.
 13. Військове книговодство, кореспонденція, звітування – 6 год.
 14. Історія Українського війська – 8 год.
 15. Санітарна підготовка – 4 год.
- Разом: 569 год.

Польова служба: 147 год.

I. Загальне положення: – 4 год.1. Поодинокий вишкіл:

- а) стрілець у наступі – 6 год.
- б) стрілець в обороні – 4 год.

2. Спеціальні обов'язки стрільця:

- а) зорець-обсерватор – 2 год.
- б) польова служба – 2 год.
- в) підслух (секрет) – 1 год.
- г) стежа в розвідці – 4 год.
- д) стежа в похідному й бойовому забезпеченні – 1 год.
- е) стежа між польовими заставами – 1 год.
- є) снайпер – 1 год.
- ж) націлювач кулемета (станкового і ручного) – 1 год.
- з) піднощик – 2 год.
- і) зв'язковий – 2 год.

II. Стрілецький рій (відділення. – I.П.):

- 1. Рій у розвідці – 12 год.
- 2. Рій у наступальному бою – 12 год.
- 3. Рій в обороні – 8 год.
- 4. Рій у бойовій охороні в наступальному бою – 2 год.
- 5. Рій у похідній обороні – 2 год.
- 6. Рій на чатах – 6 год.

III. Гранатометний рій:

- 1. Гранатометний рій у наступальному бою – 2 год.
- 2. Гранатометний рій в обороні – 2 год.

IV. Кулеметний рій:

- 1. Кулеметний рій у наступальному бою – 4 год.
- 2. Кулеметний рій в обороні – 4 год.

V. 45-мм гармата:

- 1. Гармата в наступальному бою – 1 год.
- 2. Гармата в обороні – 1 год.
- 3. Гармата в поході, охороні й на відпочинку – 1 год.

VI. Міномет:

- 1. Міномет у наступальному бою – 2 год.
- 2. Міномет в обороні – 2 год.

(Далі в документі так само детально розписано вишкіл стрілецької і кулеметної чот (взводу. – I.П.), стрілецької сотні тощо, які ми опускаємо з метою економії площі на сторінках журналу).

Зброезнавство: 45 год.

- 1. Кріс (гвинтівка. – I.П.) “Мосіна” вірця 1891–1930 рр.
- 2. Кріс “Мавзера” вірця 1898 р.
- 3. Кріс СВТ (Токаєва)

Разом: 4 год.

4. Ручний кулемет ДП – 4 год.
5. Ручний кулемет ДТ – 4 год.
6. MG (машін гівер) – 2 год.
7. Чеський кулемет – 2 год.
8. Мадярський кулемет – 2 год.
9. Кулемет “Максим” – 8 год.
10. Кулемет ДС – 4 год.
11. Пістолети-кулемети ППД, ППШ, МР – 3 год.
12. Гранати Ф-1, РГД-14-33 (мадярські, польські, німецькі) – 4 год.
13. 50-мм, 82-мм міномети – 6 год.
14. 45-мм протитанкова гармата – 2 год.

Стрілецький вишкіл: 35 год.

1. Теорія стрілу (балістика) – 12 год.
2. Мірник і прилад для націлювання – 3 год.
3. Стрілецькі постави (стояча, з коліна, лежача) – 3 год.
4. Цілювання до пункту (точки) – 10 год.
5. Трикутний хиб – 2 год.
6. Відшукання середньої точки націлювання – 5 год.

Впоряд: 78 год.

I. Поодинокий вишкіл:

1. Поводи: струнко, спочинь – 2 год.
2. Поводи на місці і в ході – 2 год.
3. Хвати крісом: до стопи, на ремінь, на плече – 6 год.
4. Віддання почестей – 4 год.
5. Зголошування – 2 год.
6. Долів – 2 год.
7. Переповзання – 6 год.
8. Стрибки (одиначем) – 2 год.

II. Вишкіл роя:

1. Збірки, рівняння, відчислювання – 2 год.
2. Поводи – 1 год.
3. Повороти – 1 год.
4. Хват крісом – 4 год.
5. Віддання почестей на місці і в ході – 1 год.
6. Зголошування – 1 год.
7. Ряд, стрілецький ряд, змійка, розстрільна – 10 год.

(Аналогічно в документі, з доданням окремих навчальних елементів – відбиття атаки кінноти, танків, авіації, побудова оборонних ліній – і більшою кількістю годин, розписано вишкіл чоти і сотні).

Політвихівництво: 60 год.

Здійснюється на основі спеціальних програм.

Топографія: 40 год.

1. Предмет військової топографії. Оцінка місцевості з військового погляду. Способи вивчення місцевості – 2 год.
2. Масштаби лінійний і числовий, користування ними. Визначення масштабу карт – 2 год.

3. Місцеві предмети. Військово-топографічні умовні знаки. Написи і цифри на картах – 6 год.

4. Рельєф, види рельєфу. Характерні точки і лінії. Форми спадів. Способи зображення рельєфу на карті. Горизонталі. Визначення висоти перерізу горизонталей. Заложення. Визначення крутизни спадів – 3 год.

5. Характеристика карт: географічні і топографічні, загальновійськові та спеціальні, тактичні й оперативні. Підготовка карти і робота з нею. Копіювання карт – 4 год.

6. Орієнтація: по Сонцю, зірках, місцевих предметах. Компас і його застосування. Орієнтація по карті. Знаходження на карті місця своєї стоянки. Оприділення на місцевості предмета або точки, вказаних на карті і навпаки. Оприділення азимуту на місцевості і на карті. Визначення на місцевості напрямку по заданому азимуту. Рух по азимуту – 10 год.

7. Примірення очного здійснення у військовій справі. Вимір віддалі по формулі: $D = V \times 1000 / K$. Нанесення напрямків і точок місцевості на папір:

напрямки – вирізування по перпендикулярах, круговим вирізуванням – 6 год.

8. Складання графічних бойових документів. Тактичні умовні знаки. Креслення. Легенда. Звітова і стрілкова картки – 4 год.

9. Суть перспективного рисування – 2 год.

10. Суть аерофотоздіймання – 1 год.

Внутрішня служба: 20 год.

1. Прикмети й поведінка командирів – 1 год.

2. Права й обов'язки командирів щодо підлеглих – 1 год.

3. Нагороди й кари в УПА – 1 год.

4. Внутрішній порядок на постоях – 3 год.

5. Черговий старшина – його обов'язки і права – 4 год.

6. Обов'язки коменданта варту – 3 год.

7. Організація вартової служби – 3 год.

8. Завдання вартової служби – 2 год.

9. Контрольні органи варту, їх права й обов'язки – 2 год.

Піонірка і мінерка: 31 год.

1. Фортифікація – 8 год.

2. Дротяні засіки і протитанкові перешкоди – 4 год.

3. Переправи – 4 год.

4. Підбивна робота – 4 год.

5. Розмінування – 4 год.

6. Роди мін (російські, німецькі, мадярські) – 4 год.

7. Загальні основи маскування – 2 год.

8. Маскування повстанських позицій – 1 год.

Зв'язок: 51 год.

1. Загальне поняття про зв'язок. Ціль і роль зв'язку у військових частинах – 1 год.

2. Основи організації зв'язку – 1 год.

3. Засоби зв'язку, які приміняються у війську і їх тактико-технічні властивості: – 2 год.

а) звичайні засоби, які організує загальновійськовий начальник: збір командирів, виїзд командира до військ, посилення відповідальних працівників, делегати зв'язку, розшуки, роз'їзди і відділи зв'язку – 20 год.

б) простіші засоби зв'язку: піші посилені, кінні посилені, поштові голуби, юбаки зв'язку, звукові і зорові засоби зв'язку – 2 год.

в) технічні засоби зв'язку – 1 год.

4. Електричні дротові (телефон, телеграф) і електричні бездротові (радіо-телеграф і радіотелефон) – 3 год.

5. Оптичні (світлові) світлосигнальні апарати близької і далекої дії – 2 год.

6. Механічні (пересувні) – ровер (велосипед. – І.П.), мотоцикл, автомобіль, моточовен, танки, літаки зв'язку – 2 год.

7. Засоби зв'язку стрілецького куреня (схема) – 3 год.

8. Телеграфові знаки "Морзе" – 3 год.

9. Основні поняття складання шифрів і користування ними – 6 год.

10. Практичні заняття:

а) вміння користування звуковими та зоровими засобами зв'язку (сигнали, умовні знаки руками, сигнальні прапорці) – 3 год.

б) користування телефонним апаратом – 2 год.

Організація війська: 30 год.

1. Загальні зауваження: збройна сила та її завдання – 2 год.

2. Загальний військовий обов'язок – 2 год.

3. Особовий склад збройної сили – 4 год.

4. Військо (армія) – 6 год.

5. Військове навчання – 3 год.

6. Озброєння – 3 год.

7. Організація вермахту – 2 год.

8. Організація Червоної армії – 2 год.

9. Організація УПА – 2 год.

10. Схема організації повстанського полку – 2 год.

11. Пояснення військових термінів – 2 год.

Інтендантура: 16 год.

1. Загальні зауваження – 2 год.

2. Група постачання й евакуації – 6 год.

3. Група комунікації і транспорту – 2 год.

4. Вартість видів продуктів харчування та їх калорійність – 4 год.

5. Схема адміністрації постачання – 2 год.

Розвідка: 14 год.

1. Загальні зауваження: революційна пильність та конспірація – 4 год.

2. Поборювання шпідіажу та диверсії – 4 год.

3. Організація закордонних розвідувальних осередків – 4 год.

4. Військово-польова жандармерія – 1 год.

5. Польові суди – 1 год.

Військове книговодство та кореспонденція і звітування: 6 год.

1. Роди військових книг та їх ведення – 3 год.

2. Накази, зведення, кореспонденція, звітування – 3 год.

Історія українського війська: 8 год.

Викладається на основі спеціального плану.

Санітарна підготовка: 4 год.

1. Військова гігієна – 1 год.

2. Загальне поняття про заразні недуги – 1 год.

3. Гігієна під час постою та на марші – 1 год.

4. Гігієна харчування – 1 год.²⁷

Як бачимо з наведеного вище документа, програма підготовки офіцера УПА відрізнялася від тогочасних програм, за якими вишколювали старшин регулярних армій, меншою кількістю годин, призначених для вивчення муштри (впорядку) окремими курсами з конспірації та шифрованого зв'язку. Детальніший розгляд текстів навчальних програм також свідчить про те, що під час підготовки командирів УПА увага акцентувалася на специфіці боїв у лісі, проведенні нічних маршів, відриві від переслідування, виході з оточення, круговій обороні, маневруванні, засідці, диверсії і т. д.²⁸ Особливу увагу правилам партизанської війни почали приділяти в офіцерських школах УПА з другої половини 1944 р., коли наказом Головного військового штабу УПА в навчальний процес ввели курс "Загальна основа партизанки". Тезисно його можна схарактеризувати наступним чином:

- партизанська боротьба істотно відрізняється від боротьби регулярної армії;
- партизани широко використовують маневр, маскування. Вони не проводять класичного наступу, а здійснюють несподіваний напад, рідко вдаються до тривалої нерухомої оборони, стараються, обороняючись, відірватися від переслідування ворога;
- партизани застосовують засідки і диверсії;
- партизани безперервно проводять розвідку, яка дає можливість раціонально й виправдано використовувати свої сили;
- партизанська розвідка, поряд з інформацією про противника, подає також дані про особливості рельєфу та забудови, які можуть сприяти проведенню результативної операції або обладнати гарно замасковане місце відпочинку загону;
- партизанські відділи не повинні бути переобтяжені майном і боєприпасами, все необхідне має бути надійно заховане в секторі діяльності загону;
- партизанські відділи повинні підтримувати постійний і активний зв'язок із командуванням та між собою;
- командири партизанських загонів мають бути готові до прийняття самостійних рішень²⁹.

Окремі розділи курсу "Загальна основа партизанки" присвячуються маршу, постою, розвідці, нападам на ворожі об'єкти, на залізниці, засідкам, бою в лісі³⁰. Виклад матеріалу, без перебільшення, вражає своєю детальністю й доступністю. Наприклад, коли йдеться про марш, то пояснюється буквально все пов'язане з пересуванням військових колон – від видів маршу до поради, як краще чистити взуття, щоб воно повільніше зношувалося.

Водночас слід наголосити й на тому, що творці програм для військових шкіл УПА не залишали сподівань на можливе перетворення у майбутньому підпільної армії на регулярну збройну силу. На такі думки наштовхують окремі моменти навчальних курсів, які викладалися майбутнім командирам УПА (організація армії, інтендантура, аерофотозйомка, зв'язок із допомогою авіації та бронетехніки, евакуація, робота транспорту в тилу і т. п.).

Поряд із загальним вишколом, у командирських школах УПА проводився спеціальний вишкіл для офіцерів інженерних спеціальностей, головним чином, для зв'язківців, саперів і понтонників. Зв'язківці особливо детально вивчали телефонну справу, роботу телефонних апаратів із фонічним, індукторним та фоноіндукторним викликом. Наполегливо студіювалися системи наявних в УПА польових телефонних апаратів – радянських УНА-Ф-31, УНА-И-31, АР-27; німецьких – "Фельдферншпрехен-26" та "Фельдферншпрехен-33"; шведських фірми "Еріксон"; італійських "Сафар"; американських безбатарейних польових телефонних апаратів. Окремо вивчалися курси "Підслух телефонних ліній та боротьба з ним", "Будова телефонних ліній", "Встановлення телефонних ліній на рівній і пересічній місцевості", "Обладнання телефонних ліній в окопах та укріплених пунктах"³¹.

Майбутні сапери і понтонники у військових школах детально вивчали всі способи спорудження земляних укріплень, траншей, ходів сполучення, опорних пунктів, найголовніші види вибухівки, способи її виготовлення, закладання, досягання направленості та високої ефективності вибуху. Вчилися встановлювати протитанкові й протипіхотні загородження, мінні поля, радіокеровані міни, вести розвідку інженерних споруд ворога, щільності ворожих мінних полів, стану доріг, мостів, переправ, визначати максимально припустиме навантаження льодового покриву водоймищ, міць несучих конструкцій дерев'яних і кам'яних мостів, наводити понтонні мости та грамотно будувати плоті і поромні переправи для перевезення вантажів та артилерії³².

У командирських школах УПА чільне місце посідав предмет ідеологічного вишколу курсантів. Курс лекцій з ідеологічної підготовки поділявся на дві рівнозначні частини: перша складалась із загальної гуманітарної підготовки, а друга – власне з викладу основ інтегрального націоналізму.

Насамперед слухачі військових шкіл доволі детально студіювали історію української літератури. Цей курс включав вивчення книг Святого Письма, творів отців церкви, богослужбової літератури, житія святих, середньовічні хроніки, літописи, праці митрополитів Іларіона, Кліма Смолятича та Луки Жидяти, Теодосія Печерського, Патерик Києво-Печерської лаври, релігійну та полемічну літературу, світську літературу українського середньовіччя, твори членів братств, нову українську літературу (Котляревський, Гулак-Артемовський, Гребінка, Квітка-Основ'яненко, "Руська Трійця", Марко Вовчок, Костомаров, Куліш, Шевченко, Франко, Грінченко, Коцюбинський, Панас Мирний, Леся Українка, Кобилянська та ін.)³³. Після завершення курсу лекцій з історії української літератури слухачам належало вислухати лекції з історії України, які здебільшого зводилися до історії державності та боротьби за державу³⁴.

Однак набагато більший інтерес для нас становить саме ідеологічна частина вишколу. До програми ідеологічно-політичного вишколу входили: філософські основи націоналістичного світогляду (дефініції світогляду, ідеології, розгляд напрямів ідеалістичної філософії, волюнтаризм, поняття космічної волі, історичний матеріалізм та його помилки, воля індивідуума, як джерело вчинків)³⁵; історія українських націоналістичних рухів³⁶; декалог, правила українського націоналіста, постанови всіх конгресів, зборів і конференцій ОУН³⁷; економічно-політична географія світу³⁸; економічна система, структура органів влади, безпеки та армії в СРСР; короткий курс історії ВКП(б)³⁹. Цікаво, що програми з ідеологічної підготовки здебільшого складалися в 1943–1944 рр., тобто після офіційного переходу ОУН на т. зв. "демократичну платформу". Однак наявні архівні документи свідчать про те, що зміна світогляду відбувалася надзвичайно повільно, стара тоталітарна ідеологія інтегрального націоналізму ще довгий час залишалася на "першому місці" в ідеологічній підготовці офіцерів УПА. Так, серед "Прикмет націоналізму, як сильної ідеї" подано: "Виключність – хто не з нами, той проти нас! Що не наше – то вороже, а що вороже – то треба знищити. Аморальність – мораль не може бути всесвітньою, бо не можна любити своїх ворогів, а треба їх ненавидіти. Націоналістична мораль – це так звана своєзаконна мораль. Аморальність – своєзаконна мораль (закони боротьби). Все добре, що добре українській нації. Хто не з нами, хто є нашим ворогом – того знищимо, хоч би це було аморальне всьому світові. Ціль освячує засоби боротьби"⁴⁰.

Не менш цікавою є лекція "Націоналізм і йому аналогічні та противні рухи". Першим "противним рухом" названо демократію. "Демократія – це погляд і форма організації суспільно-політичного і державного життя, що опирається на рівності і повній свободі усіх людей творити різні суспільні, культурні і господарські організації та політичні партії, яка уважає джерелом і підставою держави волю народу. Більшість має кермувати цілим суспільно-політичним життям і дер-

жавою. Провід політично-державного апарату є многоголовий і розділений на різні партії, блоки та групи. Демократія відіграє негативну роль у розвитку націоналізму. Демократія дає шкідливу організацію держави, узалежнюючи її керму від випадкової волі народу. Партійні вожаки і демагоги тільки на словах керуються волею і добром народу, а в дійсності дбають про інтереси своїх партій та угруповань. Демократична система шляхом виборів і волею випадкової механічної більшості не дає доброї селекції проводу. Демократія підриває державницьку думку, силу та здібність державницького будівництва, бо роздрібнює силу народу. (...) Український націоналізм на місце хаотичної демократії дає вищу організаційну форму суспільно-політичного життя – націократію, яка опирається на добрі і внутрішній спаяності та одноцілій зорганізованості національної спільноти. (...) Націократія висловлює волю і добро цілої нації всіх поколінь, всіх верств, а не поодиноких партійних груп випадкової більшості”^{*41}.

Серед споріднених українському націоналізмові рухів, автори лекцій з ідеології українського націоналізму називають “націоналізми інших націй, фашизм та національний соціалізм”. Одночасно пояснюючи, що між українським націоналізмом і цими рухами існують “поважні різниці”⁴². Однак, чи доцільно нам з позицій сьогодення засуджувати українських націоналістів за подібні різкі висловлювання щодо своїх противників і противних ідеологій? На наш погляд, робити цього не варто з декількох причин. По-перше, український інтегральний націоналізм був продуктом свого часу та певних життєвих обставин, в яких він зароджувався і розвивався, а тому, безперечно, не міг уникнути впливів пануючих у 1930-1940-х рр. тоталітарних ідеологій. По-друге, постулати українського інтегрального націоналізму знайшли своє практичне застосування у період війни, найжорстокішої і найкривавішої з усіх, яку коли-небудь знало людство. Тому логічно, що в них не знаходилося місця нормам християнської моралі з її проповіддю любові до ворогів. По-третє, демократія, як форма організації суспільного і державного життя, навіть сьогодні, в ХХІ-му столітті, виявляє щораз більше іхиби і демонструє свою всебічну недосконалість (чому наглядним прикладом є духовно-етичний і моральний тупик, в якому перебувають західноєвропейські країни, корумпованість і гнилість системи влади у пострадянських державах, а також глобальна криза світової демократичної системи, яка особливо яскраво виявилася у хвилі т. зв. тероризму, котрий насправді є нічим іншим, як новітнім антиколоніальним рухом проти всесвітньої системи економічного визиску та нав'язування всім державам світу англосаксонської форми державно-суспільного устрою).

Українські націоналісти 1930–1940-х рр., будучи ідеалістами, створили багато в чому утопічні форми майбутнього національного співжиття. Навряд чи їм вдалося б коли-небудь на практиці реалізувати свої теоретичні задуми в чистому вигляді, як не вдалося (і ніколи не вдасться) побудувати будь-яку досконалу людську спільноту через банальну недосконалість індивідів, що її складають. Однак і прихильникам, і противникам українського націоналізму слід визнати, що ідеологія українського визвольного руху 1930–1950-х рр. була надзвичайно сильною й привабливою, а виклад її був простий і доступний. Укладачі програм ідеологічного вишколу для командирських шкіл УПА, подаючи матеріал курсантам, часто зверталися до методики викладання, давно взятої на озброєння церковними катехитами. Курс лекцій з ідеології націоналізму обов'язково включав у себе окрему частину, побудовану у вигляді запитань та відповідей. У ній повстанські “політруки” доступною мовою пояснювали своїм учням, що є “патріотизмом”, “шовінізмом”, “націоналізмом”, чим ці поняття відрізняються і чим є подібні, яка різниця між бунтом і революцією тощо⁴³.

* Подібні думки висловлено також в інших лекціях з ідеологічних основ націоналізму (ЦДАВО України. – Ф. 3836. – Оп. 1. – Спр. 33. – Арк. 15; Спр. 40. – Арк. 70, 71).

Загалом ідеологічне виховання у командирських школах УПА перебувало на вищому високому рівні. Після закінчення курсу вчорашній селянин чи студент ставав ідеологічно підготовленим і фанатично відданим справі національного визволення старшиною або підстаршиною УПА. Національний фанатизм певною мірою компенсував вади фахової підготовки та матеріально-технічні труднощі, і в цьому також слід шукати одну з причин феномену довготривалості боротьби українського збройного підпілля.

Керівництво УПА всіляко намагалося зробити викладання в командирських школах цікавим і зрозумілим навіть для слухачів із найнижчим освітнім рівнем. В інструкціях для “наставників та виховників” неодноразово підкреслювалася нагальна необхідність висококласного, майстерного викладання: “Лекції не переводити в формі сухих викладів, а лише як гутірку, вимагаючи від слухачів самостійного думання, утримуючи їх увагу цілий час в напруженні. Перед тим, як почнеться нова лекція, треба скоро повторити попередню лекцію, щоб переконатися як докладно учні опанували попередній матеріал. Окрім повторювання попередніх лекцій, час від часу задавати питання з давніше переробленого матеріалу (...). Програми є опрацьовані так, щоби виключити надмірний поспіх. Опрацювання призначеного матеріалу мусить бути докладне, цілкове і солідне. (...) Особливо велику увагу слід приділяти нічним вправам. Прагнути до того, щоби люди добре орієнтувалися вночі і чулися в поземеллі* зовсім певно. (...) Велику увагу звернути на маскування. Вимагати відтак примінювання маскування на всіх вправах. З місця викорінювати недбале і зле маскування”⁴⁴.

У “Пам’ятці інструкторові підстаршинської школи” від 9 лютого 1944 р. наголошувалося: “План навчання мусить бути продуманим, навчання слід розділити на тижні. Після кожного тижня переіспитовувати стрільців, дати їм виконувати відповідну задачу. Після вишколу проводити загальний іспит із теоретичних та практичних занять. При вишколі не переобтяжувати людей зайвим матеріалом. Із самого початку курсу запровадити між стрільцями змагання за відмінні оцінки. Найкращих стрільців-фахівців нагородити пам’ятними речами”⁴⁵.

Тобто викладання у військових школах УПА прагнули проводити з урахуванням усіх вимог педагогіки, створюючи атмосферу здорової конкуренції, залучаючи стрільців до практичних занять, здійснюючи постійну перевірку пройденого матеріалу.

Систему оцінювання знань, яку використовували в командирських школах УПА, сучасний історик може частково реконструювати, спираючись на збережені в архівах екзаменаційні листки старшинської школи “Олені” за 1944 рік⁴⁶. Оцінювання було дворівневим і складалося з рейтингових пунктів (балів), які виставлялися протягом усього періоду навчання та балів за іспит. Найвищий пункт міг дорівнювати “30”, а екзаменаційний бал – “5”. (Наприклад, оцінка за іспит “4”, а пункт протягом навчання “23”). Перед випуском курсу (за термінологією повстанців, “туру”) рахували всю суму оцінок і пунктів за всі навчальні предмети й виводили загальний бал, який коливався в межах від 150 до 300. Іспити складалися з 11 навчальних предметів, у відповідності до успіхів навчання курсантам присвоювали вищі або нижчі військові звання – четар** (молодший лейтенант) або поручник (лейтенант)⁴⁷. Подібна практика існувала також в інших школах УПА. (До речі, досвід такого диференційованого підходу до присвоєння військових звань випускникам військових училищ можна було б використати і сьогодні, переставши нарешті “стригти” всіх курсантів “під один гребінець”, не враховуючи реальних здібностей та успіхів у навчанні й бойовій підготовці).

* На території.

**Наказом Головного військового штабу в УПА затверджувалися наступні військові звання: “1. Рядові – рекрути, стрільці. 2. Підстаршини – вістун (капрал), десятник (молодший сержант), бунчужний (сержант), хорунжий (штабовий сержант). 3. Старшини: а) молодий – четар (підпоручник, молодший лейтенант), поручник (лейтенант), сотник (капітан); б) старший – осаул (майор), підполковник, полковник; в) булавна – генерал I-го ступеня, генерал II-го ступеня, генерал III-го ступеня, генерал IV-го ступеня” (ЦДАВО України. – Ф. 3838. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 29.)

Коротко підсумовуючи написане вище, зазначимо, що система навчання, викладання й оцінювання в командирських школах УПА перебувала на достатньо високому рівні. Аналіз навчальних програм і планів підтверджує, що підготовка курсантів велася всебічно, глибоко, з урахуванням існуючих реалій партизанської війни та найкращих досягнень тогочасної військової педагогіки. Курсанти отримували належний рівень найнеобхідніших теоретичних знань, серйозні практичні навички, були вишколені в безкомпромісному націоналістичному дусі.

Розпорядок дня старшинських та підстаршинських шкіл УПА

Бойові умови, в яких проходили вишколи командного складу повстанської армії, диктували необхідність надзвичайно щільного й навіть фізично виснажливо-го графіка навчання. Від 5-ї чи 6-ї години ранку до 21 години вечора, повних 15-16 годин майбутні старшини та підстаршини УПА були щохвилини завантажені навчанням, фізичними вправами, муштрою, практичними заняттями, господарчою роботою. Спираючись на документи старшинської школи “Олені” за 1944 рік⁴⁸, можна стисло охарактеризувати будній день курсанта вишкільного відділу УПА.

О 5-й год. влітку й о 6-й год. взимку всіх мешканців табору піднімала гучна сурма. Протягом п’яти хвилин усі були зобов’язані вишикуватися на муштровому майдані посеред табору. Сурма лунала тричі з інтервалом трохи більше, як півтори хвилини. Перший відрізок часу давався на збір, між другою та третьою сурмою ройовий мав зібрати свій відділ у колону і після третьої сурми вивести на плац⁴⁹.

Зарядку (руханку) проводив службовий підстаршина (хорунжий або бунчужний), вона включала прискорений марш, біг, заспокоючі, прості та комбіновані вправи для всіх груп м’язів, спортивні ігри, кінцевий біг, марш зі співом. Після зарядки курсанти мали 10–15 хвилин для того, щоб помитися, поголитися й заправити ліжка⁵⁰.

Ранкова і вечірня молитви відбувалися за наступним усталеним зразком: курсанти шикувалися в три ряди, отримавши команду “До молитви”, всі знімали шапки й ставали “струнко”, потім, по команді “спочинь”, відставляли в бік ліву ногу і трохи згинали в коліні праву. Один із повстанців (по черзі) голосно промовляв слова Господньої молитви “Отче наш” та Богородичної молитви “Богородице Ціво, радуйся”, після чого виголошувалася особлива повстанська молитва, унікальні слова якої заслуговують на те, щоб бути повністю процитованими: “Україно, свята мати героїв, зійди до серця мого, прилинь бурею вітрів кавказьких та шумом карпатських ручаїв, боїв славного завойовника батька Хмеля, тріумфом і гуркотом гармат революції, радісним гомоном софійських дзвонів, нехай душа моя в тобі відродиться, славою твоєю опроміниться, бо Ти пресвята – все життя моє, бо ти – все щастя моє. Задзвони мені брязкотом кайданів, скрипінням шибениць. У понурі ранки принеси мені зойки закатованих по льохах, у тюрмах і на засланнях. Щоб віра моя була гранітом, щоб зросла завзяттям міць, щоб сміло йшов я в бій, так як йшли герої за тебе, свята, за твою славу, за твої святі ідеї, щоб пімстити ганьбу неволі, стоптану честь, глум катів Твоїх, невинну кров помордованих під Базаром, Крутами, геройську смерть вождя української нації, української національної революції – полковника Євгена Коновальця, Бессарабової, Головінського, Голояда, славну смерть Данилишина і Біласа та тисячі незнаних нам, що їх кості порозкидані або тайком погребані; спали вогнем животворним у серці моему квоість, нехай не знаю я, що таке вагання; скріпи мій дух, загартуй волю, у серці замешкай моему. В тюрмах і в тяжких хвилинах нелегального життя зрости мене до ясних подвигів, для тебе в подвигах тих знайду смерть, солодку смерть у муках за тебе, і хай розпливуся в тобі та вічно житиму в тобі, відвічна Україно, могутня і соборна”⁵¹.

Отримавши наказ "По молитві", курсанти одягали шапки й вирушали на сніданок. Перед сніданком черговий підстаршина перевіряв чистоту рук та мисок. Після сніданку службовий підстаршина звітував перед командиром школи або його ад'ютантом про загальний кількісний стан хворих, відбувших до бойових відділів, про відправлених у наряди, на варту, кухню, технічну роботу (ремонт зброї, одягу і т.п.). Відбувався загальний огляд зброї та одягу курсантів, після чого розпочиналися заняття. Після польових занять курсанти чистили зброю, приводили до порядку одяг, обідали, отримували нові наряди. Після закінчення пообідніх занять о 18-й годині оголошувалися наряди на наступний день і починалася вечеря. Після вечері між 19³⁰ та 21 годиною був вільний час, який, здебільшого, витрачався на господарські роботи. Після вечірньої молитви о 21 годині знову лунали три сурми (нічна зоря), які відводили п'ять хвилин на те, щоб курсанти з плацу могли перебазуватися до землянок чи казарм і вкластися на відпочинок⁵².

У вишкільних школах УПА панувала залізна, навіть подекуди жорстока дисципліна, яка диктувалася суворими умовами партизанського буття. Оскільки багато новобранців вважали, що серед повстанців має бути "лагідна", "демократична" атмосфера, їх доводилося відлучувати від проявів анархізму та самоуправства і привчати до життя, регламентованого армійськими статутами.

Деяке уявлення про дисциплінарні заходи керівництва старшинських і підстаршинських вишкілів дають розпорядження по школі "Світлана" загону імені Богуна за червень 1943 р. Командир школи "Чорноморець" (О.Мельник) наказував: "Не хочу бачити, щоб рій приходив на збірку неорганізовано. Коли немає ройового, то його заступник робить те саме, що він. Загальна збірка не сміє тривати більше 5 хв. Не сміє ніхто відійти від роя без відома ройового, куди б хто не йшов, мусить зголоситися і про прихід мусить зголоситися. Заборонено звертатися до вищого командування з проханнями про відпустку і з доложеннями без відома ройового. Кожний жовнір мусить знати службову дорогу: перше зголошується ройовому, а тоді йде далі. Хочу бачити безоглядну карність, коли ройовий дає наказ, чи він доцільний, чи недоцільний, треба його виконувати, а тоді можна ставати до звіту зі скаргами. Хочу бачити дружність, добре відношення один до одного, бо коли завважу, що стрільці мають між собою грубе ставлення, буду гостро карати*. Каратиму карною муштрою, стійкою під крісом. Кари: карою для роя і чоти є півгодинна карна муштра за неприсутність 2-х стрільців на збірці, що не зголовили ройовому, де йдуть. Кари виконують від години 6 до 6³⁰ зранку"⁵³.

У наступних наказах того ж командира встановлюються інші види дисциплінарних покарань: за неголеність – "служба в нечергу" (позачерговий наряд); за самовільне відлучення – "двогодинна стійка під крісом на струнко"; за невиконання наказу – "тригодинна стійка під крісом на струнко"; за грубе ставлення до ройового – "чотиригодинна стійка під крісом на струнко"⁵⁴.

Окремі накази (ч. 10 та 11 від 2-го та 3-го листопада 1943 р.), видані "Чорноморцем" по школі "Світлана", стосувалися необхідності ввічливо поводитися по відношенню один до одного й говорити командирам тільки правду: "Друзі жовніри, – наголошувалося в наказі, – коли котрийсь зробив найбільшу провину і не признався до провини – це не є жовнір – це є трус, а трусливість – це найбільша хиба жовніра..."⁵⁵. Очевидно, саме із чесністю та вихованням у курсантів були найбільші проблеми (ці ж вади, до речі, притаманні молодому поповненню більшості армій), скоріше за все, їх можна пояснити загальним недостатньо високим рівнем освіти, вихованості та віковими особливостями.

Підсумовуючи викладене в останньому підрозділі, відзначимо, що у вишкільних відділах УПА щоденне життя курсантів проходило в повсякчасній праці,

* Чи сьогодні багато командирів Збройних сил України карають вияви нетолерантності, "дідивщини" і т.д. ?

бойовій та ідеологічній підготовці. Великою перевагою офіцерського вишколу було те, що майбутні командири перевіряли свої знання не лише в умовах, наближених до бойових, але й у справжніх боях і сутичках із противником. Через відсутність стаціонарних приміщень для арештів у командирських школах УПА сформувалася своя специфічна система дисциплінарних покарань. Інтенсивність навчання в суворих умовах життя повстанського табору дозволяла в стислі строки готувати нові групи командирів, а це, зважаючи на незначну випускну спроможність шкіл (100–300 осіб за курс) та постійні безповоротні втрати, було життєво необхідним для функціонування армії.

Облаштування вишкільних таборів, озброєння, харчування та матеріальне забезпечення курсантів

Місця для влаштування вишкільних таборів УПА підбиралися з урахуванням особливостей місцевості. Табір обов'язково мав бути важкодоступним, його закладали посеред великих лісових масивів, на болотах, у горах, на берегах невеличких річок, порослих кущами та лозами, якнайдалі від важливих шляхів та великих поселень, але поблизу маленьких хуторів. Табір оточувався трьома лініями охорони⁵⁶.

Сам табір являв собою комплекс бараків-казарм або землянок, побудованих симетрично чи асиметрично, залежно від конкретної місцевості й відповідного наказу командира. Казарми розташовувалися здебільшого на пагорбах і підвищеннях, де не застоювалася вода та було сухіше. При плануванні будівництва бараків і землянок намагалися не вирубувати лісу та кущів, максимально використовуючи їхні маскувальні властивості. Стіни будівель ставилися невисокими (до одного метра), дахи робилися двоскатними, покривали їх драницями, виготовленими зі стовбурів смерек або лубом (свіжою корою хвойних дерев), інколи прикривали дерном, який, приростаючи, перетворював казарми на купу розкиданих між деревами пагорбів. Розміри казарм для однієї чоти (30–40 осіб) становили 12 на 6 метрів. Усередині приміщення попід стінами влаштовувалися двоповерхові лежанки. Окрім великих бараків, яких у таборі було від п'яти до десяти, зводилися менші господарські будівлі для інтендантських складів, складів зі зброєю та боеприпасами, кухні, лазні, госпіталю і штабу (командир жив у приміщенні штабу). У більшості вишкільних таборів також облаштовувалася одна велика нежитлова будівля для загальних зібрань, вистав, концертів. Не менше як за сто метрів від табору робилися вбиральні⁵⁷.

Посередині табору підбиралося спеціальне місце для т. зв. “алярмового майдану”, на якому зранку і ввечері збиралася вся школа. У багатьох випадках “алярмовий майдан” викладався розколотими на двоє колодами, які на весні та восени запобігали перетворенню його на багнисте місиво. Одну з великих галявин неподалік від табору вибирали на майдан для вправ⁵⁸.

Набагато складнішою проблемою, ніж облаштування таборів для командирських шкіл, було безперебійне постачання зброї й боеприпасів. Для забезпечення безперервності навчального процесу командування УПА в усіх підготовчих таборах розпорядилося організувати підпільні склади зброї та набоїв. Складування (магазинування) зброї здійснювалось у великих, глибоко викопаних підземних ямах-бункерах із спеціальними подвійними стінами. Внутрішня частина стін покривалася жерстю, а сама зброя складалася до великих скринь або ящиків, заливалася зброярським маслом і закутувалася водонепроникною тканиною. Боеприпаси складалися в окремих ящиках та скринях. На всі ящики наносилися написи про системи зброї та її кількість⁵⁹.

Хоча склади зброї були у всіх командирських школах УПА, все ж, за свідченнями самих повстанських командирів: “Щодо запасу зброї, найгірше доводи-

лося вишкільним відділам”⁶⁰. Тому з метою забезпечення повноцінної підготовки сержантського й офіцерського корпусу армії командування наказувало керівникам бойових відділів і підпілля ОУН відправляти до вишкільних таборів людей зі своєю зброєю, боеприпасами, одягом та іншими необхідними для повсякденного вжитку предметами. “До дня 20.9.1943 р. вислати до команди групи “Турів” по 30 відповідних людей від кожної округи для другого туру школи старшин. У них має бути добре вивінування (спорядження. – І.П.) та зброя. Три кулемети від кожної округи. По закінченню курсу зброя повернеться назад з людьми”⁶¹.

Проблемою для вишкільних таборів була також віддана їм без інструкторів важка зброя – гармати та станкові крупнокаліберні кулемети. Так, командир школи “Світлана”, згадуваний нами “Чорноморець” (О.Мельник), в одному з листів до курінного “Лівара” з відчаєм запитував: “Що робити з цими важкими кулеметами й артилерією, до яких треба по 6 людей обслуговувати?”⁶². Справа в тому, що рейдуючі повстанські відділи, вважаючи недоцільним використання в бойових акціях важкого озброєння (яке хоча й підвищувало потужність та ефективність вогневого удару, все ж вимагало тяглової сили й тим самим зменшувало маневреність загонів), намагалися збути цей своєрідний “баласт” до вишкільних таборів, в яких не вистачало, ані обслуговуючого персоналу, ані часу займатися артилерією.

Досить повне уявлення про бойовий стан та озброєння старшинських і підстаршинських шкіл дають документи школи “Олені” за липень–вересень 1944 р.:

“Перша сотня – командир хорунжий Щит. Стан сотні на 31. 8. 44 р. І. Загальний стан сотні – 128. Сотник – 1; чотових – 2; інструкторів – 3; ройових – 10; бунчужний – 1; стрільців – 107; лікарів – 1; шевців – 2; конюхів – 1.

За липень–серпень 1944 р. – 12 курсантів загинули в боях у розвідці, 1 – хворий, 5 – зникли безвісти, 6 – поранені, 13 – вислані до бойових відділів УПА.

ІІ. Озброєння: скоростріли (кулемети) – 10 шт.; СКТ (самозарядний карабін Токарева 1940 р. виготовлення) – 12 шт.; пістолети-кулемети МР-40 (німецькі) – 3 шт.; пістолети – 13 шт.; міномети – 3 шт.; крісів (рушниць) – 105 шт.; гранат – 112 шт. Набої скорострільні – 4543; до крісів – 9063; до пістолетів – 315.

Друга сотня. Сотенний хорунжий Коник. Стан сотні на 10. 9. 44 р. І. Загальний стан сотні – 119. Сотенний – 1; інструкторів – 2; лікарів – 2; чотових – 3; бунчужний – 1; санітарів – 3; ройових – 11; шевців – 2; кухарів – 2; конюхів – 3; господарчих – 3; стрільців – 86.

За липень–серпень 44 р. із сотні відійшло до УПА 15 радистів та 22 стрільці, яких відраховано зі старшинської школи.

ІІ. Озброєння: крісів – 74 шт.; СКТ – 14 шт.; легких самострілів – 6 шт.; пістолетів-кулеметів МР, ППД, ППШ (німецькі та радянські) – 6 шт.; пістолетів – 9 шт.; мінометів – 3 шт. Набої до легких скорострілів – 2043; до крісів – 6503; до СКТ – 1760; до пістолетів-кулеметів – 1063; до пістолетів – 73.

Третя сотня. Сотенний хорунжий Колчак. Стан сотні на 17. 9. 44. І. Загальний стан сотні – 123. Сотенний – 1; інструкторів – 2; лікарів – 2; чотових – 2; бунчужних – 1; санітарів – 3; ройових – 10; шевців – 2; кухарів – 2; конюхів – 5; господарчих – 4; стрільців – 88; радистка – 1.

За липень–серпень 44 р. сотня втрат не мала, до неї лише приділено: 1 радистку “Уляну”, 2-х хлопців – один 11-літній, а другий 15-літній.

ІІ. Озброєння: крісів – 76 шт.; СКТ – 16 шт.; скорострілів – 5 шт.; пістолетів-кулеметів – 9 шт.; пістолетів – 7 шт.; мінометів – 3 шт. Набоїв до крісів – 9506; до СКТ – 2304; до скорострілів – 2017; до пістолетів-кулеметів – 1962; до пістолетів – 106”⁶³.

Із цитованих вище звітів абсолютно чітко видно, що особовий склад вишкільних сотень поділявся на три частини – командири та інструктори; обслуговуючий персонал; рядові курсанти-стрільці. Усі три сотні старшинської школи “Олені” склалися з десяти роїв, але якщо перша і третя сотня мали по дві чоти (більше 40 бійців у кожній), то в другій сотні було три чоти (близько 40 бійців у кожній).

Озброєння старшинської школи “Олені” було цілком задовільним, обмеженими, однак, були ресурси боеприпасів (враховуючи високу скорострільність автоматичної зброї, можна припустити, що витрата набоїв під час тренувань дозволялася незначна). З одного боку, економія боеприпасів негативно впливала на рівень вогневої підготовки курсантів, однак, з іншого боку, – вона привчала майбутніх командирів до ощадливості, раціонального використання набоїв, кращого планування бойових акцій, що в умовах відсутності централізованого постачання відігравало важливу роль. Зразки зброї, які використовувалися у старшинських школах (як і в усій УПА), випускалися в різних країнах – Німеччині, СРСР, Чехословаччині, Угорщині, Румунії, Польщі, що черговий раз спростовує тезу радянських учених про те, нібито повстанцям централізовано, протягом довгого часу, зброю постачали німці, а пізніше англійці та американці. Відсутність уніфікації озброєння пояснюється виключно його трофейним походженням і браком власного військового виробництва.

Серйозною проблемою для командирських шкіл УПА було забезпечення персоналу та слухачів продуктами харчування. Тоді, як бойові відділи УПА здебільшого рейдували на певній місцевості і харчувалися за рахунок селян, із підпільних складів, які були розкидані в районі дії кожної окремої сотні й забезпечувалися районним комендантом запліла, а також здобували провіант і промислову продукцію під час нападів на склади та бази противника, вишкільні відділи, котрі перебували у стаціонарних таборах якнайдалі від великих сіл та містечок і не проводили великих бойових акцій, перебували виключно на забезпеченні тилових служб УПА та підпілля ОУН.

Слід підкреслити, що повстанські інтенданти доволі вправно долали проблему харчового забезпечення, через що у більшості звітів командирів вишкільних сотень і шкіл харчовий стан називається “задовільним”.

Виконувач обов’язків керівника старшинської школи “Олені” поручник “Поль” (Федір Польовий)* 30 вересня 1944 р. замовляв для потреб своїх підлеглих 300 курсантів такі продукти на один місяць:

“Харчів: товщ (жири) (масло, смалець, маргарин) – 350 кг; крупи – 120 кг; горох, квасоля – 600 кг; сіль – 250 кг; кава – 90 кг; консервів – 550 шт.; цукру – 350 кг; перцю – 2 кг; паприки – 5 кг; папіроси – 50 400 штук”⁶⁴.

Через три дні, 3 жовтня 1944 р., командир “Поль” доповнив список харчових потреб школи, замовивши додатково: “хліба (0,8 кг у день на людину) – 7200 кг; м’яса (0,25 кг у день на людину) – 2250 кг; цукру (0,03 кг в день на людину) – 276 кг; кави (0,005 кг у день на людину) – 150 кг; бульби (картоплі) (1 кг у день на людину) – 9000 кг; масла (0,03 кг у день на людину) – 276 кг; горох, квасоля, крупи (0,12 кг у день на людину) – 1080 кг; сіль (0,02 кг у день на людину) – 180 кг; муки для варіння (0,15 кг у день на людину) – 450 кг; ярини: буряк, часник, морква, капуста, петрушка та ін. (0,15 кг у день на людину) – 1350 кг; вівса для коней – (75 кг у день для всіх коней) – 2250 кг”⁶⁵.

10 жовтня 1944 р. для обґрунтування висланого замовлення на їжу поручник “Поль” подав також денний раціон усієї школи: “хліба: денно – 240 кг; цу-

* Поручник Польовий, згідно з наказом головнокомандувача УПА Р.Шухевича ч. 10/44 від 25 грудня 1944 р. отримав ступінь майора з датою старшинства від 15 жовтня 1944 р. (ЦДАВО України. – Ф. 3838. – Оп. 1. – Спр. 4-а. – Арк. 26). А наказом ч. 1/45 від 25 квітня 1945 р. майора Польового було нагороджено “Золотим хрестом бойової заслуги 2-го класу” (Там само. – Арк. 28, 29).

кру – 9 кг; бульби – 300 кг; гороху, квасолі, крупи – 36 кг; муки для варіння – 15 кг; ярини – 45 кг; м'яса – 75 кг; кави – 5 кг; товщу (жирів) – 9 кг; солі – 6 кг; вівса для коней – 75 кг; папіросів або тютюну – 3 кг”⁶⁶.

Підрахунки, проведені нами на базі наведених вище статистичних даних, показали, що курсант старшинської школи “Олені” восени 1944 р. мав споживати харчів, енергетична цінність яких повинна була становити 4 тисячі 388 ккал (хліб – 1520 ккал; крупи – 326,4 ккал; тісто – 450 ккал; масло – 19,3 ккал; м'ясо – 750 ккал; консерви – 120 ккал; картопля – 830 ккал; морква – 49,5 ккал; горох – 86,4 ккал; буряк – 72 ккал; цукор – 125 ккал; капуста – 40 ккал). Згідно з нормами, стрільці щоденно мусили вживати білків 270 гр, жирів – 100 гр, вуглеводів – 600 гр, що навіть сьогодні вважається більше, ніж потрібно для людини, яка займається особливо важкою фізичною працею – шахтарів, бетонників, вантажників, каменярів, лісопилників, сталеварів (мінімальна денна норма калорійності продуктів харчування для представників цих спеціальностей встановлена на рівні 4 тисяч 300 ккал).

Хороші показники у забезпеченні істивними продуктами, поряд із чіткою організацією всіх служб запілля, пояснюються також масовою підтримкою українським селянством повстанської армії, що робило можливим збір харчів у достатній кількості. Набагато складніше було дістати для слухачів старшинських і підстаршинських шкіл достатньо одягу, взуття, засобів особистої гігієни, паперу, ручок, чорнила, олівців та ін. вкрай необхідних для повстанського життя й навчання речей, котрі вироблялися в містах, і в самих селах були неабияким дефіцитом.

Потреби у промислових товарах були значними, про що свідчать замовлення (“запобереження”), складені уже згадуваним командиром школи “Олені” поручником “Подем” у вересні та жовтні 1944 р.

“Пасти до взуття – 30 кг; змазки до взуття – 25 кг; масло до зброї – 7 кг; змазка до зброї – 3 кг. Умундирування: 1. Верхній одяг: плащів – 124 шт.; маринорок (курток. – *І.П.*) – 69 шт.; штанів – 66 шт. 2. Білля: сорочок – 53 шт.; підштанців – 87 шт. 3. Взуття: нових черевиків або чобіт – 66 пар; підшви – 135 пар. 4. Коців (ковдр. – *І.П.*) – 32 шт.; 5. Пасів (ремінців. – *І.П.*) – 27 шт.”⁶⁷

Невдовзі поручник Ф.Польовий дописав до свого замовлення додаткову записку: “Коли немає готового взуття, то прошу прислати шкіру та прибори шевські, як: дретва, кілки, цвяхи, смола, підкови, шпіци і т.д.”⁶⁸.

Районним господарчим референтам ОУН доводилося буквально все, що було в їхньому розпорядженні, аж до останньої сорочки чи штанів, передавати до командирських шкіл. В архівах зберігся акт передачі школі “Лісові чорти” районним господарчим “Олексіємком” 29 січня 1944 р. таких промислових предметів: “Машинка до писання – 2 шт. (з того одна марка *ФК*, друга – “Ленинград”); цикльостиль – 1 шт. і 5 коробок тушу; матриці для друку – 2 пачки; калька – 1 пачка; папір – 23 кг; книжки – 107 (усі військового змісту); архів совітських мап; чотири пари коней; чотири вози; чотири упряжі; дві польові кухні; дизенерекційна бочка; дванадцять пар білля; один піджак; одні штани; тридцять ряден; двадцять чотири пари постолів; вісім тарілок; тридцять вісім рушників; два бідони; три саперні лопатки; одна шкіра овеча; чотири ложки; сім пасів; дві маски протигази; чотири польові фляжки; два комплекти приладдя шевського”⁶⁹.

Однак навіть така сумлінна передача всього районного “скарбу” не вирішувала проблеми військових шкіл. Найгіршою проблемою була нестача взуття (яке постійно псувалося), засобів гігієни та ліків. У раніше цитованому нами листі командира школи “Світлана” Олексі Мельника (“Чорноморця”) до курінного “Лівара” від 29 березня 1943 р. підкреслювалося, що в казармах “нечистота”, є “прояви корости”, “а все через те, що неможливо втримати чистоти (...), 10 людей є цілком босими, які на вправи не йдуть”⁷⁰.

Також у звітах сотенних командирів школи “Олені” наголошується, що “є проблеми з лікарськими засобами і засобами гігієни”, “не вистачає перев’язочно-го матеріалу, мила, порошку до прання, потрібні ліки від корости та шкірних недуг”, “обмундирування погане, бракує мила”⁷¹.

Аналіз документів засвідчує, що українському підпіллю вже на 1943–1944 рік вдалося облаштувати низку гарно замаскованих стаціонарних вишкільних таборів, які давали можливість у відносно спокійних умовах проводити підготовку командного складу армії. Командування УПА організувало достатньо ефективну систему постачання старшинських і підстаршинських шкіл, яка загалом справлялася із забезпеченням курсантів їжею та озброєнням. Найбільшою проблемою для вишкільних центрів був дефіцит боєприпасів і промислових товарів, особливо одягу, взуття, ліків та засобів особистої гігієни.

* * *

Підсумовуючи усе написане у статті, необхідно зробити декілька узагальнень. По-перше, керівництво українського національного збройного підпілля у вкрай важких і несприятливих умовах зуміло організувати безперервну підготовку офіцерських та сержантських кадрів, що вказувало на серйозні військовотворчі наміри, пов’язані з майбутньою розбудовою не лише партизанських, а й регулярних збройних сил. По-друге, всі командирські школи УПА давали необхідний мінімум знань як із військових, так й із загальноосвітніх дисциплін. По-третє, викладання здійснювалося з дотриманням основних вимог військово-педагогічної науки, а також було наскрізь пройняте націоналістичною ідеологією, що сприяло вихованню не просто високопатріотичних чи відданих бійців, а військовиків-фанатиків, які за будь-яких обставин продовжували безкомпромісну боротьбу. Про високий рівень викладання і непересічні успіхи у бойовій та ідеологічній підготовці свідчить насамперед те, що підготовані у школах УПА старшини та підстаршини майже десять років керували збройною боротьбою підпілля проти найсильнішої у світі радянської карально-репресивної та армійської системи. По-четверте, курсанти командирських шкіл УПА, головним чином, були молодими людьми, переважно селянами з незаможних і середняцьких родин, які мали середню або неповну середню освіту і раніше не проходили служби в армії. По-п’яте, жорсткий розпорядок навчального дня та сувора дисципліна дозволили запобігти поширенню у вишкільних центрах УПА руйнівних явищ, які є неодмінним супутником будь-якої партизанської армії (дезертирство, грабунки, бандитизм, пияцтво, недотримання військової субординації, невиконання наказів тощо). По-шосте, система постачання офіцерських та сержантських шкіл функціонувала цілком задовільно й дозволяла здійснювати максимально якісну (в існуючих умовах) бойову підготовку командного складу армії. По-сьоме, досвід організації роботи командирських шкіл УПА в багатьох моментах досі залишається актуальним. Наприклад, поглиблене вивчення тактики партизанської війни було б корисним і в сучасних військових училищах, зважаючи на те, що всі локальні війни останнього десятиріччя ведуться мобільними, маневровими групами й загалом нагадують партизанські війни, а не протистояння багатомільйонних армій. За таких умов зростає роль особистості, вагомішим стає рівень підготовки кожного окремо взятого молодшого командира. Старшинські та підстаршинські школи УПА якраз акумулювали безцінний досвід такої підготовки.

Доступні нам документи дозволяють без вагань стверджувати, що світова історія минулого століття не знає подібних феноменів, коли б без жодної закордонної допомоги, без належної матеріально-технічної бази, спираючись лише на власний, подиву гідний, фанатизм, було організовано масштабну підготовку офіцерсь-

ко-сержантського корпусу армії. Лише українським націоналістам завдяки неймовірній самопожертві, залізній дисципліні та непохитній вірі у правоту власних ідей вдалося досягти таких високих позитивних результатів за найнесприятливіших обставин іноземної окупації. Результатів, які не дали позитивного підсумку боротьби за незалежність лише через збіг низки фатальних обставин, що відсунули розв'язання проблеми української державності ще на декілька десятиліть.

- ¹ Шанковський Л. Українська галицька армія. Воєнно-історична студія. – Львів, 1999. – С. 73–74.
- ² ЦДАВО України – Ф. 38363. – Оп.1. – Спр.35. – Арк. 23 зв.
- ³ Руккас А. Вояки-українці в польській армії (1921–1939) // Військово-історичний альманах. Річник III. – Ч. 1(4). – 2002. – С. 19.
- ⁴ ЦДАВО України. – Ф. 4628. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 142, 108–110; Райле О. Тайная война. Секретные операции абвера на Западе и Востоке (1921–1945). – М., 2002. – С. 106–107; Волков А. Славин С. Адмирал Канарис – “Железный” адмирал. – Москва; Смоленск, 1999. – С. 316.
- ⁵ Трофимович В.В. Історія військових формувань ОУН (1939–1942 рр.). – Львів, 1994. – С.9.
- ⁶ Патріляк І.К. Легіони українських націоналістів: історія виникнення та діяльності (1941–1942). – К., 1999. – 44 с.
- ⁷ Torzecki R. Polacy i Ukraińcy. Sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej. – Warszawa, 1993. – S. 235.
- ⁸ Русначенко А. Народ збурений: Національно-визвольний рух в Україні й національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940–50-х роках. – К., 2002. – С. 76.
- ⁹ ЦДАВО України. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 9.
- ¹⁰ Русначенко А. Зазнач. праця. – С. 83.
- ¹¹ ЦДАВО України. – Ф. 3837. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 2.
- ¹² Там само. – Ф. 3834. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 3.
- ¹³ Мірчук П. Українська повстанська армія 1942–1952. – Мюнхен, 1953. – Репринт. вид. – Львів, 1991. – С. 253.
- ¹⁴ Там само.
- ¹⁵ Кентій А.В. Українська повстанська армія в 1942–43 рр. – К., 1999. – С. 93.
- ¹⁶ ЦДАВО України. – Ф. 4620. – Оп.3. – Спр. 102. – Арк. 4–29.
- ¹⁷ Там само. – Ф. 3838. – Оп. 1. – Спр. 102. – Арк. 109.
- ¹⁸ Там само. – Ф. 3836. – Оп. 1. – Спр. 28. – Арк. 41.; Ф. 3838. – Оп. 1. – Спр. 22. – Арк. 1–16.
- ¹⁹ Там само. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 22. – Арк. 11.
- ²⁰ Літопис УПА. Нова серія. – Київ; Торонто, 1999. – Т. 2. – С. 535.
- ²¹ Хмель С.Ф. Українська партизанка (з крайових матеріалів). – Львів, 1994. – С. 25.
- ²² ЦДАВО України. – Ф. 3838. – Оп. 1. – Спр. 102. – Арк. 109–113; Ф. 3836. – Оп. 1. – Спр. 28. – Арк. 41.; Ф. 3838. – Оп. 1. – Спр. 22. – Арк. 1–16.
- ²³ Там само. – Ф. 3838. – Оп. 1. – Спр. 22. – Арк. 10, 11; Спр. 57. – Арк. 1; Спр.59. – Арк. 4; Спр. 102. – Арк. 109–113.
- ²⁴ Там само. – Ф. 3836. – Оп. 1. – Спр. 28. – Арк. 42.
- ²⁵ Хмель С.Ф. Зазнач. праця. – С. 27.
- ²⁶ ЦДАВО України. – Ф. 3836. – Оп. 1. – Спр. 30. – Арк. 7, 25, 1, 59–66.
- ²⁷ Там само. – Арк. 1–6.
- ²⁸ Там само. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 256. – Арк. 11–25 зі зв.; Ф. 3836. – Оп. 1. – Спр. 49. – Арк. 6–7; Спр. 50. – Арк. 19–21.
- ²⁹ Там само. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Арк. 11–13.
- ³⁰ Там само. – Арк. 13–25.
- ³¹ Там само. – Ф. 3836. – Оп. 1. – Спр. 30. – Арк. 15–23.
- ³² Там само. – Арк. 35–57.
- ³³ Там само. – Арк. 30–31.
- ³⁴ Там само. – Спр. 34. – Арк. 1–8 зі зв.
- ³⁵ Там само. – Арк. 9–16 зі зв.
- ³⁶ Там само. – Арк. 17–18 зі зв.
- ³⁷ Там само. – Арк. 19–45 зі зв.
- ³⁸ Там само. – Арк. 47–77 зі зв.
- ³⁹ Там само. – Спр. 35. – Арк. 89–117 зі зв.
- ⁴⁰ Там само. – Арк. 13.
- ⁴¹ Там само. – Спр. 44. – Арк. 1–2.
- ⁴² Там само. – Спр. 44. – Арк. 6–8.
- ⁴³ Там само. – Ф. 3833. – Оп. 2. – Спр. 4. – Арк. 32.
- ⁴⁴ Там само. – Ф. 3836. – Оп. 1. – Спр. 45. – Арк. 57–65.
- ⁴⁵ Там само. – Спр. 30. – Арк. 13–14.
- ⁴⁶ Там само. – Спр. 31. – Арк. 3–17.

- ⁴⁷ Там само. – Арк. 3–17; Ф. 3838. – Оп. 1. – Спр 38-6. – Арк. 50.
- ⁴⁸ Там само. – Ф. 3836. – Оп. 1. – Спр. 30. – Арк. 67–68.
- ⁴⁹ Там само. – Ф. 3838. – Оп. 1. – Спр. 38-а. – Арк. 3.
- ⁵⁰ *Хмель С.Ф.* Зазнач. праця. – С. 22.
- ⁵¹ Там само. – С. 23.
- ⁵² Там само.
- ⁵³ ЦДАВО України. – Ф. 3838. – Оп. 1. – Спр. 38-а. – Арк. 4.
- ⁵⁴ Там само. – Арк. 6–9.
- ⁵⁵ Там само. – Спр. 38-6. – Арк. 6–7.
- ⁵⁶ *Хмель С.Ф.* Зазнач. праця. – С. 21.
- ⁵⁷ Там само.
- ⁵⁸ Там само.
- ⁵⁹ Там само. – С. 16.
- ⁶⁰ Там само.
- ⁶¹ ЦДАВО України. – Ф. 3838. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 9.
- ⁶² Там само. – Спр. 35. – Арк. 23.
- ⁶³ Там само. – Ф. 3836. – Оп. 1. – Спр. 28. – Арк. 9–20.
- ⁶⁴ Там само. – Арк. 22.
- ⁶⁵ Там само. – Арк. 32.
- ⁶⁶ Там само. – Арк. 46.
- ⁶⁷ Там само. – Арк. 22.
- ⁶⁸ Там само. – Арк. 46.
- ⁶⁹ Там само. – Арк. 1, 2.
- ⁷⁰ Там само. – Ф. 3838. – Оп. 1. – Спр. 35. – Арк. 23.
- ⁷¹ Там само. – Ф. 3836. – Оп. 1. – Спр. 28. – Арк. 13, 17–18, 20.

In the article, the system of teaching, combat training and logistical and food support of cadets of UPA starshina and pidstarshina schools in 1943–1944 is being complexly revealed.

О.Ф.Іванов, І.О.Іваньков*

ПОЛІТИКА НАЦИСТСЬКОГО РЕЖИМУ СТОСОВНО ЕТНІЧНИХ НІМЦІВ УКРАЇНИ

У статті на основі архівних документів гітлерівського окупаційного режиму 1941–1944 рр. та сучасних німецьких досліджень розглядаються основні риси політики нацистської влади стосовно німецької етнічної меншини України (фольксдойче) в основних регіонах її компактного проживання.

II світова війна спричинила значні етнічні й соціальні катаклізми в Європі, особливо Східній. Однією з груп, яка опинилася в центрі військово-політичного протистояння, були етнічні німці, що проживали за межами райху, у тому числі й на території України – так звані “фольксдойче”. Німецька етнічна меншина, яка до початку II світової війни налічувала майже півмільйона осіб, після війни практично зникла з території нашої країни.

Соціальна історія німців, що історично проживали на теренах України напередодні та в роки II світової війни, стала об'єктом окремих досліджень у вітчизняній історичній науці лише на початку 1990-х рр. Хоча висвітленню історії окупаційного періоду загалом в історіографії СРСР було присвячено чимало відповідних праць, проте радянські історики зосереджували свою увагу не стільки на всебічному й неупередженому дослідженні окупаційної політики, скільки на висвітленні боротьби радянських людей проти окупантів¹. Зміст окупаційної політики, її соціально-економічні й демографічні прояви та наслідки окреслювалися дуже

^{*} Іванов Олександр Федорович – канд. іст. наук, доцент історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка; Іваньков Ігор Олексійович – аспірант історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

схематично. Про спроби германізації також ішлося побіжно. В узагальнюючих працях з історії війни етнічні німці зображені просто як допоміжна сила для здійснення геноциду та голокосту, а їхнє соціальне обличчя – це “буржуазно-поміщицькі колоністи”².

Сучасна українська історіографія робить лише перші кроки у вивченні історії німецької національної меншини в Україні ХХ ст. Але вже з’явилися публікації, що стосуються даної теми (дослідження В.Б.Євтуха, Б.В.Чирка, А.І.Кудряченка, Н.В.Кривця, В.І.Сергійчука та ін.)³. У Дніпропетровську з другої половини 1990-х рр. виходить спеціалізований збірник статей “Вопросы германской истории. Немцы в Украине”⁴. 1992 р. в “Українському історичному журналі” з’явилася стаття М.В.Коваля та П.В.Медведка “Фольксдойче в Україні (1941–1944)”, в якій висвітлювалися різні аспекти становища німецького населення в Україні в період II світової війни⁵. Віддаючи належне вже проведеним дослідженням, слід водночас відзначити потребу в подальшому детальному аналізі гітлерівської окупаційної політики стосовно етнічних німців України, її специфічних рис і проявів на основі ще не досліджених архівних джерел та спираючись на здобутки сучасної німецької історичної літератури.

На відміну від вітчизняної історіографії, в якій проблеми соціальної історії німецької етнічної меншини СРСР тривалий час замовчувалися й лише в роки перебудови почалися перші спроби ліквідації інформаційного вакууму, німецькі науковці завжди цікавилися історією своїх співвітчизників на території країн Східної Європи, у тому числі й на землях України. Серед праць, які безпосередньо стосуються досліджуваної теми, слід виокремити роботи таких німецьких істориків, як М.Бухсвайлер, І.Фляйшгауер, Р.Г.Вальт, У.Май, А.Айсфельд. Праця М.Бухсвайлера “Фольксдойче України напередодні та на початку Другої світової війни” базується переважно на офіційних нацистських джерелах, а також спогадах і матеріалах повоєнних судових процесів. Автор висвітлює місце й роль численних організацій III райху, які займалися зв’язками з фольксдойче на території СРСР, а потім на окупованих землях. Його цікавить питання, наскільки монолітно функціонував німецький окупаційний апарат⁶.

Інгеборга Фляйшгауер у своїй монографії “Третій райх і німці в Радянському Союзі” досліджує широкий спектр взаємозалежних історичних умов та подій, з якими була пов’язана доля німецького населення СРСР у 1930-х – 1940-х рр. Вона детально аналізує становище фольксдойче за цивільної влади, показує те місце, яке ці люди займали в окупаційній адміністративній системі. Окремо висвітлюється ставлення німецьких селян-поселенців до “нового аграрного порядку”⁷.

Праця Альфреда Айсфельда “Російські німці” дає цінний емпіричний матеріал для дослідження історії німецьких поселень в Україні від середини XVIII ст. до часів перебудови в Радянському Союзі. Німці розглядаються як абсолютно автономна демографічна одиниця в масі місцевого слов’янського населення⁸.

Р.Г.Вальт (книга “Викинуті морем всесвітньої історії: російські німці поміж Сталіним та Гітлером”) розглядає ситуацію з етнічними німцями СРСР з погляду як радянської, так і нацистської систем, причому ще до початку воєнного зіткнення між ними – в часи радянсько-німецької співпраці 1939–1940 рр.⁹

Розглядаючи монографію Уве Мая “Раса й простір”: аграрна політика, соціальне та територіальне планування в нацистській державі”, слід відзначити належність цієї праці до найновіших досліджень із проблем східних фольксдойче в німецькій історіографії. Перша її частина присвячена питанням внутрішньої аграрної політики в Німеччині 1886–1939 рр., друга – “боротьбі навколо фольксдойче”, тобто колонізаційним заходам, причому як за межами райху (колонізація німцями окупованих регіонів СРСР), так і всередині (внутрішні міграції в Саксонії-Ангальт та Тюрингії), третя – аграрно-соціальному плануванню на східних окупованих землях, за межами “старої імперії”¹⁰.

Серед документальних джерел окупаційного періоду слід окремо зупинитися на матеріалах зондеркоманди під орудою доктора Карла Штумпа. Підрозділ розпочав свою діяльність у складі армійського управління групи армій “Південь”. Офіційно ця структура була утворена 7 листопада 1941 р. До складу зондеркоманди входило близько 50 осіб, ядро становили німці, які народилися в Росії чи Україні. За словами самого К.Штумпа, завданням його групи було дослідження німецьких колоній у західній частині Радянського Союзу¹¹. Центр зондеркоманди знаходився в Дніпропетровську, а до терену її діяльності входив весь райхскомісаріат “Україна” (РКУ), а також частково землі Трансністрії. Службова інстанція в Житомирі керувала діяльністю команди на Волині та Поділлі. Місцеві уповноважені перебували під особистим контролем та наглядом керівника команди або його заступника, які в разі необхідності видавали відповідні циркуляри. Основним видом діяльності зазначеного підрозділу було складання звітної документації про соціально-демографічний, економічний та культурно-освітній стан німецьких колоній, а також пов’язана із цим адміністративна робота. 31 грудня 1942 р. зондеркоманда К.Штумпа була розформована, а її співробітники включені до складу інших спеціальних підрозділів¹².

“Бюро доктора Карла Штумпа” залишило по собі ґрунтовну джерельну базу, до якої входять не лише різноманітні звіти, характеристики наявного німецького населення нашої країни, а й карти розташування поселень станом на 1941 р. і тих, які зникли (це були в основному хутори) під час колективізації.

Сам К.Штумп (12.05.1896–20.01.1982) походив із родини німецьких колоністів із місцевості біля Одеси. 1918 р. емігрував до Румунії. Здобувши науковий ступінь доктора наук, він у 1933 р. залишається в Німеччині, у Штутгарті, де займається дослідженням історії українських німців. Після закінчення II світової війни він продовжував свої дослідження й був відомий як автор багатьох історичних, народознавчих, генеалогічних та культурознавчих розвідок про німців Росії¹³.

Окрім команди К.Штумпа діяла зондеркоманда “R” (SkR), яка також була структурною одиницею Управління по зв’язку з етнічними німцями. Г.Гімmlер поставив завдання цій групі – реєстрація фольксдойче СРСР. Службовці зондеркоманди (близько 160 чол.) були як правило людьми із СС. Основним районом діяльності SkR (очолював бригаденфюрер СС Гоффмаєр) був Південь України, зокрема Одещина. Штаб відділу містився в Ландау (Трансністрія). Філії SkR знаходилися в Гальбштадті та Нікополі¹⁴.

Органи німецької окупаційної влади, як уже зазначалося, досить педантично й скрупульозно підходили до справи дослідження німецьких поселень. У результаті було зібрано досить цінні й цікаві для істориків матеріали: звіти про склад і структуру німецьких поселень (Dorfberichte), розгорнуті списки родин німецьких колоністів (Einwohnerliste) і окремо списки померлих від голоду, депортованих та репресованих (Verhungertenliste, Verbanntenliste, Verschlepptenliste)¹⁵.

Слід зазначити, що зондеркоманда доктора К.Штумпа та SkR були лише гвинтиками у величезній адміністративній машині III райху, значна кількість партійно-державних, військових, громадських підрозділів якої була зорієнтована саме на “зміцнення німецької раси в Європі”¹⁶:

а) головні управління СС (райхскомісаріат зі зміцнення німецької нації, головне управління з питань раси й переселення, головне управління СС по репатріації етнічних німців) – займалися проблемами колонізації та германізації, а також зв’язками з численними громадами європейських фольксдойче¹⁷;

б) центральні та регіональні управління НСДАП (закордонне управління НСДАП, яке вже на 1935 р. включало 400 організацій, розкиданих по всьому світу¹⁸, земельне управління “Україна”);

в) структурні підрозділи міністерства східних окупованих областей (головне політичне управління, відділ політики щодо етнічних німців, спеціальна група для вивчення німецьких поселень у Північному Причорномор'ї);

г) адміністративні органи райхскомісаріату "Україна" (відділ німецької національності та політики щодо поселень);

д) спеціальні підрозділи СС (зондеркоманда К.Штумпа, зондеркоманда "R", спеціальний штаб штандарту Геншеля);

ж) громадські організації ("Союз закордонних німців", що створив за межами райху понад 8000 шкіл для німців та 24000 своїх місцевих відділень¹⁹, "Німецьке товариство з переселення", "Німецька академія", "Німецький інститут іноземних справ", "Імміграційний центр", "Організація зі зміцнення німецької народності", "Прошарок годувальників райху").

Усі ці структури діяли в тісній співпраці з іншими нацистськими організаціями, зокрема з айзатцкомандами, завданням яких було не лише винищення єврейського населення та комуністів, але й охорона німецьких колоній (так, оперативна група ІІб охороняла поселення на Одещині²⁰).

Багато даних вказують на те, що між різноманітними організаціями, які займалися проблемами етнічних німців України, відбувалася конкуренція, причому тривала вона навіть після евакуації фольксдойче з України в 1943–1944 рр. Дискусії стосувалися таких аспектів, як концентрація колоністів на певних землях, надання громадянства окремим категоріям німців, технічних питань²¹.

Чисельність німецького населення України, якому, як бачимо, відводилося вагоме місце в зовнішньополітичній доктрині райху, наприкінці 1930-х – на початку 1940-х рр. перебувала в постійній динаміці. Згідно з даними радянського перепису 1937 р. німці становили 401880 осіб із 28 млн. населення УРСР (або 1,4%)²². На 1 січня 1939 р., за інформацією наступного перепису, чисельність німців УРСР становила 392700 осіб, отже дещо зменшилася в період ежовщини²³.

Українські історики М.В.Коваль та П.В.Медведок вважають, що на початок 1941 р. на всій території України (враховуючи й приєднані восени 1939 р. західноукраїнські області) мешкало близько 600 тис. німців²⁴. Цієї ж цифри дотримується й дніпропетровський дослідник О.В.Соловйов²⁵, а також голландський учений Луїс де Іонг, який у 50-х рр. ХХ ст. досліджував німецьку "п'яту колону" в ІІ світовій війні²⁶.

Після 22 червня 1941 р. загальна чисельність німців України скоротилася внаслідок депортації фольксдойче сталінським режимом, який в умовах війни вбачав у цій групі населення потенційних агентів нацизму. Відтак якщо кількість німецького населення України в довоєнний період достатньо точно підраховується за даними переписів населення УРСР, то щодо чисельності українських фольксдойче в умовах нацистської окупації існує певна кількість різноманітних і не завжди систематизованих цифрових показників.

За даними архівного фонду райхскомісаріату "Україна" на всій території України, зайнятій вермахтом, налічувалося близько 200 тис. етнічних німців, які жили в 486 населених пунктах²⁷. Але, знову ж таки, ця цифра хронологічно не прив'язана. А це надзвичайно принципово, виходячи з демографічних змін у німецькому населенні часів окупації, викликаних колонізаційними та міграційними процесами.

Серед документів зондеркоманди доктора К.Штумпа є звіт, згідно з яким на початок 1942 р. в межах райхскомісаріату "Україна" мешкала наступна кількість етнічних німців²⁸:

Генерал-бецирк	Загальна кількість етнічних німців	Серед них переписані нацистською владою
Дніпропетровськ	72000	35000 (західний берег Дніпра)
Миколаїв	28000	20000
Крим	6000	2500
Волинь	45000	45000
Київ	12500	9000
Разом	163500	111500

Отже, кількість генерал-бецирків РКУ, по яких є дані щодо німецьких поселенців – 5. Тут не враховано шостий генерал-бецирк – Таврію. Якщо зі значною долею умовності прийняти вищезазначену чисельність фольксдойче, що прив'язана до регіону адміністративного центру генерал-бецирку Таврія Мелітополя (18 тис.), то можна вважати, що на початок 1942 р. кількість місцевого німецького населення райхскомісаріату “Україна” становила близько 182 тис. осіб²⁹.

Стосовно ж чисельності колоністів із Німеччини (насамперед німців за походженням), які в 1941–1943 рр. оселилися на землях райхскомісаріату “Україна”, то тут також є різні цифри. Їхня кількість, очевидно, коливається в межах 20 тис., оскільки перепис німецького населення наприкінці 1941 р. зафіксував у 5 генерал-бецирках райхскомісаріату 163,5 тис. етнічних німців (разом із Таврією – 181,5 тис.), а на початок 1943 р., на думку І.Фляйшгауера, їх на цій же території було вже близько 200 тис.³⁰

Таким чином, ми маємо право оперувати цифрами про кількість етнічних німців у райхскомісаріаті “Україна” протягом гітлерівської окупації від 160 до 200 тис. осіб. Німці в РКУ становили приблизно 1% від усього місцевого населення³¹. Із них 50–60 тис. були військовозобов’язаними³².

РКУ займав більшість, але не всю територію сучасної України. Східні терени контролювала військова адміністрація. Одещина опинилася в складі румунського адміністративного утворення Трансністрія, де, як доводить німецький дослідник Еккегард Фелькль, у 1943 р. мешкало понад 130 тис. етнічних німців³³.

За даними ж російського науковця П.Поляна загалом на окупованій нацистами території всіх українських земель (і райхскомісаріату “Україна”, і теренів Східної України, які знаходилися під військовою юрисдикцією групи армій “Південь”, і румунської Трансністрії, і дистрикту Галичина) знаходилося близько 330–340 тис. етнічних німців – колишніх радянських громадян. Це число є достатньо великим. Для порівняння – у всій окупованій Прибалтиці мешкало лише 30–40 тис. фольксдойче³⁴.

На нашу ж думку, загальна чисельність етнічних німців України на початок 1943 р. перевищувала вказані П.Полянм 330–340 тис. осіб. У РКУ на цей момент мешкало близько 200 тис. німців. На території Трансністрії їх було 130 тис. Ще 26 тис. за звітами нацистських органів проживали в колишній Сталінській (зараз – Донецька) області по річці Молочна, де панувала німецька військова влада³⁵.

Точний підрахунок німецького населення окупованої нацистами України є проблематичним не лише через воєнне лихоліття та розчленованість українських земель між різними окупаційними адміністративними структурами, а й тому, що, по-перше, багато хто з місцевого населення видавав себе за німців виходячи з кон’юнктурних міркувань, а, по-друге, самі фольксдойче нерідко являли собою досить строкату етнічну групу: серед них було багато “нечистокровних” німців, що суттєво ускладнювало демографічні підрахунки.

Управлінці СС розробляли плани, за якими етнічні німці України, що жили на зазначених вище землях до 1941 р., поступово мали формувати свої поселення навкруги великих міст – Житомира, Миколаєва, Запоріжжя, Дніпропетровська, залишаючи свої старі місця³⁶. Разом із тим окупанти намагалися пере-

селяти на українські землі не лише власне німців, а й представників інших “нордичних” народів. Із літа 1940 р. імперський комітет зі зміцнення німецької нації працював над планами переселення на схід населення Нідерландів та Бельгії, причому не тільки на землі СРСР, а й до власне Німеччини (Лотарингія). Починаючи з жовтня 1942 р. й до кінця окупації в райхскомісаріаті “Україна” було розселено 369 селян-голландців³⁷. Із 1944 р. ці голландці та фламандці були прийняті до лав військ СС.

Деякі дані відносно географії перших переселенських областей на Півночі України можна отримати, проаналізувавши праці німецьких істориків. М.Бухсвайлер пише про 3 компактні німецькі райони на території сучасного Коростенського району Житомирської області та на півдні Житомирщини. Новим німецьким селищам давали живописні назви (“Геґевальд”, “Брюкевальд”)³⁸. Спочатку Геґевальд планувалося створити з 20 селищ у Коростенському районі, де б жили 6500 німців-колоністів³⁹. Площа його разом із іншим колонізаційним утворенням для німців-переселенців на Житомирщині (Черняхів), становила 6750 кв. км⁴⁰.

Колонізація в 1942 р. розпочалася й на Київщині, де із 7 селищ утворилося німецьке поселення Форстенштадт, та на Вінниччині, де тоді ж виник Каленфельд⁴¹. Німецькі села виникали також на Херсонщині. Серед них був Гаґендорф (1942 р. – 212 німців). Збільшувалася чисельність населення й тих німецьких колоній, які брали свої витоки ще з ХІХ ст. (таких, як Шланґендорф на Бериславщині, заснований 1864 р.)⁴².

Націонал-соціалістичні лідери прагнули віднайти для колонізаційних намірів широке тло історико-героїчних передумов, оскільки героїзація минулого, а надто минулого своєї батьківщини, була складовою частиною націонал-соціалістичного світогляду. 30 жовтня 1941 р. А.Розенберг на зустрічі у своїй резиденції з представниками спеціальних міністерств згадав історичні події, коли германські племена з римлянами врятували Європу від навали гунів. Він розвинув ці ідеї, сказавши, що зараз Німеччина має утворити своє потужне державне об’єднання між Балтійським і Чорним морями, де б проживали 15–20 млн. етнічних німців, які б, утворивши “мілітарні колонії”, захищали Європу від нових “варварських орд” зі Сходу⁴³. Г.Гімmlер висловлювався ще більш піднесено: “Це місія німецького народу на цій землі. Протягом тисячоліть представники світловолосої раси володіли цими територіями й приносили на них щастя та культуру”⁴⁴.

Із населення німецьких новостворених районів окупанти намагалися сформувати місцеві загони самооборони. Однак ці плани так і не були реалізовані, хоча є інформація, що всі чоловіки Геґевальду отримали зброю й були зорганізовані в батальйони⁴⁵.

Економічна політика райху стосовно етнічних німців України загалом була протекціоністською й водночас розрахованою на безумовну співпрацю й покору з боку фольксдойче. Однак помилковим було б уважати, що рівень життя німецької меншини на території України в перші ж місяці окупації різко поліпшився. Становище етнічних німців спочатку було тяжким, як і решти місцевого населення. Усі вони страждали від воєнного лихоліття. Узимку 1941–1942 рр. на Волині фіксувалося багато випадків голоду серед місцевих німців⁴⁶. Іноді злидні серед німецьких поселенців сягали катастрофічних масштабів. Окупаційні джерела повідомляють, що родини етнічних німців чисельністю 8 осіб подекуди жили в одній кімнаті, яка одночасно слугувала їм і як житлове, і як господарське приміщення. Ліжок іноді не було й діти спали на підлозі, підстеляючи оберемок соломи або скатертину. Більшість дітей ходили босоніж, деякі в обносках. Такого існування своїх співвітчизників на сході “імперський німець” не тільки не бачив у себе на батьківщині, а навіть і не уявляв⁴⁷.

Окупаційна влада прагнула терміново поліпшити становище. Нацисти застосували расовий підхід до продовольчої політики, тобто все краще було для райхсдойче та фольксдойче; решта населення отримували по мінімуму. Німецька влада встановила в містах 4 категорії продуктового постачання, при цьому етнічні німці РКУ отримували їжу за найвищою категорією. У спеціалізованих німецьких магазинах із класичним написом “тільки для німців” було все: жири, яйця, м'ясо, риба, овочі, фрукти, мед, мармелад, кава в зернах та інші продукти споживання, небачені в умовах воєнного часу. Пізніше відкрилися й спеціальні торговельні центри для фольксдойче. В очах етнічних німців райхскомісаріату “Україна” складалося враження економічної допомоги з боку “німецьких братів”.

Гітлерівська політика передбачала також створення лікарень, будинків для престарілих та дитячих садків для фольксдойче й відповідне забезпечення їх предметами побуту та обладнанням. Це здійснювалося не тільки в 1941–1942 рр., коли Німеччина впевнено почувалася на окупованих територіях, а й у 1943 й навіть 1944 рр., коли могутність райху похитнулася й був очевидний швидкий колапс держави.

Цікаво, що окупаційна влада порушила проблему повернення військових позик, які були запроваджені кайзерівською Німеччиною для німців України 1918 р. Наприкінці 1942 р. розпочалося прийняття заявок від німців, які давали ці позики⁴⁸. Поступове повернення боргів кайзерівського II райху фольксдойче було зірване наступом радянської армії.

Німцям, які в радянський та дорадянський часи володіли певною власністю на східнослов'янських землях, але потім її втратили, надавалася повномасштабна компенсація⁴⁹.

Пільги фольксдойче не обмежувалися матеріальними речами. Для них було запроваджено окрему, порівняно з рештою населення України, систему оподаткування. Більшість податків, сплачуваних українським населенням, на фольксдойче не поширювалися. Наприклад, населення колишнього Володарсько-Волинського району (Житомирська область), згідно з інформацією комісара радянського партизанського загону Волкова від 31 травня 1943 р., сплачувало податок за корову – 1200 руб., за собаку – 300 руб., подушний – 200 руб. (порівняйте з податком на собаку!), “за звільнення” (так окупаційна влада називала повалення радянської влади) – 100 руб. (плюс до цього платний виклик лікаря та конфіскація худоби)⁵⁰. Фольксдойче були звільнені від цього.

Правовим чином податкові привілеї етнічних німців були оформлені постановою райхскомісара України від 20 квітня 1942 р. “Про податкові пільги для фольксдойче” (ця постанова ґрунтувалася на постанові А.Розенберґа від 21 лютого 1942 р.). За цими документами генерал-комісари РКУ уповноважувалися звільняти фольксдойче від сплати податків, а також усіх інших грошових виплат, чинних на території райхскомісаріату.

Разом із тим окупаційна влада не змогла всюди надати сім'ям етнічних німців земельні наділи в приватну власність. Службовці окупаційного цивільного управління переконували німецьких селян у тому, що принаймні на час війни приватне землекористування не зможе забезпечити потреби Німеччини в сільськогосподарській продукції⁵¹.

Аграрна політика гітлерівців, спрямована на поліпшення становища фольксдойче, здійснювалася за рахунок місцевого українського населення, що страждало від несправедливих експропріацій за расовою ознакою. При поганому удої корови, що належала родині фольксдойче, можна було безкоштовно обміняти тварину на таку ж саму в українському дворі.

Реальним результатом колонізаційної політики нацистського режиму в її економічному сегменті було значне поліпшення матеріального рівня життя німецької етнічної спільноти України. На період гітлерівської окупації німецька на-

ціональна меншина райхскомісаріату “Україна” хоч і становила незначний відсоток серед усієї маси населення, однак концентрувалася насамперед у компактних, наближених одна до одної колоніях у найбільш продуктивних в економічному плані регіонах України – Південь, Дніпропетровщина та Волинь, а, отже, була вагомим соціальним фактором у цих районах. Компактність та відносна національна однорідність фольксдойче істотно сприяли ефективній політиці нацистської влади стосовно них. Протягом окупаційного періоду етнічні німці райхскомісаріату “Україна” загалом перетворилися з економічно дискримінованою за радянських часів групи населення на достатньо привілейований прошарок, який був матеріально забезпечений і захищений адміністративною владою в соціальному плані настільки, наскільки це дозволяли умови воєнного часу. Мірилом економічної допомоги кожному німцеві була його лояльність до режиму.

Проблемним питанням для окупаційної влади була освіта фольксдойче: з одного боку, їхній статус вимагав повноцінної німецької освіти, а, з іншого боку, таку освіту важко було організувати в умовах війни. Перед вступом німецьких військ радянська влада знищила всі книгосховища, а разом із ними й майже всі шкільні книжки. Викладачі були не в змозі підтримувати необхідний режим занять. У багатьох школах бракувало вчителів, оскільки окупаційна адміністрація залучала їх як перекладачів.

У Дніпропетровську був відкритий заклад, що готував помічників учителів для шкіл райхскомісаріату. Навчання для етнічних німців тривало 3 місяці. Після року практичної роботи охочі мали змогу освоїти спеціальність викладача народної школи. Окупанти відкривали спеціалізовані німецькі школи переважно в містах. У Дніпропетровську почала працювати семирічна школа №16. У цій школі працювали 21 учитель, серед яких 15 були німцями. Директором школи був Яків Фридрихович Фаузер⁵². Однак із початком зими 1941–1942 рр. значна частина німецьких дітей шкільного віку в Дніпропетровську були змушені залишити навчання через брак одягу й взуття⁵³. У сільській місцевості відкриття суто німецьких шкіл ускладнювалося малою кількістю дітей німецького походження. Учителів так само бракувало, хоча подекуди організовувалися 4-тижневі курси перекваліфікації для німецьких викладачів⁵⁴. Не забули й про фольксдойче-сиріт. У Новограді-Волинському (Житомирська обл.) для них був організований сиротинець із окремим продовольчим забезпеченням⁵⁵.

У Житомирі німці утворили для своїх співвітчизників у травні 1942 р. школу фармацевтів та стоматологів, а в березні 1943 р. – школу сільського господарства. У Києві був відкритий інститут країнознавства та економічних досліджень при центральній бібліотеці імперського комісаріату (указ Е.Коха від 6 червня 1942 р.)⁵⁶. У німецьких навчальних закладах фольксдойче тривалий час слухали спеціальні радіопередачі, де розповідалося про злочини радянської влади проти етнічних німців СРСР (депортація поволзьких німців і ін.)⁵⁷.

Саме в культурно-освітній сфері найяскравіше проявився расово зумовлений підхід внутрішньої політики нацизму на окупованій території. Імперські інструкції місцевим партійним чиновникам підкреслювали особливу історичну місію III райху в долях сотень тисяч фольксдойче України. Ці інструкції вимагали від кожної місцевої установи проявів привітності та уваги до етнічних німців. Кожен функціонер окупаційного апарату мусив стати для фольксдойче представником системи, що звільнила їх від більшовизму, і в яку він вірив. Один із документів містив такі рядки: “Не можна руйнувати цю віру. Помилковим ставленням можемо викликати недовіру або розчарування й озлобити людей. Вони повинні ясно відчувати, що з німецькою владою змінилися не тільки символи, але й методи та сенс керівництва. Надзвичайно шкідливим було б підозрювати фольксдойче в співчутті до більшовиків чи ставитися до них байдуже або як до неповноцінних

членів суспільства. Гарне ставлення до них у порівнянні з ненімецькими групами населення повинно бути помітно. Ніколи не можна забувати, що фольксдойче зараз переживають найважчі часи економічної, фізичної та психологічної скрути, про які не мають жодного уявлення німці в райху. Довіра з боку фольксдойче має здобуватися всіма засобами”⁵⁸.

Утім, далеко не всі фольксдойче з ентузіазмом сприймали гітлерівські перетворення й далеко не в усіх етнічних німців свідомість та культурна орієнтація змінювалися згідно з нацистськими стандартами. Доктор К.Штумп свідчив 10 серпня у своєму звіті №752/42 до міністерства східних окупованих територій, що хоча німці України бурхливо вітали своє звільнення з-під більшовицького ярма й робили все, щоби бути вдячними та корисними для німецької армії, після встановлення цивільного управління в різних регіонах райхскомісаріату “Україна” почалися певні непорозуміння й навіть конфлікти. Це, на його думку, було викликане двома причинами⁵⁹: а) загальною незадовільною підготовкою цивільних німецьких службовців у плані розуміння “проблеми фольксдойче” на Сході Європи; б) гіпертрофованими сподіваннями фольксдойче на швидкі зміни в їхньому становищі.

К.Штумп зазначав: “Необхідно одразу зрозуміти, що німецька людина на Сході, незважаючи на багаторічне пригнічення та поневолення, має властиву їй від природи гордість та впевненість у собі, навіть якщо глибоко приховує ці риси. Тому брутальне поводження озлоблює фольксдойче до глибини душі. Я хочу навести лише один приклад. Під час громадських заходів фольксдойче повинні займати місця позаду райхсдойче. Ті імперські німці, які приходять на певний захід зі знайомими родинами фольксдойче, мають тут займати різні місця. Зрозуміло, що такий стан речей ображає місцевих етнічних німців”⁶⁰.

Ще в жовтні 1941 р. до Берліна співробітниками каральної окупаційної системи була надіслана доповідь (“Tätigkeits - und Lagebericht №6 der Einsatzgruppen der Sicherheitspolizei und des SD in der UdSSR”), що містила критичні спостереження відносно поведінки місцевих етнічних німців: “Місцеві німці, навіть якщо вони не є комуністами, мають абсолютно неправильні уявлення про взаємовідносини всередині райху, а також щодо націонал-соціалістичних лідерів. Представникам інтелігенції незрозуміле поняття дискримінації. До євреїв вони зазвичай ставляться байдуже. Показовим є факт, що після вступу німецьких військ місцеві німці не вжили жодних заходів проти євреїв; ба більше – вони вважали євреїв людьми, які не становлять жодної загрози”⁶¹. Однак установлено, що етнічні німці у своїй основній масі без будь-якого обурення сприйняли масове знищення євреїв окупаційною владою⁶². Це свідчить, що українські німці, хоча цілковито й не поділяли нацистської ідеології з її біологічним расизмом, антисемітизмом, антигуманним і аморальним ставленням до інших народів, як правило не йшли на конфронтацію з гітлерівським режимом.

Німецький історик Майр Бухсвайлер говорить про десятки випадків, коли нацистські карателі розстрілювали фольксдойче або за колишню співпрацю з радянською владою, або за належність до радянських владних структур⁶³.

Але багато німців відверто раділи приходу гітлерівських військ. У приватному листі фольксдойче Одещини щонайбільше через 3 тижні після вступу в його містечко німецьких військ писав: “Ми щасливі. Слава Богу, ми звільнені з-під гніту євреїв та слов’ян-комуністів!”⁶⁴. У німецьких колоніях Півдня України бійців підрозділу “Бранденбург” зустрічали музикою й оплесками. Місцеві селяни питали в них: “Ви прийшли назавжди?”⁶⁵. Нацистський дослідник К.Штумп, який разом із спеціальною групою займався обстеженням німецьких поселень, повідомляв наприкінці 1941 р., що з приходом окупантів місцеві німці змінили червоні радянські прапори на червоні прапори зі свастикою⁶⁶.

Із початку звільнення території України радянськими військами етнічні німці, як правило, рухалися із відступаючою німецькою армією на захід. Усього до кінця 1943 р. РКУ залишили 90 тис. етнічних німців⁶⁷. Другий потужний потік переселенців-фольксдойче залишив землі Придніпров'я в січні – липні 1944 р., а всього їх було близько 125 тис.⁶⁸

Не можна цілковито погодитися з твердженнями, що побутували в радянській історіографії та суспільній думці, про фольксдойче як гітлерівських посібників. Ми маємо небагато свідчень про диверсійні акції фольксдойче в тилу радянської армії на території України в 1941–1942 рр. чи про якісь змовницькі зв'язки гітлеризму з українськими німцями. До таких досить неконкретних свідчень можна віднести шифротелеграму, яку Й.Сталін отримав 3 серпня 1941 р. від командування Південного фронту, де повідомлялося: “Військові дії на Дністрі засвідчили, що німецьке населення стріляло зі своїх вікон та городів по наших відступаючих військах”⁶⁹.

Іноді нацистські чиновники відверто нарікали, що деякі німці України, особливо молодь, співчували комуністам⁷⁰. Але етнічні німці України постраждали насамперед через свою екстериторіальність на землях нашої країни. Імідж цієї соціальної групи був повністю підірваний в очах світової спільноти через, без сумніву вимушену, співпрацю з гітлеризмом. Утягнуті, переважно без власної згоди на це, у сферу діяльності III райху, фольксдойче вже не могли з неї вийти й зазнали соціального краху разом із нацистською державою.

Німецька колонізація Європи й України зокрема стала прикриттям для гітлерівського геноциду тільки в очах самих нацистів, але не світової громадськості. Політика націонал-соціалізму в Східній Європі фактично зводилася до формули “чим більше загине людей, тим легше буде здійснювати колонізацію”. До війни на окупованій німцями радянській території проживало 88 млн. осіб, по війні – 55 млн. Міське населення скоротилося з 25 до 10 млн., сільське – з 63 до 45 млн.⁷¹ Навіть якщо врахувати, що 10 млн. населення радянська влада встигла евакуювати при відступі в 1941–1942 рр., цифра втрат цивільного населення СРСР, у тому числі й України, унаслідок нацистського терору є величезною. Україна втратила в результаті війни понад 10 млн. осіб⁷².

Враховуючи жахливі втрати ненімецького корінного населення Східної Європи під час II світової війни ми маємо право стверджувати, що загалом сприятливі щодо етнічних німців (фольксдойче) заходи колонізації та розширення “життєвого простору” на Сході в жодному разі не можуть виправдати гітлерівських злочинів проти людства. Почуття солідарності нацизму з німцями за межами райху було засноване на сповідуванні найодіозніших націоналістичних доктрин німецької суспільно-політичної думки XIX–XX ст.⁷³, використання яких призвело до розробки планів найбільш масштабних національних чисток у світовій історії (план “Ост”) у тісній взаємодії з процесами німецької колонізації та співпраці з усіма фольксдойче Європи. Політика гітлерівського режиму щодо фольксдойче України була частиною глобального плану створення прошарку німецького селянства в Східній Європі шляхом масових колонізацій та винищення місцевого населення⁷⁴. Саме аграрне переселення мусило стати основою колонізаційного руху на Схід. Однією з причин цього було прагнення німецьких економістів призупинити відтік населення з аграрного сектору до міст і тим самим не допустити послаблення сільського господарства райху⁷⁵.

Абсолютна більшість усіх категорій німецького населення України позитивно сприйняли гітлерівську владу – адже саме вона та її національна політика піднесли фольксдойче, що свого часу зазнали жахливих переслідувань із боку сталінського режиму, до ролі якщо не національної еліти райхскомісаріату “Україна”, то надзвичайно привілейованої етнічної групи. Це викликає закономірне питання – чи були етнічні німці “п'ятою колоною” націонал-соціалістичної Німеччини?

По-перше, треба визначитися із дефініціями. “П’ята колона” – це спільнота, яка організовує підривно діяльність та саботаж у певній країні напередодні агресії проти неї іншої держави. У понятті “п’ята колона” слід розрізняти 3 окремі явища: 1.Заходи “п’ятої колони”, які здійснюються перед вступом чужої влади; 2. Прийом, який “п’ята колона” організовує новій владі; 3. Ступінь кооперації, яку нова влада знаходить у “п’ятій колоні”.

Етнічні німці України до нападу Німеччини на СРСР не проводили та й не могли проводити якихось організованих заходів із підриву радянської влади. Якись стихійні протестні дії могли кваліфікуватися як “антирадянська діяльність”, однак не було певного організаційного центру, який би їх координував. Сталінська каральна система не допустила б його існування, а зв’язки фольксдойче з III райхом наприкінці 1930-х рр. були ще дуже кволими. Слабка поінформованість німецького вищого військового командування щодо чисельності та озброєння Червоної армії в червні 1941 р. теж може свідчити про те, що ніхто не планував використовувати німецьке населення прифронтових місцевостей як інформаторів у тилу радянських військ⁷⁶.

Радісний прийом, що його етнічні німці здебільшого влаштовували наступаючим підрозділам вермахту, аж ніяк не вирізняє їх із маси іншого, особливо нелов’янського, населення України, яке доволі часто вітало окупаційну владу. Наєшті ступінь кооперації німецьких мешканців райхскомісаріату “Україна” з націонал-соціалістами був надзвичайно високим. Однак ця кооперація здійснювалася не тому, що всі фольксдойче були агентами райху, які мріяли про “новий порядок” в Європі, а тому, що нацистська державна машина була з певних, насамперед ідеологічно-расових причин, зацікавлена в них. Таким чином, етнічні німці України не можуть у повній мірі вважатися “п’ятою колоною” нацизму в СРСР.

Етнічні німці України, які під час II світової війни опинилися між двома найпотужнішими тоталітарними режимами людства й стосовно яких провадилася загалом сприятлива окупаційна політика одного з них – нацистського, заслуговують на розуміння та прискіпливе наукове вивчення. Аналіз історичної долі декількох сотень тисяч німців України в трагічних 1941–1944 рр. має допомогти розв’язанню гострих і суперечливих питань українсько-німецьких стосунків, по-розумінню та діалогу, подоланню певних негативних стереотипів.

¹ Загорулько М.М., Юденков А.Ф. Крах экономических планов фашистской Германии на временно оккупированной территории СССР. – М., 1970. – 271 с.; Коваль М.В. Історія пам’ятає! (Кривавий шлях фашистів на Україні). – К., 1965. – 113 с.; Немецко-фашистский оккупационный режим (1941–1944 гг.). – М., 1965. – 388 с.

² Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу. У 3-х тт. – Т. 2. – К., 1968. – С. 153.

³ Свєтх В.В., Чирко Б.В. Німці в Україні (1920-і – 1990-і роки). – К., 1994. – 182 с.; Кудряченко А.І. Німці України: минуле і сьогодення // Розбудова держави. – 1994. – № 5. – С. 19–23; Кулінич І.М., Криєвц Н.В. Нариси з історії німецьких колоній в Україні. – К., 1995; Павленко Г.В. Німці на Закарпатті. – Ужгород, 1995. – 72 с.; Серійчук І. Німці на Україні // Український світ. – 1993. – № 1–2, 3–12; 1994. – № 1–2, 5–12; Чирко Б. Німці в Україні // Відродження. – 1997. – № 1.

⁴ Вопросы германской истории. Немцы в Украине: Материалы укр.-герм. науч. конф., Днепропетровск, 26–29 сентября 1995 г. – Днепропетровск, 1996. – 213 с.; Вопросы германской истории: Сб. науч. трудов. – Днепропетровск, 2001. – 320 с.; Вопросы германской истории: Сб. науч. трудов. – Днепропетровск, 2002. – 296 с.

⁵ Коваль М.В., Медведок П.В. Фольксдойче в Україні (1941–1944 рр.) // УІЖ. – 1992. – № 5. – С. 15–22.

⁶ Buchsweiler M. Volksdeutsche in der Ukraine am Vorabend und Beginn des Zweiten Weltkriegs – ein Fall doppelter Loyalität? – 1. Aufl. – Gerlingen, 1984. – 499 s.

⁷ Fleischhauer I. Das Dritte Reich und die Deutschen in der Sowjetunion – Stuttgart, 1983. – 258 s.

⁸ Eisfeld A. Die Russland Deutschen / Mit Beiträgen von Detlef Brandes und Wilhelm Kahl. – München, 1992. – 221 s.

⁹ Walthe R.H. Strandgut der Weltgeschichte: die Russlanddeutschen zwischen Stalin und Hitler. – Essen, 1994. – 491 s.

¹⁰ Mai U. “Rasse und Raum”: Agrarpolitik, Sozial- und Raumplanung im NS-Staat. – Paderborn; München; Wien; Zürich, 2002. – 445 s.

- ¹¹ *Buchweiler M.* Volksdeutsche in der Ukraine am Vorabend und Beginn des Zweiten Weltkriegs – ein Fall doppelter Loyalität? – 1. Aufl. – Gerlingen, 1984. – S. 325.
- ¹² Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВОУ). – Ф. 3676. – Оп. 4. – Спр. 4. – Арк. 128, 128 зв.
- ¹³ *Fleischhauer I.* Das Dritte Reich und die Deutschen in der Sowjetunion – Stuttgart, 1983. – S. 33; *Walth R.H.* Strandgut der Weltgeschichte: die Russlanddeutschen zwischen Stalin und Hitler. – Essen, 1994. – S. 70.
- ¹⁴ *Buchweiler M.* Volksdeutsche in der Ukraine am Vorabend und Beginn des Zweiten Weltkriegs – ein Fall doppelter Loyalität? – 1. Aufl. – Gerlingen, 1984. – S. 325, 326.
- ¹⁵ ЦДАВОУ. – Ф. 3676. – Оп. 4. – Спр. 4. – Арк. 30, 31; Спр. 18. – Арк. 5; Спр. 28. – Арк. 29; Спр. 34. – Арк. 65.
- ¹⁶ Там само. – Оп. 4. – Спр. 4. – Арк. 132.
- ¹⁷ *Fleischhauer I.* Das Dritte Reich und die Deutschen in der Sowjetunion – Stuttgart, 1983. – S. 57.
- ¹⁸ *Де Йонг Л.* Немецкая пятая колонна во второй мировой войне – М., 1958. – С. 55.
- ¹⁹ Там же.
- ²⁰ *Buchweiler M.* Volksdeutsche in der Ukraine am Vorabend und Beginn des Zweiten Weltkriegs – ein Fall doppelter Loyalität? – 1. Aufl. – Gerlingen, 1984. – S. 319.
- ²¹ Ibid. – S. 323.
- ²² *Нікольський В.М.* Репресії органів державної безпеки щодо німців України у 1937 році: кількісні показники // Вопросы германской истории: Сб. науч. трудов. – Днепропетровск, 2001. – С. 52, 53.
- ²³ *Полян П.М.* Не по своей воле... История и география принудительных миграций в СССР. – М., 2001. – С. 104.
- ²⁴ *Коваль М.В., Медведок П.В.* Фольксдойче в Україні (1941–1944 рр.) // УІЖ. – 1992. – № 5. – С. 16.
- ²⁵ *Соловійов О.В.* Діяльність гітлерюгенду серед українських фольксдойче // Вопросы германской истории: Сб. науч. трудов. – Днепропетровск, 2002. – С. 121.
- ²⁶ *Де Йонг Л.* Немецкая пятая колонна во второй мировой войне. – М., 1958. – С. 10.
- ²⁷ ЦДАВОУ. – Ф. 3206. – Оп. 6. – Спр. 270. – Арк. 4.
- ²⁸ Там само. – Ф. 3676. – Оп. 4. – Спр. 4. – Арк. 135.
- ²⁹ Там само. – Арк. 134.
- ³⁰ *Fleischhauer I.* Das Dritte Reich und die Deutschen in der Sowjetunion – Stuttgart, 1983. – S. 151.
- ³¹ *Рекотов П.В.* Органи управління на окупованій території України (1941–1944 рр.) // УІЖ. – 1997. – № 3. – С. 92; Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні. Збірник документів і матеріалів. – К., 1963. – С. 34, 35.
- ³² *Полян П.* Советские граждане в рейхе: сколько их было? // Население и общество. – 2001. – №15–16 (Интернет-версія).
- ³³ *Vökl E.* Transnistrien und Odessa (1941–1944). – Regensburg, 1996. – S. 88.
- ³⁴ *Полян П.* Советские граждане в рейхе: сколько их было? // Население и общество. – 2001. – №15–16 (Интернет-версія).
- ³⁵ ЦДАВОУ. – Ф. 3206. – Оп. 6. – Спр. 270. – Арк. 4.
- ³⁶ *Fleischhauer I.* Das Dritte Reich und die Deutschen in der Sowjetunion – Stuttgart, 1983. – S. 171.
- ³⁷ *Mai U.* „Rasse und Raum“: Agrarpolitik, Sozial- und Raumplanung im NS-Staat. – Paderborn; München; Wien; Zürich, 2002. – S. 316.
- ³⁸ *Buchweiler M.* Volksdeutsche in der Ukraine am Vorabend und Beginn des Zweiten Weltkriegs – ein Fall doppelter Loyalität? – 1. Aufl. – Gerlingen, 1984. – S. 335.
- ³⁹ *Mai U.* „Rasse und Raum“: Agrarpolitik, Sozial- und Raumplanung im NS-Staat. – Paderborn; München; Wien; Zürich, 2002. – S. 313.
- ⁴⁰ *Соловійов О.В.* Діяльність гітлерюгенду серед українських фольксдойче // Вопросы германской истории: Сб. науч. трудов. – Днепропетровск, 2002. – С. 121.
- ⁴¹ Там само.
- ⁴² ЦДАВОУ. – Ф. 3676. – Оп. 4. – Спр. 4. – Арк. 23.
- ⁴³ *Mai U.* „Rasse und Raum“: Agrarpolitik, Sozial- und Raumplanung im NS-Staat. – Paderborn; München; Wien; Zürich, 2002. – S. 84, 85.
- ⁴⁴ Ibid. – S. 315.
- ⁴⁵ *Buchweiler M.* Volksdeutsche in der Ukraine am Vorabend und Beginn des Zweiten Weltkriegs – ein Fall doppelter Loyalität? – 1. Aufl. – Gerlingen, 1984. – S. 335, 336.
- ⁴⁶ ЦДАВОУ. – Ф. 3676. – Оп. 4. – Спр. 4. – Арк. 129 зв.
- ⁴⁷ Там само. – Арк. 130, 131.
- ⁴⁸ *Buchweiler M.* Volksdeutsche in der Ukraine am Vorabend und Beginn des Zweiten Weltkriegs – ein Fall doppelter Loyalität? – 1. Aufl. – Gerlingen, 1984. – S. 332.
- ⁴⁹ *Fleischhauer I.* Das Dritte Reich und die Deutschen in der Sowjetunion – Stuttgart, 1983. – S. 82.
- ⁵⁰ Житомирщина у Великій Вітчизняній війні в 1941–1945 рр. Збірник документів та матеріалів. – К., 1969. – С. 107, 108.
- ⁵¹ ЦДАВОУ. – Ф. 3676. – Оп. 4. – Спр. 4. – Арк. 132.
- ⁵² *Клец В.К.* Немцы Украины в период Второй мировой войны (на примере Днепропетровской области). // Вопросы германской истории. Том 1. История. – Днепропетровск, 1998. – С. 152.

- ⁵³ ЦДАВОВУ. – Ф. 3676. – Оп. 4. – Спр. 4. – Арк. 129 зв.
- ⁵⁴ Там само.
- ⁵⁵ *Fleischhauer I.* Das Dritte Reich und die Deutschen in der Sowjetunion – Stuttgart, 1983. – S. 165.
- ⁵⁶ Ibid. – S. 166.
- ⁵⁷ Ibid. – S. 157.
- ⁵⁸ Ibid. – S. 159.
- ⁵⁹ ЦДАВОВУ. – Ф. 3676. – Оп. 4. – Спр. 4. – Арк. 128.
- ⁶⁰ Там само. – Арк. 129.
- ⁶¹ *Де Йонг Л.* Немецкая пятая колонна во второй мировой войне. – М., 1958. – С. 358.
- ⁶² ЦДАВОВУ. – Ф. 3676. – Оп. 4. – Спр. 4. – Арк. 129 зв.
- ⁶³ *Buchsweiler M.* Volksdeutsche in der Ukraine am Vorabend und Beginn des Zweiten Weltkriegs – ein Fall doppelter Loyalität? – 1. Aufl. – Gerlingen, 1984. – S. 320.
- ⁶⁴ Ibid. – S. 233.
- ⁶⁵ Ibid. – S. 307.
- ⁶⁶ Ibid.
- ⁶⁷ *Полян П.* Советские граждане в рейхе: сколько их было? // Население и общество. – 2001. – №15–16 (Интернет-версія).
- ⁶⁸ Там же.
- ⁶⁹ *Полян П.М.* Не по своей воле... История и география принудительных миграций в СССР. – М., 2001. – С. 105.
- ⁷⁰ *Клец В.К.* Немцы Украины в период Второй мировой войны (на примере Днепропетровской области). // Вопросы германской истории. Том 1. История. – Днепропетровск, 1998. – С. 149.
- ⁷¹ “Совершенно секретно! Только для командования!” Стратегия фашистской Германии в войне против СССР. Документы и материалы. – М., 1967. – С. 103.
- ⁷² *Король В.Ю.* Історія України. – К., 1999. – С. 275.
- ⁷³ *Remer C.* Über die Genesis der Ukrainepolitik des deutschen Imperialismus // Zur Ukraine-Politik des Deutschen Imperialismus / Wissenschaftliche Redaktion: Dr. Claus Remer. – Jena, 1972. – S. 5.
- ⁷⁴ *Fleischhauer I.* Das Dritte Reich und die Deutschen in der Sowjetunion – Stuttgart, 1983. – S. 65.
- ⁷⁵ *Mai U.* „Rasse und Raum“ : Agrarpolitik, Sozial- und Raumplanung im NS-Staat. – Paderborn; München; Wien; Zürich, 2002. – S. 303.
- ⁷⁶ *Buchsweiler M.* Volksdeutsche in der Ukraine am Vorabend und Beginn des Zweiten Weltkriegs – ein Fall doppelter Loyalität? – 1. Aufl. – Gerlingen, 1984. – S. 344.

The Nazi's policy considering ethnic Germans of Ukraine (volksdeutsche) in regions of their inhabitation is studied in the article on the basis of the archival sources of Hitler's occupational power in 1941–1944 and new investigations of Germany's historians.

П.Т.Третьяков*

ВНЕСОК НАРОДУ УКРАЇНИ В ПЕРЕМОГУ НАД ГІТЛЕРІВСЬКИМИ ЗАГАРБНИКАМИ**

У доповіді академіка НАНУ, завідувача відділу регіональних проблем історії України Інституту історії України НАНУ йдеться про героїзм народу України, його Збройних сил, які винесли основний тягар війни і відіграли вирішальну роль у боротьбі з фашизмом.

Наша конференція проходить у складній громадсько-політичній обстановці, і її учасників, сивочолих ветеранів і молодих науковців-початківців, не можуть не хвилювати події, що відбуваються в державі.

Те, про що мріяли віками покоління українських патріотів – про вільну, суверенну, соборну Україну – деякі політики прагнуть піддати сумніву.

Український народ на Слобожанщині, Івано-Франківщині, в Донбасі, у кожному містечку і селі – це великий єдиний український народ, роз'єднати який ні-

* Третьяков Петро Тимофійович – академік НАНУ, завідувач відділу регіональних проблем історії України Інституту історії України НАНУ.

**Доповідь на XI Всеукраїнській науковій конференції “Велика Вітчизняна війна: маловідомі сторінки історії, імена, події” 15 жовтня 2004 р.

кому не дано права. За волю і незалежність України в боротьбі з гітлерівськими агресорами склали свої голови мільйони кращих синів і дочок нашого народу.

Ми свято бережемо образ Великої Перемоги – від Брестської фортеці і Сталинградської битви до штурму рейхстагу, від перших загиблих на кордоні бійців і офіцерів до постаті воїна-визволителя з дитиною на руках, що гордо височить у Трептов-парку в Берліні. І чим далі віддаляють нас події від вікопомного дня Перемоги, тим величнішим постає значення подвигу нашого народу, який розгромив фашизм і врятував людство від коричневої чуми.

У вогненні дні війни народ України перебував у стані антигітлерівської коаліції, засвідчивши свою відповідальність перед історією, світовим співтовариством і нащадками. Ми самоутвердилися в світі як геополітична реальність, відстоявши право на життя і зробивши свій історичний вибір. Майбутнє української землі визначили честь і слава воїнів, самовіддана праця мільйонів співвітчизників, працівників фронту і тилу. Битва за визволення України, що тривала 680 днів і ночей, стала однією з найвидатніших сторінок світової воєнної історії й однією з найславніших сторінок в українській історії.

Понад 60 років тому, 28 жовтня 1944 р. у ході Карпатсько-Ужгородської операції завершилося визволення всієї етнічної української території від гітлерівських загарбників. Відзначаючи ювілейні дати, пов'язані з боротьбою народів СРСР проти фашизму, прогресивна громадськість України не тільки віддає належне поколінню воєнної епохи, його беззавітній відданості Батьківщині, ратному і трудовому подвигу, а й нагадує про величезний вклад українського народу у Перемогу, про відвернення смертельної загрози не тільки для нашої Вітчизни, а й світової цивілізації.

Сьогодні багато говориться про переосмислення вітчизняної історії, про її нове бачення, нові підходи. Нове бачення полягає не в тому, щоб паплюжити героїв і події Великої Вітчизняної війни, охаювати нашу пам'ять про подвиг народу, як це подається в деяких публікаціях, а в тому, щоб донести до сьогоденшнього і майбутніх поколінь правду про війну, про мужність і героїзм народу, який вистояв і переміг у битві із нацизмом. Очорнення минулого, як і замовчування фактів, які сьогодні є "невигідними" з погляду політичної кон'юнктури – це злочин перед історією. Молоді люди, які вступають у життя, які не пережили страшного воєнного лихоліття і не знали, що таке війна, мають знати минуле в усій його складності та неоднозначності.

Війна проти німецького фашизму була визвольною, священною. Священним був кожний день цієї війни – і дні важких оборонних боїв, і дні переможного наступу. Ніщо не могло похитнути всенародну, священну любов до рідної землі і готовність захистити її навіть ціною власного життя.

Україна, як відомо, взяла участь у Другій світовій війні з вересня 1939 р., коли частини Червоної армії перейшли радянсько-польський кордон і вступили до Західної України і Західної Білорусії. Не вдаючись до детального аналізу оцінок походу Червоної армії у Західну Україну, можна стверджувати, що об'єктивно він мав визвольний характер. Ці події створили сприятливі умови для об'єднання народу Західної та Наддніпрянської України. Рішення Народних Зборів Західної України, що відбулися у Львові у жовтні 1939 р., делегатом яких я був, про возз'єднання всього українського народу в єдиній державі, стали справжньою історичною подією.

Возз'єднанням українських земель був зроблений важливий крок на шляху до консолідації української нації, і про цей акт історичної справедливості повинні знати і сучасне, і майбутнє покоління¹.

Україна була головним об'єктом німецького плану "Дранг нах Остен" 1941 р. Із перших днів віроломного нападу гітлерівців запеклі бої точилися на українсь-

кій землі. Україна була центральною ділянкою європейського театру воєнних дій. Найбільші випробування лягли на плечі бійців і офіцерів діючої армії, які день за днем стримували фашистську навалу. За весь воєнний час червоноармійську форму одягнули понад 7 млн. громадян України, а це становило 23 відсотки особового складу Збройних сил СРСР². Для когось перший бій був і останнім, а дехто, отримавши кілька поранень, щоразу повертався у стрій, пройшов війну від початку й до кінця. Виявом справжнього патріотизму став добровільний вступ до лав народного ополчення, винищувальних загонів, які разом із регулярними частинами прийняли на себе удар агресора у перші місяці війни.

Стікаючи кров'ю, завдаючи ударів по ворогові, воїни Червоної армії трималися до останнього. На кістках солдатів – героїв і страждальців 1941–1942 рр. – створювалися передумови Перемоги. На території України відбувалася майже половина стратегічних операцій, проведених у роки Великої Вітчизняної війни. Свобода України виборювалась у битвах під Москвою, Сталінградом, під час оборони інших міст-героїв, на Курській дузі, у битвах за Дніпро, на всіх фронтах, кувалася самовідданими зусиллями працівників тилу.

Осягаючи з висоти десятиліть фактори Перемоги, не можна не віддати належне величезним організаційним заходам керівництва держави, що стала жертвою нападу гітлерівської Німеччини й у стислі терміни зуміла перебудувати народне господарство на воєнні рейки, створити могутній військово-промисловий потенціал на сході, підпорядкувати “все для фронту, все для перемоги”. Лише з України у перші місяці війни на схід було перебазовано 550 промислових підприємств, майно і худобу тисяч колгоспів, радгоспів, МТС, десятки наукових і навчальних закладів, осередків культури, історичні цінності, виїхало майже 3,5 млн. жителів республіки – кваліфікованих робітників і спеціалістів, науковців, творчої інтелігенції, які віддали свої трудові й інтелектуальні зусилля у розвиток воєнного й економічного потенціалу нашої Вітчизни.

З усіх регіонів, захоплених Німеччиною та її сателітами під час Другої світової війни, чи не найбільше постраждала Україна, ставши незахищеною жертвою зажерливих німецьких експансіоністів, об'єктом небаченого ще в її історії кривавого терору, грабівницького розбою, нещадної експлуатації населення.

За масштабами великих битв війни ми інколи забуваємо про мільйони наших співвітчизників, які залишилися на зайнятій ворогом території й випили до дна гірку чашу окупаційного режиму. Примусове вивезення на роботи з України до рейху 2,4 млн. осіб, переважно молоді, жорстока експлуатація цивільного населення, геноцид, економічне пограбування, повне ігнорування національних почуттів і традицій – все це випало на плечі нашого багатостраждального народу.

Незважаючи на вкрай жорстокі репресивні заходи окупантів, наш народ розгорнув рух Опору. Частина населення України боролася з окупантами у партизанських загонах і підпільних організаціях. У 1941–1945 рр. у партизанських загонах і з'єднаннях, підпільних партійно-комсомольських організаціях боролосся проти ворога близько одного мільйона чоловік, з яких майже половина загинули.

У пам'яті народній назавжди закарбувалися подвиги партизанів зі з'єднань С. Ковпака, О. Федорова, О. Сабурова, М. Маликова й інших. Підпільні комсомольські організації “Молода гвардія”, що діяла в Криводоні, “Партизанська іскра” – на Миколаївщині, “За Радянську Україну”, створена з ініціативи 16-річної Майї Самсики у Запорізькій області, та тисячі інших народних месників і підпільників у неймовірно складних умовах окупаційного режиму зривали економічні, політичні та воєнні заходи окупантів. Світ не бачив таких масштабів руху Опору на окупованих ворогом територіях. На жаль, сучасна молодь навіть не знає прізвиськ видатних партизанів і підпільників, або знає їх діяльність у спотвореному вигляді.

“Партизани, – писав Олександр Довженко, – наша слава, наша гордість. Партизани – це ті сини України, перед якими зніматимуть шапки цілі століття, якими будуть пишатися цілі покоління і будуть складати про них биляни і пісні. Це безсмертний символ вічності нашого дорогого і чесного народу”³.

Україна зберігала стратегічне місце протягом усієї війни. На її території відбулися найбільш успішні наступальні операції. У січні 1943 р. – жовтні 1944 р. на українській землі було проведено 11 стратегічних і 28 фронтових операцій. Важливе місце за складністю й унікальністю операцій в історії Другої світової і Великої Вітчизняної війн посідає форсування Дніпра, визволення Києва та подолання гірських масивів Карпат. У 1943–1944 рр. на українській території зосереджувалося майже половина частин діючої Червоної армії. В Українській кампанії брали участь шість фронтів, Чорноморський флот, три флотилії. Мільйони солдатів та офіцерів билися за Україну в 30-ти загальновійськових, 6 танкових, 7 повітряних арміях, 8 кавалерійських корпусах. На українських фронтах діяло 8 гвардійських армій⁴.

У нескінченних битвах радянські воїни набували бойового досвіду. У горнилі війни кувалася військова майстерність наших полководців. Серед них було чимало синів українського народу – командувачі фронтів та армій А. Гречко, А. Єременко, К. Москаленко, П. Жмаченко, Р. Малиновський, І. Черняхівський, П. Рибалко, Д. Лелюшенко і багато інших.

Богнетним смерчем пронеслася війна по українській землі. Ще тривала війна, а вже було намічено програму відбудови народного господарства. Нині не прийнято говорити про патріотичне піднесення, соціалістичне змагання, новаторські почини і рухи, – мовляв, робилося все це за вказівкою партії. Але жодна сила не могла примусити працювати людей так, як вони це робили з власної волі у тяжкі часи воєнного лихоліття протягом усієї війни. У славний літопис трудових справ золотими літерами вписана відбудова столиці України та її центральної магістралі – Хрещатика, зруйнованих індустріальних центрів, заводів і фабрик, затоплених шахт, комунальних підприємств.

Період війни ознаменувався не тільки титанічними військовими зусиллями, трудовими зверненнями, а й важливими суспільними процесами. З Другої світової війни Україна вийшла у новій якості – вона стала соборною, об'єднавши в одній державі етнічні українські землі, стала суб'єктом міжнародного права. Наприкінці війни Україна стала настільки помітним чинником антигітлерівської коаліції, що завдяки цьому здобула право бути країною-фундатором Організації Об'єднаних Націй, активним членом десятків міжнародних організацій.

У літературі останнього десятиріччя все більше зосереджується увага на викритті білих плям історії і менше йдеться саме про героїзм і мужність народу, який став на захист своєї рідної землі. Особливий ревізії піддається радянська епоха та її доленосний період – Велика Вітчизняна війна. У багатьох академічних виданнях, вузівських і шкільних підручниках, художніх творах, кінофільмах, через засоби масової інформації ці роки подаються як період суцільних репресій, “тоталітаризму і диктатури”, “гулагів”, “голодоморів” тощо. Події Великої Вітчизняної війни висвітлюються у викривленому вигляді, замовчується або відкидається вирішальний внесок Радянського Союзу у Перемогу над фашизмом та її історичне значення, часто спотворюються складові Перемоги – героїзм воїнів і трудівників тилу, патріотизм і дружба народів СРСР.

Такий підхід не має нічого спільного із принципами наукової та історичної правди, закриває дорогу новим поколінням до знання правди минулого нашого народу, веде до формування нігілістичного ставлення до життя й діяльності старших поколінь своєї Вітчизни, деформує духовність. Важливо відновити у суспільстві почуття справжнього патріотизму як найважливішої духовної і соціальної цінності.

Перемога у минулій війні – це героїзм нашого народу, його Збройних сил, які винесли основний тягар війни і відіграли вирішальну роль у боротьбі з фашизмом. Ми повинні завжди пам'ятати, що джерелом нашої сили була загальнодержавна соціалістична економіка, єдність усього суспільства, непохитна дружба народів Союзу РСР. У той тяжкий час народ, об'єднаний у Радянський Союз, був справді однією великою сім'єю.

У роки суворих випробувань на чолі народу стояла партія комуністів, яка організувала і надихала трудящих на розгром загарбників. Переважна більшість комуністів була на передовому рубежі боротьби з фашизмом, працювала на найвідповідальніших ділянках. Проте за останні роки не було опубліковано жодного правдивого дослідження про роль комуністичної партії в досягненні Перемоги у роки Великої Вітчизняної війни. Якщо ж були оприлюднені деякі статті про роль компартії, її внесок у здобуття Перемоги, то вони подавалися в спотвореному вигляді. А правда була такою, що єдиний привілей для комуністів або вступаючих у партію на фронті – це підніматися першими в атаку на ворога. Сотні тисяч членів комуністичної партії загинули на фронтах, у партизанських загонах, підпільних організаціях, захищаючи рідну землю. Така правда. І про це повинні знати сучасні і прийдешні покоління.

Понад 10 млн. людських життів приніс український народ на вівтар визволення і незалежності. Поряд зі старшим поколінням на захист рідної землі стала молодь. Молодість нашого покоління була обпалена страшною війною, густо полила кров'ю, слізьми і потом мільйонів юнаків і дівчат. За участь у Великій Вітчизняній війні близько 2,5 млн. українців нагороджено орденами і медалями, за вияткову мужність понад 2 тис. патріотів (в основному молодь) удостоєні звання Героя Радянського Союзу. Тричі Героєм Радянського Союзу став І. Кожедуб, двічі Героями – 32 патріоти⁶. За видатні бойові подвиги у період війни ЛКСМУ була нагороджена Указом Президії Верховної Ради Союзу РСР від 24 червня 1944 р. орденом Бойового червоного прапора.

Гостра полеміка в суспільстві довкола ОУН–УПА висуває на порядок дня аргументоване, підтверджене документами висвітлення цієї проблеми. Зважений і неупереджений підхід дозволить перенести цю проблему з політичної в наукову площину, а об'єктивне висвітлення буде сприяти примиренню і взаєморозумінню, встановленню нормальних стосунків у суспільстві, зміцненню зв'язків між минулим, сучасністю і майбутнім, дозволить реабілітувати учасників збройних формувань, які дійсно, зі зброєю в руках, воювали проти гітлерівських загарбників і гинули в цій боротьбі як герої, та піддати осуду тих, хто зі зброєю в руках боровся проти Червоної армії, як це було в битві під Бродами влітку 1944 р. дивізії СС “Галичина” із наступаючою Червоною армією.

У радянській історіографії міцно вкоренилася дещо суб'єктивістська тенденція стосовно проблем, пов'язаних із відкриттям другого фронту, наданням союзниками матеріальної допомоги СРСР. Ми повинні віддавати належне всім членам антигітлерівської коаліції. Зрозуміло, що без могутнього “першого фронту на сході” відкриття “другого фронту на заході” було б неможливим. Другий фронт до кінця війни так і залишався другим фронтом. Загальні втрати ворога на радянсько-німецькому фронті у 4 рази, а за кількістю вбитих і поранених у 6 разів перевищували ті, яких він зазнав на західноєвропейському і середземноморському театрах воєнних дій.

Перемога у роки Великої Вітчизняної війни стала одним з вирішальних етапів на шляху створення суверенної Української держави. Травень 1945 р. і серпень 1991 р. – день проголошення незалежності України – ці дві вікопомні події назавжди закарбувалися на скрижалях історії. Без жовтня 1944 р., без Перемоги у травні 1945 р. не постає б у наш час вільна, суверенна, незалежна Українська держава.

Священним покликанням повоєнних поколінь є збереження історичної пам'яті в нашому суспільстві, створення глибоко правдивого наукового і художнього літопи-

сів безсмертного подвигу народів нашої країни у Великій Вітчизняній війні. На часі є створення повноцінного, на основі широкого кола архівних джерел, наукового дослідження "Україна в роки Другої світової війни". Обов'язок дослідників – чесно і правдиво відтворити події та факти, показати все переплетіння трагедії і подвигу, смерті і безсмертя, а оцінки нащадки зроблять самі з висоти свого історичного досвіду.

Для створення повноцінного літопису Великої Вітчизняної війни важливим є збір спогадів учасників війни, до якого необхідно залучити школярів і студентів. Патріотичному вихованню молоді необхідно надати державний статус, для чого слід опрацювати національну програму патріотичного виховання молоді з урахуванням історичного досвіду, який забезпечив нашу Перемогу. Потрібно здійснити перегляд навчальних програм і посібників з історії України періоду Великої Вітчизняної війни у плані розкриття участі українського народу в боротьбі проти окупантів.

Зустрічі молоді з ветеранами, відновлення і створення музеїв бойової і трудової слави, цикли передач по радіо і на телебаченні, пошук прізвищ загиблих у боях за Батьківщину – це наш реальний внесок у виконання Закону України "Про увічнення Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр."

"Ніхто не забутий, ніщо не забуте" – такий всенародний заклик-клятва, що звучав одразу після закінчення війни, ось уже більш як піввіку живе і втілюється у наукових дослідженнях, художніх творах, у пам'ятниках і меморіалах. Понад 28 тис. братських і поодиноких могил, близько 50 тис. пам'ятників, споруджених вдячними нащадками – вічне свідцтво того, якою ціною була здобута Перемога. До того часу, коли не похований останній захисник Вітчизни, не відзначені всі пам'ятні місця ратних і трудових звершень народу – ми не можемо сказати, що все зробили для увічнення пам'яті полеглих, подвигу народу у роки Великої Вітчизняної війни.

Минають роки, але назавжди на скрижалях історії залишаться імена тих, хто у грізний час встав на захист рідної землі, хто у нелегкому двобою ціною власного життя відстояв споконвічне право людини на свободу і життя. У нинішній і майбутній час молоді покоління народу України покликане з патріотичним ентузіазмом вивчати і перейматися безсмертним подвигом своїх попередників.

Із кожним днем все менше залишається серед нас ветеранів Великої Вітчизняної війни. Посивілі і знесилені ранами минулих боїв, недостатньо забезпечені в нинішніх кризових умовах економіки, вони прагнуть передати сучасній молоді дух оптимізму, життєстійкий характер, знання й досвід, любов до нашої матері-України. Вічна Вам слава і низький Вам уклін, учасники і творці Перемоги – ветерани бойових і трудових звершень!

Подвиг і приклад ветеранів повинні пронизувати все наше життя, бути критерієм усіх наших рішень, вчинків і дій, основою патріотичного виховання підрастаючого покоління. Наш святий обов'язок – вчених і краєзнавців – перед світлою пам'яттю загиблих за волю рідної Вітчизни, полягає в тому, щоб зберегти через дослідження пам'ять про безсмертний подвиг нашого народу, Перемогу в роки Великої Вітчизняної війни і передати пам'ять про нього сучасним і майбутнім поколінням.

¹ Тронько П. Золотий сентябрь // Держава. – 2004. – 30 апреля – 6 мая.

² Муковський І.Т., Лисенко О.Є. Звитяга і жертвність. Українці на фронтах Другої світової війни. – К., 1997. – С.561.

³ Довженко О. Україна в огні. – К., 1990. – С. 253.

⁴ Коваль М.В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.). – К., 1999. – Т.12. – С.113–115.

⁵ Тронько П. Згадаймо всіх поіменно. З історії боротьби комсомольців і молоді України проти німецько-фашистських загарбників у роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. – К., 2001. – С.216.

The report of the academician of NANU, head of the regional problems of Ukrainian history department of the Institute of Ukrainian history of NANU, is about the heroism of people of Ukraine, its Armed Forces which have borne the main burden of war and played the key role in the fight against fascism.

Ю.К. Рудакова*

ОСНОВНІ АСПЕКТИ ЗЕМЕЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ УРЯДУ ПАВЛА I НА ТЕРИТОРІЇ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ

У статті розглядаються основні аспекти земельної політики імператора Павла I в губерніях Правобережної України. Основну увагу приділено питанню повернення маєтків полякам і нових земельних пожалувань росіянам.

Проблеми аграрної історії кінця XVIII – початку XIX ст. давно стали об'єктом наукових студій. Разом із тим існує певне коло ще не досліджених питань. Одним з них є земельна політика царського уряду на території Правобережної України за часів правління Павла I. Фактично цією темою займалися тільки В. Семевський та П. Жукович¹. Саме вони зробили спробу критичного огляду основних аспектів аграрної політики цього імператора на приєднаних до Російської імперії землях Речі Посполитої. Протягом останнього десятиліття дослідники знову почали звертатися до розгляду окремих питань теми. У своїх працях вони зокрема зосереджують увагу на регіональній історії, а також на деяких аспектах соціально-економічного розвитку регіону в ширшому хронологічному контексті². Проте і надалі залишається потреба більш детального й систематичного вивчення даної проблематики.

Внаслідок поділів Польщі 1793 та 1795 рр. територію Правобережної України було приєднано до Росії. Серед визначальних питань у політиці царської влади як щодо нових підданих, так і в цілому по імперії були питання, пов'язані зі становими правами й земельною власністю останніх.

Протягом свого нетривалого правління Павло I неодноразово висловлював незгоду з політикою своєї матері, імператриці Катерини II. Хоча його політика об'єктивно була спрямована на розвиток державних інституцій та підтримання у Росії стабільного порядку, тобто в цілому продовжувала курс попереднього правління. У сфері законодавства це втілювалося зокрема в прийнятті ряду височайших указів, що, з одного боку, були спрямовані на захист матеріального становища дворян³, а з другого, – частково обмежували права шляхетного стану, закріплені у Жалуваній грамоті 1785 р.⁴, а також тих, які декларували застосування санкцій щодо окремих осіб у разі невиконання ними певних наказів імператора. Зокрема формами покарання останніх були конфіскація або секвестр маєтностей⁵, хоча, за Жалуваною грамотою, дворянина можна було позбавити нерухомого майна лише в судовому порядку за тяжкі злочини. У такому разі спадкові маєтності не вилучалися в казну, а передавалися законним спадкоємцям⁶.

Однією з особливостей державної діяльності Павла I було передання шляхом пожалувань у приватне чи орендне володіння великої кількості заселених маєтків двірцевого й економічного** відомств у велико- і малоросійських губерніях, які Катерина II прагнула залишити недоторканими. Черпаючи переважно з цього джерела, імператор за 4 роки та 4 місяці свого правління, за даними В.Семевського, роздав близько 300 тис. душ чоловічої статі***, тимчасом, як його мати за 33 роки свого правління пожалувала в спадкове володіння відповідно близько 425 тис. їх⁷, тобто у відносних цифрах приблизно в 5,5 раза менше. Одночасно розміри маєтків, які жалував Павло I, були у середньому невеликими порівняно з катерининськими. Таким чином імператор винагородив більшу кількість осіб

* Рудакова Юлія Костянтинівна – аспірантка Національного університету "Києво-Могилянська академія".

** Економічними називалися секуляризовані у 1764 й 1786 рр. церковні маєтності.

*** У розглядуваний період у Російській імперії розміри маєтностей вимірювалися переважно кількістю душ чоловічої статі. На території Правобережної України ще довгий час залишалась актуальною проблема обмеження і визначення "земельних" розмірів приватних та державних маєтків.

порівняно з матір'ю. Здебільшого укази монарха про пожалування припадають на перші 5 місяців його правління. Ще сучасники останнього зазначали, що причиною такої політики масових роздач казенних селян було переконання імператора в тому, що доля поміщицьких краща, ніж доля перших, а також, вірогідно, страх Павла I перед можливими селянськими повстаннями на зразок Пугачовщини, попередити які напевно легше було поміщикам, ніж урядовим управителям державних маєтків⁸.

Крім пожалувань "у вічне і спадкове володіння" нових маєтностей, імператор призначав у такого ж типу володіння землі, які вже перебували у власності тих же осіб на інших умовах: в емфітевтичному* володінні (наприклад, староства**), в оренді пожиттєвій чи короткотерміновій тощо. Маєтки також віддавалися новим власникам у пожиттєву чи іншого терміну оренду зі сплатою казни відповідних сум чи без неї. Часом призначені у пожалування землі чи населені пункти перебували в пожиттєвому володінні інших осіб. У такому разі одержувачу, як правило, доводилося чекати закінчення терміну власності чи смерті попереднього господаря.

В губерніях Правобережної України маєтків двірцевого й економічного відомств не було (за винятком тієї невеликої території у Київському і Васильківському повітах Київської губернії, яка до 1793 р. була в складі Російської імперії та на котрій розташовувалися секуляризовані села монастирів, які й залишилися в казні). Взагалі державний земельний фонд після пожалувань Катерини II залишився дуже невеликий. Але з часом він поповнився за рахунок викупленого у казну величезного Поберезького маєтку князя Олександра Любомирського ("40 тисяч душ селян, не враховуючи чиншову шляхту, волохів і жидів", та більше мільйона десятин родючих земель із лісами"), який імператор почав по частинах роздаровувати з квітня 1798 р.***, а також деяких інших (значно менших за розмірами) маєтків і ряду староств, пожиттєві власники яких померли. Крім того, після роздач Катерини II тут залишалася в державному управлінні значна частина маєтностей, конфіскованих у 1795 р. в ієрархів католицької й уніатської церков, зокрема митрополита Феодосія Ростоцького.

Для населення Правобережної України зі смертю Катерини II та початком правління її сина настала нова доба. Павло I, який демонстративно засуджував факт знищення Речі Посполитої (хоча й підписав та ратифікував конвенцію трьох держав "про остаточний поділ Польщі"¹⁰), з перших днів царювання виявив прихильність до мешканців приєднаних від неї до Росії територій. Зокрема це втілювалося у пожалуванні полякам чинів і посад, починаючи з першого дня правління, звільненні засуджених учасників повстання 1794 р. (в середині листопада 1796 р. тих, хто відбував ув'язнення у Петербурзі, зокрема найголовніших "ворогів" та "злочинців" Тадеуша Костюшка й графа Ігнація Потоцького; всіх інших – указом від 29 того ж місяця¹¹, тобто лише на 23-й день від проголошення маніфесту про смерть імператриці Катерини II та вступ на престол нового монарха) і частково поверненні їхніх маєтностей або призначенні нових.

Із самого початку свого правління Павло I приділяв велику увагу дотриманню законності в нових імперських провінціях. Дізнавшись про те, що багато чиновників у Мінській, Волинській, Подільській та Брацлавській губерніях, тобто на підвладній генерал-губернатору Тимофію Тутолміну території, незаконно привласнили собі чужі маєтності й завдають кривди землевласникам, імператор уже 21 листопада 1796 р. наказав сенату провести розслідування та щотижнево допо-

* Тимчасове володіння, як правило, довготермінове.

** Один із видів державного володіння в Речі Посполитій.

*** Велика кількість населених пунктів Поберезького маєтку перебувала у заставній посесії, що становило додатковий клопіт для чиновників казенних палат та нових власників. Адже останні могли отримати свої нові маєтності лише після того, як "вони вибудуть із застав".

відати про його результати¹². Напевно, саме останні спричинили призначення нового генерал-губернатора цих територій, 1 грудня – генерал-лейтенанта Сергія Вязьмітінова, а з 4 грудня – генерал-лейтенанта Олександра Беклешова, хоч указ про звільнення Т.Тутолміна було видано лише 9 вересня 1798 р. Цей факт красномовно свідчить про ставлення Павла I до одного з найвищих сановників імперії часів Катерини II. В щоденнику одного з тогочасних католицьких ієрархів, єпископа Станіслава Сестренцевича від 8 вересня 1797 р. записано: “Імператор ненавидить усе, що він називає “Тутолмін”¹³. Одночасно з останнім було змінено інших вищих губернських чиновників країни. Пізніше князь Адам Чарторийський у своїх мемуарах зазначав, що страх, який нагнав Павло I на провінційних правителів, сприяв зменшенню їхніх зловживань і жителі польських земель пам’ятали період царювання імператора як час, коли вони зазнавали значно менше утисків від місцевих урядовців¹⁴.

За традицією, вступ на престол нового монарха Російської імперії супроводжувався присягою на вірне підданство, яку складали ті мешканці держави, кому це належало робити, тобто фактично всі її верстви, крім селян-кріпаків та іноземців, які не перебували на державній службі. Разом з усіма іншими присягнути на вірне підданство Павлу I отримали можливість як звільнені учасники повстання 1794 р., так і землевласники, що емігрували в 1793–1796 рр., постійно мешкали за кордонами імперії й не з’явилися на території останньої у встановлений термін, через що за правління Катерини II були позбавлені прав її підданих. Принесення присяги урівнювало всі ці та подібні категорії колишніх громадян Речі Посполитої в статусі з іншими російськими підданими, давало їм право сподіватися на повернення своїх маєтків або навіть отримання з ласки імператора нових, взагалі право володіти нерухомим майном на території країни. Звільнені учасники повстання, що не побажали присягнути новому монарху, а отже, втратили всі права підданих, мусили виїхати за межі імперії. Й справді, частині помилованих чи їхніх родичів Павло I повернув у перші ж місяці свого правління їхні маєтки, які в більшості випадків йому довелося відібрати у нових власників, або призначив відповідну компенсацію. “Ображеним” йому довелося компенсувати втрачене майно.

Частина підданих імператора тимчасово отримала особливий статус, закріплений конвенцією “про остаточний поділ Польщі”. У статті XI останньої зазначалося, що “три двора [тобто імператор всеросійський, король прусський та імператор римський. – Ю.Р.] ... условились не терпеть более впредь, чтобы кто-либо из подданных их почитался смешанным подданным”, тобто таким, що має нерухомості “во взаимных государствах; ... вследствие чего каждый из взаимных подданных ... будет обязан в пятилетний срок за себя, детей и наследников своих, равно как и питомцев, порученных ему законно в опеку, объявить, за которым государством желает он остаться в подданстве”¹⁵. Вибір можна було зробити лише один раз під загрозою конфіскації майна у разі зміни рішення. П’ятирічний строк давався спільним підданим для того, щоб вони продали чи проміняли “на условиях, сколько возможно лучших, их недвижимые имущества и другие поместные права, им принадлежащие, вне того государства, которое они себе изберут для жития, как подданные оного”. Цей припис поширювався на все майно, яке могло стати власністю даних осіб за спадковим, роздільним між подружжям чи будь-яким іншим правом. За умови невиконання цього положення “оние имущества и права самым делом подпадут конфискации в трех государствах”¹⁶. Гроші, отримані від продажу таких маєтків, при перевезенні через кордон митом не обкладалися. Стаття XIII конвенції визначала належність кожній із трьох держав “поместий и епархиальных прав” духовенства, які останнє має за межами тієї з них, в котрій проживає. Окремо зазначалося, що під цим поняттям зокрема маються на увазі

гроші, віддані йому під заставу чи на збереження, які вилучалися у казенне відомство відповідної держави.

Укази Павла I однакового змісту від 31 серпня і 4 вересня 1798 р., дані відповідно київському й малоросійському генерал-губернатору, генералу О.Беклепову та кам'янець-подільському воєнному губернатору, генералу, графу Івану Гудовичу, детально визначали порядок видачі паспортів спільним підданим на виїзд за кордон¹⁷. В указах було зазначено, що останні (з поверненням) можуть отримати тільки спільні піддані й лише для поїздки у пруські чи австрійські володіння на визначений термін. Перевищення його дати, виїзд з Австрії або Пруссії до інших держав тягнули за собою секвестр маєтку та втрату права на в'їзд на територію Російської імперії. Той же, хто виїхав би "у землі ворога чи його союзників", оголошувався зрадником, і його майно конфісковувалося. Ті особи, які не мали маєтків в австрійських або пруських володіннях, не могли отримати паспорти на виїзд із поверненням, а ті, що вже продали маєтності на території Росії, після виїзду за її межі вважалися іноземцями й могли в'їхати лише на загальних підставах для останніх, тобто з дозволу монарха. В указі від 22 квітня 1799 р. чиновникам нагадувалося, що видавати паспорти для виїзду за кордон спільним підданим, зокрема полякам, можна лише з дозволу імператора¹⁸.

Термін, встановлений для спільних підданих, перед його закінченням було продовжено іменним указом уже наступного монарха, за погодженням з двома іншими зацікавленими сторонами, на три роки. Незабаром поняття "спільні піддані" взагалі було скасовано і надано право таким особам вільно користуватися своєю власністю у будь-якій із трьох держав¹⁹.

Таким чином, частину російських підданих благородного походження з території колишньої Речі Посполитої протягом усього нетривалого правління Павла I було частково обмежено в правах. Проте у цілому поляки, як уже зазначалося, користувалися милостивим ставленням до них монарха з перших днів його правління. Імператор, крім іншого, був змушений приділяти увагу шляхетській бідноті приєднаних територій. Так, іменним указом від 7 березня 1797 р. було припинено переселення чиншової шляхти на територію колишньої Вознесенської губернії²⁰. 3 квітня 1797 р. надано можливість її бідним представникам вступати в армію унтер-офіцерами й навіть у гвардію, що могло дати їм засоби до гідного існування та можливість зробити військову кар'єру²¹. Переважно ж укази Павла I щодо поляків стосувалися маєткових прав тих чи інших осіб, в основному заможних, а також надання їм чинів і посад.

Одні з перших указів монарха щодо поляків від 20 й 21 листопада 1796 р., тобто ще до оприлюднення указу про загальну амністію, стосувалися конфіскованої власності осіб, яких за правління Катерини II називали серед найнепримиренніших та найнебезпечніших ворогів Російської імперії, – одного з керівників польських військ Ігнація Дзялинського й одного з авторів конституції 3 травня і натхненників повстання 1794 р. графа І.Потоцького. Власне, маєток першого (у різних частинах генерал-губернаторства, всього 1949 чоловічих душ²²), свого часу пожалуваний сестрам – графиням Олександрі Браницькій та Катерині Скаронській (за угодою між ними відійшов у володіння останньої), повертався дружині Дзялинського – Феліції на підставі того, що останній частково був її спадком і приданим, а частково його було свого часу придбано на її гроші²³. За законодавством, чоловік не мав жодних прав на такі маєтності дружини, а тому їх не могли конфіскувати. Натомість граф І.Потоцький, звільнений з ув'язнення на поруки всіх поляків, які мешкали в Петербурзі, отримав свої землі безпосередньо. У даному разі імператор вирішив нічого не відбирати у нових власників. Якщо з маєтностей графа щось було пожалувано, в такому разі треба було лише призначити відповідну компенсацію²⁴. Павло I ще до повернення маєтностей пожалував

І.Потоцькому тисячу душ у великоросійських губерніях²⁵ з метою прив'язати його за допомогою цієї власності до імперії. Не менш цікавим є й те, що такий самий подарунок отримав і звільнений тоді ж, у листопаді 1796 р., Тадеуш Костюшко²⁶, але останній, як відомо, відмовився стати російським поміщиком.

19 листопада Павло I наказав повернути своєму камергеру графу Августу Ільїнському, відомому своєю лояльністю до імперії, місто Житомир, в якому тимчасово розташовувалося Волинське губернське правління. Щоправда, через місяць, 14 грудня, на прохання самого графа, Житомир було наказано залишити у казні, а його вже колишній власник почав отримувати грошову компенсацію²⁷, процес виплати якої розтягнувся та завершився вже на початку правління наступного імператора.

27 листопада Павло I на прохання колишнього повстанця-емігранта полковника Станіслава Загурського повернув йому 587 душ на Вінниччині²⁸, які Катерина II свого часу подарувала французькому емігранту, графу Валентину Естергазі. Так само на прохання Юзефа Богюца, засудженого, як учасника повстання, його маєток (м. Ушомир із навколишніми селами на Житомирщині, 443 душі), пожалований 18 серпня 1795 р. генерал-майору Федору Боровському в пожиттєву оренду, "з настанням цього терміну", тобто після смерті останнього, перейшов, згідно з указом від 18 серпня 1797 р., "у вічне і спадкове володіння дочки прохача"²⁹. "З милосердя свого" імператор 7 березня 1797 р. повернув маєток (274 душі в Подільській губернії) й Флоріану Чарнецькому, відібравши його у Петра Обрескова³⁰.

Найбільші ж землі було повернено наприкінці 1796 р., 19 грудня: ключ Василівський (2064 душі) графу Рафаїлу Тарнавському (ще за життя Катерини II графиня О.Браницька, якій останній дістався за розділом із сестрою, клопотала про повернення цього маєтку його колишнім власникам³¹) і ту частину маєтку, братам Михайлу й Тадеушу Чацьким (близько 8,5 тис. душ у трьох ключах*), яку свого часу Катерина II пожалувала у володіння шістьом поміщикам³², а тому не повернула в січні 1796 р.

Отже, імператор Павло I продовжив політику своєї матері щодо повернення нерухомого майна його попереднім власникам, хоч і керувався при цьому дещо іншими мотивами. Якщо Катерина II для міцнішого приєднання нових територій та наведення ладу прагнула позбутися на них якомога більшої кількості "неблагонадійних елементів" і повертала маєтки в основному тим, хто не був звинувачений в участі у повстанні й заявив свою лояльність до імперії, то її син любив іноді показати себе милосердним та виявляв прихильність до поляків, особливо в перші місяці свого правління. І все ж не всі вони отримали назад свої землі. Всього у губерніях Правобережної України шесті польським родинам було повернено близько 14 тис. душ селян чоловічої статі, не враховуючи маєток графа І.Потоцького, розміри якого не зазначено в указах.

Майже всі росіяни – колишні власники цих земель – відразу отримали відповідні компенсації, головним чином у великоросійських чи литовських губерніях. Фактично лише генерал-поручику Т.Тутолміну, з приводу зловживань якого під час його генерал-губернаторства, за скаргами населення, в 1797 р. велося слідство, було призначено компенсацію пізніше. А також немає даних про призначення її за повернені маєтності Т.Чацького генерал-поручику графу Івану Ферзену.

Крім повернення своїх старих земель, поляки також отримували від імператора нові. Про два таких випадки згадано вище. Характерно, що Павло I жалував останнім нові маєтки на "іхній" же території. Причина цього, як правило, в указах зазначалася. В основному це було винагородження за старанну службу у цілому чи виконання певного завдання, відданість імператору чи державі. Щодо поляків такі формулювання в більшості випадків виглядають досить дивно. Найча-

* Кілька сіл, пов'язаних між собою в адміністративно-економічному відношенні.

стіше вони свідчать про давні зв'язки тих чи інших колишніх польських урядовців з російським двором. Як зазначав В. Семевський, про призначення пожалування нерідко просили особи, що "не мали на те жодного права", як, наприклад, полковник Стрільбицький, котрий у 1798 р. клопотався про пожалування йому староства. Йому було відмовлено з тієї причини, що "такі милості робляться за службу государю й вітчизні"³³.

Найпершим серед поляків пожалування маєтку монарх удостоїв одного зі своїх улюбленців, камергера графа А.Ільїнського, подарувавши йому 19 листопада 1796 р. "на заміну збитків, яких він зазнав у зв'язку зі змінами, що сталися з Польщею; надто ж на відзначення його завзяття та відданості" "у вічне й спадкове володіння" 2252 душ в старостві Уланівському у Брацлавській губернії³⁴. Щоправда, графу треба було домовитися з тогочасними емфітевтичними власниками цього староства і доповісти імператору про умови домовленості, після чого мала бути виписана жалувана грамота на нове володіння. Подібні ситуації, як уже зазначалося, траплялися. Маючи обмежений земельний фонд, Павло І часом жалував маєтності, що перебували в орендному чи пожиттєвому володінні, строку закінчення котрого новим власникам, як правило, треба було чекати, щоб вступити в свої права.

Указ про наступне пожалування земель полякам на території правобережних українських губерній було підписано через кілька днів, 27 листопада. Монарх подарував Карлу Глембоцькому "у нагородження ревності та відданості імперії" старостинське в минулому село Біле (516 душ) у Подільській губернії³⁵. За указом від 21 червня 1797 р., отримав можливість заокруглити свої володіння ще один представник польської знаті, граф Міхал Мнішек, якому було подаровано "королівські" села Колосова й Спиколоси (91 душа) в Кременецькому повіті Волинської губернії, як "дотичні до його родової вотчини Вишневець"³⁶.

Кільком особам було призначено пожалування зі складу викупленого у казну Поберезького маєтку князя О.Любомирського. Так, указами від 11 квітня 1798 р. та 26 травня 1799 р. колишній секретар короля Станіслава Августа, статський радник Фріз отримав у спадкове володіння з його складу 311 душ³⁷. 19 липня 1798 р. 1500 душ з того ж маєтку отримав брат колишнього його власника, генерал-лейтенант, командор Мальтійського ордена князь Любомирський "на відшкодування збитків", яких він зазнав 1781 р. при розмежуванні територій Речі Посполитої й Новоросійської губернії, "коли відійшли від нього села з лісами"³⁸. 11 січня 1800 р. було підписано указ про пожалування "у вічне володіння" 1000 душ із Поберезького маєтку кам'янецькому єпископу графу Міхалу Сераковському "за вірну службу, завзяття і ревність"³⁹. Є також дані, що один із відомих соратників генерала Т.Костюшка, керівник польського загону, що готувався ввійти на територію Російської імперії з Молдавії вже за правління Павла І, Акім Дениско отримав від імператора пожалування в Балтському повіті Подільської губернії (200 душ у селах Гетьманівка, Стружинка, Неділкова та Глубочок)⁴⁰, але серед виданих іменних указів монарха він не згадується.

Крім роздавання нової власності, було також кілька випадків, коли імператор змінював статус уже наявних маєтностей поляків. Так, 30 грудня 1796 р. Павло І надав князю Станіславу Понятовському – племіннику короля Станіслава Августа – у спадкову власність староства Канівське і Богуславське (в однойменних повітах Київської губернії), що були у його ж пожиттєвому володінні, звільнивши їх від сплати кварти* в обмін на відмову від староства Бобруйського в Мінській губернії, яке теж було у пожиттєвій власності останнього, а потім відійшло в казну (згодом його було пожалувано у володіння п'ятьом чиновникам), а також від домагання купівлі прав на староство Кагарлицьке, яке імператриця Катерина II свого часу пожалувала у власність статському раднику Дмитру Троцинському⁴¹.

* Податок, який платили тимчасові власники староств на користь держави.

Ці два українських староства – Канівське та Богуславське, за господарювання князя зразково організовані й дуже прибуткові, після кількох років чиновницького управління були в повному спустошенні. Згодом із цієї причини власник навіть вирішив їх продати. Була ще одна причина продажу цих та інших українських маєтностей. Особисто знайомий із монархом і свідомий того, які порядки панують в імперії, князь С.Понятовський, котрий уже протягом кількох років постійно жив в Італії й не мав можливості особисто навести лад у господарстві маєтків, вирішив позбутися всієї нерухомості в межах Росії. Як він пізніше згадував, під час продажу останніх “сталася обставина, що характеризувала Павла І”. Князь уже майже досяг домовленості зі своєю сусідкою – графинєю О.Браницькою про продаж їй Корсунського маєтку, проте довелося його продавати у казну. Адже імператор, імовірно, дізнавшись про “красу тамтешнього палацу і цілої околиці”, забавив подарувати його своїй тодішній фаворитці Катерині Лопухиній⁴².

Із тією ж метою позбутися всієї “російської” нерухомості князь Станіслав уклав угоду з іншим представником свого роду, кузеном, полковником, князем Юзефом Понятовським про обмін маєтку Шендерівка (в Богуславському повіті Київської губернії) на одне з володінь останнього у межах його прусської або австрійської власності. Оскільки Шендерівський маєток був володінням ленним, тобто належав монарху й перебував в умовній власності роду до припинення його прямої чоловічої лінії, згоду на такий обмін треба було обов’язково отримати в імператора. Павло І дозволив цей обмін (що було зафіксовано іменним указом від 17 квітня 1799 р.⁴³), незважаючи на те, що князь Ю.Понятовський був у 1794 р. одним з керівників повстанських військ і його почуття до трьох країн-завойовниць були широко відомі.

Нарешті, указом від 30 квітня 1799 р. вдові княгині Яблоновській було дозволено залишити на рік від дня смерті її чоловіка князя Антонія староство Чигиринське, яке останній отримав у позиттєве володіння за привілеєм короля Августа III ще в 1757 р.⁴⁴

Таким чином, милостиве ставлення імператора до поляків проявлялося протягом усього нетривалого періоду його правління не лише у прагненні відновити чи покращити майновий стан їх родин, а й у бажанні відзначити певні заслуги деяких осіб, у минулому підданих іншого монарха, в такий же спосіб, як у Російській імперії було прийнято винагороджувати заслуги представників знаті наданням земельної власності, причому в основному на територіях, “приєднаних від Польщі”, тобто там, де вони у більшості випадків мали вплив у суспільстві. Якщо, як уже зазначалося, семи особам (чи родинам) у правобережних українських губерніях було повернено їхні маєтності, то стільки ж осіб (щодо яких це більш-менш точно відомо) отримали там же у повну власність нові (близько 6 тис. душ). Але загалом за час правління Павла І “польський” маєтковий фонд на території Правобережної України зменшився приблизно на 19 тис. душ чоловічої статі.

Одночасно загальний розмір “російської” нерухомої власності на цих територіях за правління Павла І збільшився в основному шляхом нових пожалувань. Фактично лише трьом особам відібрані маєтки, повернені полякам, було компенсовано на території Правобережної України. Це граф Валентин Естергазі, який уже 12 січня 1797 р. отримав загалом 616 душ (більше, ніж втратив) у Волинській губернії з маєтків, конфіскованих в уніатського митрополита Ф.Ростоцького та інших церковних ієрархів⁴⁵. Це генерал Т.Тутолмін, щодо якого після довгого розслідування його адміністративної діяльності у 1793–1796 рр. монарх, врешті, змінив гнів на милість і призначив йому в спадкове володіння Торчинський ключ (крім містечка Торчин) у Луцькому повіті Волинської губернії (416 душ) та 3031 душу з Поберезького маєтку – загалом 3447 душ⁴⁶ – навіть більше, ніж свого часу виділила йому Катерина II. Нарешті, це княгиня Парасковія Гага-

ріна, яка після повернення маєностей братам Чацьким отримала компенсацію з фонду колишніх королівщин у литовських губерніях, яку указом від 12 квітня 1799 р. їй було замінено на 500 душ із Поберезького маєтку⁴⁷. Решту компенсацій було призначено за межами Правобережної України, переважно на території колишнього Великого князівства Литовського.

Натомість осіб, яким на території правобережних українських губерній пожалувано нові маєності, було 27. Цікаво, що серед нових власників немає прізвищ найвищих сановників катерининських часів, які у 1795–1796 рр. отримали від імператриці пожалування на відповідній території. Повторюється лише одне прізвище – полковника Андрія Ставицького⁴⁸, але розміри маєтків, які він отримував (від Катерини II 206 душ і від Павла I 302 душ), порівняно невеликі, й до того ж “подарунок” імператриці він свого часу швидко продав⁴⁹.

Більшість маєностей, які монарх пожалував на території Правобережної України, мала невеликі розміри, в межах півтисячі душ. Перевищували тисячу їх лише дев'ять з останніх. Розмір найбільшого з них сягав 5397 душ. Це було колишнє Корсунське староство, котре свого часу, як уже зазначалося, його власник князь С.Понятовський мусив продати у казну, а не в приватні руки, бо імператор побажав подарувати його Лопухіним, що було здійснено 16 січня 1799 р.⁵⁰ Ще одне велике пожалування з фонду старостинських маєтків було зроблено барону Огєру: 25 листопада 1799 р. йому надано у пожиттєве володіння без сплати до казни кварти та інших податків, а 22 вересня 1800 р. перепризначено в спадкову власність староство Таращанське у П'ятигорському повіті Київської губернії, “в якому після пожалування з нього, за указом від 3 липня того ж року, київському цивільному губернатору Мілашевичу 203 душ нараховувалося селян чоловічої статі 1551 душа”⁵¹.

Решту великих пожалувань було призначено зі складу Поберезького маєтку. Найпершим з них було володіння в 3 тис. душ, надане генералу графу І.Гудовичу указом від 8 квітня 1798 р. Згодом, а саме 6 жовтня того ж року, вийшов другий указ, у якому вже було безпосередньо вказано населені пункти, призначені в це пожалування: містечко Чечельник, “яке називається тепер Ольгополем”, та села однойменного ключа, частину з яких ще треба було викупити із заставної посесії за рахунок зібраних з них же прибутків, які зберігалися у Подільській і Новоросійській казенних палатах⁵².

Наступним та ще більшим за розміром зі складу Поберезького маєтку було пожалування в 4 тис. душ, надане генерал-фельдмаршалу графу Івану Салтикову-2-му указом від 25 липня 1798 р. При визначенні складу володіння, до якого ввійшли містечко Саврань і села Савранського, Чечельницького й Піщанського ключів у Подільській губернії, в ньому нараховувалося 4026 душ⁵³. Частину сіл треба було викупити із заставної посесії. Найбільше ж пожалування зі складу Поберезького маєтку – 4464 душ – було зроблено указами від 12 жовтня та 17 грудня 1800 р. графу Ягужинському в обмін на його маєності у Московській губернії⁵⁴.

Загалом із Поберезького маєтку росіянам було роздано 20 905 душ*, а якщо врахувати володіння, призначені в компенсацію останнім і подаровані полякам, то загальна сума пожалувань з цього джерела сягне 27 447 душ, тобто двох третин усієї кількості підданих цієї колись єдиної власності одного з князів Любомирських. Одночасно ці 20 905 душ становлять більше двох третин від усієї кількості підданих, призначених у нові пожалування росіянам (усього приблизно 30 184 душ). Решта маєтків – в основному колишні старостинські. Всього ж отримали нових власників на території трьох губерній Правобережної України

* Тут і далі підрахунки автора.

близько 41 тис. душ (не враховуючи староств, перепризначених їм у спадкове володіння), із них близько двох третин – з колишнього Побережського маєтку. Загальна кількість підданого населення Правобережжя, яке й раніше, до конфіскації чи продажу у казну, було в приватній власності та котре Павло I за час свого правління призначив у нові пожалування чи компенсації, сягає 28 тис. Одночасно з фонду колишніх староств приватновласницькими стали близько 11,4 тис. підданих чоловічої статі. Решта пожалуваних селян – колишня власність духовних осіб і церковних інституцій. Таким чином, змінився статус (на приватновласницький) близько 12,5 тис. кріпаків чоловічої статі, але ця кількість компенсується тим, що державними стали ті, що не пішли у роздачу зі складу Побережського маєтку. Тобто за час правління імператора на території трьох губерній Правобережної України кількісне співвідношення між різними категоріями кріпаків практично не змінилося.

Отже, політика Павла I в “приєднаних від Польщі губерніях” була такою ж неоднозначною, як і його законодавчо-адміністративна діяльність у цілому в імперії. Він намагався звільнитися від тягаря спадщини Катерини II, що особливо проявлялося в дрібницях, поєднувалося з продовженням об’єктивного процесу розвитку законодавства й державних інституцій Російської імперії. Однією з важливих рис внутрішньої політики Павла I було те, що він не загострював увагу на питанні етнічної приналежності своїх підданих і зважав не на загальні заслуги представників вищої верстви, а на їхню особисту відданість монарху та якість виконання його конкретних наказів. Заслуги підданих імператор винагороджував різного роду подарунками, зокрема земельними пожалуваннями, причому полякам нові маєтності призначалися в основному на теренах, що раніше входили до складу їхньої знищеної держави. У правобережних українських губерніях за час правління Павла I “російський” земельний фонд зріс, але й надалі його невеликі розміри не можна порівнювати із загальною величиною “польського” на цій території.

¹ Семевский В.И. Пожалование населенных имений при императоре Павле // Русская мысль. – М., 1882. – Кн. XII. – С. 153-192; Жукович П. Западная Россия в царствование императора Павла // Журнал Министерства народного просвещения (далі – ЖМНП). – 1916. – Ч. LXIII, июнь. – С. 183-226; Ч. LXIV, август. – С. 207-263; Ч. LXV, октябрь. – С. 186-275.

² Борисевич С.О. Поземельні відносини в Подільській губернії протягом 1793–1861. – Дис... канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 1992; Його ж. Поміщицьке землеволодіння і землекористування на Поділлі (1793–1830) // Український історичний журнал. – 1992. – №. 3. – С. 84-91; Горенко Л.М. Еволюція поміщицьких господарств Правобережної України кінця XVIII – початку XIX ст. (на матеріалах Кам’янського маєтку Давидових). – Дис... канд. іст. наук. – Черкаси, 1997; Гордуновський О.М. Поміщицькі господарства Правобережної України в умовах розвитку товарно-грошових відносин у першій половині XIX ст. – Дис... канд. іст. наук. – Черкаси, 2000.

³ Полное Собрание Законов Российской империи. Собрание 1 (Далі – ПСЗ-1). – СПб., 1830. – № 18274, 18291, 18429, 18828, 19330, 19692, 19761 та ін.

⁴ Там само. – № 17608, 17636, 17916, 18245, 18278, 18628, 19136, 19154, 19356, 19376, 19402, 19672, 19769, 19810, 19856.

⁵ Див., напр.: там само. – № 18553, 19756; Опись документов и дел, хранящихся в Сенатском Архиве. – Отд. III. – Т. 1. – 1797. – СПб., 1910. – С. 47-48; Т. 3. – 1797-1800. – СПб., 1917. – С. 182, 186.

⁶ ПСЗ- 1. – № 16187. – Ст. 11, 23.

⁷ Семевский В.И. Пожалование населенных имений в царствование Екатерины II (Очерк из истории частной земельной собственности в России) // Журнал для всех. – 1906. – № 5. – С. 300.

⁸ Семевский В.И. Пожалование населенных имений при императоре Павле. – С. 158-159; Григорович Н. Канцлер князь Александр Андреевич Безбородко в связи с событиями его времени. 1788-1799 // Сборник Императорского Русского Исторического Общества (далі – Сборник РИО). – СПб., 1881. – Т. XXIX. – С. 372.

⁹ Григорович Н. Указ. соч. – С. 305. За відомостями повернених маєтків 1796 р., князю О.Любомирському було повернено 41 134 душі; Семевский В.И. Пожалование населенных имений в царствование Екатерины II. – 1906. – № 4. – С. 235; Жукович П. Сословный состав населения Западной Рос-

сии в царствование Екатерины II // ЖМНП. – 1915. – № 5. – С. 138.

¹⁰ Відповідно 15/26 січня і 8 березня 1797 р. – ПСЗ-1. – № 17736.

¹¹ Там само. – № 17585.

¹² Жукович П. Западная Россия в царствование императора Павла. – Ч. LXIV. – Август. – С. 212.

¹³ Там само. – Ч. LXIII, Июнь. – С. 198.

¹⁴ Чарторижский А. Мемуары князя Адама Чарторижского и его переписка с императором Александром I. – М., 1912. – Т. I. – С. 120.

¹⁵ ПСЗ-1. – № 17736. – Ст. XI.

¹⁶ Там само. – Ст. XII.

¹⁷ Там само. – № 18652.

¹⁸ Там само. – № 18945.

¹⁹ Там само. – № 20063, 20093.

²⁰ Там само. – № 17872.

²¹ Там само. – № 17903.

²² Материалы для истории Подольской губернии (1792–1796 гг.). – Вып. 1. – Каменец-Подольск, 1885. – С. 213–214.

²³ Сенатский архив. – Т. 1: Именные указы императора Павла I. – СПб., 1888. – С. 13.

²⁴ Там само. – С. 14.

²⁵ Там само. – С. 9.

²⁶ Там само.

²⁷ Там само. – С. 11, 35.

²⁸ Там само. – С. 16.

²⁹ Там само. – С. 270.

³⁰ Там само. – С. 133.

³¹ Бумаги князя Н.В.Репнина. 1794–1795 // Сборник РИО. – СПб., 1875. – Т. XVI. – С. 348.

³² Там само. – С. 548. Маєтності братів Чацьких було пожалувано генерал-фельдмаршалу графу Петру Румянцеву-Задунайському (1399 душ), генерал-поручику графу Івану Ферзену (2367 душ, обом – указом від 1 січня 1795 р.), генерал-поручику Т.Тутолміну (3000 душ, указом від 18 серпня 1795 р.), а також генерал-майору Петру фон Сухтелену (730 душ), вдові княгині П.Гагариній із дітьми (500 душ) і Миколі Пізани (500 душ) (трьома останніми – указами від 3 вересня 1795 р.). – Материалы для истории Подольской губернии (1792–1796 гг.). – С. 215–217; Жукович П. Сословный состав населения Западной России в царствование Екатерины II. – С. 140; ІДІА України в м. Києві. – Ф. 212. – Оп. 1. – Од. зб. 1а. – Арк. 79–81 зв.

³³ Семевский В.И. Пожалование населенных имений при императоре Павле. – С. 186.

³⁴ Сенатский архив. – С. 11.

³⁵ Там само. – С. 17.

³⁶ Там само. – С. 249.

³⁷ Там само. – С. 385, 529.

³⁸ Там само. – С. 420.

³⁹ Там само. – С. 583.

⁴⁰ Опись документов и дел, хранящихся в Сенатском Архиве. – Отд. III. – Т. 1. – С. 239; Материалы для истории Подольской губернии (1792–1796 гг.). – С. 230; Жукович П. Западная Россия в царствование императора Павла. – Ч. LXIV. – Август. – С. 208.

⁴¹ Сенатский архив. – С. 59.

⁴² Poniatowski S. Pamiętniki synowca Stanisława Augusta. – Warszawa, 1979. – S. 103.

⁴³ Сенатский архив. – С. 519.

⁴⁴ Там само. – С. 523.

⁴⁵ Жукович П. Западная Россия в царствование императора Павла. – Ч. LXIV. – Август. – С. 216.

⁴⁶ Сенатский архив. – С. 348, 428.

⁴⁷ Там само. – С. 513.

⁴⁸ Там само. – С. 16; ІДІА України в м. Києві. – Ф. 210. – Оп. 1. – Од. зб. 10. – Арк. 2-2 зв.

⁴⁹ Материалы для истории Подольской губернии (1792–1796 гг.). – С. 223.

⁵⁰ Сенатский архив. – С. 486.

⁵¹ Там само. – С. 564–565, 655.

⁵² Там само. – С. 383, 446.

⁵³ Там само. – С. 422, 491.

⁵⁴ Там само. – С. 659, 683.

The social-demographic, medicosanitary and psychological consequences of German-Soviet war of 1941–1945 for the under age citizens of Ukraine are being analyzed in the article (on the materials of 10 regions of Naddniprians'ka and Eastern Ukraine).

В.В.Ткаченко*

**КОМУНІТАРНІ ІДЕЇ В УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ
ОСТАННЬОЇ ЧВЕРТІ XIX – ПОЧАТКУ XX ст.**

У статті аналізуються основні ідеї комунітарного руху зазначеного періоду, його місце і роль серед інших суспільних течій, які проявили себе найяскравіше та справили безпосередній вплив на хід історії.

Реформи 60–70-х рр. XIX ст. загострили соціально-політичні відносини в країні у перші пореформені десятиріччя, що призвело до зростання популярності революційних ідей та посилення охоронництва, а також сприяло формуванню суспільної апатії у 80-х роках. Про своє невдоволення реформами представники різних кіл громадськості заявляли в найрізноманітніших формах.

Виразне ідеологічне відбиття в інтелектуальній і політичній сферах життя українського суспільства останньої чверті XIX ст. знайшло декілька типів реакції на це невдоволення. Особливим радикалізмом відрізнялися ті програми суспільного перевлаштування, об'єктом критики яких стала не тільки конкретна практика реформ, але й узагалі ефективність реформаторства як методу розв'язання суспільних проблем. Однак звична для всіх тріада “реформи, революція і збереження традиційних основ” не вичерпує всього багатства суспільних ідеалів пореформеного періоду: приблизно з кінця 60-х рр. у країні дедалі популярнішими стають комунітарні ідеї, а із середини 70-х рр. можна говорити про появу українського комунітарного руху.

Комунітарний рух – це неревольюційна течія, прихильників якої об'єднує мета вдосконалення суспільства шляхом внутрішнього духовного переродження кожного окремого учасника в умовах невеликої громади, найчастіше створеної десь у глибинці та спертої на сільськогосподарську працю¹. Особливо важливу роль він відігравав, починаючи із XIX ст. в історії США, де ідеали комунітаризму є важливою характеристикою національної самосвідомості. Значного поширення цей рух набув і в країнах Західної Європи². На терені Російської імперії перші комунітарні проекти спільного життя й праці, що мали за мету вказати шлях до реорганізації всього суспільства, були задумані ще у 40–50-х рр. XIX ст. Із кінця 60-х-70-х рр. мрії про самовдосконалення в громаді однодумців дедалі частіше почали втілюватись у практичній діяльності, а прагнення до організації “експериментальних” громад набуло масового характеру.

Вітчизняний комунітарний рух зародився в останній чверті XIX ст. як рух народницький. Не призначені за народженням, вихованням та освітою до сільськогосподарської праці українські комунітарії відмовлялися від свого привілейованого становища й “уторованих” життєвих шляхів, залишали навчальні заклади і виїжджали до села, щоб заснувати “інтелігентні” землеробські громади (колонії) – як їх тоді називали. Мета перед такими колоніями ставилася не економічна (як у кооперативному русі) і тим більше не пропагандистська (як у сільських поселеннях землевольців та чорнопередільців): головним прагненням комунітаріїв було “жити працюю своїх рук” і духовно вдосконалюватися в колі друзів із тим, щоб люди наслідували їх приклад, і світ став кращим без усілякого насильства.

Всупереч усталеній думці, комунітарний ідеал учасників “інтелігентних” громад мав саме суспільний характер: він був покликаний розв'язати існуючі суспільні суперечності, але не шляхом реформ установ та інститутів, як це пропону-

* Ткаченко Володимир Володимирович – канд. іст. наук, докторант кафедри всесвітньої історії Чернігівського державного педагогічного університету ім. Т.Г.Шевченка, професор кафедри гуманітарних наук Чернігівського інституту МАУП.

вали ліберали, не здійснюючи революції, чого прагнули радикали, й не за рахунок збереження традиційних основ суспільства, чому віддавали перевагу прихильники охоронництва. Усі ці ідеали комунітарії вважали недійшовими тому, що вони були спрямовані на суто “зовнішні” зміни в установах і не зачіпали, як їм здавалося, головного – людської свідомості, громадської моралі, загального духу й характеру людей, які потребують вдосконалення, а без цього ніякі реформи та революції не матимуть успіху.

Осмислення історичних умов поширення комунітарних ідей в Україні останньої чверті XIX ст. обов’язково вимагає звернути увагу на суспільно-психологічні аспекти цього процесу. Крім суспільного ідеалу, комунітаризм може розглядатись як головний психологічний мотив, що визначав “мету й прагнення, які несвідомо, але систематично артикулювалися в усіх свідомих та напівсвідомих інтерпретаціях світу”³, характерних для певної соціальної групи.

У період інтенсивної модернізації духовний клімат поставив людину перед дилемою, яку вперше теоретично осмислив німецький соціолог Ф.Тенніс. Саме він вказав на те, що з переходом до сучасного типу суспільства становище людини в ньому й характер її зв’язків з іншими людьми кардинально змінюються, дедалі більше перетворюючись з емоційно безпосередніх, особових у раціонально договірні, анонімні стосунки. Перший тип зв’язків між людьми він назвав “гемайншафтом” (“громадою”, “спільністю”), а другий – “гезельшафтом” (“суспільством”)⁴.

Образ комунітарної громади прямо пов’язаний із поняттям “гемайншафт”, що вказує на прагнення окремих людей і певних соціальних груп до первинних неформальних відносин у малій спільності, до безпосереднього спілкування “обличчям до обличчя”. Комунітаризм асоціюється передовсім із невеликими гуртожитками й гуртками, що створюють особливу духовну якість відносин. Навіть, якщо громадівці мріяли про те, що їх суспільний ідеал реалізується в масштабах всієї країни або світу, вони уявляли майбутній суспільний устрій не у вигляді однієї величезної громади, а у вигляді конгломерату малих спільностей, що об’єднують людей за духовною близькістю. У психологічному значенні, як один із мотивів, комунітаризм простежується з початку XIX ст. у діяльності вітчизняних інтелектуалів найрізноманітніших суспільних переконань (так, безперечно наявність комунітарного мотиву в молодіжних гуртках 20-х–40-х рр., у міських гуртожитках-комунах 60-х–70-х рр.), але тільки учасники комунітарного руху останньої чверті XIX ст., “частково усвідомивши свої несвідомі прагнення, зробили з нього свідомий суспільний ідеал”⁵.

Вважається, що самі форми втілення комунітарного руху – комуні, громади, колонії – означають, що на їх учасників вплинули ті або інші колективістські доктрини, що людьми рухало утопічно-наївне прагнення “перевірити” на практиці теорії, які сподобалися. Згідно з цією настановою, вітчизняний комунітарний рух називали “спробами практичної апробації соціалістичних ідей”⁶ та розглядали його в плані “як би завершального етапу в розвитку громадських ідеалів української інтелігенції, численних народницьких спроб створити громадські форми життя як “зразок” нового соціального устрою”⁷.

Цікаво, що ніхто з учасників українських громад не називав себе комунітарієм, а свою ідеологію – комунітарною. Цей рух взагалі не зумів виробити єдиної ідеології. Не потурбувалися вітчизняні комунітарії останньої чверті XIX ст. і про те, щоб визначити своє ставлення до “експериментальних” громад, створених за кордоном. В одній колонії могли уживатися люди, які сповідували різні релігії й симпатизували різним філософським поглядам і політичним теоріям (навіть суто “толстовських” громад в останній чверті XIX ст. не існувало). Більше того, майже всі учасники громад за свою “комунітарну” біографію неодноразово змінювали свої погляди і навіть віру, і це вважалося не тільки прийнятним, а й природним.

Єдина ідеологія була відсутня, як не було й одного певного завдання, які б ставилися перед громадою. Однак при всьому різноманітті ідей, що породив феномен “інтелігентних” об’єднань, у них простежується загальне центральне ядро: визнання необхідності внутрішнього етичного вдосконалення, зрозумілого як основний механізм поліпшення суспільства; сприйняття сільськогосподарських громад як середовища особливо сприятливого для розвитку вищих індивідуальних і соціальних якостей особистості; відхід від світу до невеликого гуртка однодумців, зайнятих пошуками відповідей на найважливіші питання особистого й суспільного буття; фізична праця та спілкування з природою – необхідні умови морального очищення; поширення власних переконань шляхом демонстрації прикладу особистого способу життя на противагу прямій пропаганді своїх ідей; перевага християнства (з 90-х рр.) як найбільш адекватна мова вираження комунітарного ідеалу.

Що ж змушувало молодих людей різко змінювати спосіб життя, залишати рідну домівку, навчання, збиратися в громади, займатися важкою фізичною працею, божеволіти (бувало, що й у прямому розумінні слова) від релігійних питань, поневірятися по країні й шукати товариства сектантів або селян?

Зробивши спробу відповісти на це питання, дослідник обов’язково повинен звернути увагу на те, що для більшості учасників руху захоплення комунітаризмом мало віковий характер: належачи за народженням і вихованням до освіченої меншості, а нерідко й до привілейованого стану, в юному віці (найчастіше – під час навчання в університеті або відразу після його закінчення, у старших класах гімназії чи іншого середнього навчального закладу) вони різко поривали із звичним способом життя, властивим людям їхнього середовища, й починали шукати однодумців для організації спільного проживання “на землі”. Створивши громаду, та недовго поживши у ній, молоді люди переходили в іншу або ж ішли мандрувати, увесь цей час перебуваючи у стані найінтенсивнішого релігійного пошуку. Здобувши певний досвід спільного життя та поневір’янь по російських, українських (бувало, й американських) просторах, змінивши кілька разів віросповідання, подорослішавши, а іноді й одружившись, майже всі комунітарії поверталися до звичного їм способу життя.

Сучасники не тільки знали про існування цього руху, вони уважно стежили за ним: чимало зацікавлених відвідували колонії; погляди й досвід спільного життя “інтелігентних” громадівців обговорювалися в пресі та публіцистиці, їх діяльність непокоїла представників влади і хвилювала письменників. Причому увага суспільства була настільки інтенсивною, що сучасному історику не слід жалітися на недостатність або одноманітність джерел.

Діяльність комунітаріїв і їх життя загалом здавалися сучасникам цілком безглуздими, оскільки найчастіше вони поверталися не тільки до рідної домівки (або заводили власну сім’ю), але й до православ’я – релігії свого дитинства. Так трапилося з О.К.Маликовим, В.Ф.Орловим, М.О.Новоселовим, О.В.Альохінім, Д.О.Хілковим та багатьма іншими. “Професійний” плакальщик за померлими знаменитостями О.І.Фаресов писав про натхненника “боголюдства” О.К.Маликова: “Я знав, що тими шляхами, якими він ходив усе життя, йде безліч інтелігентних людей. Православ’я дитячих років витіснялося у них нігілізмом, нігілістична спрямованість перероджувалась у революційну, остання – у метафізичне християнство, а потім виснажена людина свідомо поверталася до православ’я, віддаючи в нього всю силу невдоволеності життям минулих років”⁸.

Якщо майже єдиною спільною соціальною ознакою комунітаріїв був молодий вік, то їх спільною психологічною рисою можна вважати переживання яскраво вираженої духовної кризи. Це помітив один із обізнаних і проникливих службовців департаменту поліції, який писав: “Толстовці у своїх листах жаліються на важкий душевний стан, на душевний розлад, на “дисгармонію духу”, або заявля-

ють, що на душі у них непевно й неясно, та гніздиться багато суперечностей. Цей аномальний настрій толстовців виражається і в постійних поневіряннях по різних місцевостях Російської імперії, у частій зміні співмешканців, у неспокоїному метанні від однієї справи до іншої й т.п. учинках, що свідчать про порушення душевної рівноваги... Нестійкість переконань доходить навіть до ухиляння від засад толстовського псевдовчення... Взагалі, багато хто із толстовців характеризується хворобливою невірноваженістю характеру". Автор наведеної записки визнавав, що часом нездатний зрозуміти ідеї цих молодих людей, які, як йому здалося, демонструють "розгнужданість розуму й почуття", "чужі логічним прийомам мислення, що призводить нерідко до абсурдних висновків"⁹.

Свідчення з подібних джерел можна було б віднести до відомого прагнення виключати із суспільства тих, чиє несприйняття культурної норми уявляється для нього загрозливим, оголошуючи їх "психічно хворими" й розбещеними. Однак общинники й самі за собою помічали недобре і, прагнучи зрозуміти те, що відбувається, підводили під свій настрій "теоретичні" засади. Зрозуміло, божевільними вони себе не вважали, але, ретроспективно осмислюючи свій стан "комунітарного" періоду життя, визнавали, що "психічні моменти відіграють у даному разі дуже велику і навіть провідну роль"¹⁰.

Гідним конкурентом концепції "доктринального" походження комунітарних прагнень можна вважати гіпотезу соціологів Огілві, які самі жили у такій "утопічній" громаді. Вони зазначили, що найсправедливішою відповіддю дитини на питання батьків про те, чому вона бажає приєднатися до комуні, буде відповідь "не знаю"¹¹. Тобто, раціональну причину можна вигадати завжди (так молодь, звичайно, і поступає), але до того, що називається мотивами, вона не буде мати прямих стосунків.

Огілві вважають, що людина прагне до громади не з якимись наперед визначеними чіткими планом, метою, ідеями, а за ними. У роздумах із цього приводу автори спираються на феноменологічну соціологію, зокрема, на статтю П.Бергера і Х.Келлнера про роль шлюбу й сім'ї як контексту становлення категоріальної схеми реальності¹². Даний напрямок виходить із посилання, згідно з яким, почуття реальності не дається безпосередньо, а конструюється у процесі соціалізації, коли людина інтерналізує об'єктивний соціальний світ. Посередниками між людиною й світом у цій справі є "значущі інші". Для переважної більшості людей "значущі інші" – це передусім їх сім'я, батьки і найближчі родичі. На думку Огілві, таку ж функцію виконує і громада – тісний гурток людей, які неминуче спілкуються один з одним у ситуації "обличчям до обличчя".

Таким чином, відповідь "не знаю" на питання про причини приєднання до громади і буде такою причиною. Нею є якраз "незнання" – те, що молода людина не має такої категоріальної схеми, яка б дозволила їй сформулювати виразну відповідь. І саме тому привабливий комунітаризм забезпечує умови "знання", що генерують, підтримують і посилюють таку категоріальну схему. А вона просто необхідна для формування соціальної ідентичності підростаючої людини або й дорослої, якщо її відчуття зазнало кризи внаслідок якихось життєвих потрясінь.

На нашу думку, для історика більш зручним еквівалентом поняття "категоріальна схема" буде "ідеологія" у розумінні автора психоісторичної концепції "кризи ідентичності" Е.Еріксона. Потреба в "ідеології" – це "універсальна психологічна потреба в системі ідей, що дають переконливу картину світу"¹³. Еріксон визначав її як "несвідому тенденцію, що лежить в основі як релігійного і наукового, так і політичного мислення" та допомагає "підганяти у певний час факти до ідей і ідеї до фактів із тим, щоб створити досить переконливу картину світу для підтримки почуття колективної й індивідуальної ідентичності"¹⁴. Важливо зазна-

чити, що для учасників комунітарного руху найбільшою привабливістю користувалися ідеології, які стверджували переважну цінність світу незримого, духовного перед існуючим, матеріальним, відчутним на дотик.

Якщо звернутися до конкретних біографій, з'ясовується таке: у старших класах гімназії та в університеті майбутні комунітарії раптом відчували недовіру до повсякденної реальності, намагаючись особисто перевірити на достеменність все те, що здавалося їм важливим. Головним питанням, яке цікавило цих "підростаючих дітей", було питання про те, чого вартий навколишній світ, чи можна йому довіряти і що за ним стоїть. Так, підлітком М.С.Дудченко (згодом – толсто-вець) під час відвідування Києво-Печерської лаври зумів проникнути у супроводі двох своїх товаришів у печери, де "за допомогою складаного ножа анатомував мошці з метою здобуття з них наочних доказів їх оригінальності". Коли після двох годин цього "морально-тяжкого" заняття він, нарешті, вийшов на свіже повітря, то відчув нудоту й зрозумів, що "зробив те, чого не слід було робити"¹⁵.

Щось з їхнього досвіду говорило їм, що нічому не варто довіряти безпосередньо, навіть найстрункнішим філософським теоріям, все треба випробовувати власноруч. У одній із громад жив Ф.А.Козлов – "напрочуд щира людина, яка намагалася нічого не сприймати на віру, а все перевіряти на собі". Прочитавши шопенгауерівське "Світ як воля й уявлення", він кілька днів намагався не їсти, "важаючи, що, якщо все життя є тільки уявлення, то й їжа також, і можна подолати волю до їжі". У той час, коли більшість його однодумців беззастережно вірила критиці православ'я, зроблений Л.М.Толстим, та його тлумаченню Євангелія, Федір Козлов почав сумлінно вивчати батьків церкви, життя святих, "Добротолубіє", Соловйова, Хом'якова та ін.¹⁶ Він виписав у зошит кілька десятків визначень Бога, побував по монастирях і закінчив тим, що укріпився у православ'ї.

Найважче було тоді, коли такі почуття приводили до сумніву у власній реальності: "Єсмь я чи немає мене ?... не думайте, заради Бога, що я жартую; надто настраждався я і змучився, щоб жартувати! Але варто мені тільки взяти книгу, щоб побачити, як життя постає або позбавленою індивідуальності еволюцією, або рухом економічних суперечностей, де особисто мені немає ніякого місця... Я працюю ось уже кілька років за тією ж самою конторкою. Я пишу мільйонні цифри й відчуваю навколо себе мільйонні обороти, що пригнічують мою уяву своєю громадністю. Але мене немає у цій справі і може бути завтра винайдуть машину, яка прекрасно замінить мене. Проте, можливо, машина ця вже винайдена і ця машина – я сам. І ця дика думка починає здаватися мені дедалі більш слухною"¹⁷.

Переживаючи емпірично-доступне, повсякденне життя як примарне, недійсне, вторинне, молоді люди починали шукати справжнє, дійсне, головне. Якщо звичний навколишній світ не вселяв довіри та розчаровував, то всю повноту буття (а значить, реальність) починав набувати духовний, невидимий світ, сповнений загадкового змісту, який варто було розгадати. Девальвована у своєму значенні повсякденна дійсність і весь матеріально-природний світ загалом уявлялися сном або безглуздим хаосом. Утім, реальність сновидінь, навпаки, могла сприйматись як справжня, реально існуюча.

Проблема видимого матеріального (хибного) і невидимого духовного (істинного) світу ставала пов'язаною із проблемою внутрішнього і зовнішнього світів, і останній був невартий в очах комунітаріїв того значення, яке надавала йому більшість людей: "Увесь видимий світ не має для людини значення поза його внутрішнім життям... Якщо я іноді швидше із зацікавленості звертаюся до фактів зовнішнього життя, то аж ніяк не за відповіддю, а швидше, за підтвердженням тієї ж внутрішньої істини, і не для себе, для кого вона очевидна, а для переконання інших, які вагаються в ній"¹⁸. Під подібні відчуття намагалися підвести філософсь-

кі підвалини, ретельно вивчаючи “проблему”. Ось як один мешканець кількох землеробських громад, колишній нечаєвець В.Ф.Орлов підсумував результати своїх багаторічних “досліджень”, сліди яких зустрічаються в його записниках і щоденниках протягом багатьох років: “Зовнішній світ – це хворе місце моєї душі – хворе і яке ще не загоїлося... Я все життя морочився із цим “зовнішнім світом, втручався в нього і з діяльністю: то революційною, то педагогічною. Але правда, що я все-таки більше вивчав його, ніж діяв у ньому – і все-таки переситився ним”¹⁹. Гомер, Софокл, Евріпід, Ксенофонт, Платон, Ювенал, Данте, Сервантес і Шекспір переконали Орлова в тому, що зовнішній світ нічого невартий, і що над ним щонайбільше можна посміятися; сам же він називав його “брудом”, “сльотою” і “гноєм”.

Слід зазначити, що комунітаріїв відрізняла ще й нездатність довго затримуватися на одному місці, якась парадоксальна потреба у мандруванні. Для багатьох із них ідеалом був бездомний, що “зрікся себе бродяга-проповідник”²⁰. Вихід з громади не був пов’язаний із невдачами зовнішнього громадського життя. Їх залишали навіть тоді, коли господарство добре розвивалося й відносини між комунітаріями були непоганими. Їшли пішки, без грошей, без паспорта, без зміни близни й без провізії, з торбою, в якій могло бути тільки одне Євангеліє, йшли по селах і до сектантів, у будь-яку пору року, залишаючи дружин і дітей, куди очі дивляться (але найчастіше, на південь), “по дорозі без певного напрямку, без наміченої мети, лише тільки б піти”.

На нашу думку, мандрування могло бути одним із засобів підтримки відчуття реальності невидимого світу, посилюючи почуття зв’язку із вертикаллю, із трансцендентним початком. Ось як описував один громадівець свої дорожні переживання: “Я попрямував на південь, нічого не визнаючи, смутний душевний настрій пройшов, і душу наповнювало якесь незрозуміле почуття свободи від усіх земних турбот, почуття “вищої” волі наді мною”²¹. На думку сучасних дослідників, у мандруючої людини особливе ставлення до часу: воно не обмежує її, а є її станом, “перестає бути “тимчасовістю” і стає вічністю”²². В.Н.Топоров писав про посередницьку функцію шляху без фіксованої мети, що “здійснює свою настанову на роль медіатора: він нейтралізує протиставлення цього й того, свого й чужого, внутрішнього й зовнішнього, близького й далекого, будинку й лісу, “культурного” й “природного”, видимого й невидимого, сакрального й профанічного”²³.

Сновидіння, мандрівки, читання, роздуми, молитви, окремі моменти натхнення – все це могло бути “дверима у справжню реальність”. Те, що за ними не всі могли зустріти саме “світлик” істот із “чудовими добрими очима”, ймовірно, відіграло вирішальну роль у поверненні до реальності. Когось там чекали чудовиська і кошмари, і це переживалося тим більш болісно, що в тій реальності людина залишалася самотньою. Якщо проте той “виворотний” світ зберігав таку силу реальності, що від нього неможливо було звільнитися, то це могло закінчитися трагічно. Для більшості, однак, виходом із становища стало повернення до колишнього життя, у загальний для переважної більшості світ.

Звичайно, такий специфічний інтерес комунітаріїв до незримого світу – явище не унікальне у вітчизняній історії. Серед історичних прецедентів інституціонального характеру можна назвати, хоча б масонство і слов’янофільство²⁴. При цьому спільним в усіх дослідженнях є констатація того, що в умовах поширення утопізму, соціальної мрійливості, огиди до існуючої реальності настає кризовий, перехідний стан суспільства. Але зрозуміти, яким чином “руйнація структур” досягла конкретної людини, можна лише шляхом вивчення історичних умов і особливостей процесу соціалізації дитинства й юності комунітаріїв, відносин у їх сім’ї, між батьками і дітьми, між вчителями й учнями, просто між різними поколіннями.

Є дослідники, які вважають перевагу незримого над наявним основоположною особливістю вітчизняної інтелектуальної традиції. Наприклад, А. Безансон багато сторінок присвятив її викриттю, звинувачуючи мислителів та громадських діячів у спотворенні фікціями реального життя. Так, особливо брехливими, на його думку, були слов'янофіли, тому, що "в реальності не існувало нічого з того, що вони говорили про сільську громаду, про взаємну любов царя і народу, про спільність, злагоду та примиреність і т. ін."²⁵. І хоча згодом у житті багато чого змінювалося, але основний зміст інтелектуального процесу залишався все таким же – "мрія йде попереду реальності".

На нашу думку, замість звинувачень когось у зловмисному створенні "фікцій", доцільніше подивитися на це як на феномен "психічної реальності". Дане поняття, що виникло у психоаналізі і використовується, зокрема, соціологією знання, охоплює "все, що здійснює сильний вплив на мислення або поведінку людини, хоча і не має місця в реальному житті"²⁶. Образи світу слов'янофілів, комунітаріїв та інших їм подібних людей не є брехнею і фальсифікацією, тому що суб'єктивна реальність може мати для людини об'єктивний характер (якщо не сказати взагалі, що ніякої іншої реальності, крім суб'єктивної, ми не знаємо).

Скоріше, саме суб'єктивна реальність – глибоко індивідуальне, біографічно обумовлене знання про світ, а не те, що ми вважаємо соціально-політичним (культурним, духовним і т. ін.) контекстом епохи, визначали дії історичних осіб і саме їх варто реконструювати, пояснити їх поведінку. У даному разі перед дослідником постають завдання вивчення умов і механізмів формування "психічної реальності", процесів конструювання навколишнього світу і формування "знання" про нього²⁷.

Сьогодні ми дуже мало знаємо про "інтелігентних" громадянців, і цей факт пов'язаний насамперед із тим, що комунітаризм не входить до числа тих ідеологій, які стали основними суперниками в ідейних битвах ХХ ст. Вітчизняні комунітарії відсутні в історичній пам'яті українського народу, вони не мають власного голосу і перетворилися в "призабутих людей" історії. Іноді співчутливе ставлення, але найчастіше, іронічна увага сучасників до них і перші спроби усвідомити досвід "інтелігентних" громадянців не знайшли продовження в історіографічній традиції. Причина цього полягає в особливій методологічній якості історіографії ХХ ст., у рамках якої ті історичні події, у зв'язку з якими доречно постановка проблеми комунітаризму, не вважалися основними на фоні інших суспільних рухів та ідеологій, що більш яскраво заявили про себе та безпосередньо вплинули на хід історії. Феномен громад як особливий національний та історичний тип проблематизації відносин між людиною і суспільством або не був помічений взагалі, або був невірно ідентифікований, неправильно зрозумілий, названий чужими іменами і атрибутований невластивими йому рисами. Так, у радянській історіографії комунітарні ідеї досить часто приймали за революційно-соціалістичні, а якщо мова йшла, наприклад, про такі вочевидь неревольюційні течії, як "боголюдство" або ідеї М.М.Неплюєва, їх навіть не вважали за потрібне уважно вивчати. І справа була не в науковій сумлінності або професіоналізмі дослідників, а в тому, що радянська та пострадянська вітчизняна історична наука ХХ ст. – це історіографія переважно "соціально-етичного" характеру.

Головною особливістю переважної кількості літератури, що згадувала або, всупереч логічній необхідності, замовчувала історію комунітарного руху, була її залежність від мети, яку ставив перед собою історик. Такий підхід до "історіописання" базується на специфічному уявленні про науковість, що знаходить свою легітимацію в тій або іншій "великій розповіді" про значення історичного процесу та змушує істориків ототожнювати наукову істину з соціальною справедливою.

стю або історичною необхідністю, для ствердження якої і проводиться історичне дослідження. Створені в рамках такого підходу історіографічні тексти розрізняються за типами дискурсу, в залежності від характеру відповідної їм “великої розповіді”, що міг бути “консервативно-охоронницьким”, “ліберально-просвітницьким”, “християнським” або “науково-комуністичним”. Найчастіше їх автори відмовлялися визнати історичне значення комунітарних ідей та спроб їх реалізації, оскільки в їхніх “великих розповідях” було вже заздалегідь вирішено, яка ієрархія історично можливих засобів опису реальності (а саме так сприймався ними комунітарний ідеал – предмет дослідження і в той же час – ідеологічний ворог). Перед прихильниками такого підходу комунітаризм виступив не тільки як ґносеологічно неповноцінний засіб розв’язання суспільних проблем (“утопія”), але й як найменш небезпечний конкурент, що сконцентрував свої зусилля на приватних, “незначних” проблемах.

Альтернативний описаному підхід можна назвати “естетичним”: хоча в його основі лежить свій етичний проект – проект толерантності, він ставить перед історичним дослідженням свою мету, вважаючи головним (але не виключаючи інші) естетичне повідомлення тексту, що привертає увагу до його структури, змістових домінант і замовчувань. Такий підхід як самодостатній реалізується вітчизняними авторами лише в останнє десятиріччя, спираючись на теоретичні розробки деяких напрямків західної традиції вивчення проблем вітчизняного суспільного руху та ролі інтелігенції в ньому.

Прихильники “естетичного” підходу однаково уважно ставляться до всіх культурних різноманіть змістів історичного. Реалізація такого підходу дає можливість зробити з розповіді про комунітарний рух цікаву “лазівку у минуле”, адже при його використанні все різноманіття змістів поняття “громадськості” та мотивованої комунітарними спрямуваннями діяльності, що читається в історичних текстах, стає повноправним і не випадковим учасником історії.

На відміну від інших “методів” соціальних реформ, які вели боротьбу у період, що вивчається, запропонований учасниками “інтелігентних” землеробських громад підхід встановлення гармонійних відносин між людьми не був затребуваний сучасниками і не перетворився в історично реалізований проект суспільних змін, що обумовило майже цілковиту відсутність академічного інтересу до історії комунітарного руху, забуття створених ним історико-культурних змістів та неповагу до його “голосу” в історичних текстах, що вивчаються фахівцями. Радянському суспільству не пригодився ані комунітарний урок нонконформізму, ані цінності самовдосконалення, ані боротьба за свободу совісті або проповідь ненасильства. Якщо в американській громадянській свідомості з поняттям спільності – “community” – завжди пов’язане щось гарне²⁸, то у країнах, які входили раніше до складу Радянського Союзу, будь-які теорії, що ставлять на перше місце ідею солідарності між людьми, асоціюються виключно зі зрівняльністю та тоталітаризмом. В Україні і зараз існують комунітарні гуртки й громади, які своїм кредо вважають поєднання “ідеалів свободи з традиційною соціальною солідарністю”²⁹, але про їх існування й діяльність (найчастіше – екологічну, педагогічну або правозахисну) мало кому відомо. Ось чому непогано було б підійти до вивчення історії з “естетичною” метою з’ясування всього різноманіття подій минулого в їх самодостатності. Отримане таким чином нове знання про “інтелігентних” громадянців не означатиме, що треба кинути все й оселитися у комунітарній громаді, а допоможе звернути увагу на те, що ми жили й живемо в полікультурному світі, не завжди вмючи це помітити й оцінити.

¹Ткаченко В.В. Роль провінції у розгортанні комунітарного руху в Лівобережній Україні у 80-х рр. XIX – 20-х рр. XX ст. // Література та культура Полісся. – Ніжин, 2002. – Вип. 17. – С. 123.

²*Armytage W.H.G.* Heavens Below: Utopian Experiments in England L., 1961; *Bestor A.* Backwoods Utopias: The Sectarian Origin and Owenite Phase of Communitarian Socialism in America, 1663–1829. 2nd ed. Philadelphia, 1957; *Bestor A.* The Evolution of the Socialist Vocabulary // *Journal of the History of Ideas*, 1948. (June). – Vol. IX. – N 3. – P. 259–302; *Гордеева И.А.* Н.Н.Неплюев в общественном движении России последней четверти XIX – начала XX вв. // *Діяльність і духовна спадщина М.М.Неплюєва в контексті новітньої вітчизняної історії*. – Суми, 2002. – С. 15.

³*Манхейм К.* Консервативная мысль // *Манхейм К.* Диагноз нашего времени. – М., 1994. – С. 582.

⁴*Теннис Ф.* Общность и общество // *Социологический журнал*. – 1998. – №3/4. – С. 206–229; *Грунт З.А.* Альтернативное движение и общество: Опыт американского коммунитаризма // *Массовые движения в современном обществе*. – М., 1990. – Разд. 2. – Гл. 5. – С. 84–102.

⁵Ці помітили такі автори (які, до речі, термін “комунітарний” не вживали): *Арсеньев Н.С.* Из русской культуры и творческой традиции. – Л., 1992. – С. 66–109; *Егоров Б.Ф.* Русские кружки // *Из истории русской культуры*. – Т. 5 (XIX век). – М., 1996. – С. 504–517; *Его же.* Русские утопии // *Там же*. – С. 225–276.

⁶*Станковская С.А.* Социально-утопический эксперимент в России // *Коммунистический утопический эксперимент в истории общественной мысли и социальных движений*. – Л., 1988. – С. 85.

⁷*Калиничева З.В.* К анализу причин краха “земледельчески-трудовых” идеалов толстовства ЛГПИ им. А.И.Герцена. XXIX Герценовские чтения. Научный атеизм, этика, эстетика. – Л., 1976. – С. 20.

⁸*Фаресов А.И.* Семидесятники. Очерки умственных и политических движений в России. – СПб., 1905. – С. 329.

⁹Державний архів Російської Федерації. – Ф. 102 ДП. – Оп. 1898. 00. – А. 12. – Ч. 1. – Арк. 122–122 зв.

¹⁰*Кривенко С.Н.* На распутье: (Культурные скиты и культурные одиночки). – СПб., 1895. – С. 10.

¹¹*Ogilvy J.* and *H.Communes* and the Reconstruction of Reality // *The Family, Communes, and Utopian Societies*. – New-York, 1972. – P. 83.

¹²*Berger P., Kellner H.* Marriage and the Construction of Reality // *Diogenes*. – 1964. – Vol. 46.

¹³*Эриксон Э.* Идентичность: Юность и кризис. – М., 1996. – С. 40.

¹⁴*Эриксон Э.* Молодой Лютер: Психоналитическое историческое исследование. – М., 1996. – С. 48.

¹⁵Відділ рукописів Державного музею історії релігії (далі – ВР ДМІР). – Ф. 7. – Оп. 1. – Спр. 619.

¹⁶*Скорыходов В.И.* Воспоминания старого общинника // *Ежемесячный журнал*. – 1914. – №8/9. – С. 124.

¹⁷*Соловьев Е.А.* История одной интеллигентной колонии // *Соловьев Е.А.* В раздумье: Очерки и рассказы из жизни русской интеллигенции. – СПб., 1893. – С. 135.

¹⁸ВР ДМІР. – Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 4 зв.–5.

¹⁹Там само. – Ф. 23. – Оп. 1. – Спр. 25. – Арк. 1 зв.

²⁰*Скорыходов В.И.* Указ. соч. – С. 124.

²¹Там же. – С. 71.

²²*Дорофеев Д.* Феномен странничества в западноевропейской и русской культурах // *Мысль: Философия в преддверии XXI столетия*. – 1997. – №1. – С. 225–226.

²³*Топоров В.Н.* Пространство и текст // *Текст: Семантика и структура*. – М., 1983. – С. 260.

²⁴*Некрасов С.М.* Поиски “истинного христианства” русским масонством XVIII века и Л.Н.Толстой // *Социально-психологические аспекты критики религиозной морали*. – Л., 1976. – Вып.3. – С. 80–96; *Носов С.Н.* Мечта об “истинной жизни” в русском славянофильстве // *Славянофильство и современность*. – СПб., 1994. – С. 105–121.

²⁵*Безансон А.* Интеллектуальные истоки ленинизма. – М., 1998. – С. 80.

²⁶*Абельс Х.* Интеракция, идентификация, презентация: Введение в интерпретативную социологию. – СПб., 1999. – С. 113.

²⁷Там же. – С. 113–114.

²⁸*Пенпель К.* Коммунитаризм и либерализм, или чем объясняется общество // *Современные стратегии культурологических исследований. Труды Института европейских культур*. – М., 2000. – Вып. I. – С. 29–30.

²⁹*Шубин А.* Общинный социализм // *Община: Независимый социалистический альманах*. – 1998. – №51. – С. 34.

In the present article the author analyzed the main ideas of commune movement of indicated period and showed its role and place among the other movements that presented themselves more vividly and had direct influence on the history events.

А.Граціозі*

ГОЛОД У СРСР 1931–1933 рр. ТА УКРАЇНСЬКИЙ ГОЛОДОМОР: ЧИ МОЖЛИВА НОВА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ?

Автор, ґрунтуючись на публікаціях останніх років, робить спробу дати нову інтерпретацію голоду 1931–1933 рр. у СРСР та голодомору в Україні. Дискусія із цього приводу сприятиме руйнації муру, який досі роз'єднує українських, російських та західних дослідників голодомору і їхніх колег, які вивчають європейське XX століття, століття, що його достоту неможливо зрозуміти поза цими подіями. На запитання, чи можна вважати український голодомор геноцидом, дається позитивна відповідь, із тим, однак, зауваженням, що голод не був викликаний росіянами, які також від нього страждали. Очевидно, Сталін вирішив скористатися з голоду аби дати урок селянам і Україні загалом. Унаслідок свідомих політичних рішень голод переріс у голодомор, а це дозволяє вживати термін "геноцид".

Рано чи пізно радянський народ посадить Вас на лаву підсудних як зрадника й соціалізму, і революції, головного шкідника, істинного ворога народу, **організатора голоду...**(виділення моє – А.Г.)
Ф.Раскольников (із листа до Сталіна, 17 серпня 1939 р.)¹.

Між кінцем 1932 р. та літом 1933 р. голод відібрав у Радянському Союзі приблизно в сім разів більше життів, ніж під час великого терору 1937–1938 рр. Він розпочався 1931 р. і згодом спалахнув у різних частинах СРСР, сягнувши кульмінації на зламі 1932–1933 рр. Це була головна подія передвоєнної радянської історії. Із приблизно п'ятьма мільйонами жертв (я не рахую сотні тисяч, можливо понад мільйон, уже на цей час загинули у Казахстані та в інших регіонах країни від 1931 р., а також 1–2 млн. жертв у 1921–1922 рр. та 1946–1947 рр.) це був найбільш жорстокий голод у радянській історії, подія, що залишила свій відбиток у десятиліттях. Голод вплинув і на країни розселення іммігрантів із Російської імперії та СРСР, а його політичне й історичне значення дається взначи ще й понині. Повторне відкриття та інтерпретація голоду в 1987–1988 рр. відіграло в Україні вирішальну роль у дискусіях між прихильниками демократизації й захисниками комуністичної ідеології. Відтак тема **голодомору** (нове слово, створене для визначення масового знищення населення за допомогою голоду) опинилася в епіцентрі політичних і культурних дискусій, стала складовою процесу державного й національного будівництва.

Однак до 1986 р., коли Роберт Конквест опублікував свої "Жнива скорботи"², історики фактично ігнорували цю виняткову подію. Річ не в тому, що не було доступної документації (це я зрозумів, читаючи доповіді дипломатів Б.Муссоліні). Завдяки масовим переміщенням населення у XX ст., примусовим чи з інших причин міграціям, наслідки яких були добре задокументовані (дипломатичні донесення, туристичні звіти, спогади свідків і жертв) промовистого матеріалу було більш, ніж достатньо³.

Вражає те, наскільки мало ми знали⁴. У найліпшому випадку історики (Н.Ясний і А.Ноув) таки говорили про "штучно влаштований голод", проте тлумачили це як одиничний випадок і майже ігнорували національний аспект. Згодом М.Левін проаналізував процеси, що спричинили голод⁵. У гіршому випадку голод ставав нагодою для безперспективної дискусії, під час якої сам факт його

*Граціозі Андреа – професор новітньої історії Неаполітанського університету "Федеріко II", Італія.

існування піддавався сумніву. У СРСР, де історики навіть після 1956 р. могли говорити тільки про “труднощі з продовольчим забезпеченням”, саме слово “голод” було під забороною. В Україні його вперше офіційно вжив Щербицький у промо-ві з нагоди 70-річчя УРСР у грудні 1987 р.

Ось чому праця Р.Конквеста (результат проекту Українського наукового інституту Гарвардського університету, одним із директорів якого був Джеймс Мейс) мала особливе значення: вона змусила істориків звернутися до базової проблеми, наголосивши на зв'язку між голодом і національним питанням, а також належним чином відокремити голод у Казахстані. Таким чином, можна стверджувати, що історіографія випадків голоду в СРСР 1920-х–1940-х рр. і голодомору починається із цієї книжки (хоча й інші автори, такі, як С.Максудов чи Ж.Медведев, не легковажили цих подій)⁶. Те саме можна сказати й про полеміку, спричинену цією книжкою. Завдяки своєму рівню, який значно перевищує все, дотепер написане про голодомор, вона переросла в позитивне явище, яке може розглядатися як частина процесу пізнання надзвичайного загальнолюдського й інтелектуального вимірів цих подій. Цей процес був (і досі є) надзвичайно болючим, оскільки відбувається після того, як події одержали історичну оцінку й уже існує певна “колективна пам'ять” без радянських голодувань. А це, у свою чергу, є наслідком вдалої спроби приховування й замовчування з боку Радянського Союзу й однією з ключових рис Європи ХХ ст. (я маю на увазі логіку, згідно з якою історики беззастережно стають на бік “переможців”). Тож будь яка згадка про голод, яким означена історія СРСР 1920–1947 рр. тягне за собою (так було в минулому, і так є тепер) повну ревізію усталених уявлень.

1991 р. відбулася архівна й історіографічна революція. Вона дала змогу акумулювати нові знання й спричинила якісні зміни в полеміці, що, у свою чергу, призвело до поляризації історичних поглядів. Справжня науковість і моральний імператив, що витікають із усвідомлення глибини трагедії голодомору, стимулювали як архівознавство, так і історіографію й змусили ці дві наукові галузі переосмислити та дещо схематизувати свої позиції. Таким чином, можна з відчуттям задоволення підсумувати, що протягом кількох років висновки Р.Конквеста були інтегровані й дещо розвинуті. Це все дає підстави для оптимізму.

Позиції сторін дискусії можна окреслити наступним чином (я цитую з листа молодого й здібного українського історика). Із одного боку, є люди, яких ми можемо позначити стороною А – вони підтримують тезу про геноцид і вбачають у голоді штучно організоване явище для: 1) розорення селян і/або 2) зміни (знищення) суспільного ладу української нації, який стояв на заваді перетворенню СРСР у деспотичну імперію. Із іншого боку, є сторона Б, яка, навіть визнаючи злочинність політики Сталіна, вважає за потрібне вивчати голод як “комплексний феномен”, в якому велику роль відіграло багато факторів (від геополітичної ситуації до спроб модернізації), а також наміри й рішення Москви.

Я думаю, що на сьогодні ми маємо достатньо засновків для нової, більш прийнятної, гіпотези, де буде враховано як загальну картину СРСР, так і безсумнівне значення національного питання⁷. Це можна зробити шляхом залучення якісних праць українських, російських та західних учених, у такий спосіб руйнуючи мур, що й досі роз'єднує їхні зусилля.

Далі я спробую окреслити обрис подібної інтерпретації, ґрунтованої на дослідженнях таких визначних учених, як В.Данилов, Д.Пеннер, В.Кондрашин, Р.Девіс, С.Віткрофт, Н.Івницький, С.Кульчицький, Дж.Мейс, Т.Мартін, Ф.Месле, Ж.Валлін, Ю.Шаповал, В.Васильєв⁸, а також О.Хлевнюк, чії праці про Сталіна та його оточення, хоча й не зосереджені на голоді, дали змогу поставити його в правильний політичний контекст.

Я сподіваюся не лише на поглиблення інтерпретації "Великого голоду" (узагальнююча назва серії голодувань 1931–1933 рр.), але й на стимулювання дискусії, що сприятиме руйнації муру, який ізолює дослідників голодомору від їхніх колег, які вивчають європейське XX століття, століття, що його достоту неможливо зрозуміти поза цими подіями.

Аби викласти нову інтерпретацію, слід спочатку визначити об'єкт дослідження. Як уже має бути зрозуміло, ми фактично маємо справу (з огляду на загальну ситуацію в СРСР) з голодуваннями 1931–1933 рр., що зазвичай мали спільні причини й походження, але складалися з принаймні двох відмінних та особливих явищ: казахського голоду з епідеміями 1931–1933 рр. та українсько-кубанського голодомору кінця 1932 – початку 1933 рр. (Кубань входила до складу РРФСР, але була заселена переважно українцями).

Колізія між цими двома національними трагедіями й загальною ситуацією, яка їх спричинила, викликала багато непорозумінь. Це, приміром, якби дослідники нацизму сплутали нацистські репресії загалом із такими особливими, як винищення радянських військовополонених, або поляків, чи ромів, не кажучи вже про голокост, виняткове явище, яке не можна тлумачити як аспект чи елемент нацистських злочинів у загальному значенні, але яке, тим не менше, безумовно є їх частиною. Нацистські репресії загалом, а також подібні виняткові трагедії мають бути вивчені як частина цілого (якими, по суті, вони і є), а також самі по собі, у своїх взаємозв'язках.

Тож у випадку із СРСР слід розрізняти як загальне явище, так і його республіканські чи регіональні прояви. Однак більшість (А) дослідників говорять про голодомор, водночас інші (Б) мислять на загальносоюзному рівні. Проте й одні, і інші мають рацію.

Другий крок полягає в ще одному розмежуванні. Ми маємо розвести "природний" голод 1931–1932 рр. (звичайно, він теж був прямим, хоча й небажаним, наслідком рішень 1928–1929 рр.) і голод, який почався у вересні 1932 р. й набув таких жакливих масштабів, зокрема, унаслідок прийнятих рішень (події в Казахстані належали до зовсім іншої моделі, тож я лише принагідно посилатимуся на них)⁹.

Третій крок, що його ми маємо зробити – це сполучення позитивного доробку обох (А і Б) сторін.

Представники сторони А мають рацію, скеровуючи увагу на національне питання. Будь-який дослідник СРСР має усвідомлювати його значення, як це збагнули Ленін і Сталін (перший вирішив не називати нову державу "Росією", а другий, хоча попервах і був проти такого вибору, пізніше не скасував його). Також слід усвідомлювати український пріоритет у цій ділянці. Україна після 1917 р. відігравала роль, що до цього належала Польщі. Наприкінці 1919 р. Ленін почав рух у бік *коренізації*¹⁰, яка до того часу була вимогою крайніх націоналістів, і маючи на увазі поразку українських більшовиків 1919 р.¹¹ Сталін наприкінці 1932 р., із причини української кризи, надав *коренізації* нового витку. І Ленін, і Сталін цілком справедливо вважали, що в Україні (принаймні до 1933 р.) національне питання було питанням селянським. Проте уявлення представників сторони А про те, що "голод" (зокрема загальносоюзний) був організований ("спланований") із метою розв'язання української національної і/або селянської проблеми видається помилковим.

Представники сторони Б подають детальну та цінну реконструкцію причин і ширшого змісту голоду на загальносоюзному рівні й мають, таким чином, можливість обґрунтовано критикувати занадто просту версію сторони А. Утім, видається, що вони не в змозі збагнути й надати належного значення національному факторові, тобто перейти від загальносоюзного до республіканського рівня. Представники сторони Б також нездатні зрозуміти, що Сталін, навіть якщо він і не іні-

ціював чогось свідомо, завжди був не від того, аби використати принагідні події у своїх цілях, надаючи їм цілком нового повороту (тут очевидна паралель із убивством Кірова, що його Сталін, цілком імовірно, не організовував, але поза сумнівом “творчо” використав).

Таким чином, можна скористатися з корисної інформації (Б) для розкриття загальносоюзної кризи, однак, маючи на увазі, що на цьому рівні Сталін у певний момент вирішив використати голод для того, щоби зламати селянський опір колективізації. Із певних причин, цей опір був сильнішим у неросійських районах, де події незабаром набули своєї, особливої, динаміки. Реконструюючи її, ми зможемо розкрити таємницю, що огортає події 1932–1933 рр. від самого їх початку, таємницю, що, як видається, не була такою для більшовицького керівництва (на це натякає лист Раскольникова).

Протягом 1931–1933 рр. сотні тисяч людей померли в СРСР від голоду. Однак у кожному із зернових регіонів Радянського Союзу – у Казахстані, Україні, на Північному Кавказі та в Поволжі – ситуація була різною. Якщо не враховувати Західного Сибіру, ці регіони були найбільш важливими зерновими центрами країни, а після 1927 р. конфлікт між містом і селом тут був сильнішим. У Казахстані, починаючи з 1918–1919 рр., війна між режимом і селянами та кочовиками була особливо брутальною через наявність там потужного національного та/або релігійного елементів, а в Поволжі – завдяки традиціям російського селянства, а також через присутність німецьких колоністів.

Окрім Казахстану, причини явища були подібні: руйнівні політичні й економічні наслідки розкуркулення (де-факто керований державою погром селянської еліти); примусова колективізація, що підштовхнула селян до знищення більшої частини свого реманенту¹²; неефективність колгоспів; часті та надмірні хвилі реквізицій, спричинені кризою, яка охопила країну внаслідок гіперіндустриалізації, неконтрольованої урбанізації та зростаючого зовнішнього боргу, що його можна було відшкодувати лише експортом сировини; опір селян, які називали все це “другим кріпацтвом”, і відмовлялися працювати на систему, бо не приймали її та були виснажені голодом; і, нарешті, несприятливі погодні умови 1932 р. Таким чином, голод, що почав уражати деякі місцевості вже 1931 р. (а казахи в цей час уже масово помирали) та охопив цілі регіони по весні 1932 р., видається незапланованим наслідком політики, зумовленої комуністичною ідеологією, що прямувала до знищення товарного й приватного виробництва. Ґрунтуючись на результатах політики воєнного комунізму 1920–1921 рр. це неважко було передбачити. Однак якщо проаналізувати витoki голоду та передосінні події 1932 р. на загальносоюзному рівні, твердження, що голод був свідомою акцією (як це обстоюють прибічники гіпотези про голод як знаряддя подолання селянського опору чи спланованого Москвою (іноді маючи на увазі Росію) антиукраїнського геноциду) видається сумнівним.

Інтенсивність, перебіг і наслідки голоду, що їх дозволяють проаналізувати нові дослідження та документи, суттєво відрізнялися в різних регіонах і республіках. Із 6–7 млн. жертв (демографи частину смертей, раніше приписуваних 1932–1933 рр., тепер приписують 1930–1931 рр.), 3,5–3,8 млн. осіб померли в Україні, 1,3–1,5 млн. – у Казахстані (знищивши 33–38% казахів та 8–9% європейців), та декілька сотень тисяч на Північному Кавказі й у меншій мірі на Поволжі, де голод найбільш жорстоко вдарив по області, що межує з Автономною республікою німців Поволжя¹³.

Якщо врахувати річний рівень смертності на тисячу душ населення в сільській місцевості та прирівняти 1926 р. до 100, побачимо, що 1933 р. він підстрибує до 188,1 по всій країні, 138,2 – у РРФСР (до складу якої тоді ще входили Казахстан і Північний Кавказ), та 367,7 (майже втричі більше!) в Україні. Тут середня

тривалість життя впала з 42,9 років для чоловіків і 46,3 – для жінок (1926 р.) до, відповідно, 7,3 та 10,9 в 1933 р. (вона була 13,6 і 36,3 в 1941 р.). 1932 р. в Україні народилося 782 тис. та 470 тис. – у 1933 р., проти 1 млн. 153 тис. на рік у 1926–1929 рр.¹⁴ За цими цифрами – особлива динаміка голоду, що в значній мірі є прямим наслідком рішень Москви.

В Україні, як і в інших місцевостях, навесні 1932 р. чиновники, сільські вчителі та республіканські лідери неодноразово свідчили про початок і поширення голоду та масового сільського переселення¹⁵. Сталін, переконаний українською компартією, яка попросила знизити плани поставок, визнав на початку липня, що такі вимоги є доречними, принаймні в найбільш важких областях, і що таке вирішення питання є справедливим. Однак ці знижки були дуже незначними, оскільки, як незабаром проголосив Молотов, “навіть якщо ми сьогодні зіткнемося, особливо в хлібородних районах, із приви́дом голоду... плани мають бути виконані будь-якою ціною”¹⁶. До цього висновку підштовхнула необхідність запобігти повторенню весняних міських продовольчих бунтів та страйків, а також забезпечити сплату німецького боргу між кінцем року та початком 1933 р.

Однак ще в червні, задовго до того, як українські націоналісти почали про це думати, Сталін розробив те, що Т.Мартін назвав “національним тлумаченням” голоду¹⁷. Він звинуватив республіканських лідерів і переклав на них усю відповідальність за ситуацію, хоча вони й не мали змоги їй протидіяти. Між червнем та серпнем, після конференції української компартії, яка, по суті, виступила проти лінії Москви, та ґрунтуючись на доповідях ОДПУ, що звинувачували місцевих комуністів у націоналізмі, Сталін виступив із новим аналізом ситуації та її причин¹⁸.

Можливо, тут відіграло роль і те, що, напевне, було останнім офіційно задокументованим розходженням зі Сталіним на засіданні політбюро. 2 серпня 1932 р. хтось, вірогідно Г.Петровський (голова українського ЦВК), протестував проти проекту Сталіна, який 7 серпня мав стати драконівським законом проти розкрадання селянами державної власності¹⁹. Незабаром, 11 серпня, попри нещодавнє підписання польсько-радянського пакту про ненапад²⁰, у дуже важливому листі до Кагановича Сталін писав, що Україна тоді була “головною проблемою” (курсив Сталіна – А.Г.), що республіканська компартія, сама республіка й навіть органи держбезпеки переповнені націоналістичними агентами та польськими шпигунами й що була реальна небезпека “втратити Україну”, яка натомість має бути перетворена на більшовицьку фортецю²¹.

Таке тлумачення, розроблене на основі українського досвіду, із часом було поширене на козаків, означених як вороги режиму ще з 1919 р., коли по них вдарили розкозачуванням²², німців Поволжя та, хоча й менш виражено, білорусів. Таким чином, криза підштовхнула Сталіна застосувати його вже добре розроблену модель превентивних, класово зумовлених, колективних репресій (піком яких було розкуркулювання) щодо низки національних і соціально-національних груп, які, на його думку, становили загрозу режимові. Як довели подальші події, головними в його думках залишалися Україна та українці.

Коли, як і слід було чекати, плани поставок виявилися незадовільними по всіх хлібородних районах, Сталін для виправлення ситуації відіслав до України, Північного Кавказу та Поволжя Молотова, Кагановича й Постишева. Отже, рішення скористатися з голоду, штучно його підсиливши, щоби дати урок селянам, які відмовлялися від нового кріпацтва²³, було ухвалене восени, коли криза, спричинена першим п’ятирічним планом, сягнула піку й наклала на себе руки дружина Сталіна. Покарання було трагічно простим: той, хто не працює, себто не сприймає колгоспної системи, не їсть. На це Сталін натякнув у відомому листі до М.Шолохова (1933 р.). Донські “вельмишановні хлібороби” (яких Шолохов береться захищати), – писав Сталін, – ведуть “таємну війну проти радянської влади, війну,

в якій вони використовують голод як зброю”²⁴. Так, ставлячи все з ніг на голову, Сталін фактично оголошував свою “голодну війну”.

Найбільш вражені голодом райони не отримували жодної допомоги до весни 1933 р. (донські селяни отримали децицію лише в травні). Ба більше, у той час, як Литвинов на міжнародній арені офіційно заперечував існування голоду, держава “несамовито боролася” (за словами Кагановича) за виконання цими районами планів поставок!

Селянське питання, саме по собі досить складне, підсилене національним елементом, становило досить реальну загрозу для режиму. Згадаймо, що Сталін не даремно об’єднав ці два питання у своїх творах із націоналізму, і що керівництво СРСР бачило підтвердження цього в соціальних та національних бунтах в українському селі 1919 р. (бунти повторилися, хоча й у меншій мірі, на початку 1930-х рр.)²⁵. Урок був жорстоким, а застосування голоду – безжальним. Згідно з демографічними даними, смертність в Україні залежала від місця мешкання (місто чи село), а не від національності, адже люди, які проживали в сільській місцевості, страждали без огляду на етнічне походження. Проте не забуваймо – села залишалися переважно українськими, тоді як міста (попри проваджену урбанізацію з українізацією) здебільшого зберегли свій іноетнічний характер (росіяни, євреї, поляки)²⁶. Отже, весь удар було спрямовано проти села, яке в Україні становило хребет нації.

Той факт, що саме “національне тлумачення” відіграло свою роль під час прийняття рішення про застосування голоду в Україні й на Кубані (з частковим включенням земель донських козаків), підтверджується вжитими заходами. Ці рішення відрізнялися від постанов, ухвалених на всесоюзному рівні.

18 листопада український ЦК, що його Молотов і Каганович повністю собі підпорядкували, наказав селянам повернути ті жалюгідні зернові запаси, які вони отримали як компенсацію за працю. Це рішення (можна уявити, що означала його реалізація!) відкрило шлях для репресій проти місцевих чиновників, які допомагали голодуючим селянським родинам, роздаючи їм зерно. Сотні таких чиновників були звинувачені в “популізмі”, заарештовані й розстріляні. Між тим в Україні та на Кубані держава вдалася до натуральних штрафів, щоби вилучити в селян м’ясо та картоплю – захід, що не поширювався на Волзький район, де (за винятком Автономної республіки німців Поволжя) Постишев не так жорстко повівся з місцевими кадрами (проте це не зменшило смертності від голоду). Деякі райони Північного Кавказу та України, де опір колективізації був найсильнішим, зазнали ще більшого покарання: усі товари, навіть несільськогосподарські, було вилучено з крамниць, а мешканці окремих районів депортовані.

Таким чином, голод набув значно більших форм та розмірів, ніж якщо б усе відбувалося природним шляхом. Він був менш інтенсивним як за силою, так і охопленою територією, ніж голод 1921–1922 рр. (урожай 1932 р., хоча й досить низький, був усе ж вищим за врожай 1945 р., коли до масових смертей, зумовлених голодом, не дійшло), тим не менше він спричинив у три – чотири рази більше жертв саме через політичні рішення, спрямовані на порятунок режиму від кризи, до якої призвела його ж політика, та закріплення перемоги “великого перелому”, початого чотирма роками раніше.

Від усвідомлення того, що в Україні та на Кубані селянське питання також було й національним питанням, прийшло бажання “розв’язати” їх одночасно, а разом і позбутися національних еліт, підозрюваних, як ми знаємо, у симпатіях до селянства.

14–15 грудня політбюро ухвалило дві таємні постанови, що саме в українському випадку звели нанівець генеральну лінію в національній політиці, затверджену 1923 р. Згідно з ними, коренізація, як її було проваджено в Україні та на

Кубані, не вгамувала націоналістичних почуттів, ба більше – сприяла їм, плекаючи ворогів із партквитком у кишені. Селяни не були одноосібними винуватцями кризи, а розділили відповідальність із українськими політичними та культурними верствами.

Керуючись новими установками, програми українізації в РРФСР були згорнуті. Декілька мільйонів українців, які через проросійські встановлені кордони середини 1920-х рр. мешкали в РРФСР, втратили, таким чином, ті освітні, видавничі та самоврядні права, що з них користали інші національності. За переписом 1937 р. лише 3 млн. громадян РРФСР визначили себе українцями проти 7 млн. 800 тис. у 1926 р. (частку цього зменшення спричинило підвищення до республіканського статусу Казахстану, досі – автономії в складі РРФСР).

Кількома днями потому, 19 грудня, подібні, але менш суворі заходи, вдарили по Білорусі, де – як і в Україні – селянське й національне питання здебільшого збігалися і яка з цієї причини становила певні проблеми під час громадянської війни, хоча й не в таких масштабах, як Україна. Тут також, на початку березня, партія була звинувачена в потуранні націоналізму, а партійні кадри й національна інтелігенція зазнали репресій за цей злочин. Таким чином, це підтверджує суттєву різницю в національних підходах, що були набагато толерантніші на сході та півночі, аніж на заході²⁷.

Увечері 20 грудня українське політбюро з подачі Кагановича поставило перед собою нові завдання щодо ревізії зерна. Через дев'ять днів воно проголосило, що передумовою виконання плану є виявлення та конфіскація "сімейних запасів"²⁸. 22 січня 1933 р., невдовзі після прибуття нового уповноваженого Москви в Україні Постишева (в супроводі сотень партійних керівників), Сталін і Молотов наказали ОДПУ запобігти від'їздові селян із України та Кубані в пошуках їжі. ЦК та уряд "переконані, – писали вони, – що такий від'їзд, як і торішній, було організовано ворогами радянської влади, соціалістами-революціонерами та польськими агентами, з метою агітувати, використовуючи селян, проти колгоспів і радянської влади загалом у північних районах СРСР. Торік партійні, радянські органи та міліція вчасно не викрили цієї контрреволюційної змови... Повторення помилки цього року неприпустиме"²⁹. Уже наступного місяця 220 000 людей, переважно голодних селян у пошуках харчів, потрапили під арешт. Із них 190 000 були відіслані назад до своїх сіл помирати з голоду.

Значно краще, хоча й недостатньо, забезпечені³⁰ українські міста були оточені антиселянськими заставами, тоді як села – полишені голодувати. Секретар української компартії Косіор писав 15 березня до Москви: "незадовільний хід посівних робіт у багатьох районах показує, що голод досі не навчив розсудливості багатьох колгоспників" (виділення моє – А.Г.)³¹. Це підтверджує припущення про використання голоду проти селян із "виховною" метою.

Ці заходи супроводжувалися антиукраїнським терором, що вже мав декотрі з ознак, притаманних масовим репресіям 1937–1938 рр. Так (із самогубствами лідерів республіки (Скрипник) та письменників (Хвильовий), а також репресіями проти тисяч місцевих кадрів) завершився націонал-комуністичний експеримент, породжений громадянською війною.

Уживання терміну голодомор видається виправданим і необхідним для висвітлення відмінностей між загальносоюзним явищем 1931–1933 рр. та голодом в Україні після літа 1932 р. Попри їх беззаперечний зв'язок, вони насправді є відмінними.

Те ж саме стосується й наслідків голоду – вони водночас подібні й відмінні. Щодо СРСР, то використання голоду допомогло подолати опір селян³²; гарантувало перемогу диктатора, навколо якого почав формуватися культ, заснований на страху; відчинило двері терору 1937–1938 рр.; позначило якісну зміну в тій брех-

ні, що супроводжувала радянський режим від самого його початку; дозволило через упокорення найважливішої республіки перетворити радянську федерацію на де-факто деспотичну імперію; залишило страшну спадщину в безлічі сімей через заборону самої згадки про голод і насадження гасла про те, що “жити стало веселіше” (приміром, Горбачов втратив тоді трьох дядьків по батьковій лінії). А в Україні та Казахстані голод сягнув навіть глибше. У Казахстані були серйозно ушкоджені самі структури традиційного суспільства, а в Україні – як тіло, так і верхівка національного організму, що, у свою чергу, значно вповільнило та деформувало процес національного будівництва. На мою думку, тільки цим, порівняно з подіями 1914–1922 рр., можна пояснити слабку присутність українського національного руху під час великої кризи 1941–1945 рр. (не дивно, що Галичина, яка 1933 р. не була частиною СРСР, становила особливий виняток).

За кількістю жертв голод у різних районах СРСР 1931–1933 рр. стоїть у ряду явищ, що їх у рамках європейської історії можна прирівняти лише до нацистських злочинів. А перебіг подій в Україні та на Північному Кавказі, їх зв'язок як зі сталінським тлумаченням кризи, так і з політичними настановами, що з цього випливали, представляють у новому світлі питання природи режиму.

Чи був український голод геноцидом? Очевидно, слід відповісти ні, якщо прийняти тезу, що метою приховуваного режимом (чи Росією, що, утім, виглядає неправдоподібно) голоду було знищити український народ. Так само ні, якщо зважати на обмежене визначення геноциду як спланованої волі до знищення всіх представників релігійної чи етнічної групи (у цьому випадку тільки голокост можна вважати геноцидом).

1948 р. ООН точніше окреслила поняття “геноцид”, указавши в переліку актів геноциду поряд із “убивством представників спільноти та завданням їм серйозної фізичної чи розумової шкоди” ще й “навмисне створення представникам спільноти таких умов життя, що мають на меті повне чи часткове фізичне знищення” (виділення моє – А.Г.). Рафаель Лемкін, автор терміна, зазначав, що, “говорячи взагалі, геноцид не обов'язково має означати негайне знищення нації... Він призначений швидше для визначення координованого плану різноманітних дій, спрямованих на знищення найважливіших засад життя національних груп...”³³.

Тож із цього погляду відповідь на наше питання про те, чи був український голод геноцидом, не може не бути позитивною. На користь цього говорить суттєва різниця між рівнями смертності в різних республіках; мільйони українських жертв (у т. ч. на Кубані), мільйони українців, насильницьки зросійщених після грудня 1932 р., а також безліч селян, яких спіткала аналогічна доля коли вони, попри міліцейські застави на дорогах, усе ж дісталися до РРФСР. Ми маємо справу з втратою приблизно 20–30% етнічного українського населення. Ці втрати були викликані суб'єктивною волею, рішенням використати голод в антиукраїнському напрямку, ґрунтуючись на “національному тлумаченні”, розробленому Сталіним у другій половині 1932 р. Без такого рішення смертей було б принаймні менше, ніж у 1921–1922 рр. Нарешті до всього викладеного вище слід додати винищення значної частини української політичної й культурної еліти – від сільських учителів до національних лідерів.

Таким чином, між кінцем 1932 р. та літом 1933 р. Сталін та режим, що його він уособлював (не Росія, і не росіяни, які також страждали від голоду, хоча й у меншому масштабі) свідомо здійснював антиукраїнську політику, тобто заходи, спрямовані на подолання опору селян, метою яких було масове винищення та геноцид у зазначеному вище тлумаченні цього терміна³⁴. Цей геноцид, фізичні та психологічні шрами від якого видно й понині, був результатом голоду, що не був спеціально спричинений, але який був навмисне скерований до такої мети шойно він виник як побічний результат політики режиму (здається, навіть жакливіша

казахська трагедія була “лише” небажаним, хоча й передбачуваним, наслідком де-номадизації)³⁵. Він вписується в рамки сталінської політики покарання голодом і терором тих національних і етносоціальних груп, які на його думку (чи насправді) були потенційно небезпечними для режиму³⁶. Однак, як показують кількісні дані, масштаб покарань і терору сягнув в Україні, із зазначених мною причин, надзвичайних розмірів, перерісши в якісно відмінне явище. Із цієї перспективи зв’язок між голодомором та іншими репресіями 1932–1933 рр. до певної міри нагадує зв’язок між нацистськими репресіями й голокостом. Однак голодомор відрізняється від голокосту. Він не був націлений на знищення цілої нації, він не вбивав людей прямо, він був теоретично й політично (раціонально?³⁷), а не етнічно чи расово зумовлений. Із цього погляду голокост – виняткове явище, оскільки він є найчистішим геноцидом, який тільки можна уявити. Тож він належить до іншої категорії, водночас репрезентуючи верхівку піраміди, щаблі якої представлені іншими трагедіями й до вершини якої наближається голодомор.

Якщо це правда (а я вважаю, що саме так і є), ця стверджувальна відповідь має великі моральні та інтелектуальні наслідки для нашого уявлення й інтерпретації європейського ХХ століття. Я вже згадував деякі із цих наслідків в інших місцях, після обговорення проблем, пов’язаних із безпосереднім та довготривалим впливом “Великого голоду” на історію Радянського Союзу³⁸, і хочу зараз нагадати деякі з них.

Як сучасні знання про сутність голодомору впливають на наші судження (у першу чергу як людських істот і істориків) про радянську систему й перше покоління її лідерів, а також функціонерів, які виконували їхні рішення, і, звичайно, тих сміливців, які відмовилися брати участь у державній політиці й були за це покарані?

У світлі подій 1932–1933 рр. чи не скидається ця система, принаймні в цей період розвитку, на керовану лихим деспотом брутальну й примітивну державу, аніж на більш сучасний тоталітаризм, ідеологічно націлений на підкорення та видозміну свідомості своїх підлеглих?

Чи можна стверджувати, що якщо в основі розробленої Сталінім радянської системи був такий злочин, то її крах якимось чином пов’язаний із цим початковим гріхом? Гріхом, що десятиліттями приховувався й не визнавався? У такому разі “Великий голод” ставав значною перешкодою для оновлення системи, яка не могла говорити правду про своє минуле й була знесена цією правдою. Знищена з допомогою людей, що хотіли реформувати її та зробити гуманнішою й уже почали робити це, зводячи рахунки з минулим. Аж тут виявилось, що такі рахунки неможливо ані звести, ані повністю сплатити³⁹.

Таким чином, ми підходимо до надзвичайно цікавого питання тоталітаризму, категорії, яка мені не подобається через складність пояснення еволюції, що є незаперечною у випадку з СРСР. Буркгардт писав, що “державна, від початку заснована на прокльонах пригноблених, із часом прямує до встановлення певних законів і цивілізованого життя, оскільки справедливі й цивілізовані люди поволи здобувають над нею контроль”⁴⁰. Якби мирний період тривав достатньо довго, то чи перемогла б така еволюція, навіть якщо історія держави позначена геноцидом? У такому випадку історія СРСР була б не тільки вражаючою моральною притчею (якою вона насправді і є), а й, у ширшому значенні, провісником надії.

¹ Олег Хлевнюк і Марк Крамер прокоментували й поліпшили цей текст, висновки та помилки в якому належать лише мені – А.І.

Раскольников, відомий командуючий часів громадянської війни, служив повпредом СРСР у Болгарії з 1934 по 1938 рр. Відкритий лист до Сталіна був опублікований у “Новой России” (Париж) 1 жовтня 1939 р., через три місяці після його смерті в Німці. Докладніше про обставини появи листа див.: Реабилитация: как это было, февраль 1956 – начало 80-х годов. – Москва, 2003. – С. 420–453.

² *Conquest R. The Harvest of Sorrow: Soviet Collectivization and the Terror Famine.* – New York, 1986 (укр. вид.: *Конквест Р. Жнива скорботи.* – К., 1993. – *Ред.*).

³ *Graziosi A. Lettres de Char'kov. La famine en Ukraine et dans le Caucase du Nord à travers les rapports des diplomates italiens, 1932–1934 // Cahiers du monde russe et soviétique. – 1989. – 1–2; Id. Lettère da Kharkov. La carestia in Ucraina e nel Caucaso del Nord nei rapporti dei diplomatici italiani, 1932–1933. – Torino, 1991; Commission on the Ukrainian Famine. Investigation of the Ukrainian Famine, 1932–1933. Report to Congress. Appendix. – Washington, 1988; Luciuk L.Y., Kordan B.S. The Foreign Office and the Famine: British Documents on Ukraine and the Great Famine of 1932–33. – Kingston, 1988; Zlepko D. Der ukrainische Hunger-Holocaust. – Sonnenbühl, 1988 (кепське видання – А.Г.); Kravchenko V. I Chose Freedom. – New York, 1946; Ukrainian Association of Victims of Russian Communist Terror. The Black Deeds of the Kremlin. A White Book. – Vol. 2. – The Great Famine in Ukraine in 1932–1933. – Detroit, 1955; Dolot M. Execution by Hunger. – New York, 1985. У середині 1960-х рр. Д.Далримпл розглянула всі наявні джерела в: The Soviet Famine of 1932–1934 // Soviet Studies. – 1964. – V. 3; 1965. – V. 4. Бібліографія голодомору є в Інтернеті: Голодомор 1932–1933 рр. Матеріали до бібліографії (<http://www.archives.gov.ua/sections/famine/>).*

⁴ Це стосується не лише голоду 1932–1933 рр. Однією з причин цього був авторитет Е.Карра, який у своєму багатотомному творі з історії радянської Росії 1917–1929 рр. голодові 1921–1922 рр. присвятив лише декілька сторінок, не проаналізувавши ані долі селян, ані національного підтексту (а цей голод був центральним для радянського досвіду та подальшого розвитку). Ми знали дуже мало й про голод 1946–1947 рр., дарма, що Хрущов у своїх мемуарах 1970 р. відвів йому центральну роль (див.: Воспоминания – время, люди, власть: В 4-х тт. – Москва, 1999); Зима В.Ф. Голод в СССР 1946–1947 годов: происхождение и последствия. – Москва, 1996; Веселова О.М., Марочко В.І., Мовчан О.М. Голодомори в Україні 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947. – К., 2000. Нещодавно К.Беркгоф дослідив організоване німцями в Києві 1941–1942 рр. голодування в: Berkhoff K. Harvest of Despair. Life and Death in Ukraine under Nazi Rule. – Cambridge, 2004.

⁵ Jasny N. The Socialized Agriculture of the USSR. – Stanford, 1949; Nove A. An Economic History of the USSR. – London, 1969 (3 ed. – 1992); Lewin M. "Taking grain: Soviet Policies of Agricultural Procurements Before the War" (1974), Id. The Making of the Soviet System. – New York, 1985.

⁶ Mace J. Communism and the Dilemmas of National Liberation: National Communism in Ukraine, 1918–1933. – Cambridge, 1983; Макудов С. (Бабенішев) Потери населения СССР. – Бенсон, 1989; Medvedev Zh. Soviet Agriculture. – New York, 1987 (голоду присвячено главу, проте автор недоглядев його національних аспектів). Див. також: Krawchenko B. Social Change and National Consciousness in Twentieth-Century Ukraine. – Edmonton, 1985.

⁷ 1996 р. я намагався зробити це, але зараз бачу, що це вийшло неадекватно: The Great Soviet Peasant War: Bolsheviks and Peasants, 1918–1933. – Cambridge, 1996.

⁸ Трагедия советской деревни. – Т. 3. (1930–1933 гг.). – Москва, 2001; The Stalin-Kaganovich Correspondence, 1931–1936. – New Haven, 2003 (Москва, 2001); Davies R.W., Wheatcroft S.G. The Years of Hunger: Soviet Agriculture, 1931–33. – New York, 2004; Івницький Н.А. Коллективизация и раскулачивание. – Москва, 1996; Его же Репрессивная политика советской власти в деревне, 1928–1933. – Москва, 2000; Кондрашин В., Пеннер Д. Голод 1932–1933 в советской деревне (на материалах Поволжья, Дона и Кубани). – Самара, Пенза, 2002; Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – К., 1990; Голодомор 1932–1933 рр. в Україні: причини і наслідки. – К., 1993; Коллективизация і голод на Україні, 1929–1933. – К., 1993; Кульчицький С.В. Україна між двома війнами (1921–1939 рр.). – К., 1999; Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки. – К., 2003; Martin T. An Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923–1939. – Ithaca, 2001; Mésle F., Vallin J. Mortality et causes de décès en Ukraine au XXe siècle. – Paris, 2003; Шаповал Ю., Васильев В. Командири великого голоду: поїздки В.Молотова і Л.Кагановича в Україну та на Північний Кавказ, 1932–1933 рр. – К., 2001. Незавершена робота Тімоті Снайдера з польсько-українсько-радянських взаємин також дуже корисна. Див.: A National Question Crosses a Systemic Border: The Polish-Soviet Context for Ukraine, 1926–1935 (доповідь, виголошена на конгресі Società Italiana per lo Studio della Storia Contemporanea, Bolzano-Bozen, settembre 2004).

⁹ Насильственная коллективизация и голод в Казахстане в 1931–1933 годах. – Алма-Ата, 1998; Ohayon I. Du Nomadisme au Socialisme. Sédentarisation, collectivisation et acculturation des Kazaks en URSS (1928–1945). – PhD Dissertation, Institut National des Langues et Civilisations Orientales. – Paris, 2003; Pianciola N. Famine in the Steppe. The Collectivization of agriculture and the Kazak herdsmen, 1928–1934 // Cahiers du monde russe. – 2004. – V. 1–2. – P. 137–192.

¹⁰ 1923 р., після створення СРСР, партія ухвалила систему заходів для сприяння розвитку „відсталих” національностей, гарантуючи їм певні права. Коренізація – загальна назва цих заходів (див.: Martin T. Op. cit.).

¹¹ У Пайпса (Pipes B. The Unknown Lenin. – New Haven, 1996. – P. 76, 77) можна прочитати раніше засекречені чернетки тез Леніна з листопада 1919 р. про політику в Україні. Серед іншого він вимагав „найбільшої обережності щодо національних традицій, найсуворішого дотримання рівності української мови й культури”, а також „обходитися з євреями та міськими мешканцями (що здебільшого не українці) ... зі сталевим прутотом”.

¹² У доповідній ОДПУ із зернового забезпечення (травень 1929 р.) вже згадуються селянські протести, спричинені вилученням хліба в селах, що не виконали плану. Як і в громадянську війну, режим використовував голод як знаряддя покарання й упокорення селян

під час колективізації (див.: Werth N., Moullec G. Rapports secrets soviétiques. – Paris, 1994. – P. 112).

¹³ Як в українському, так і, особливо, казахському випадках складно подати точну цифру, адже багато біженців померло поблизу залізничних вокзалів, у дорозі, а комусь поталанило врятуватися в РРФСР, Закавказзі чи Китаї.

¹⁴ Максудов С. Указ. соч.; Голодомор 1932–1933 pp.; Davies R.W., Wheatcroft S.G.. Years of Hunger; Meslé F., Vallin J.. Mortalité; Андреев Е.М., Дарский Л.Е., Харьковская Т.Л. Демографическая история Российской Федерации, 1927–1959. – Москва, 1998; Население России в XX веке. – Т. 1. (1900–1939 гг.). – Москва, 2000.

¹⁵ Трагедія 1920–1922 pp. також почалася з голоду в різних районах навесні 1920 р. Див.: Graziosi A. State and Peasants in the Reports of the Political Police, 1918–1922 (тут я помилково цитую старі цифри смертності від цього голоду). Id. A New, Peculiar State. Explorations in Soviet History, 1917–1937. – Westport, 2000. – P. 95–107; Patenaude B. The Big Show in Bololand: The American Relief Expedition to Soviet Russia in the Famine of 1921. – Stanford, 2002.

¹⁶ Цит. за: Йеницкий Н. Голод 1932–1933 годов: кто виноват? // Голод 1932–1933 годов. – Москва, 1995. – С. 59.

¹⁷ Т. Мартін найліпше висвітлив витоки сталінського „національного тлумачення” (див.: Martin T. Op. cit.). Дж. Мейс також дійшов висновку, що липень 1932 р. справив вирішальний вплив на наступні події.

¹⁸ 5 серпня, наприклад, ОДПУ повідомило, що націонал-комуністи України „виконують накази II департаменту польського генерального штабу” // Трагедия советской деревни. – Т. 3 (1930–1933). – С. 420–422, 433.

¹⁹ Каганович не називає прізвища Петровського в листі до Сталіна, що його він, напевно, не відправив: „Щойно зібралися спеціально для обговорення проекту закону. У проєкті об'єднано три розділи в дусі Ваших указівок. Проти третього розділу вчора заперечував ..., сьогодні його не було, він пішов. Сумніви й навіть заперечення по 2-му та 3-му мали також ..., врешті зупинилися на цьому тексті в основному”. Другий розділ передбачав смертну кару або 5–10 років примусової праці (при наявності пом'якшувальних обставин) за крадіжки колгоспної власності (зерна). Третій визначав 5–10 років примусових робіт тим, хто підбурював селян покинути колгоспи // Переписка Сталина и Кагановича. – Москва, 2001. – С. 134, 256.

²⁰ Пакт було підписано 25 липня 1932 р. Т. Снайдер (A National Question Crosses a Systemic Border) переконливо доводить – Сталін, розв'язавши проблему польської загрози, від літа 1932 р. міг вільно використовувати її примару аби прибрати потенційних ворогів і зміцнити власні позиції.

²¹ Переписка Сталина и Кагановича. – С. 273, 274.

²² Holquist P. “Conduct merciless mass terror”. Decossackization in the Don, 1919 // Cahiers du monde russe. – 1997. – V. 1–2. – P. 127–162.

²³ Fitzpatrick S. Stalin's Peasants: Resistance and Survival in the Russian Village after Collectivization. – New York, 1994; Безнин М.А., Димони Т.М. Повинности российских колхозников в 1930–1960-е годы // Отечественная история. – 2002. – №2.

²⁴ Щодо листування, розкритого Хрущовим 1963 р., див.: Писатель и вождь: переписка М.А.Шолохова с И.В.Сталиным. – Москва, 1997.

²⁵ Грациози А. Большевики и крестьяне на Украине, 1918–1919 годы. – Москва, 1997; Graziosi A. Collectivisation, révoltes paysannes et politiques gouvernementales à travers les rapports du GPU d'Ukraine de février–mars 1930 // Cahiers du monde russe. – 1994. – V. 3; Viola L. Peasant Rebels under Stalin: Collectivization and the Culture of Peasant Resistance. – New York, 1996; Советская деревня глазами ВЧК–ОГПУ–НКВД. – Т. 1 (1930–1931 годы). – Москва, 2003.

²⁶ Сталін ніколи не хвилювався через “тріски, що летять при рубанні лісу” (улюблене висловлювання). Він вочевидь був найвидавнішим учнем “статистичної” школи репресій, яка знищила цілі верстви населення задля “розв'язання” справжніх або уявних проблем (див.: Graziosi A., Khlevniuk O., Martin T. Il grande terrore // Storica. – 2000. – V. 18. – P. 7–62.

²⁷ Постанови політбюро: „Про сільськогосподарські заготовки в Білорусії” від 16 грудня 1932 р., протокол №126, с. 1 // РГАСПІ. – Ф. 17. – Оп. 3. – Спр. 912. – Арк. 8, 42, 43; „Про викривлення національної політики ВКП(б) в Білорусії” // РГАСПІ. – Ф. 17. – Оп. 3. – Спр. 917. – Арк. 7. Мені про них люб'язно нагадав Олег Хлевнюк.

²⁸ Трагедия советской деревни. – Т. 3 (1930–1933). – С. 603, 611.

²⁹ Трагедия советской деревни. – Т. 3 (1930–1933). – С. 635.

³⁰ Італійські та польські консулати в Києві доповідали про щоденні випадки смерті від голоду на вулицях і у внутрішніх дворах (десятки й сотні). Більшість жертв були селяни, які спромоглися якимось чином дістатися міста. Трупні хутко прибирали.

³¹ Див.: Голодомор 1932–1933 pp.

³² Після відвідин Дону, інструктор ВЦВК відзначав (17 травня 1933 р.) незначне зростання кількості колгоспників, що з'явилися на роботу. Він це пояснив їхнім бажанням одержати їжу, яку

місцеві адміністрації видавали за відпрацьовані трудовні. У більшості сіл, додав він, „таємна змова мовчання” була зламана: селяни, які ще декілька тижнів тому навіть відмовлялися розмовляти з адміністрацією, почали просити хліб, обіцяючи сумлінно працювати. Подібно, як і в 1921–1922 рр., голод зламав селянський хребет (Див.: *Werth N., Moule G. Rapports secrets.* – Р. 155). 11 липня про це ж доповідав італійський дипломат, ґрунтуючись на висловлюваннях деяких німецьких сільськогосподарських спеціалістів, що поверталися з України та Кубані (Див.: *Graziosi A. Lettere da Kharkov.* – Р. 152 ff).

³³ Yearbook of the United Nations. – New York, 1948–1949. – Р. 959; *Lemkin R. Axis Rule in Occupied Europe.* – Washington, 1944. – Р. 82. Див.: *Pohl J.O. Stalin's Genocide against Repressed People // Journal of Genocide Research.* – 2000. – V. 2. – Р. 267–293.

³⁴ Як писав Н.Валентинов (Вольський) у статті “Tout est permis” (Див.: *Le contrat social.* – 1966. – V. 10. – Р. 19–28, 77–84), Сталін та Гітлер належали до невеликої групи європейських революціонерів ХХ ст., для яких “усе можливо”.

³⁵ С.Кульчицький аргументував передумови геноциду з іншого погляду, представляючи голод (як на загальнорадянському, так і на українському рівнях) як ідеологічно зумовлений геноцид, наслідок рішень 1929 р. Той факт, що за сталінською революцією згори, яка й спровокувала кризу 1931–1932 рр. стояли комуністичні ідеали (примітивно представлені), важко заперечити. Так само важко заперечити, що Сталін легкожав наслідками подібних політичних установок. 1927 р. він казав Троцькому, що відмова від негу на користь прискореної індустріалізації та колективізації спричинить кризу у відносинах із селянами та голод (слово, яке він дійсно вжив). Але я вважаю, що Сталін, навіть знаючи, що наступ 1929 р. спричинить кризу, не передбачив її серйозності. Він фактично вів, що переміг у битві із селом.

³⁶ У листі до автора О.Хлевнюк справедливо відзначає, що багато політичних установок Сталіна мали „геноцидні” риси: „Незважаючи на те, яка проблема поставала в країні, вона вирішувалася через застосування насильства, спрямованого на певні й чітко визначені соціокультурні або національні групи населення”. Ставлення до цих груп варіювалося від превентивних заходів до їхньої ліквідації, і вибір залежав від внутрішньої та міжнародної ситуації, а також від власних переконань диктатора. У різні періоди це були козаки, селяни, стара та національна інтелігенція, релігійні діячі, „ворожі нації” (від поляків і німців до євреїв і чеченців). Голодомор слід розглядати саме на такому тлі.

³⁷ Хтось може стверджувати, що расово та/або ідеологічно вмотивований геноцид, який ґрунтується на переконанні, що майбутнє нації, чи „раси”, потребує знищення іншого народу, є „раціональним”. Рішення про знищення впливає з його логічного обґрунтування. Утім, я вважаю, що важливу роль має характер „раціональності”. Раціональність Сталіна була досить витонченою, вона передбачала чисту теорію націо- та державотворення.

³⁸ *Graziosi A. The Great Famine of 1932–1933: Consequences and Implications.* Готується до друку в “Harvard Ukrainian Studies”.

³⁹ Я не стверджую, що саме це було причиною краху СРСР. Однак неспокутане минуле безумовно ускладнило існування системи, що повільно задихалася в економічних, демографічних і національних суперечностях і нарешті померла при спробі її реформувати.

⁴⁰ *Burchhardt J. Meditazioni sulla storia universale (Force and Freedom: Reflections on History).* – Firenze, 1985. – Р. 35 ss.

In the essay I try to sketch the outline of a new interpretation of the 1931–1933 Soviet famines, and of the Ukrainian Holodomor. Such interpretation, built upon the many, outstanding studies published in recent years, takes into account both the general, and complex, Soviet picture, and the undeniable relevance of the national, Ukrainian question. My hope is not only to push forward the interpretation of the “Great famine”, but also to stimulate a debate that will contribute to the breaking of the wall today separating Ukrainian, Russian and Western students of the Soviet famines and of the even taller and stronger wall isolating these students from their colleagues studying the European XX century, a century that without those famines it is simply impossible to fully understand. At the end of the essay I address the question of whether and in which sense, the Ukrainian Holodomor belongs into the “genocide” category. I answer it positively, remarking however its differences from the Jewish Holocaust and noting that the famine was not a “planned” genocide conceived in “Moscow” by Russians who were then also suffering from hunger, albeit less dramatically. Rather, Stalin and the communist party leaders decided to profit of a famine caused by their own blunders, but which they did not want or expect, to teach a lesson to peasants in general and Ukraine in particular. Such decision, taken in the fall of 1932, explains why the famine grew into a Holodomor and insofar as this was the consequence of human conscious policies, it allows us to use the term genocide.

Ю.І.Шаповал*

СПРАВА “СПІЛКИ ВИЗВОЛЕННЯ УКРАЇНИ”: ПОГЛЯД ІЗ ВІДСТАНІ 75 РОКІВ

У статті йдеться про одну з найгучніших справ, за допомогою якої сталінський режим планував “упокорити” українську інтелігенцію. Спираючись на досягнення своїх попередників, автор разом із тим використовує недоступні ще до сьогодні документи і матеріали, що дозволяють глибше зрозуміти причини і наслідки справи й процесу СВУ.

У книзі “Під обухом. Большевики в Києві” літературознавець С.О.Єфремов, характеризуючи ті “заходи”, що здійснювалися після вторгнення у Київ військ Михайла Муравйова, посланих проти Центральної Ради 1918 р., зокрема писав: “Безглузді заходи безтямних людей з величезними претензіями; з хлестаковською психікою, з одвагою безнадійних неуків, з розпачливою сміливістю, з нестримною, хоч і вбогою, фантазією – ці заходи вже даються знаки. Нема жодного сумніву, що трохи – небагато мине часу, як ці люде зруйнують усе, що тільки підлягає руйнації, і тоді одійдуть, звідки й виринули – тобто в належну їм безвість. Тільки поправляти, що вони напсували і ще напсують, буде надзвичайно важко...”¹.

З часів горбачовської “перебудови” з’явилося чимало публікацій щодо процесу та справи “СВУ”², про осіб, яких було засуджено³. Надруковані свідчення сучасників⁴. Авторам цих публікацій вдалося насамперед “поправити” стару офіційну версію, за якою ніхто не постраждав даремно і всі 45 представників інтелігенції України на показовому судовому процесі, що відбувся 9 березня – 19 квітня 1930 р. у Харківському оперному театрі, були засуджені обґрунтовано. Досить солідною є західна історіографія щодо “СВУ”, де представлено й публікації, що обстоюють реальність існування “Спілки визволення України”⁵. Цю версію захищав (і досі захищає) дехто з дослідників в Україні.

Автор даної статті має намір зупинитися на вузлових питаннях теми, позначити контрверсійні аспекти, а також ті, що ще потребують розробки. Однак спочатку доцільно коротко нагадати історію самої справи. Розпочавши наприкінці 20-х рр. процес “комунізації” Всеукраїнської академії наук (ВУАН), більшовицька влада наптовкнулася на негалазливий, але достатньо твердий опір. Одним із символів цього останнього був уже згаданий С.О.Єфремов – визначний учений (список його публікацій до середини 20-х рр. мав понад 3 000 назв), визнаний лідер в українському літературознавстві, академік та віце-президент ВУАН. Його називали “совістю української інтелігенції”.

З 1923 р. учений вів для себе щоденник (виданий у 1997 р. в Києві, а для найвищих керівників УСРР розтиражований в обмеженій кількості примірників після арешту С.О.Єфремова у липні 1929 р.), в якому фіксував своє життя, реагував на розвиток суспільства, записував навіть тогочасні анекдоти. Фіксував він і факти свого зіткнення із владою й її представниками, зокрема висловлював антипатію до тодішнього наркома освіти України М.О.Скрипника – ключової постаті у справі комуністичної “облоги” Всеукраїнської академії наук, до тодішнього генсека Центрального комітету КП(б)У С.В.Косіора, до голови Київського губвиконкому, а згодом секретаря ЦК КП(б)У П.П.Любченка та ін. Саме в Єфремові, який у минулому був заступником голови Української Центральної Ради, влада вбачала “знакову” постать, символ старої української інтелігенції. З 1928 р. проти останнього було розгорнуто галасливу пропагандистську кампанію (формальним

* Шаповал Юрій Іванович – д-р іст. наук, професор, керівник центру історичної політології Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАНУ.

приводом стала його публікація в "закордонній пресі", себто у львівській газеті "Діло", в якій він відстоював політику керівництва ВУАН). Паралельно Державне політичне управління (ДПУ) УСРР ретельно збирало інформацію про настрої й розмови осіб, що контактували з академіком. Втім, це була частина більш широкого чекістського "моніторингу" української інтелігенції, представники якої, можливо, не стали такими відверто "гострими" у поведінці, як Єфремов, але були критично налаштованими до режиму. Ця хвиля дещо ослабла після XII з'їзду РКП(б), відповідно до рішень якого здійснювалася політика "коренізації"/"українізації". Логіка цих інтелігентів була приблизно такою: якщо більшовики хочуть розвивати далі українську культуру, ми будемо співпрацювати з ними.

Однак de-facto влада та комуністичні спецслужби негласно розгортали "контр-українізацію" щодо саме цієї частини інтелектуалів, не довіряючи останнім і прагнучи "витиснути" їх, замінити більш лояльними представниками підкомуністичної інтелігенції. На певному етапі кількість зібраного "компромату" почала переростати в якість. Після "шахтинської справи" (1928 р.), за допомогою якої було "затавровано" стару технічну інтелігенцію, й після сталінського закликати "шкідників" у всіх сферах суспільного життя прийшла черга старих українських інтелектуалів, які самим своїм існуванням нагадували про минулу "самостійницьку" парадигму України. Вони мали раз і назавжди отримати глобальний урок "упокорення", що унеможливило б не те, що реальні, а навіть гіпотетичні спроби протистояти владним структурам.

Фабрикація справи "СВУ" припала на час "великого перелому", наступу на селянство, на так званого "куркуля". Вакханалія пошуку "класових ворогів" повинна була перманентно підкріплюватися різного роду "викриттями", коли всі недоліки політики влади, катастрофічний соціально-економічний стан суспільства, що уможливив, наприклад, голод початку 1930-х рр., можна було пояснювати "ворожими диверсіями", "шкідництвом", "націоналізмом" тощо. Одним із підтверджень цього мав стати процес "Спілки визволення України".

Не випадково журнал "Більшовик України" у 1930 р. в одній з передових статей писав: "У процесі СВУ український пролетарський суд розглядає справу не лише про контрреволюційні покидьки петлюрівщини, а судить в історичній ретроспекції весь український націоналізм, націоналістичні партії, їхню зрадницьку політику, їхні негідні ідеї буржуазної самостійності, незалежності України"⁶. Отже, за задумом організаторів, це мав бути суд не стільки над конкретними особами, скільки над цілим періодом національно-визвольної боротьби українського народу. Окремі підсудні, яких ретельно добирало ДПУ УСРР, мали символізувати той час, його філософію, світоглядні засади.

Недаремно й слідчий С.С.Брук, як згадував Б.Ф.Матушевський, на допитах повторював: "Нам треба українську інтелігенцію поставити на коліна, це наше завдання – і воно буде виконане; кого не поставимо – перестріляємо!"⁷. Це мовилося за лаштунками, а на самому процесі давалися інші оцінки. Наприклад, один із виділених офіційно захисників – М.Д.Пухтинський, як засвідчує ненадрукована ще й досі частина стенограми процесу (перша частина вийшла друком у Харкові в 1931 р.), заявив: "Якби знайшлася наївна людина, яка б наважилася сказати, що судять українську інтелігенцію, то це означало б, що вона абсолютно не розуміється у даному процесі. Українська інтелігенція не може бути перед судом, оскільки українська інтелігенція органічно зв'язана з класом трудящих, а клас трудящих сам себе не буде судити, а судять тих, хто відколовся від справжньої української інтелігенції"⁸.

До "розкольників", крім С.О.Єфремова, зарахували: колишнього прем'єр-міністра Української Народної Республіки (УНР) доби Директорії В.М.Чехівського, колишнього міністра закордонних справ УНР, наукового співробітника Всеукра-

їнської академії наук А.В.Ніковського, колишнього діяча Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП), професора Київського інституту народної освіти (КІНО) Й.Ю.Гермайзе, колишніх членів Української партії соціалістів-федералістів – завідуючого 1-ю Київською трудовою школою В.Ф.Дурдуківського, вчителів тієї ж школи О.З.Гребенецького, Н.С.Токарівську, А.П.Залеського, Ю.К.Трезвинського, письменників Л.М.Старицьку-Черняхівську, М.Є.Івченка, професорів КІНО В.М.Ганцова, Г.М.Іваницю, студентів Київського інституту народної освіти М.П.Павлушкова та Б.Ф.Матушевського, професора ВУАН В.М.Догугу, завідуючого редакційним відділом Київського філіалу Держвидаву України К.С.Шила, члена колегії адвокатів, юрисконсульта “Молочарспілки” З.Г.Моргуліса, наукового співробітника Всеукраїнської академії наук, редактора “Словника живої мови” Г.К.Голоскевича, викладача КІНО Г.Г.Холодного, наукових співробітників ВУАН М.В.Кривинюка, В.М.Страшкевича, В.В.Шарка, В.Х.Дубровського, інженера-хіміка К.Т.Туркала, старшого асистента Київського медичного інституту А.О.Барбара, члена президії медсекції Всеукраїнської академії наук, професора Київського медичного інституту В.В.Удовенка, професорів цього ж інституту О.Г.Черняхівського, В.Я.Підгаєцького та М.А.Кудрицького, викладача Київського кооперативного технікуму О.А.Болозовича, члена правління “Молочарспілки” М.Н.Ботвиновського, мешканця Харкова М.М.Чехівського (брата В.М.Чехівського), професора Дніпропетровського інституту народної освіти П.О.Єфремова (брата С.О.Єфремова), вчителів з Дніпропетровська М.П.Білого, Л.Є.Біднову, члена Полтавської колегії адвокатів К.І.Товкача (інваліда, який мешкав у Полтаві), професора Полтавського ІНО В.О.Щепотьєва (перед арештом він перебував в адміністративній висилці за контрреволюційну діяльність), лаборанта Держхлібінспекції, мешканця Кременчука П.С.Близнюка, викладача Миколаївського інституту народної освіти М.Д.Лагуту, вчителя Чернігівської школи імені М.М.Коцюбинського Й.Р.Карповича, директора Вінницького філіалу Всенародної бібліотеки Всеукраїнської академії наук В.Д.Атамановського, викладача робітфаку Одеського медичного інституту й Одеського робітничого університету, секретаря Одеського наукового товариства при ВУАН Т.М.Слабченка, академіка Всеукраїнської академії наук, професора Одеського ІНО М.Є.Слабченка, викладача одеських індустріального і млинарського технікумів КМ.Панченка-Чаленка.

Отже, на лаві підсудних опинилися 45 осіб. Між ними були дві особи єврейського походження (історик Йосип Гермайзе й правник Зіновій Моргуліс), а також 3 жінки (Людмила Старицька-Черняхівська, Любов Біднова, Ніна Токарівська).

У великому за обсягом обвинувального висновку вказувалося, що “СВУ” існувала в Україні з червня 1926 до липня 1929 р., тобто до її викриття Державним політичним управлінням УСРР, і ставила завданням “повалити Радянську владу на Україні шляхом збройного повстання за допомогою чужоземних буржуазних держав та реставрувати капіталістичний лад у формі “Української Народної Республіки””.

Стверджувалося також, що “Спілка визволення України” діяла в зв’язку із закордонним петлюрівським центром, що називав себе урядом УНР. Складовою частиною “СВУ” було оголошено “Спілку української молоді” (“СУМ”), яка нібито мала на меті організувати терор проти всесоюзних і республіканських радянських партійно-державних керівників. Осередками дії “СВУ” було оголошено ВУАН й УАПЦ.

Незважаючи на те, що у судовому засіданні допитали лише 5 свідків, а конкретної провини підсудних не було встановлено, вирoki винесли (максимальний – 10 років позбавлення волі, жодного смертного вироку, але більша частина засуджених загинула пізніше, переважно під час “великого терору” 1936–1938 рр.). Основними діючими особами на процесі “Спілки визволення України” були 45 осіб. Ще 700 (а не 400, як вважалося раніше) було заарештовано невдовзі в

зв'язку з цією справою¹⁰. А всього, за деякими підрахунками, під час та після процесу "СВУ" заарештовано, знищено або заслано понад 30 тис. осіб¹¹.

П.П.Любченко, який виступав на процесі одним із громадських обвинувачів, у передмові до видання стенограми процесу "Спільки визволення України" писав: "Стенограма процесу над "СВУ" повинна стати в руках трудящих могутньою зброєю для викриття тої каїнової змовницької роботи, що її провадили і провадять українські націоналісти проти Країни рад. Стенограма процесу СВУ вустами самих підсудних – вчорашніх провідних діячів петлюрівщини, УНР – розкаже кожному, на кого і для чого працює українська буржуазія, українські націоналісти, за яку "самостійну", за яку "незалежну" Україну вони борються"¹².

Розповідь про те, "на кого й для чого працює українська буржуазія", ДПУ почало формувати задовго до самого процесу "СВУ". Саме це підтверджують доповідні записки, що їх надіслав до ЦК КП(б)У голова Державного політичного управління УСРР В.А.Балицький відповідно 7 та 11 червня 1929 р. Це перші документи, в яких уже фігурували майбутні учасники процесу "Спільки визволення України". Не може не звернути на себе увагу те, як поспішав шеф ДПУ: ще не одержані від заарештованих у травні 1929 р. молодих людей (їм приписано участь у "СУМ") свідчення, а вже вважалося "твердо встановленим, що...Єфремов оформлював політичні настрої вказаної антирадянської організації..."¹³. Незважаючи на те, що 10 червня того ж року слідчим ще ніяк не вдається вичавити із студента Б.Ф.Матушевського зізнання в існуванні "СВУ", а не тільки "Спільки української молоді"¹⁴, що 11 червня 1929 р. М.П.Павлушков (племінник Єфремова) намагається боронити свого дядька і В.Ф.Дурдуківського¹⁵, саме в записці від 11 червня зафіксовано вказівку про арешт останнього й висловлено тверде припущення про існування організації "старих", тобто "Спільки визволення України". Все це – зайве підтвердження того, що "драматургами" з Державного політичного управління УСРР подальший перебіг справи вже був визначений.

Понад 250 томів справи "СВУ" були вивчені у 1988–1989 р. під час додаткової перевірки, що її здійснили співробітники тодішнього КДБ УРСР. Ключові висновки були такими: незважаючи на те, що в обвинувальному висновку та вироку відзначено наявність програми і статуту "Спільки визволення України", що про них нібито були поінформовані члени організації (щоправда, в усній формі), 14 обвинувачуваних на попередньому слідстві показали, що нічого про них не знають, 21 особа взагалі не допитувалася з цих питань. Із матеріалів справи не вбачається конкретного організаційного зв'язку "СВУ" із закордонними емігрантськими формуваннями, як це вказано в обвинувальному висновку й вирокі.

Як видно із свідчень низки осіб (котрі були засуджені, але їм пощастило вижити), у ході попереднього слідства на них чинився психологічний та фізичний тиск. У зв'язку з цим доцільно навести уривок із заяви, що її в березні 1957 р. написав В.М.Ганцов на ім'я тодішнього голови президії Верховної ради СРСР К.Є.Ворошилова: "Всього в ув'язненні й на засланні на Крайній Півночі я провів понад 22 роки. Це тяжке покарання було мені за мої "злочини" і за приналежність до організації "СВУ". Як я вже згадав вище, до організації "СВУ" я не належав та про існування такої організації не знав. Але в своїх свідченнях під час слідства я виходив із передбачення, що організація "СВУ" існувала і тільки я про це не знав. Лише після суду з розмов з іншими моїми співпроцесниками я дізнався, що організації "СВУ" взагалі ніколи не існувало, що вона була фіктивною. Всі без винятку засуджені за процесом особи, у тому числі й ті, яким приписувалася роль лідерів, як наприклад, Єфремов, Ніковський, говорили, що організації "СВУ" не було, що вони підтвердили зведений на них наклеп лише тому, що примушені до цього вигаданими свідченнями інших ув'язнених, що вони їх дали під тиском слідчих органів"¹⁶. Саме цей останній був застосований зокрема до студен-

тів Б.Ф.Матушевського та М.П.Павлушкова, які першими дали свідчення про існування “Спілки визволення України” і “СУМ”. Для “викриття” одних обвинувачуваних активно використовувалися свідчення інших.

Вивчені матеріали дозволили констатувати, що на практиці не існувало так званих організаційних структур “СВУ” (“Спілка української молоді”, “медична”, “академічна”, “шкільна”, “педагогічна”, “видавнича”, “автокефальна”, “кооперативна”, “секції”, “інститутські наради редакційного активу”, а також Полтавська, Дніпропетровська, Чернігівська, Вінницька, Одеська, Миколаївська “філії”). Було внесено протест щодо процесу над “СВУ”, й ухвалою Верховного Суду УСРР від 11 серпня 1939 р. справу закрито через відсутність складу злочину в діях засуджених у цій останній осіб з їх повною реабілітацією¹⁷.

І тут постає питання, що його навряд чи може обійти будь-який дослідник подій 1920-30-х рр., тодішніх сталінських показових процесів: а чи існував реальний, не міфічний, опір більшовицькій владі та чи не можна відтак говорити про реальність існування “Спілки визволення України” і “СУМ”? Серед тих, кого зробили “акторами” в політичній п’єсі у стінах Харківської опери (а саме на її сцені відбувався процес “СВУ”), було чимало яскравих особистостей, справжніх патріотів, людей із переконаннями, які не бажали пристосовуватися до нової політичної кон’юнктури. Чому ж вони, в більшості своїй немолоді вже, авторитетні й інтелегентні особи, погодилися грати свої ролі? Очевидно, що багато з них не сприймали нову владу, але це ще не підстава підтверджувати найабсурдніші схеми, що їм підказували організатори процесу.

Для початку варто наголосити: не підлягає сумніву, що спротив режимові мав місце. Це засвідчує чимало документів, хоча сама згадана тема – опір сталінізму – ще потребує кваліфікованого аналізу, а не квазіпатріотичних ламентаций. Ось що, наприклад, свідчив священник Української автокефальної православної церкви В.Хуторянський, заарештований як учасник “Спілки визволення України” 1 січня 1934 р. Засуджений на 5 років ув’язнення, останній відбував термін на Соловках та був розстріляний, як і багато інших в’язнів-українців, 3 листопада 1937 р. Збереглося, однак, донесення інформатора про одну з розмов, під час якої він сказав, що, “незважаючи на арешти серед українців..., там, на Україні, залишилося ще багато народу, який працює. Там є ще багато наших братів-українців, які за всяких сприятливих умов здійснюють свою роботу. Ми через Українську автокефальну церкву здійснювали консолідацію своїх сил, й я особисто працював у колишньому Брацлавському повіті, а потім мене перекинули на польський кордон...”¹⁸.

З іншого боку, гіпотеза про реальне існування “СВУ” та “Спілки української молоді” навряд чи витримає перевірку документами і фактами. Немає підстав говорити про те, що було створено опозиційні чи “шкідницькі” структури в тому вигляді, як це хотіли бачити працівники Державного політичного управління УСРР у 1929–1930 рр. Підтверджується це й багатьма секретними службовими документами ДПУ, що були недоступними раніше та які дозволяють багато чого глибше зрозуміти в зв’язку із справою “Спілки визволення України”.

Все почалося з того, що з 18 травня по 18 червня 1929 р. у Києві було заарештовано групу молодих людей, яких обвинуватили в приналежності до нелегальної організації. Серед них були й такі, що з 1928 р. співпрацювали з Державним політичним управлінням, планово входячи у контакт із “націоналістично настроєними” особами та надаючи чекістам необхідну інформацію. До речі, дехто з цих осіб під час Другої світової війни опинився за кордоном і там подавав себе як частину руху Опору, що протистояла комуністичному режимові. Це, до речі, відразу політизувало проблему вивчення справи “СВУ” й “СУМ”: мовляв, не патріотично наговорювати на українців, які не корилися більшовицькому режимові, а боролися проти нього. Саме цих людей використали для того, щоб зламати і примусити студентів М.П.Павлушкова та Б.Ф.Матушевського свідчити в “потрібно-

му" річниці (у першу чергу проти академіка С.О.Єфремова як нібито лідера "Спілки визволення України"). Потім розпочалися арешти.

Слід визнати, що слідчі вміло застосовували індивідуальні методи шантажу. Й зовсім не обов'язково це був фізичний вплив. Візьмемо, для прикладу, С.О.Єфремова, який на допиті 25 липня 1929 р., невдовзі після арешту, заявив, що "про існування контрреволюційної організації не знав і ні від кого про неї не чув"¹⁹, а 10 вересня того самого року визнав "існування "Спілки визволення України" – контрреволюційної організації – та свою до неї приналежність..."²⁰ Чому так трапилось?

Про це запитав академіка Б.Ф.Матушевський через кілька років після процесу "СВУ", коли вони випадково зустрілися під час прогулянки в Ярославському ізоляторі. Відповідь була такою: "Мені сказано на допиті: ви й такі, повинні зійти зі сцени сьогоднішнього українського культурного і громадського життя, бо ви являєте собою притягальну силу для прихованих і потенціальних ворогів радянської системи. Українська культура й наука будуть далі розвиватись, але без вас. Уже підросли нові, радянські кадри української інтелігенції, котрі без шкоди для діла замінять вас. Отож, вибирайте: або ж СВУ у тому аспекті, який ми вам пропонуємо, й тоді ви та інші пройдуть через відкритий судовий процес, де не буде жодного розстрілу й взагалі вирoki будуть досить м'які, або суду не буде, а все це пройде через постанову колегії ОГПУ, і тоді ми заллємо кров'ю так званих "свідомих українців" усю Україну. Це ми можемо зробити – ви це самі добре розумієте..."²¹.

В такий спосіб Єфремов виправдовував свою поведінку. Проте в нього був ще особистий мотив. У 1992 р. киянка Тетяна Ільченко в листі у газету "Рада" написала, що ще в дитинстві спілкувалася з Єфремовим. Він мешкав у Києві, в В.Ф.Дурдуківського. Сестра останнього Онисія фактично була дружиною академіка. Вже під час фашистської окупації Ільченко з матір'ю зайшла до неї й вона розповіла, що Єфремову пригрозили: якщо не підпише тих фальсифікованих паперів, необхідних слідству, то її заарештують. Гадаючи, що тортури зведуть Онисію у могилу, академік, рятуючи кохану, підписав усе, що від нього вимагали²².

Збереглося ще одне цінне свідчення вченого. До камери, в якій він перебував, чекісти підсадили інформатора, котрий складав докладні звіти про те, як поводить ся академік, що говорить, як настроений. Завдяки цим унікальним документам (їх свого часу вдалося розшукати авторові цих рядків), датованим листопадом 1929 р., можна уявити "механіку" фабрикації справи "Спілки визволення України". Ось деякі приклади:"16.11. Єфремов продовжував писати, як він сам висловився, "вимушене зізнання" у тому, чого не було. Нервував він, все повторюючи: "Відразливе існування". На моє запитання, чи багато йому ще доведеться писати, він відповів, що небагато, що розмазувати, як інші, він не буде та й не може, оскільки нема що писати...

18.11. Єфремов повернувся з допиту дуже схвилюваний і на моє запитання: "Ну як там?" відповів: "У такому відразливому й у такому плачевному і дурному стані я ще ніколи не був. Краще б відразу взяли і покінчили зі мною, ніж ця мука кожного дня своїми допитами... Я був би вже радий, якби справді була організація зі всіма тими людьми і подробицями, які нині в'яжуть до неї. Тоді б я на чистоту сказав, і кінець справі. Тоді б я і деталі всі розповів би, тому що я їх сам би знав. А то тепер розповідай про деталі, яких я не знаю... Крім того, слідство провадиться вкрай однобічно і зацікавлене не у з'ясуванні і виявленні справжньої дійсності, а лише у підтвердженні факту існування організації... Слідчий каже мені, що він чекав від мене більшого. Він хоче, щоб я писав по 500 сторінок, як інші, а можливо, і більше, бо мене вважають главою. А що мені писати? Якби мені дали прочитати свідчення тих, хто створив цю міфічну організацію, я би просто підтвердив це..."

Слід зауважити, що під час цієї розмови Єфремов був дуже схвилюваний і вбитий і говорив зі сльозами в голосі і на очах.

19.11. Єфремов почав писати відповіді на записані вчора запитання слідчого і знов почав хвилюватись і обурюватись... "Пиши, а що пиши? Слідчий каже, що я пишу лише те, що їм відомо, і прагну не писати те, що їм, на мою думку, невідомо... Він, здається, симпатична людина і співчуває моїй долі і співчуває мені, але ніяк не розуміє мене... Я йому кажу, що коли я вже визнав деякі факти, то я нікому з офіційних осіб вже не можу сказати, що це не так, а тільки йому одному щиросердно кажу, що я визнаю те, чого не було, однак він все одно не вірить, каже, що він і я знаєм, що це було. Хоч би "вони" мені конкретно сказали, що я повинен писати..."²³.

Зрештою, так і сталося: академікові "підказали", й він написав власноруч понад 120 сторінок про свої злочини. Це була справжня людська трагедія, яку пережив не тільки С.Єфремов, а також інші учасники процесу "СВУ". Обсяг цього матеріалу не дозволяє розлого цитувати глядачів – тих, хто був під час процесу "Спілки визволення України" у Харківській опері. "Сухий залишок" оцінок тих, хто здатен був адекватно сприймати побачене, такий: це був театр абсурду, а те, з яким спокоєм підсудні розповідали про свої найпохмуріші, найпідступніші задуми, наводило на думку, чи сповна вони розуму взагалі. Щоправда, бували і "технічні" проблеми. Коли хтось із підсудних починав розповідати те, чого від нього не чекали, засідання призупиняли, а на наступному все йшло за сценарієм.

Особливо старався М.П.Павлушков, якого було оголошено лідером "Спілки української молоді". Б.Д.Антоненко-Давидович, який безпосередньо спостерігав процес "СВУ", написав, що Павлушков, "якщо й вірити всім його свідченням, виглядав на суді, як оперетковий ватажок – без війська й однодумців"²⁴. Тим не менше, саме з нього його сестра, яка опинилася за кордоном, та ще дехто у публікаціях почали робити героя, що нібито використовував трибуну процесу для агітації української молоді проти влади.

Один із підсудних – К.Т.Туркало, якому пощастило вижити (він емігрував до США, де помер у 1979 р.), писав: "Тепер іде є українці, які вважають справу "Спілки визволення України" двадцятих років за контроверсійну, тобто їм невідомо й неясно, була чи не була така організація в дійсності. А є такі українці..., які твердять, що СВУ 20-х років була, і тим-то виправдовують московську большевицьку владу, яка скарала фактично невинну верхівку наукової інтелігенції українського народу. Я особисто, як один із підсудних, відкидаю контроверсійність у цій справі і рішуче, з цілковитою моральною відповідальністю заявляю, що формально організації СВУ не було, а її провокаційно сконструювало з допомогою двох підсудних у цій справі московське ГПУ, щоб створити законну підставу для знищення верхівки української наукової інтелігенції того часу. Усі ті підсудні, що належали до моїх приятелів і друзів, казали мені, що довідувалися про "існування" СВУ від слідчих під час передсудового слідства, коли я розмовляв із ними вже на суді"²⁵.

"Два підсудні" – це Єфремов та Павлушков. Останній вказав, де саме академік ховав свій щоденник, який уже згадувався й котрий слугував практично єдиним доказом його "контрреволюційності" (навіть натяків на існування якоїсь підпільної структури в тексті немає, хоча цілком могли б бути з огляду на "інтимність" щоденникового жанру). До речі, після винесення вироку у справі "Спілки визволення України" Єфремов сказав В.М.Ганцову: "Ніколи не прощу Миколі, Микола для мене вмер. Я йому довіряв більше навіть, ніж Дурдуківському. Він один, Микола, знав той потайник, де я ховаю свої щоденники"²⁶.

Цікаві спогади, що зайвий раз засвідчують інспірований характер справи "СВУ", залишив один із сучасників – О.П.Семененко, якому також довелося бути присутнім на процесі в Харківському оперному театрі: "Підсудних привозили з

гюрми не в "чорних воронах", а в звичайних автобусах, ніби на прогулянку. На сцені в перервах підсудним підносили чай з "пирожними". Організатори явно перегравали... свою роль гуманних учнів Держинського. Особливо ці масні і демонстративно великі солодощі, кондитерські вершини тодішнього щасливого життя були тут не до речі. Проте, думаю, що відкинути, відсунути їх підсудний академік Сергій Єфремов, людина великої гідності, не міг. Не могли й інші. Так само не могли відкликати своїх попередніх свідчень, даних у Києві, вимучені довгими днями і ночами без сну. І признання, і театральні солодощі все належало до заздалегідь розробленого ритуалу, і підсудні мали коритися йому"²⁷.

Важливий крок до з'ясування історичної правди про справу "Спілки визволення України" в 1970-ті рр. зробив письменник та кінодокументаліст Г.І.Снегирьов, який підготував книгу "Набої для розстрілу", видану за кордоном, а в Україні вперше надруковану у 1990 р. Користуючись лише доступними матеріалами, пресою 1930-х рр. і спогадами деяких учасників справи "СВУ", він аргументовано показав її сфабрикований характер.

У згаданих спогадах та публікаціях вказується на те, що на сцені Харківського оперного театру постійно були присутні й безпосередньо керували ходом судового процесу начальник секретного відділу Державного політичного управління УСРР В.М.Горожанин і начальник II-го відділення Б.В.Козельський. Саме їх вважають справжніми диригентами процесу "Спілки визволення України". Їхні підписи стоять під обвинувальним висновком у справі "СВУ"²⁸, а також під тими документами, з яких, власне, розпочинався процес".

Це насамперед велика за обсягом "Докладная записка о результатах работы по вскрытию украинского контрреволюционного подполья по Украине в связи с делом "СВУ", "Меморандум по делу Одесской филии "Спілки визволення України", "Докладная записка о деятельности медицинской линии "СВУ", "Ориентировочный список арестованных по Киеву, которые подлежат представлению на процессе", та деякі інші документи. Зміст цих останніх вражає тим, що у них не зафіксовано жодного конкретного злочину тих осіб, яких обвинувачували в участі у "Спілці визволення України". Це здається парадоксальним, але воно насправді так. Ідеться про певні "злочинні" наміри, розмови, якісь "заколотницькі" проекти, але не про конкретні дії. Інша прикметна риса документів, підготовлених у ДПУ УСРР наприкінці 1929 р., – їхній абсолютний антиукраїнізм. Під час знайомства з їхнім змістом не можна не дійти висновку, що фабрикація справи "СВУ" й підготовка відкритого процесу в цій останній водночас були вирішальним етапом на шляху до активної дискредитації політики "українізації". Фактично все українське у цих документах постає "петлюрівським", "націоналістичним", "шкідницьким" тощо.

Показовою щодо цього є "Докладная записка о результатах работы по вскрытию украинского контрреволюционного подполья по Украине в связи с делом "СВУ". Даний досить великий за обсягом документ містить підсумки роботи Державного політичного управління у тодішніх окружних центрах УСРР і переконливо засвідчує: основний удар організатори справи "Спілки визволення України" спрямували проти національної інтелігенції, причому не тільки старої. Під "націоналістичні" підводилися буквально всі організації й об'єднання, наприклад, гуртки для вивчення українського слова на Вінниччині"²⁹.

Навіть на Луганщині викрили "контрреволюційне шовіністичне угруповання" з учителів, які створили "гурток українізаторів". Як зазначено, "група мала своєю метою організувати навколо себе українців-шовіністів, впливати на вчителів та студентство"³⁰. Відомому історикові, академікові М.Є.Слабченку інкримінувалося те, що він згуртував навколо себе групу "майбутніх молодих професорів", яких знов-таки обвинувачували в "шовіністичній роботі"³¹.

Виникає запитання: хто саме і за якими критеріями визначав міру “шовінізму” чи “націоналізму”? Малоосвічені слідчі з ДПУ, яким, власне, були чужими українське середовище, національна культура? Все “тубільне”, тобто українське, для них автоматично перетворювалося на “націоналістичне”, й вони при цьому твердо знали, що не помиляються. Саме цього від них і чекало начальство. Отже, розробляючи справу “СВУ”, чекісти підводили базу для наступних тотальних погромницьких антиукраїнських акцій у 1932–1934 рр.

Ще одна особливість згаданих документів – прагнення всіляко дискредитувати УАПЦ, підготувати ґрунт для її знищення. Не випадково в одному із згаданих документів, підготовлених у грудні 1929 р., докладно планувалося, що саме інкримінувати діячам Української автокефальної православної церкви. Насамперед це “атеїзм більшості автокефального духовенства”. Й тут знов запитання: хто і за якими критеріями мав визначити міру цього атеїзму? Далі – це “петлюрівське минуле більшості автокефалістів”, використання діячами “Співки визволення України” УАПЦ як “знаряддя антирадянського впливу на широкі маси для ведення підпільної роботи”, “українізація церкви та релігії – засіб для здійснення мети “СВУ”³². Співробітники Державного політичного управління доклали великих зусиль, щоб “розшифрувати” всі ці напрями.

О.С.Зінкевич у розвідці “Справа Української автокефальної православної церкви на процесі Співки визволення України і її ліквідація в 1930 р.” висловлює припущення: слідчі ДПУ, побачивши заздалегідь, що їм не під силу добитися під час слідства від діячів УАПЦ В.М.Чехівського та його брата М.М.Чехівського поступливості, вирішили організувати скликання “надзвичайного собору” Української автокефальної православної церкви 28–29 січня 1930 р.³³ Останній, що відбувся напередодні процесу “СВУ”, схвалив резолюцію про зв’язок УАПЦ із нею, про “контрреволюційність” цієї церкви й, зрозуміло, про її самоліквідацію. Однак документи, що раніше були недоступні для О.С.Зінкевича та інших дослідників, засвідчують, що В.М.Чехівський і М.М.Чехівський ще у 1929 р., до скликання “собору”, почали давати необхідні Державному політичному управлінню свідчення після того, як з ними “попрацювали”. Сам він був лише плановою акцією ДПУ УСРР, що мала засвідчити “крах” Української автокефальної православної церкви.

Згадані документи містять імена не тільки тих, хто опинився на лаві підсудних, а й тих еventуальних обвинувачених, яких “готували” до процесу. Особливої уваги заслуговують рукописні корективи, зроблені на цих документах. Так, в “орієнтовному списку” до “президії Співки визволення України”, тобто до головних ватажків, вписані Л.М.Старицька-Черняхівська та М.Є.Слабченко, якому згодом відведуть більш скромну роль керівника Одеської філії³⁴. Поряд із чотирма кандидатами на “церковну лінію” дописано: “Будет взят ряд лиц с периферии”³⁵. Навпроти цих “кандидатів до процесу” поставлені “плюси” поруч із прізвищами конкретних осіб, а поряд з іншими ніяких позначок немає, або, як-от приміром, поруч із прізвищем вчителя З.М.Гудзя-Засульського “плюс” замінено на “мінус”. Напевно, ці примітки зроблені особисто В.А.Балицьким, який уважно читав документи і робив позначки на них.

Доповідна записка “О деятельности медицинской линии “СВУ” “дозволяє пояснити, чому у своїй шифрограмі від 2 січня 1930 р. Сталін таку велику увагу приділив “медичним фокусам”, що приписувались обвинуваченим в участі у “СВУ” особам. У зв’язку з цим доцільно навести повний текст останньої:

“Харьков – Косиору, Чубарю.

Когда предполагается суд над Ефремовым и другими? Мы здесь думаем, что на суде надо развернуть не только повстанческие и террористические дела обвиняемых, но и медицинские фокусы, имевшие своей целью убийство ответственных работников. Нам нечего скрывать перед рабочими грехи своих врагов. Кроме то-

го, пусть знает так называемая "Европа", что репрессии против контрреволюционной части спецов, пытающихся отравить и зарезать коммунистов-пациентов, имеют полное "оправдание" и по сути дела бледнеют перед преступной деятельностью этих контрреволюционных мерзавцев. Наша просьба согласовать с Москвой план ведения дела на суде"³⁶.

У відомого лікаря А.О.Барбара, справді, пацієнтами були деякі з комуністичних керівників, але під час слідства та на процесі не було наведено жодного доказу того, що він нібито розглядав їх "не як хворих, а як ворогів", ні одного випадку неправильного лікування або отруєння. Йшлося лише про наміри. Тим не менше, невдовзі цьому лікареві довелося зізнаватися в цих й інших "гріхах". Ці останні мали фарсовий характер, але далеко не таким був вирок. Засуджений до 8 років позбавлення волі, він був у жовтні 1938 р. страчений за те, що нібито продовжував "контрреволюційну діяльність" уже в концтаборі³⁷.

Фактично як фарс починали свої "зізнання" С.О.Єфремов та М.П.Павлушков. Однак після "театру у театрі", як висловлювалися сучасники, після процесу "СВУ" на сцені Харківської опери, де вони змушені були поводити себе цілком лояльно, грати відведені їм ролі, в їхні долі втрутилися трагічні реалії. Обидва так ніколи і не вийшли з-за тюремних ґрат, загинули в неволі. Так сталося й з переважною більшістю інших осіб, які проходили по справі "Спілки визволення України"³⁸.

Висвітлюючи політичну мету процесу у справі "СВУ", німецький дослідник Гергард Зімон зауважував, що важче розв'язати питання про те, що в обвинуваченні "відповідало дійсності, а що існувало лише в головах працівників ОДПУ"³⁹. На підставі досліджених у минулі роки внутрішніх документів Державного політичного управління можна стверджувати, що "Спілки визволення України" в тому вигляді, як це подавалося в 1929–1930 рр., не існувало.

Водночас доцільно наголосити: факт неіснування "СВУ" за тими схемами, що їх диктували чекісти своїм "підопічним", зовсім не перекреслює наявності антикомуністичних настроїв та спротиву. Об'єктивно боротьбу вели й академіки С.О.Єфремов і М.С.Грушевський, однак у царині науки, а не готували повалення режиму за допомогою збройного повстання, вбивства та отруєння комуністичних вождів, організації "імперіалістичної інтервенції".

Підбиваючи підсумки, можна констатувати, що через 75 років, які минули після процесу в справі "Спілки визволення України", було якісно розширено знання про її причини, перебіг і наслідки, демонтовано чимало міфів та необґрунтованих схем. Разом із тим цілком очевидно, що ще належить чимало зробити для подолання політизації цієї теми, введення її у площину наукових категорій і дефініцій. Власне, ще належить відтворити повну картину подій, пов'язаних із цією резонансною справою. Відсутній порівняльний аналіз її із "синхронними" процесами в інших регіонах тодішнього СРСР (наприклад, із справою "Спілки визволення Білорусії"). Вкрай назріла потреба опрацювати й оприлюднити ненадруковані частини стенографічного звіту процесу "СВУ" з відповідними коментарями. Можливо, варто було б здійснити проект по перевиданню першого тому стенограми разом із згаданими ненадрукованими фрагментами з коментарями та науковими статтями у вигляді кількох томів. Дотепер все ще не встановлені долі багатьох фігурантів справи. Нарешті, не опрацьовані документи, що розкривають керівництво підготовкою справи й показового процесу з боку московських центральних партійних і чекістських органів. Ось чому на часі відповідний спільний проект разом із російськими дослідниками. Залишається висловити надію, що ці питання будуть розв'язані у наступні роки.

¹ Єфремов С. По-суворовському // Літературна Україна. – 1990. – 25 жовтня.

² Див., наприклад: Абдуллін О., Басараб В. Спростування енциклопедії // Робітнича газета. – 1989. – 19 листопада; Вілюк С. Репетиція беззаконь. Судовий процес над "Спілкою визволення України", якої не було, та його наслідки // Україна. – 1989. – № 37–38; Кирилюк В. Процес СВУ – ста-

лінська фальшивка // Літературна Україна. – 1989. – 7 грудня; Савцов В. Злочин, якого не було // Радянська Україна. – 1989. – 12, 13, 16, 19, 26, 27 вересня; Реабілітована правда // Радянська Україна. – 1990. – 12 вересня; Снегірьов Г. Набої для розстрілу (Ненько моя, ненько...). Лірико-публіцистична розвідка. – К., 1990; Сидоренко О. "Підлішого часу не було..." Як і чому було сфабриковано справу так званої Спілки визволення України // Вечірній Київ. – 1991. – 15 травня; Білокінь С. СБУ – опера ГПУ? // Наш час. – 1992. – № 12; Шаповал Ю.І. Україна 20–50-х років: сторінки ненаписаної історії. – К., 1993. – С. 64–81; Болаболовиченко А. СБУ – суд над переконаннями. – К., 1994; Куромия Х. Сталинский "великий перелом" и процесс над "Союзом освобождения Украины" // Отечественная история. – 1994. – № 1. – С. 190–197; Пристайко В.І., Шаповал Ю.І. Справа "Спілки визволення України": невідомі документи і факти. Науково-документальне видання. – К., 1995; Шаповал Ю. Невідомі документи про УАІЩ у зв'язку із справою "Спілки визволення України" // Людина і світ. – 1996. – № 11–12. – С. 13–17; Шепель Ф. "Заплямовані" трьома буквами. Трагедія "СВУ" – це трагедія не тільки інтелігенції // День. – 2003. – 1 серпня (№ 132); Шаповал Ю. Театральна історія // Дзеркало тижня. – 2005. – 12–18 березня (№ 9) та ін.

³ Див.: Касьянов Г. Доля академіка Єфремова // Під прапором лєнінізму. – 1989. – № 19. – С. 75–78; Болаболовиченко А. Кривавий верлібр // Вітчизна. – 1990. – № 11. – С. 112–119; Шаповал Ю. Академік Сергій Єфремов: хроніка загибелі // Рада. – 1992. – № 40; Лицар духу // Київська старовина. – 1992. – № 1. – С. 38–51; Хорунжий Ю. Людям мила. Оповіді про Людмилу Старицьку-Черняхівську. – К., 1993; Даниленко В. Один з 45-ти. В.Дурдуківський // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1998. – № 1/2. – С. 253–262.

⁴ Див., наприклад: Опера СБУ – музика ГПУ. Спогади свідків. Збірка. – Кам'янськ-Шахтинський, 1992. – 152 с.; Антоненко-Давидович Б. СБУ // Неопалима купина. Народознавство, історія, архіви. – 1994. – № 1. – С. 31–66; Костюк Г. Сталінізм в Україні. Генеза і наслідки. Дослідження і спостереження сучасника. – К., 1995; Єфремов С.О. Щоденники. 1923–1929. – К., 1997.

⁵ Див.: Білінський Я. Спілки Визволення України (СВУ) процес // Енциклопедія Українознавства. Словникова частина. – Т. 8. – Paris–New York, 1976. – С. 3005–3006; Mace J. Union of the Liberation of Ukraine // Encyclopedia of Ukraine. – Ed. by D.H.Struk. – Toronto–Buffalo–London, 1993. – Vol. 5. – P. 491–492.

⁶ Українська контрреволюція перед пролетарським судом // Вільшовик України. – 1930. – № 5–6. – С. 9.

⁷ Снегірьов Г. Вказ. праця. – С. 110.

⁸ Державний архів Служби безпеки України (далі – ДА СБУ). – Київ. – Спр. 67093 ФП. – Т. 186. – Арк. 102.

⁹ Спілка визволення України. Стенографічний звіт судового процесу. – Харків, 1931. – Т. 1. – С. 14.

¹⁰ ДА СБУ. – Київ. – Спр. 67098 ФП. – Т. 238. – Арк. 1.

¹¹ Пристайко В.І., Шаповал Ю.І. Вказ. праця. – С. 44.

¹² Спілка визволення України... – С. 1.

¹³ Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГОУ). – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2994. – Арк. 29.

¹⁴ ДА СБУ. – Київ. – Спр. 67098 ФП. – Т. 80. – Арк. 77–79.

¹⁵ Там само. – Т. 70. – Арк. 59–62.

¹⁶ Пристайко В.І., Шаповал Ю.І. Вказ. праця. – С. 348–349.

¹⁷ Див.: Протест // Літературна Україна. – 1989. – 31 серпня.

¹⁸ Региональное управление Федеральной службы безопасности Российской Федерации по Архангельской области. – Дело П-14799. – Л. 6.

¹⁹ ДА СБУ. – Київ. – Спр. 67093 ФП. – Т. 11. – Арк. 37.

²⁰ Там само. – Арк. 96.

²¹ Цит. за: Антоненко-Давидович Б. Вказ. праця. – С. 51.

²² Рада. – 1992. – 27 березня.

²³ Цит. за: Шаповал Ю. Україна ХХ століття: особи та події в контексті важкої історії. – К., 2001. – С. 430–431.

²⁴ Цит. за: Антоненко-Давидович Б. Вказ. праця. – С. 47.

²⁵ Туркало К. Спогади. – Нью-Йорк, 1978. – С. 4.

²⁶ Цит. за: Снегірьов Г. Вказ. праця. – С. 108.

²⁷ Семененко О. Харків – Харків... – Харків, Нью-Йорк, 1992. – С. 97.

²⁸ Спілка визволення України... – С. 156–160.

²⁹ ДА СБУ. – Київ. – Спр. 67098 ФП. – Т. 238. – Арк. 57.

³⁰ Там само. – Арк. 60.

³¹ Там само. – Арк. 4.

³² Там само. – Арк. 8.

³³ Зінкевич О. Справа Української Автокефальної Православної Церкви на процесі Спілки визволення України і її ліквідація у 1930 р. // Сучасність. – 1988. – № 7 – 8. – С. 219.

³⁴ ДА СБУ. – Київ. – Спр. 67098 ФП. – Т. 238. – Арк. 1.

³⁵ Там само. – Арк. 2.

³⁶ *Зам'ятин Т. Іосиф Сталин: "Виновних судить ускоренно. Приговор – расстрел". Рассекречен личный архив вождя народов // Известия. – 1992. – 11 июня.*

³⁷ ДА СБУ. – Київ. – Спр. 67098 ФП. – Т. 238. – Арк. 18.

³⁸ Докладніше див.: *Пристайко В.І., Шаповал Ю.І.* Вказ. праця. – С. 85–89.

³⁹ *Simon G. Nationalismus und Nationalitätenpolitik in der Sowjetunion. Von der totalitären Diktatur zur nachstalinischen Gesellschaft. – Baden-Baden, 1986. – S. 599.*

The article is about one of the most noted cases, with the help of which Stalin's regime planned to "subjugate" Ukrainian intelligence. Guided by the achievements of his predecessors, the author also uses still today inaccessible documents and materials that allow deeper understanding of the reasons and consequences of SVU case and process.

А.М.Киридон*

УКРАЇНЬСЬКА ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА (1930 – 1936 рр.)

На основі оригінальних архівних документів висвітлюється історія створення Української православної церкви, реконструюється структура управління, уточнюється кількість парафій та духовенства, простежуються стосунки УПЦ із радянською владою.

В січні 1930 р. III Всеукраїнський православний церковний собор, що мав статус надзвичайного, прийняв рішення про саморозпуск Української автокефальної православної церкви (УАПЦ). У лютому того ж року Всеукраїнська православна церковна рада (ВПЦР) повідомила про припинення своєї діяльності. Рештки УАПЦ об'єднала Українська православна церква (УПЦ) на чолі з митрополитом Іваном Павловським (1930–1936 рр.). Ось так, дуже лаконічно в наявних публікаціях констатується факт функціонування у першій половині 1930-х рр. Української православної церкви.

Власне, джерельна база визначеної теми доволі вузька, що позначилося й на історіографії проблеми. А.Зінченко зазначав: "З історії цієї церкви маємо хіба що поодинокі факти. Вони торкаються в переважній більшості утисків влади навіть щодо цієї, недорозгрозмовленої української церковної структури"¹. Історія УПЦ істориками спеціально не досліджувалася. Опосередковано вона висвітлена у сьомому томі написаній митрополитом Василем Липківським багатотомної історії УАПЦ під назвою "Відродження Церкви в Україні". Сам автор зазначив, що підготовлене видання викладене ним "на підставі персональних спогадів"². Певні матеріали про УПЦ містить "Нарис історії Української Православної Церкви" професора І.Власовського³, чимало цінних даних є у нарисах-спогадах протопресвітера Д.Бурка⁴, в статті про митрополита І.Павловського, написаній В. і В. Кохно⁵. Серед публікацій останнього часу відзначимо наукові розвідки канадського історика Б.Боцюрківа⁶ та цитованого вище вітчизняного вченого А.Зінченка⁷.

Названі автори одностайні у тому, що вузькість джерельної бази не дає можливості для об'єктивного і повного аналізу історії Української православної церкви.

Нещодавно поталанило відшукати в архівних фондах важливі документи (протоколи організаційних зборів епархій УПЦ, пленуму та засідань Всеукраїнської церковної ради (ВУЦР), яка виникла в грудні 1930 р., тощо), котрі дозволяють бодай частково заповнити лакуни у дослідженні діяльності цієї церкви протягом 1930–1936 рр. Тож метою публікації є відтворення історії УПЦ на основі нових джерел, звичайно з урахуванням наявної історіографічної бази. Крім того, автор переймається питанням про мотиви, якими керувалася влада, дозволивши

* *Киридон Алла Миколаївна – канд. іст. наук, доцент Полтавського державного педагогічного університету ім. В.Г.Короленка.*

збирання решток Української автокефальної православної церкви під орудою УПЦ (така постановка питання не зустрічається в наявних публікаціях). Вочевидь, не можна обмежитися (слідом за Н.Полонською-Василенко) твердженням, що поновлена у грудні 1930 р. організація була “лише пародією на УАПЦ”⁸.

Усвідомлюючи масштабність порушених питань, автор має на меті лише окреслити в рамках статті проблеми, які необхідно розробляти далі, аналізуючи нові архівні джерела, зокрема матеріали СБУ.

Повернімося до подій, що розгорнулися на надзвичайному січневому соборі 1930 р. Б.Боцюрків так висвітлює його хід: “Квапливо скликаний для розв’язки питання статусу церкви у зв’язку з виявленням контрреволюційної діяльності автокефалії й особливо її ролі в організації “СВУ”, “собор” забезпечив ГПУ колективним “визнанням” вини й належно “проголосував” за розпуск УАПЦ. Режим міг таким чином захиститися проти “обвинувачень” у “релігійному переслідуванні”, звільнивши себе від відповідальності за ліквідацію церкви”⁹.

Одразу після собору у редакційних статтях двох офіційних щоденних видань в Україні – “Вісті ВУЦВК” і “Комуніст” – стверджувалося, що “протягом усіх десяти років свого існування автокефальна церква була прихованою під машкарою “служіння богам” та немовби релігійної “аполітичності” антирадянською, контрреволюційною організацією, складовою частиною в національному контрреволюційному СВУ”¹⁰. Слід було, здавалося, очікувати подальшого наступу з боку влади на таку організацію. Про відповідні настрої в суспільстві можна судити хоча б за нарисом Ю.Самойловича, вміщеним у “Збірнику Комісії для дослідження релігійної ідеології”, який вийшов у світ одразу після процесу “Співки визволення України”. В ньому наголошувалося: “За цих умов загострення класової боротьби всілякі релігійні організації – ці єдині легальні непролетарські організації, що вільно існують у нас, як ніколи, правлять за органи буржуазної реакції. Ось тому викривання справжньої ідеології цих організацій, як в даному разі ми це зробили щодо УАПЦ, боротьба з ними за ленінською метою є складовою частиною боротьби за соціалізм”¹¹.

Але наприкінці грудня 1930 р. “наступила несподівано зміна становища радвлади до ліквідованої УАПЦ”, – зазначав І.Власовський¹². На запитання “чому так сталося”, спробуємо відповісти після розгляду того, “що, власне, сталося”. Тож вдамося до з’ясування ситуації, яка склалася навколо Української церкви після січневого собору.

Як стверджує А.Зінченко, тодішній митрополит УАПЦ Микола Борецький у березні 1930 р. під час однієї з промов, виголошеної в київському Софійському соборі, піддав критиці якусь “ініціативну групу”, що бралася за відновлення Української церкви. З якихось причин самого митрополита не залучили до діяльності останньої, що і викликало обурення з його боку¹³. Що ж це була за група? У показаннях заарештованого разом з кількома церковними діячами колишнього голови Вінницької округової церковної Ради Ю.Машкевича 10 січня 1934 р. читаємо: “Після закінчення собору за ініціативою Малюшкевича* в приміщенні Української церковної ради у підвалі було скликано нараду в складі 20 осіб”, серед яких допитуваний “пригадав священників Макара й Гуцолу від Кам’янецьчини, архієпископа Павловського, єпископа з Харкова, Червінського – з Ніжина, єпископа Калішевського – з Черкас, єпископа Бржосньовського – з Білої Церкви, єпископа Карабіневича – з Тульчина, єпископа Задвірняка – з Проскурова, єпископів Грушевського та Бея – від Київщини”. Головним питанням для обговорення, як свідчив Ю.Машкевич, стала необхідність клопотання перед владою “про організацію нової Української церкви, начебто більш лояльної й під іншою назвою”. Всі присутні з цією пропозицією погодились¹⁴. Про діяльність такої ініціативної

* Малюшкевич Костянтин – церковний діяч, архієпископ УАПЦ.

групи писав і Б.Боцюрків. За його даними, відразу після січневого собору в Харкові було створено Всеукраїнський організаційний комітет на чолі з архієпископом І.Павловським¹⁵.

Припускаємо, що певна ініціативна група могла, дійсно, зорганізуватися відразу після собору, але на основі віднайдених джерел можна стверджувати, що Всеукраїнський церковний організаційний комітет, який у документах має абревіатуру “ВУЦТОК”, було створено лише в червні 1930 р. Саме тоді ініціативна група у складі архієпископів К.Малюшкевича та І.Павловського, протоієрея К.Бугвиненка, священника Д.Любеча і мирянина Д.Оробинського звернулася до НКВС із заявою про дозвіл утвердити нову церковну організацію “Українська православна церква”. При цьому члени групи запевняли владні структури, що УПЦ “буде жити й діяти в межах Радянської Соціалістичної Республіки, в своїх ставленнях до держуряду буде дотримуватись заповітів Христа і навчання апостола Павла, тобто для УПЦ воля держави – то є воля Бога”. Тому “до всіх добрих творчих заходів держави УПЦ буде ставитись не лише лояльно, а й сприятливо, виконуючи всі закони й розпорядження уряду, дотримуючись закону про відокремлення церкви від держави”¹⁶.

Разом із тим у петиції зазначалося, що УПЦ житиме та діятиме за затвердженим урядом певним статутом. Вищим керівним і законодавчим органом для неї мав стати Всеукраїнський собор. У міжсоборні періоди життям церкви мала керувати ВУЦР, що обиралася на три роки. Всі парафії Української православної церкви об’єднувалися в єпархії, якими керували відповідні ради (мали обиратися також на три роки) на чолі з єпископами. Передбачався інститут благовісників, за допомогою яких ці останні мали здійснювати догляд за окремими парафіями¹⁷.

12 червня 1930 р. адміністративна НКВС повідомило, що воно “не заперечує проти існування Всеукраїнського церковного організаційного комітету релігійного об’єднання УПЦ з місцеперебуванням у Харкові, з уповноваженими на місцях”. “І з цього часу, – повідомляв митрополит І.Павловський, – й почав свою діяльність ВУЦТОК”¹⁸. Головними завданнями комітету, який діяв до грудня 1930 р., були вироблення певних ідеологічних положень, проведення єпархіальних зборів, об’єднання церковних парафій і скликання Всеукраїнського собору по організації Української православної церкви¹⁹.

У листопаді 1930 р. пройшли єпархіальні збори з таким порядком денним: “1. Доповідь члена ВУЦТОКу про організацію УПЦ. 2. Організація єпархії. 3. Обрання єпископа та єпархіальної церковної ради (ЄЦР). 4. Фінансова справа. 5. Обрання представників на Всеукраїнський собор”²⁰.

На організаційних зборах єпархій особливо підкреслювалося: “Звернути увагу майбутніх керівних органів нашої церкви на суворе додержання державних законів, аби уникнути в майбутньому тих неприємностей, яких за це зазнала УАПЦ”²¹.

Побіжно зазначимо, що у свій час остання неодноразово заявляла про своє лояльне ставлення до органів радянської влади і намір дотримуватись її законів (Перший Український православний церковний собор Київщини (травень, 1921 р.), прилюдна заява (декларація) Великих Покровських зборів ВПЦР (1922 р.), підтверджена її ж Великими Микільськими зборами (1924 р.), “Відповідь про відносини Української автокефальної православної церкви до гнобительства імперіалізму й капіталізму в світовому церковному житті” (1924 р.) та ін.). Тому ставлення УПЦ до подібної заяви мало обумовлюватися попереднім досвідом УАПЦ і акцентуванням на тягlostі ідеї національної церкви. З іншого боку, була потреба офіційно відсторонитися від колишніх її діячів, які “припускалися політичних помилок”, та тим самим здобути прихильність органів радянської влади.

Результатом листопадових організаційних зборів 1930 р. було створення 7 єпархій УПЦ (замість колишніх 22 церковних округ УАПЦ)²². Узагальнюючи ін-

формацію щодо кількісних показників Української православної церкви станом на 28 листопада 1930 р., митрополит І.Павловський навів такі дані: "До УПЦ приєдналось 498 парафій, що поділено на таких сім єпархій: Харківська (19 парафій), Київська (120 парафій), Вінницька (110 парафій), Уманська (96 парафій), Білоцерківська (70 парафій), Лубенська (60 парафій), Шевченківська (23 парафії).

Духівництво складається з 514 приєднаних священнодіячів, у тому числі 16 єпископів"²³.

Тут треба зробити ряд зауважень. По-перше, звернемося до загальної кількості названих парафій – 498. Вважаємо за потрібне підкреслити, що ця цифра суперечить даним, які навів митрополит В.Липківський (повторені в ряді публікацій): "На кінець 1930 року залишилось всього біля 300 парафій УАПЦ"²⁴. Кількість останніх, наведена І.Павловським, виходячи з детального їх подання по єпархіях, видається ближчою до істини, оскільки облік їх був необхідний при переході від округового до єпархіального устрою, що вимагало ретельнішого аналізу ситуації церковного життя. Стосовно ж даних В. Липківського, то треба взяти до уваги, що сам митрополит про розділ своєї книги, в якому наведено вищезазначену цифру (300 парафій), писав, що його складено "на підставі персональних спогадів", бо "ніяких документів, на жаль", не мав"²⁵.

У листі до священника Петра Маєвського митрополит В.Липківський оповідав: "Після примусового звільнення мене від церковної праці я багато дечого не знаю й не зміркую в її сучасному етапі, бо жодних стосунків з сучасними керівниками церкви не маю і ніяких звісток від них не одержую"²⁶. Тому й наведена кількість парафій може мати досить приблизний характер.

Зважимо ще на один аспект. У звіті митрополита І.Павловського названо Шевченківську єпархію. Проте рішенням організаційних зборів від 28 листопада 1930 р. православні парафії на терені колишньої Шевченківщини були об'єднані в Черкаську єпархію. Тому сьомою з названих у переліку замість Шевченківської мала бути Черкаська. На жаль, не в усіх протоколах організаційних зборів зазначено кількість місцевих парафій, тому немає можливості дати точні показники.

Єпархії очолювали єпископи, перелік яких подаємо вперше: Харківську – митрополит Іван Павловський, Вінницьку – архієпископ Олександр Червінський, Київську – архієпископ Костянтин Малюшкевич, Черкаську – єпископ Конон Бей, Уманську – єпископ Микола Карабінович, Білоцерківську – архієпископ Володимир Бржосньовський.

Складна ситуація виникла з Лубенською єпархією. На організаційних зборах (25 листопада 1930 р.) було винесено рішення про обрання на її голову протоієрея Антона Козинця²⁷. Але Всеукраїнська церковна рада (протокол від 23.XII.1930 р.) це рішення не затвердила і доручила догляд за єпархією митрополиту І.Павловському. Лише згодом ВУЦР видрядила на Лубенщину архієпископа Феодосія Сергієва, який, давши згоду на цю посаду, до кінця 1931 р. фактично не зміг розпочати активної діяльності²⁸.

Як колись округові, так тепер єпархіальні церковні ради (ЄЦР) ставали постійними органами церковного управління. До складу останніх, який визначили організаційні збори єпархій, входило три особи – голова, член-секретар та член-скарбник. Кожна з них мала ревізійну комісію, яка також складалася з трьох осіб й обиралася зборами. Парафії об'єднувалися в благовісництва (наприклад, на Вінниччині відповідно: 110 і 10), причому кількість парафій у них була різною. З 10 благовісництв останньої найменшим стало Липовецьке (5 парафій), найбільшим – Тиврівське (18).

Організаційну структуру та відновлені керівні церковні органи затвердив надзвичайний собор Української православної церкви, який відбувся 9–12 грудня 1930 р. Делегати його ще раз засудили діяльність провідників УАПЦ, перегляну-

ли деякі положення, прийняті собором цієї церкви 1921 р. Так, з назви церкви було вилучено слово “автокефальна”.

Відповідно до нової організаційної схеми, прийнятої собором, світських діячів було усунуто від безпосередньої участі у церковному врядуванні, яке цілком сконцентрувалося в єпископаті. Як зауважував Б. Боцюрків, “ГПУ мало менше проблем у контролі (і в разі потреби у підкупі) автокефального духовництва, ніж у своїх контактах з менш уразливим світським елементом, який до того часу домінував на радах церкви”²⁹.

Головою останньої тепер став митрополит Харкова й усієї України, який також очолив “нову” Всеукраїнську церковну раду. Характерно, що собор “проголосував” перенести митрополичий престол та центральне церковне управління з Києва до Харкова – тодішньої столиці Української Соціалістичної Радянської Республіки. Принагідно зауважимо, що уряд фактично домігся реалізації своїх намірів щодо перенесення осередку церковного керівництва з Києва до Харкова, які висував ще в 1925 р. перед УАПЦ.

23 грудня 1930 р. відбулося перше організаційне засідання ВУЦР, де остання відзначила своє соборне обрання. Головою її було визнано митрополита І.Павловського, заступником голови – архієпископа київського К.Малюшкевича, секретарем – Дмитра Оробинського, членами – протодіякона Микиту Ярового й священника Андрія Шевченка.

Таким чином, відомий кількісний (5 чоловік) та персональний склад Всеукраїнської церковної ради. До речі, на її першому пленумі (листопад, 1931 р.) зазначалося: “В наказі 69 треба точно визначити кількість членів президії й кандидатів ВУЦР, а саме п’ять членів і 2 кандидати”³⁰. Це важливо з огляду на поширену у дослідженнях думку про склад ради з трьох осіб. Одним із перших це зазначив В.Липківський³¹. І.Власовський, визначаючи склад останньої, процитував його лист до П.Маєвського від 5 червня 1933 р., де митрополит писав: “Всеукраїнська церковна рада теж переведена до Харкова і складається, здається [підкреслення наше – А.К.], лише з митрополита – голови та з двох священників – скарбника і діловода”³².

Інша справа, що президія ВУЦР у повному складі збиралася не часто, працюючи переважно в складі трьох осіб: голови – митрополита І.Павловського, секретаря – Д.Оробинського й протодіякона М.Ярового. У більшості засідань брав участь і священник А.Шевченко. Заступник голови К.Малюшкевич упродовж року був присутнім лише на чотирьох засіданнях Всеукраїнської церковної ради “за умовами праці місця свого служіння” (Київська єпархія – А.К.). Іноді проводилися спільні засідання президії та ревізійної комісії.

На організаційному засіданні ВУЦР приміщенням для канцелярії було визначено Воскресенський собор Харкова. Встановлювалися дні засідань Всеукраїнської церковної ради: “Вівторок і п’ятниця щотижня, крім празників, о 11 годині дня. Канцелярія відчинена щодня, крім неділь і свят, від 11 год. ранку до 4 год. дня”. Було розроблено зразок штампу та печатки ВУЦР Української православної церкви. Своєю ухвалою рада приймала діловодство ВУЦТОКу. Вирішили копії протоколів Всеукраїнської церковної ради надсилати до ЄЦР, а останнім – до ВУЦР. Повідомлялося, що, за ухвалою собору, добровільні членські внески єпархіальні церковні ради починають вносити з 1 грудня 1930 р.

Такими були ухвали першого організаційного засідання ВУЦР³³. “Це був початок праці”, – зазначав І. Павловський³⁴.

Власне, перший рік роботи Всеукраїнської церковної ради був часом поточної, переважно організаційної праці, “догляду й допомоги церкви в розв’язанні тих чи інших питань, що ставились життям перед ЄЦР, ПЦР [парафіяльні церковні ради – А.К.] чи окремими працівниками”³⁵. На початку діяльності “задля

повноцінного і повноправного існування" ВУЦР передала до відповідних органів статут Української православної церкви – спочатку до НКВС УСРР, пізніше – до ВУЦВК. Офіційна назва церкви, згідно зі статутом – "Всеукраїнське об'єднання релігійних громад Української православної церкви (УПЦ)" – була затверджена постановою ВУЦВК від 9 липня 1931 р., але під час реєстрації до останньої було внесено ряд змін та доповнень³⁶.

10 серпня 1931 р. Всеукраїнська церковна рада звернулася до адміністративної групи при секретаріаті президії ВУЦВК із проханням доповнити статут положеннями про богослужбову й іспитову комісії³⁷, на що одержала згоду³⁸. Взагалі перший рік діяльності УПЦ засвідчив її досить активні позиції в стосунках із владними структурами.

Наприкінці 1931 р. остаточно викристалізувалася будова Української православної церкви: церковний Собор, ВУЦР, єпархіальні церковні ради, ПЦР, благочинства. При Всеукраїнській церковній раді діяли ревізійна і богослужбова комісії, вищий суд, при ЄЦР – ревізійна та іспитова комісії й єпархіальний суд³⁹.

Для постійного зв'язку ВУЦР зі складовими частинами Української православної церкви, "для контролю і спрямування її діяльності", згідно з § 13 статуту УПЦ, один раз на рік скликався пленум. Зауважимо, що Всеукраїнська церковна рада пропонувала децю іншу черговість – двічі на рік, але під час реєстрації було внесено корективи⁴⁰. Виявлено заяву з проханням дозволити провести пленум ВУЦР 19–21 листопада 1931 р.⁴¹ (з позитивною резолюцією секретаріату президії ВУЦВК⁴²) та протоколи його засідань⁴³. Другий пленум, очевидно, не відбувся. Знайдено також заяву президії Всеукраїнської церковної ради на адресу адміністративної групи при секретаріаті президії ВУЦВК з проханням про дозвіл на скликання пленуму ВУЦР 10–12 листопада 1932 р. у приміщенні харківського Воскресенського собору. В ній визначався порядок денний (вісім позицій) та модус представництва. На документі стоять дві резолюції: одна – червоним: "Дати дозвіл на 10-11-12/XI за такою повісткою денною. 9.XI.1932" [підпис]; друга – синім: "Дозвіл на скликання пленуму не давали, [бо] сам Оробинський [секретар ВУЦР – А.К.] заходив сказати, щоб не дозволяли, тому що не состоится" [так у тексті – А.К.]⁴⁴.

Єпархіальні церковні ради також скликали пленуми, клопотання на проведення яких організовано порушувала перед секретаріатом Президії ВУЦВК Всеукраїнська церковна рада⁴⁵.

ВУЦР із часу свого заснування (23 грудня 1930 р.) до пленуму (19–21 листопада 1931 р.) провела 52 засідання, частину протоколів яких пощастило відшукати. Їх вивчення свідчить, що рада обмірковувала і вирішувала нагальні справи буденного церковного життя, виносила ухвали, передавала їх на виконання місцевим органам релігійного керівництва, складала необхідні інструкції. Характер документів у цілому доволі поміркований, навіть обережний. Але водночас трапляються й надто сміливі заяви. Так, президія Всеукраїнської церковної ради, оцінюючи факти порушень закону щодо священнослужителів, запитувала: "Чи не поставлене держвладою завдання зліквідувати службовців культу?"⁴⁶.

Однією з нагальних проблем церкви було налагодження організаційного життя, функціонування її структурних елементів (ЄЦР, ПЦР, комісії). Тому найперше ВУЦР заслухала протоколи передсоборних організаційних зборів, затвердила обрання єпархіальних єпископів, окрім лубенського⁴⁷. За поданням заяви священнослужителів і парафіяльних церковних рад, Конотопщину й Глухівщину було виділено зі складу Лубенської та приєднано до Київської єпархії, відповідно було врегульовано фінансові виплати. Аналогічно на підставі відповідних заяв відбувався перерозподіл інших парафій (наприклад, з Уманської до Черкаської й т. ін.).

На розгляд Всеукраїнської церковної ради подавалися заяви окремих ПЦР про приєднання їх до УПЦ. Протягом року до Української православної церкви

перейшли 27 парафій, разом із тим констатувалося і про виключення 24 останніх зі складу УПЦ⁴⁸.

Однак не всі рішення ВУЦР втілювалися в життя. Так, Всеукраїнська церковна рада поставила завдання перед ЄЦР поширити статут Української православної церкви на всі парафії, але це вдалося здійснити лише у Харківській, Черкаській, Вінницькій та Білоцерківській єпархіях. Київська єпархіальна церковна рада розповсюдила статут лише по благовісництвах, а про ситуацію в Уманській і Лубенській єпархіях навіть на кінець 1931 р. не було відомо. Можна припустити, що на місцях не завжди переймалися дотриманням статутних норм та правил, оскільки одним із головних чинників у тій соціально-політичній ситуації була віра в те, що навіть виконання певних треб й обрядів і зарахування себе до національної церкви важили самі по собі досить багато. З іншого боку, подібні факти свідчать про слабку виконавську дисципліну священників та погану організацію роботи (відсутність єпископа у Лубенській єпархії, незрозуміла ситуація в Уманській тощо).

Тим часом життя вимагало поповнення кадрового складу церкви, відповідного добору кандидатів на посади священнослужителів, їх висвячення тощо. Щодо цього виникли серйозні труднощі. На засіданні Всеукраїнської церковної ради 18–19 лютого 1931 р. наголошувалося: “Приєднання, висвячення й повернення священнодіячів ніяк не задовольняє потреб церкви в священниках”⁴⁹. Такий же складний стан констатував і листопадовий (1931 р.) пленум ВУЦР: “Немає єпархій, крім Харківської, яка б не боліла недостатчею священства”⁵⁰. За період з грудня 1930 по листопад 1931 р. до УПЦ було прийнято 81 священнодіяча та 47 церковників відійшли від Української православної церкви, при цьому 76 парафій залишилися без керівників, тоді як 82 священнослужителів були без останніх⁵¹. Відомі факти, коли “дехто з священнодіячів інших церков приєднані й працюють в складі священнодіячів УПЦ”. Тому ВУЦР детально розглядала заяви колишніх “зреченців” та, визнаючи їх достойними прощення, повертала до складу священнослужителів. Крім того, заохочувалося обслуговування вільних парафій (як требами, так і відprawою служб) священниками із сусідніх. Задля цього Всеукраїнська церковна рада рекомендувала ЄЦР відповідними заявами клопотатися про право того чи іншого священника доглядати доручену єпархіальною церковною радою вільну парафію.

Безумовний інтерес викликає співвідношення вільних парафій та безпарафіяльних священнослужителів (76:82). Які чинники впливали на цю ситуацію? Абсолютно справедливо на пленумі ВУЦР зазначалося: “Коли б вони [безпарафіяльні священнодіячі, яких було 82 особи! – А.К.] пішли на парафії, то питання з заміщенням вільних парафій було б в значній мірі вирішене”⁵².

Існувала ще одна нагальна проблема: за протоколами ЄЦР простежувалося активне пересування священників. Всеукраїнська церковна рада мусила неодноразово наголошувати, що без важливих причин кожен із них, як обранець громади, не має права залишати свою парафію напризволяще. Адже “часта зміна священників руйнує парафію й шкодить самому священству, бо губиться органічний, духовний зв’язок його з народом, губиться взагалі єдність поміж народом і священством”⁵³. При цьому нагадувалося, що “в давній церкві священників, що без достатніх, самою церквою визнаних мотивів кидали парафії, рахували відступниками, зрадниками”. Свідченням надзвичайної ситуації стало намагання, зокрема Волинського благовісництва, не коритися організаційним заходам церковного керівництва щодо припинення анархічних переходів. Задля налагодження ситуації ВУЦР спеціальним наказом регулювала перехід священників з парафії на парафію та в іншу єпархію. Про це йшлося і на листопадовому (1931 р.) пленумі: “Тільки сама церква для користі й ствердження віри посилає єпископа в іншу єпархію, а

священника на іншу парафію”⁵⁴. З метою контролю та налагодження організаційної структури Всеукраїнська церковна рада зобов’язала ЄЦР один раз на три місяці подавати список парафій із зазначенням їх священнослужителів і щомісяця – список вільних з них з чіткою вказівкою, які райони охоплює епархія й як парафії розподіляються по районах⁵⁵.

Не менш складною поставала проблема висвят духовенства. Ревізійна комісія Української православної церкви наполягала на обов’язковому проходженні всіх кандидатів через іспитову комісію. Але брак священнослужителів змушував вдаватися до непередбачених заходів “зادля бажання допомогти парафіям” та “з вимог необхідності”. ВУЦР довелося зазначити: “Можна висвячувати і тих братів, що мають щире бажання служити церкві, мають знання богослужбового порядку, хоч, може, й не мають достатньої загальної освіти”⁵⁶.

У такій ситуації загострилася проблема церковно-релігійної освіти пастирів та вірних. Якщо УАПЦ на початку 1920-х рр. мала сподівання на організацію хоч якоїсь системи богословської освіти, то на початку 1930-х рр. для Української православної церкви ілюзій у цьому питанні не існувало. Не випадково на листопадовому пленумі ВУЦР наголошувалося на необхідності постійної самоосвіти: “Кожна зустріч пастирів поміж собою й архиєпископами нехай буде життєвою школою виховання, освіти і порадиництва; при цьому не треба нарікати на відсутність систематичного віронавчання, бо кожний пастир повинен кожен сам дбати про свою освіту, він повинен читати, клопотатися самоосвітою”. А щодо парафіян зазначалося: “Архиєпископи та пастирі учать за службою Божою істині віри Христової, пояснюють Св. Письмо і служби Божі, а християнські церковні свята є тема для навчання історії, життя й розвою церкви в боротьбі за істину християнської релігії”⁵⁷. Пленум Всеукраїнської церковної ради прийняв ухвалу: “Дбати про підвищення [рівня освіти – А.К.] священнодіячів УПЦ, нагадуючи про цей обов’язок епархіальним єпископам та ЄЦР, а при президії ВУЦР заснувати освітній відділ, про дозвіл на що підняти клопотання перед урядом”⁵⁸.

З огляду на вищезазначене, стає зрозумілим винесення на порядок денний пленуму Всеукраїнської церковної ради у листопаді 1931 р. питання “Про духовне керівництво УПЦ”, доповідачем з якого виступив митрополит І.Павловський. За рішенням зібрання, доповідь була видрукувана в протоколі у повному обсязі з метою поширення її по ЄЦР. В ній зокрема йшлося про те, що справжню небезпеку для церкви становить відхід священників, окремі з яких пересвячувалися, неосвіченість духовенства, розходження між останнім і вірними, поширення сектантства й безвір’я. Поручуючи названі проблеми, митрополит задавав запитання: “Відкіля занепад віри та духу народу нашого?... Що кажуть вірні нашої церкви?”. І далі він відповідав: “А вони кажуть: нас ніхто не вчить віри, не піднімає нашого духу, у церкву йдемо за звичкою та не знаходимо там духовного піднесення; зречення духівництва в останок розбиває наші душі, у своїй церкві не знаходимо їжі для душі й хочеться піти до сектантів”⁵⁹.

На думку І.Павловського, проблема полягала ще і в тому, що священники “від життя втекли у стіни храмів”, “ми соромимось сповідувати поза храмом”, “ми більш схильні чекати з боку вірних відваги на благовісткування Христа, а самі більш любимо бути першостоятелями в храмі, де всі свої, де не чекає нас ніщо трудне, що потребувало б від нас духовної сили...”⁶⁰. Говорячи про власну роль у житті церкви, митрополит критично зауважив: “Знаю, значно заглушає в мені слугу христового благовістя слуга церковної організації. Але так вимагали обставини й умови праці церковної... У наш час відділити адміністратора від духовного керівника важко”⁶¹.

Довідь глави Української православної церкви свідчить про його помітну розгубленість: є церковна організація, окреслене коло актуальних проблем, але

немає чіткої програми дій у складній соціально-політичній атмосфері. Про це взагалі не йдеться в промові, ніби церква діє поза часом та простором, поза проблемами пересічного життя. Мов на підтвердження цих міркувань, звучать слова митрополита, який після річного існування УПЦ заявив: “Насправді, ясно ми не уявляємо, в чому духовне керівництво”⁶².

Залучення до аналізу теми нарисів-спогадів Д.Бурка дає можливість з’ясувати причину такої розгубленості, можливо, навіть страху перед безвихіддю. Протопресвітер повідомляв, що на день Різдва Св. Івана Предтечі, 7 липня 1931 р., митрополит І.Павловський призначив у Переяславі, в Мазепинському соборі Вознесіння Господнього врочисту службу. Тут улітку 1925 р., за ініціативою митрополита Української автокефальної православної церкви В.Липківського, вперше відбувся за численної участі духовенства, при великому зібранні громади “спомин” про відомого мліївського титаря Данила Кушніра, якого уніати 1768 р. замучили й спалили. 1931 р. вирішили знов відправити такий “спомин”. Мали служити митрополит і чотири єпископи. Але урочистість не відбулася. Архієпископів Ю.Міхновського й В.Самборського ДПУ не пустило з Києва, єпископам К.Бею та В.Бржосньовському, що прибули напередодні свята, місцеві чекісти наказали негайно виїхати з Переяслава, а митрополиту І.Павловському заборонили служити і виступати з проповіддю. Тому службу проводили тільки п’ять священників без проповідей, без процесії. Правда, як згадував Д.Бурко, “Харківське ГПУ “перепрошувало” потім митрополита, звало все на свої районні відділи: не вміють, мовляв, “чисто работать”; а як було у дійсності, то його таємниця”⁶³.

Крім того, й далі тривали арешти. Так, 1931 р. настоятеля храму Святої Софії, архієпископа київського К.Малюшкевича протримали у в’язниці більше двох місяців⁶⁴.

Подібні факти змушували замислитися над існуючим станом речей. І якщо на момент організації Українська православна церква мала певні надії за умови дотримання визначених “правил гри” порозумітися з владою, то в другій половині 1931 р. ілюзій залишалося дедалі менше.

Отже, з одного боку, давалася ознака складності налагодження церковного життя, з іншого, – заважав тиск державних органів. Попри все митрополит І.Павловський на пленумі ВУЦР у доповіді “Про духовне керівництво” з боєм зазначав: “Ми не маємо права давати традиційно доживати церкві...”⁶⁵.

Безпосередній догляд за життям парафій потребував живого зв’язку з єпископами. Для одержання відповідного дозволу на відвідування останніх ВУЦР розсилала реєстраційні картки для заповнення, передаючи їх потім до адмінгрупи при секретаріаті президії ВУЦВК. Такий порядок був обов’язковим також для інших релігійних об’єднань, про що свідчать зібрані поряд реєстраційні картки священнослужителів УПЦ, РПЦ та Собору православних єпископів України. Нами виявлено “реєстраційну картку службовця культу”, архієпископа вінницького О.Червінського⁶⁶, митрополита І.Павловського⁶⁷, білоцерківського єпархіального єпископа В.Бржосньовського⁶⁸. Були також зареєстровані картки з правом дозволу відвідувати парафії єпархії архієпископа київського К.Малюшкевича й єпископа черкаського К.Бея⁶⁹.

Стан справ був далеко не втішний. Голова Вінницької ЄЦР Ю.Машкевич фіксував відмову з боку представників місцевої влади брати на облік священників, чим вони “порушували парафіяльне життя, бо парафії зоставались без служби”⁷⁰. Всеукраїнська церковна рада повідомляла ВУЦВК про відмову Звенигородського, Тальнівського та Катеринопільського райвиконкомів брати на облік благовісників Української православної церкви⁷¹. Про цілий ряд порушень повідомляв до ВУЦВК голова Черкаської єпархіальної церковної ради архієпископ Конон Бей (березень, 1932 р.): безпідставне закриття Михайлівського храму в селі Городище, заборона користування храмом через небажання релігійної громади взяти обліга-

цій на 300 крб. (село Набоків Хутір). У селі Шевченкове місцевою радою священику Попову було запропоновано взяти на 300 крб. акцій тракторбудів, а коли він “не міг цього виконати, його позбавили волі на чотири доби”. В селі Млієві, згідно з розпорядженням голови сільради, було розібрано церковну огорожу, з ікон знято скло, взято ряд предметів з храму, а у дні Великого посту релігійну громаду позбавлено права на користування храмом⁷².

Особливо страждало духовенство від непомірних податків [Див. додаток – А.К.]. Окрім прибуткового податку і самооподаткування, на священнослужителів накладалася хлібозаготівля, а згодом – м'ясозаготівля. Так, на засіданні ВУЦР від 2 січня 1931 р. розглядалася заява священика Івана Диківського про залучення його до заготівлі. Рада прийняла ухвалу звернутися зі скаргою на незаконні дії голови сільради Комарова до генерального прокурора⁷³. З Уманщини (лютий 1931 р.) повідомляли, що “в останні часи насильне оподаткування вивело духівництво з рівноваги”⁷⁴.

Звернемося до запиту референта у справі культів Вінницького облвиконкому (під грифом “не підлягає оголошенню”) до Наркомпостачу УСРР, де повідомлялося: “1. До відділу культів Вінницької області звертаються майже десятками служники культів про те, що їх оподатковують м'ясозаготівлею”. З цього приводу працівник влади просить пояснень: “2. а) чи оподатковуються ті служники, що не мають жодного с.г.; б) що не мають хати; в) що мешкають в місті – городі; г) що мешкають в місті – городі, а відправляють культові потреби в селі та д) що мешкають в передмісті”. Тут же повідомлялося: “3. В багатьох районах розпочалась м'ясозаготівля, та нею обкладають служників культу від 40 до 98 кіло м'ясом, в термін від 24 до 72 год. – повне внесення м'ясозаготівлі”⁷⁵. Як бачимо, на місцях вдавалися до самовільного розв'язання проблем, не чекаючи розроблених рішень наркоматів. Причому у даному разі не йдеться про диференціацію за релігійними об'єднаннями. Це теж показово для усвідомлення загальної стратегічної лінії влади.

Із священнослужителів стягувався також військовий податок. Наприклад, Велико-Багачанський райвиконком на Полтавщині наклав на священика Биковця 400 крб останнього⁷⁶.

Невиплата податків парафіями ставала приводом для їх ліквідації.

Наприкінці 1932 р. на київську Софійську парафію було накладено 10 000 крб. податку, а коли вона цю суму з труднощами виплатила, через три місяці наклали ще 20 000 крб.⁷⁷ 8 січня 1933 р. (на другий день свята Різдва Христового) архієпископ Юрій Міхновський по закінченню літургії сказав народу про катастрофічне становище церковного життя в Україні й Софійської парафії зокрема: “Наша парафія вже не в силі виплачувати державних податків. Духовенство скаржиться, що йому надзвичайно тяжко... Але що я можу зробити? Соборна скарбниця порожня, бо незалежні від нас обставини сильніші від наших можливостей”⁷⁸. Упродовж 1931–1934 рр. за невиплату податків ДПУ кілька разів погрожувало закриттям Софійського собору. Але навіть після сплати боргу кафедральні храми, як це було в Одесі, Харкові та інших містах, закривалися⁷⁹.

Врешті, така ж доля спіткала й Святу Софію. У 1933 р. влада розпустила парафію, а 15 лютого 1934 р. взагалі закрила Софійський собор, перетворивши його на заповідник⁸⁰. І це сталося тоді, “коли парафія сплатила останню рату податку [20 тис. крб. на рік – А.К.], що коштувало їй тяжких зусиль”, – згадував Д. Бурко⁸¹.

Згодом почалося масове закриття храмів. У лютому – березні 1934 р. було закрито кафедральні собори Української православної церкви в Умані, Білій Церкві, у травні – в Харкові та Черкасах, у червні – у Вінниці й Полтаві⁸².

Починаючи з 1934 р., коли Київ знову став столицею України, сюди з Харкова перевели і церковне управління УПЦ. За розпорядженням влади, до Києва

переїздить митрополит І.Павловський. Про цей період історії Української православної церкви архівних джерел не виявлено. За спогадами Віри та Валентина Кохно та нарисами Д. Бурка, маємо досить обмежену інформацію. Відомо, що кафедральним храмом митрополита УПЦ після переїзду з Харкова стала Успенська церква. Проте невдовзі й цей храм було призначено до знищення. В грудні 1934 р. ним було заборонено користуватися. Тоді ж заарештували 16 парафіян та трьох співаків хору⁸³. 1935 р. святиню було зруйновано. Митрополит перейшов до церкви Миколи Притиска. Цей – останній у Києві – храм УПЦ влада зачинила 15 червня 1935 р. “В ту ж годину, – писав Д.Бурко, – НКВД оголосило митрополитові сувору заборону священнослужіння, поновивши підписку про невиїзд із Києва”⁸⁴. Через місяць, за твердженням останнього, НКВС дозволило переїхати І.Павловському до Черкас, де в травні 1936 р. його було заарештовано і заслано в Казахстан⁸⁵. Посилаючись на спогади родини Кохно, дослідники С.Білокінь та А.Зінченко зазначають, що після закриття храму митрополит виїхав до Белгорода, де у травні 1936 р. й був заарештований⁸⁶. Обставини його загибелі подав А.Зінченко⁸⁷.

Звернемо увагу ще на один, з нашого погляду, досить промовистий факт. За логікою речей, в умовах суцільного “безбожного наступу”, утисків релігії та церкви взагалі, здавалось би, слід згуртувати зусилля священнослужителів усіх релігійних об’єднань. Але прагнення до порозуміння чи пошуків шляхів зближення з боку жодної з церков, у тому числі й Української православної церкви, не помічалося. Навіть більше того: запанувала якась відстороненість, спроба відмежуватися одна від одної.

Покажемо, з нашого погляду, є документ, який ми дозволимо собі процитувати досить просторово, оскільки це буде потрібно для подальшого аналізу. Це виступ митрополита І.Павловського на пленумі (листопад 1931 р.) Всеукраїнської церковної ради. Він зокрема заявив: “Ревізійна комісія встановила, що в справі міжцерковного братерсько-християнського єднання нічого не зроблено, не вжито будь-яких організаційних кроків до міжцерковних зносин, для взаємного пізнання й порозуміння Церков. Так було на 15.05, так і на сьогодні. У свій час ВУЦР пояснювала і зараз може повторити: Немає підстав і умов для практичної праці в напрямку міжцерковних зносин. Таке пояснення як тоді, так і тепер дає право ВУЦР не входити в обміркування зауважень в цій справі”⁸⁸.

Спочатку спробуємо з’ясувати, коли могла пояснювати свою позицію Всеукраїнська церковна рада. Відомо, що 12 травня 1931 р. у Києві відбулася нарада єпископів УПЦ. На порядок денний виносилося два питання:

1. Інформація про духовне керівництво єпархіальних єпископів Української православної церкви у тісному співробітництві з митрополитом.

2. Погодження думки єпископів про нагороди священнослужителів в УПЦ⁸⁹.

Згодом на листопадовому 1931 р. пленумі ВУЦР митрополит І.Павловський наголошував, що “від накресленого собором змісту праці священнодіячів УПЦ нарада не відступила”⁹⁰. Можна припустити, що з цією метою (підтвердження рішень собору й запевнення у своїй лояльності) могла прийматись якась заява, котру було оприлюднено 15 травня. Навіщо це було потрібно? Справа в тому, що із січня 1931 р. статут Української православної церкви знаходився на розгляді для реєстрації. Отже, не можна було припускати ризикованих кроків, натомість завіряючи владу у відданості та відстороненості від інших релігійних об’єднань. Цей документ, безсумнівно, мав неабияке значення для життєдіяльності УПЦ, інакше ВУЦР не повторювала б його ще раз (як істину), а намагалася пояснити власну позицію.

Про справедливність такого припущення свідчить ще один цікавий факт. Влада завжди намагалася створювати ситуацію, в якій Українська православна

церква задля власного виживання повинна була дотримуватися надзвичайно важених кроків. Це пояснює появу такої заяви у травні, завдяки якій, очевидно, було одержано дозвіл на проведення пленуму 19–21 листопада 1931 р.

Спробуємо конкретизувати сказане. 29 вересня того ж року Всеукраїнська церковна рада подала заяву до адмінгрупи при секретаріаті президії ВУЦВК із проханням дати їй дозвіл на скликання пленуму ВУЦР УПЦ у Харкові, в якій обумовлювався його порядок денний. Пункт 8 передбачав: “Намічення організаційних кроків УПЦ до християнського порозуміння й братерського зближення поміж Православними церквами на Україні. Доповідач Костянтин Малюшкевич”⁹¹. Цей пункт представником влади перекреслено, хоча ніякої резолюції на документі з цього приводу немає. Відповідний дозвіл секретаріату Президії ВУЦВК передбачав порядок денний пленуму ВУЦР Української православної церкви із семи пунктів:

“1. Доповідь ВУЦР про її працю по керівництву й догляду за життям УПЦ за час від собору й про стан життя Української православної церкви.

Доповідач – голова ВУЦР митрополит Іван Павловський.

2. Доповідь з місць про життя єпархіальних об’єднань УПЦ й працю єпархіальних церковних рад.

Доповідачі – голови ЄЦР чи визначені для цього на місцях представники єпархіальних церковних рад.

3. Духовне керівництво Української православної церкви.

Доповідач – Іван Павловський та співдоповідачі (за бажанням) – єпархіальні єпископи.

4. Фінансовий звіт Всеукраїнської церковної ради за рік.

Доповідач – Д. Оробинський.

5. Дообрання кандидатів до членів ревізійної комісії УПЦ.

6. Доповідь ревізійної комісії Української православної церкви про огляд нею життя УПЦ і праці ВУЦР за рік.

7. Доповідь членів Богослужбової комісії* про їх працю й затвердження Богослужбового наказу”⁹².

Після цього дозволимо зробити таке припущення. Налагодивши діяльність ВУЦТОКу, який працював до надзвичайного собору (9–12 грудня 1930 р.), та домігшись створення Української православної церкви, її діячі на початковому етапі могли щиро вірити у порозуміння й надалі з партійно-державними структурами. Припускаємо, що такі ілюзії могли існувати майже до кінця 1931 р., хоча, безумовно, чіткої межі тут визначити не можна. Ми вже писали про враження “розгубленості” під час аналізу доповіді митрополита І.Павловського та своєрідний шок УПЦ після перших зіткнень із владою влітку 1931 р.

Однак за інерцією стан довіри міг тривати ще деякий час (хоча вже йшли арешти й чинилися утиски щодо духовенства). Мабуть, прозріння наступало поволі. Але це не дає підстав прийняти міркування митрополита В.Липківського щодо Української православної церкви як витвору лише ДПУ, як не можна погодитися і зі зневажливо-іронічним відгуком його про І.Павловського як “завжди готового” комсомольця (власне, про суб’єктивізм деяких оцінок В.Липківського писав й І.Власовський).

Не задля докору, а з метою спробувати зрозуміти ситуацію слід пригадати намагання (хоч і на іншому проміжку часу) діячів УАПЦ на чолі з тодішнім митрополитом В. Липківським також знайти порозуміння з владою й відсторонитися від своїх духовних братів з інших релігійних об’єднань. Ця агонія сподівань тривала до кінця 1925 р. Згадаємо один із принципів французького історика

* Одна з комісій Всеукраїнської церковної ради. Богослужбовий наказ визначав основні положення у справі богослужіння в УПЦ.

М.Блока: “Не засуджувати, а постаратися зрозуміти”. Так варто підходити до доволі гострих оцінок В.Липківського.

Слушно нагадати міркування І.Власовського: “Важливіше для нас є тут питання: чи з відновленням організованого управління УАПЦ*, хоч би й в далеко спрощеній та вкороченій формі, і з обранням на митрополита УАПЦ архієпископа Івана Павловського наступило яке оживлення в церковному житті УАПЦ”⁹³. Слідом за В. та В. Кохно підкреслимо, що період 1930–1936 рр. в історії Української православної церкви був найтяжчий: процес “СВУ”, колективізація, нечуваний голод. Це часи Постишева й приходу страшної ери ежовщини. “Пройшовши через ці страшні буревії, стікаючи останніми краплинами крові, УАПЦ знеможена і, не маючи сили піднести свій маєстат, до останку несе святу місію”, – наголосили ці автори⁹⁴.

Існування Української православної церкви у складних умовах радянської дійсності давало можливість зорганізуватись українству навколо національної структури. Попри відсутність належної кількості богослужбової літератури, брак священнослужителів, невизначеність умов існування у складній соціально-політичній обстановці УПЦ намагалася нести слово Боже, проповідувати мир, злагоду, любов до ближнього.

З іншого боку, слід зазначити, що Українській православній церкві так і не вдалося налагодити дієвої управлінської структури. Організація створених епархій була доволі нестійкою, не відрізнялася особливою виконавською дисципліною. Рівень священнослужителів, як й у колишній УАПЦ, нерідко був досить низьким. Справжньою катастрофою для УПЦ обернувся тотальний наступ на релігію та церкву, а також і репресії, внаслідок чого Українська православна церква 1936 р. фактично припинила своє існування. Влада знищувала ту структуру, яку сама ж раніше породила.

Повернемося ще раз до питання: чому державно-партійні органи на початку 1930-х рр. дозволили відродити Українську церкву? Слід прислухатися до думки Б.Боцюрківа, який стверджував: “Звичайно, неможливо чітко визначити причини, які примусили радянський режим на Україні інсценувати або, принаймні, дозволити відновлення “очищеної” та “лояльної” Української православної церкви. Можливо, січневому “надзвичайному соборові” 1930 року обіцяно поступки, щоб вони вплинули на тих його учасників, яких не можна було настрашити й примусити голосувати за “самоліквідацію” УАПЦ”⁹⁵.

В.Липківський висунув міркування, що пильнування і контроль над тими ізолюваними українськими парафіями, які перенесли період ліквідації 1929–1930 рр., був полегшений для ДПУ шляхом зібрання їх в єдиній організації. Крім того, зміна ставлення до УПЦ збіглася у часі з ослабленням загальної антирелігійної кампанії в Радянському Союзі (досягла кульмінації взимку 1929–1930 рр., коли позакривали тисячі церков усіх віросповідань) та зі сповільненням темпів примусової колективізації⁹⁶. Експеси на антирелігійному й колективізаційному “фронтах”, які викликали обурення в масах і негативну публічну реакцію за кордоном, Й.Сталін розкритикував у статті “Запаморочення від успіхів”. Отже, їх належало виправляти. Можливо, як підкреслював Б.Боцюрків, рішення радянського уряду “воскресити” Українську церкву було побічним вислідом цього короточасного та перебільшеного колективного визнання вини.

Але не забуваймо й про іншу сторону: церкву. Гадаємо, що, йдучи на компроміс із владою, УПЦ щиро сподівалася на можливість реалізації свого духовного призначення. Проте цим намірам не судилося збутися.

* І.Власовський (як і деякі інші автори) хронологічно окреслював існування УАПЦ у 1921–1936 рр., відповідно включаючи сюди і діяльність УПЦ на чолі з митрополитом І.Павловським.

ДОДАТОК

На засіданні ВУЦР від 18–19 лютого 1931 р. було вирішено, зважаючи на численні порушення закону про відокремлення церкви від держави, клопотатися перед вищими органами влади про можливість оподаткування священиків або зменшення розмірів податків (текст цитується мовою оригіналу): “Ціла низка фактів, що має в своєму розпорядженні президія ВУЦР, свідчить про утруднення, а почасти і цілком унеможливлення праці священнодіячів церкви.

В справі обкладання службовців культу податками мають місце такі явища: визначається фінінспектором прибуток в 1200 крб, береться з цієї суми різних податків 1300 крб (св. с. Чайок Богуславського р-ну М.Дорошенко).

Нараховується прибуток 2100 крб, вимога оплатити 2147 крб (с. Миронівка на Білоцерківщині).

Вимагається з священика 5455 крб податку (с. Соболівка на Уманщині).

В такому вирахуванні податку зовсім не приймається до уваги дійсний прибуток службовця культу, який в середньому дорівнюється до 600–700–800 крб на рік, а в такому оподаткуванні є явна надмірність і відсутня всяка закономірність.

Духівництво притягається до хлібозаготівлі і м'ясозаготівлі. При неспроможності виплатити всі накладені податки списується майно службовця культу, його притягається до службової відповідальності (єпископа Задвірняка Максима Фельштинський суд присудив до висилки за несплату надмірного податку).

При несплаті податку священик позбавляється можливості знятись з обліку в РАВ [районний адмінвідділ – А.К.] і виїхати в другий район, навіть на місце свого постійного мешкання.

Є випадки, що за несплату податків, що накладені на релігійну громаду, описується майно службовця культу і продається, всупереч цілком ясному положенню про те, що ні священик, ні навіть член 50-ки* своїм майном не відповідають за податки релігійної громади.

В положенні квартирному духівництво прирівняно до непманів, коли до 1929 р. духівництво було прирівняно до службовців вільних професій.

Президія ВУЦР знає, що закони УСРР дають право на існування релігійних громад і життя службовців культу. Президія має й офіційні пояснення, що випадки, подібні до вищезазначених, є порушенням закону щодо службовців культу і такі випадки треба оскаржувати.

Оскаржуючи у відповідних випадках порушення закону щодо службовців культу, президія, оцінюючи факти (що має в своєму розпорядженні), все-таки ставить перед собою запитання, чи не поставлене державою завдання зліквідувати службовців культу? Чи не прирівнюються в цьому службовці культу до куркулів? (Підкреслення наше – А.К.). Підставу до цього запитання дають не тільки численні факти унеможливлення через оподаткування надмірне праці службовців культу, а й роз'яснення НКФ УСРР, що пише: коли вказані особи (службовці культу) мають ознаки, за якими оподаткування єдиним податком провадиться в індивідуальному порядку, то вирахування сільськогосподарського податку для визначення сум самообкладання провадиться для них за таблицею ставок, встановленою для куркульських господарств.

Таке пояснення, дійсно, прирівнює службовців культу до куркулів і прирікає їх на ліквідацію.

Президія, шукаючи захисту для службовців культу у вищих органах держави, просить прокуратуру республіки, аби не тільки задовольнялись скарги потерпілих від порушення закону, а разом в порядку роз'яснень до закону про стан службовців культу в Радянській соціалістичній державі було визначено точно і

* Релігійна громада реєструвалася за умови наявності підписів щонайменше 50 фундаторів.

ясно правний стан службовців культу в державі, аби в справі оподаткування приймався до уваги дійсний матеріальний стан службовця культу і обкладалось його тою сумою податку, яку він, дійсно, може і повинен за певним законом сплатити зосібна, аби було дано на місця вказівки що ні до м'ясозаготівлі, ні хлібозаготівлі, ні до тракторного капіталу чи спеціального капіталу духовництва не має відношення, щоби при вирахуванні самообкладання приймався до уваги дійсний розмір прибуткового податку служника культу, а не те, скільки з нього треба б було взяти самообкладання, коли б він платив сільськогосподарський податок, аби в квартирному відношенні духовництво було в іншому, ніж непмани, стані, а головне, аби на місцях до духовництва прикладалися дійсні вимоги закону і не вживалось методів, що ведуть до ліквідації духовництва, а для цього знов потрібне точне і ясне визначення правного стану службовців культу в УСРР⁹⁷.

¹ Зінченко А. Ієрархи Української Церкви: митрополит Микола Борецький, архієпископ Костянтин Кротевич, митрополит Іван Павловський. – К., 2003 – С. 135.

² Липківський В. Відродження Церкви в Україні: 1917–1930. – Торонто, 1959. – С. 218-221; Його ж. Історія Української Православної Церкви. – Розділ VII: Відродження Української Церкви. – Вінніпег, 1961; Андрусак Н. Рец. на кн.: Липківський Василь, митрополит: Історія Української Православної Церкви. – Розділ VII: Відродження Української Церкви. – Вінніпег, 1961 // Український історик. – 1966. – № 3-4. – С. 95-96.

³ Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви: В 4 т. – Нью-Йорк – Київ – Саут Бавнд Брук, 1990. – Т. IV: XX ст. – Ч. 1. – 384 с.

⁴ Бурко Д. Українська Автокефальна Православна Церква – вічне джерело життя. – Саут-Бавнд-Брук, 1988. – 392 с.

⁵ Кохно В., Кохно В. Третій Митрополит УАПЦ Іван Павловський // Ювілейний календар УАПЦ на 1971 рік Божий. – Чикаго, 1971. – С. 38-42.

⁶ Боцюрків Б. Знищення Української Православної Церкви в Радянському Союзі у 1929–1936 роках // Сучасність. – 1990. – Ч. 11. – С. 80-91.

⁷ Зінченко А. Вказ. праця. – С. 117-175.

⁸ Полонська-Василенко Н. Історичні підвалини УАПЦ. – Мюнхен, 1964. – С. 106.

⁹ Боцюрків Б. Вказ. праця. – С. 83.

¹⁰ Під машкарою // Вісті ВУЦВК. – 1930. – 7 лютого; До самоліквідації автокефальної церкви // Комуніст. – 1930. – 7 лютого.

¹¹ Самойлович Ю. Українська церква на послугах у національної контрреволюції // Революція й релігія. Збірник Комісії для дослідження релігійної ідеології. Кн. друга. – Харків – К., 1930. – С. 302.

¹² Власовський І. Вказ. праця. – С. 323.

¹³ Зінченко А. Вказ. праця. – С. 134.

¹⁴ Там само.

¹⁵ Боцюрків Б. Вказ. праця. – С. 86.

¹⁶ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі: ЦДАВО України). – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 212. – Арк. 64.

¹⁷ Там само.

¹⁸ Там само.

¹⁹ Там само. – Арк. 70.

²⁰ Там само. – Арк. 63, 68, 70, 73, 75, 77.

²¹ Там само. – Арк. 75 зв.

²² Детальніше див.: Киридон А.М. Організація єпархій Української Православної Церкви (1930 рік) // Історичні записки. – 36. наук. праць. – Вип. 2. – Луганськ, 2004. – С. 104-115.

²³ ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 212. – Арк. 63.

²⁴ Липківський В. Вказ. праця. – С. 219.

²⁵ Андрусак Н. Вказ. праця. – С. 95-96.

²⁶ Власовський І. Вказ. праця. – С. 319.

²⁷ ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 212. – Арк. 69.

²⁸ Там само. – Оп. 7. – Спр. 174. – Арк. 4-5; Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 212. – Арк. 36.

²⁹ Боцюрків Б. Вказ. праця. – С. 86.

³⁰ ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 212. – Арк. 11.

³¹ Липківський В. Вказ. праця. – С. 220.

³² Власовський І. Вказ. праця. – С. 323. Цей же лист подано в: Зінченко А. Визволитися вірою. Життя і діяльність митрополита Василя Липківського. – К., 1997. – С. 297.

³³ ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 212. – Арк. 37.

³⁴ Там само. – Спр. 174. – Арк. 3; Спр. 212. – Арк. 3.

- ³⁵ Там само. – Оп. 7. – Спр. 174. – Арк. 3; Оп. 6. – Спр. 212. – Арк. 3.
- ³⁶ Там само. – Спр. 175. – Арк. 1-13в.
- ³⁷ Там само. – Арк. 3, 4.
- ³⁸ Там само. – Арк. 2.
- ³⁹ Там само. – Оп. 6. – Спр. 212. – Арк. 11; Оп. 7. – Спр. 174. – Арк. 11.
- ⁴⁰ Там само. – Оп. 7. – Спр. 175. – Арк. 1.
- ⁴¹ Там само. – Оп. 6. – Спр. 215. – Арк. 18.
- ⁴² Там само. – Арк. 17.
- ⁴³ Там само. – Спр. 174. – Арк. 1-30; Спр. 212. – Арк. 1-30.
- ⁴⁴ Там само. – Спр. 215. – Арк. 1.
- ⁴⁵ Там само. – Арк. 16.
- ⁴⁶ Там само. – Спр. 212. – Арк. 53.
- ⁴⁷ Там само. – Арк. 36.
- ⁴⁸ Там само. – Оп. 7. – Спр. 174. – Арк. 7; Оп. 6. – Спр. 212. – Арк. 7.
- ⁴⁹ Там само. – Оп. 6. – Спр. 212. – Арк. 42.
- ⁵⁰ Там само. – Оп. 7. – Спр. 174. – Арк. 6; Оп. 6. – Спр. 212. – Арк. 6.
- ⁵¹ Там само. – Оп. 6. – Спр. 212. – Арк. 7; Оп. 7. – Спр. 174. – Арк. 7.
- ⁵² Там само.
- ⁵³ Там само. – Оп. 7. – Спр. 174. – Арк. 10; Оп. 6. – Спр. 212. – Арк. 10.
- ⁵⁴ Там само.
- ⁵⁵ Там само. – Оп. 6. – Спр. 212. – Арк. 43.
- ⁵⁶ Там само. – Спр. 212. – Арк. 7; Оп. 7. – Спр. 174. – Арк. 7.
- ⁵⁷ Там само. – Оп. 7. – Спр. 174. – Арк. 9; Оп. 6. – Спр. 212. – Арк. 9.
- ⁵⁸ Там само. – Оп. 6. – Спр. 212. – Арк. 15; Оп. 7. – Спр. 174. – Арк. 15.
- ⁵⁹ Там само. – Оп. 7. – Спр. 174. – Арк. 21; Оп. 6. – Спр. 212. – Арк. 21.
- ⁶⁰ Там само. – Оп. 7. – Спр. 174. – Арк. 22; Оп. 6. – Спр. 212. – Арк. 22.
- ⁶¹ Там само. – Оп. 7. – Спр. 174. – Арк. 23-24; Оп. 6. – Спр. 212. – Арк. 23-24.
- ⁶² Там само. – Оп. 6. – Спр. 212. – Арк. 21; Оп. 7. – Спр. 174. – Арк. 21.
- ⁶³ Бурко Д. Вказ. праця. – С. 104-105.
- ⁶⁴ Там само. – С. 175.
- ⁶⁵ ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 212. – Арк. 22; Оп. 7. – Спр. 174. – Арк. 22.
- ⁶⁶ Там само. – Оп. 8. – Спр. 125. – Арк. 32-32зв.
- ⁶⁷ Там само. – Оп. 7. – Спр. 176. – Арк. 36-37зв.
- ⁶⁸ Там само. – Арк. 140-140зв.
- ⁶⁹ Там само. – Оп. 6. – Спр. 212. – Арк. 42.
- ⁷⁰ Там само. – Арк. 47.
- ⁷¹ Там само. – Спр. 215. – Арк. 212.
- ⁷² Там само. – Спр. 214. – Арк. 31, 34.
- ⁷³ Там само. – Спр. 212. – Арк. 32а.
- ⁷⁴ Там само. – Арк. 46.
- ⁷⁵ Там само. – Оп. 8. – Спр. 125. – Арк. 80.
- ⁷⁶ Там само. – Оп. 6. – Спр. 215. – Арк. 62.
- ⁷⁷ Бурко Д. Вказ. праця. – С. 175.
- ⁷⁸ Там само. – С. 133.
- ⁷⁹ Там само. – С. 177-178.
- ⁸⁰ Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.). Джерелознавче дослідження. – К., 1999. – С. 255.
- ⁸¹ Бурко Д. Вказ. праця. – С. 294.
- ⁸² Там само. – С. 271.
- ⁸³ Білокінь С. Вказ. праця. – С. 257.
- ⁸⁴ Бурко Д. Вказ. праця. – С. 273.
- ⁸⁵ Там само.
- ⁸⁶ Білокінь С. Вказ. праця. – С. 257; Зінченко А. Ієрархи Української Церкви... – С. 142.
- ⁸⁷ Зінченко А. Ієрархи Української Церкви... – С. 143, 144.
- ⁸⁸ ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 212. – Арк. 9; Оп. 7. – Спр. 174. – Арк. 9.
- ⁸⁹ Там само. – Оп. 6. – Спр. 215. – Арк. 20.
- ⁹⁰ Там само. – Спр. 212. – Арк. 9.
- ⁹¹ Там само. – Спр. 215. – Арк. 18.
- ⁹² Там само. – Арк. 17.
- ⁹³ Власовський І. Вказ. праця. – С. 324.
- ⁹⁴ Мартирологія Українських Церков: У 4 т. – Т. 1. Українська Православна Церква. Документи, матеріали, християнський самвидав України. – Торонто, Балтимор, 1987. – С. 405.
- ⁹⁵ Боцюрків Б. Вказ. праця. – С. 87.
- ⁹⁶ Там само.

“ ЦДАВО України. – Ф.1. – Оп.6. – Спр. 212. – Арк. 52-53.

On basis of unique archive documents the author sheds light on the history of Ukrainian Orthodox Church creation, reconstructs the management structure, and specifies the number of parishes and priesthood, traces the relations of UPTs with Soviet regime.

ІСТОРІЯ В ОСОБАХ

О.П.Рєєнт*

АКАДЕМІК НАН УКРАЇНИ ПЕТРО ТИМОФІЙОВИЧ ТРОНЬКО

(до 90-річчя від дня народження)

У статті йдеться про життєвий шлях та основні етапи наукової діяльності академіка НАНУ П.Т.Тронька.

Сьогодні багато говориться про Україну в європейсько-му і світовому контексті. Авторитет останньої як сучасної держави залежить не лише від ефективності політики, зміцнення економіки, а й від уважного та дбайливого ставлення до її багатой історико-культурної спадщини. Приємно, що із здобуттям Україною незалежності значно посилюється інтерес усіх верств суспільства до першовитоків і джерел своєї історії. В розбудові держави найголовнішими завданнями сьогодні є формування національної свідомості українського народу, його культурно-духовний розвиток. Справжніх патріотів й активних громадян своєї країни можна виростити, лише прищеплюючи любов до рідної землі, до вікових традицій народу, до минувшини, зокрема розвиваючи інтерес до історії рідного краю. В руках сучасних істориків і краєзнавців – благородна та відповідальна, важлива для майбутньої України справа відродження історичної пам'яті, збереження зв'язку часів. Поки є небайдужі люди, не перерветься нитка духовності, що єднає минуле, сучасне й майбутнє. Тож і цікаві всім життєві долі ентузіастів-подвижників, яке бачили своє покликання у збереженні історико-культурної спадщини, в творенні специфічної аури духовності та самопізнання. Одним із тих, хто присвятив своє життя самовідданої праці на ниві історії й краєзнавства, став борцем проти ерозії історичної, політичної, національної є П.Т.Тронько.

Трударі з діда-прадіда, батьки Петра Тимофійовича заклали у нього шанобливе ставлення до землі, традицій і звичаїв українських хліборобів, чеснот, які формував сільський устрій життя.

Народився майбутній учений 12 липня 1915 р. в родині Тимофія Федоровича та Явдохи Олексіївни Троньків у с. Заброди Богодухівського повіту на Харківщині. У важкі для багатьох 20-ті рр. від тифу помер батько й турботи про родину лягли на матір і старшого сина, який навчався в школі, потім – у технікумі, а влітку випасав громадську худобу, працював на сезонних сільськогосподарських роботах. Наприкінці 1932 р. він став робітником шахти у Дзержинську, в Донбасі, вступив у профспілку гірників.

Однак незгасаючий потяг до знань брав своє. Після закінчення курсів П. Тронько вчителював у 1933-1934 рр., викладаючи суспільствознавство та ук-

* Рєєнт Олександр Петрович – член-кореспондент Національної академії наук України, заст. директора Інституту історії України НАНУ.

райську літературу в неповній середній школі с. Кленового. Потім він працював помічником директора механізаторських кадрів з виховної роботи у с. Кленове Богодухівського району з липня 1934 р. до травня 1935 р. Останнього місяця став помічником директора Лебединської школи сільськогосподарського учнівства з виховної роботи (Харківська обл., нині – Сумська).

З вересня 1936 р. до липня 1937 р. Петро Тимофійович – курсант Єйської військової школи морських пілотів у Краснодарському краї. А до грудня 1937 р. – заступник директора й директор Лебединського дитячого будинку.

За цими досить скупими рядками записів трудової діяльності – нелегкі роки, бо ж і змужніння, й перший досвід самостійного життя, пошук власного місця у ньому не даються людині легко. Молодий, енергійний, ініціативний, П.Т.Тронько знайшов гідне застосування своїх сил в активній громадській роботі. Ще в с. Кленовому він обирався депутатом сільради, делегатом районного з'їзду рад Богодухівщини, секретарем сільської та заводської (місцевого спиртового заводу) комсомольських організацій. Петро Тимофійович брав участь у ліквідації неписьменності, а голодного 1933-го піклувався про односельців, особливо ж учнів, багатьох спас від голодної смерті. Чуйний до людської біди, завжди сумлінний і працьовитий, П.Т.Тронько був висунутий на роботу в апарат Лебединського районного комітету комсомолу, де зайняв посаду завідуючого відділом, а згодом – першого секретаря. В 1937 р. став кандидатом у члени партії, а через півтора року – членом ВКП (б). На початку 1939 р. комсомольці обрали його секретарем Сумського обкому ЛКСМУ. В той час Спілка жила складним та напруженим життям. Посилена увага до військово-патріотичного виховання юнаків і дівчат, масова участь комсомольців у трудових починаннях, організація змагання молодіжних виробничих колективів вимагали максимального напруження сил, щоденної самовідданої праці. Виступаючи перед делегатами III з'їзду Всеукраїнської спілки краєзнавців, що проходив 29–30 жовтня 2003 р. в Києві, Петро Тимофійович із сумом констатував: "На жаль, у наш час відсутня організація, яка б системно займалася питанням виховання молоді".

У вересні 1939 р. П.Т.Тронько в числі перших відбув у тривале відрядження в західні області, що поверталися в лоно УРСР, взяв участь у роботі Народних Зборів Західної України як депутат від Назавизівського округу (Надвірнянський повіт Станіславського воєводства), які прийняли Декларацію про возз'єднання з УРСР.

В жовтні 1939 р. П.Т.Тронько був затверджений ЦК комсомолу уповноваженим по роботі серед молоді західних областей України, а через два місяці – першим секретарем Станіславського обкому ЛКСМУ. Також він був обраний до складу ЦК республіканської спілки молоді, коли представляв як делегат XII з'їзду ЛКСМУ комсомол Станіславщини (1940 р.).

Петро Тимофійович згадує: "В ті роки комсомолом області та його керівними органами здійснювалася багатопланова робота з ліквідації тяжких наслідків соціально-економічного і національного гноблення, залишених у спадщину панською Польщею на західноукраїнських землях – безробіття, неписьменності й малописьменності серед молоді, антисанітарії та епідемій у містечках і селах. Предметом особливої турботи комсомолу стала організація культурно-освітньої роботи, зокрема на селі, створення українських шкіл та навчальних закладів, піднесення національної мови й культури. Значна увага приділялася висуванню комсомольців і неспілкової молоді на керівні посади в державні органи, громадські об'єднання, виробництво". З майже 7 тис. висуванців на цю роботу 1122 були люди віком до 25 років. Ще більший відсоток вони становили серед 9,7 тис. осіб, які стали активістами та керівниками кооперативних організацій, господарських установ, професійних спілок.

Комсомол залучав до активного громадського життя десятки тисяч юнаків і дівчат, допомагав здобути освіту тим, для кого у міжвоєнній Польщі це залишалося нездійсненою мрією, організовував культурне дозвілля, створював можливості для заняття фізкультурою й спортом. 1940 р. П.Т.Тронько долучився до створення Станіславського вчительського інституту, школи гуцульського мистецтва в Косові, інших фахових навчальних закладів. Як депутат обласної ради від Коломийського сільського виборчого округу він займався вирішенням широкого кола проблем, яких було так багато у той час в області. До початку війни очолювана ним обласна комсомольська організація зросла до 10 тис. чол. І донині Петро Тимофійович, який вкладав у цю справу всі сили й душу, вважає роботу серед молоді Станіславщини кращим періодом свого життя.

А потім була Велика Вітчизняна... Навіть чверть століття не минуло з часу закінчення І світової війни, як страшне, приголомшуюче лихо знов увірвалося в життя багатостраждального українського народу. Проте цього разу йшлося про життя чи смерть цілої нації, яку нацисти прагнули перетворити на "унтерменшів" – нижчу расу слуг та підневільних безправних рабів. Тут і стала в пригоді військова спеціальність П.Т.Тронька. З перших днів війни він був у діючій армії. В складі військ Південно-Західного, Сталінградського, Південного й 4-го Українського фронтів Петро Тимофійович пройшов важкими дорогами війни, брав участь в обороні Києва, Харкова та Сталінграда, визволенні Ростова-на-Дону, Донбасу, двічі був контужений.

Не любить він розповідати про власну участь у боях. Тамусь й гіркоту втрат побратимів, і біль спогадів про рідну землю, яка ще ніколи до того не була такою спустошеною та змученою. Про героїзм і ратну звияту доблесного воїна промовляють бойові нагороди, що прикрашають кітель майора авіації у відставці: орден Червоної Зірки, Вітчизняної війни І ступеня, Б. Хмельницького ІІ та ІІІ ступеня, медалі "За бойові заслуги", "За оборону Києва", "За оборону Сталінграда", "За перемогу над Німеччиною у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр.", "За визволення Києва", "Партизану Великої Вітчизняної війни" І ступеня, медалі: "Тридцять років Словацького народного повстання", маршала Г.К.Жукова й ін.

Паралельно з визволенням України від окупантів постало завдання якнайшвидше відбудувати промисловість і сільське господарство республіки, які мали велике значення для зміцнення обороноздатності держави. Фронт, що неухильно просувався на Захід, необхідно було постійно забезпечувати зброєю, технікою, боеприпасами, продуктами харчування. У жовтні 1943 р., за рішенням політичного керівництва країни, П.Т.Тронько в числі інших працівників, що мали довоєнний досвід роботи у державних, партійних, комсомольських органах, був відкликаний з діючої армії й затверджений першим секретарем київських обласного і міського комітетів ЛКСМУ.

Тим часом йшли жорстокі бої за Київ. Німецькі війська, що вже готувалися до свого відступу, планомірно руйнували місто. Петро Тимофійович написав листівку, в якій закликав молодь робити все можливе, щоб перешкодити окупантам доценту зруйнувати столицю. Надрукована 5-тисячним тиражем, вона була розкидана над Києвом льотчиком Мішустіним, який пізніше став Героєм Радянського Союзу.

До напівзруйнованого, але нескореного Києва П.Т. Тронько вступив вранці 6 листопада 1943 р. разом з маршалом Г.К. Жуковим, М.С. Хрущовим, О.П. Довженком, М.П. Бажаном, Ю.І. Яновським, В.С. Костенком. О 10-й годині побував на Хрещатику, а згодом – біля пам'ятника Кобзареві. Можливо, саме тоді в Петра Тимофійовича почала формуватися думка, що стала провідною на всі наступні роки: зробити так, аби "мати міст руських" не лише піднялася з попелу, а й стала кращою, ніж була до того. А тим часом красень-Київ лежав у руїнах.

З 850 тис. мешканців у 1939 р. в місті на час звільнення залишалося тільки 330 тис. Люди жили під психологічним пресом недавніх подій Бабиного Яру, масового вивезення на роботу до рейху, інших жахливих виявів окупаційного режиму. Зруйновані будівлі, комунікації, водопровід, електромережа, антисанітарія, виснаження людей від голоду і холоду вимагали від керівництва республіки невідкладних та дійових заходів. П.Т. Тронько з головою поринув у поточні справи, які вимагали не лише вміння розбиратися в різноманітних проблемах, а й чуйності, уваги і співчуття до мешканців міста, що за більш як два роки війни зазнали безмежних страждань, втратили своїх рідних та близьких, майно й житло.

5 грудня 1943 р. у Театрі опери і балету ім. Т.Г. Шевченка відбувся перший молодіжний мітинг, на якому пролунав заклик до юнаків і дівчат столиці та Київської області взяти шефство над відбудовою Хрещатика. На початку 1944 р., з ініціативи обкому ЛКСМУ, на відбудову міста прибули 10 тис. чол. молоді (в основному дівчат) із сільської місцевості Київщини. Всі працівники обкому, міському, райкомів комсомолу разом з громадянами столиці щотижня у позаробочий час по 4–6 годин працювали на відбудовних роботах. Пліч-о-пліч трудилися школярі й студенти, робітники та вчителі, колгоспники і службовці. Поруч з Петром Тимофійовичем розчищав головну вулицю столиці зокрема поет-академік П.Г.Тичина. Як спомин від тієї зустрічі залишився його вірш "О мій дружику, о мій братику, попрацюємо на Хрещатику".

Комсомольці стали також першими й найактивнішими помічниками військових медиків: вони доглядали поранених і хворих червоноармійців, влаштовували концерти для останніх, читання газет та книжок, писали під диктовку білців листи їх рідним. Словом, робили все, аби полегшити страждання тих, хто не шкодував свого здоров'я в боях з ворогом. Під керівництвом київських обкому й міському ЛКСМУ розгорнулася кампанія допомоги вдовам і родинам полеглих воїнів Червоної армії. Особливої турботи потребували діти-сироти, з якими війна обійшлася найбільш жорстоко. Організація дитбудинків вимагала самовідданої праці, повної віддачі сил, щоб сироти були не лише одягнені, взуті, нагодовані, мали дах над головою, а і могли навчатися, здобувати спеціальність. Тих, хто замінив їм у ті важкі воєнні й повоєнні часи батьків та радників, колишні мешканці дитячих будинків з вдячністю згадують і досі.

Досвід київського комсомолу став прикладом для наслідування. На прохання редакції газети "Комсомольська правда" П.Т.Тронько підготував статтю "Рік напруженої праці", що була опублікована в кінці 1944 р. Згодом, вже працюючи заступником Голови Ради Міністрів УРСР, Петро Тимофійович ініціював прийняття рішення про нагородження столичного комсомолу орденом Бойового Червоного Прапора. Він входив також до складу комісії по підготовці 30-річчя Перемоги у Великій Вітчизняній війні.

"Звичайно, було б несправедливо, – зауважує П.Т.Тронько, – й проти правди говорити, що вся історія ХХ століття була позначена суспільними катаклізмами та виставляти її лише у чорних фарбах. За радянський період попри всі негаразди і труднощі роботящими руками нашого народу був створений потужний промисловий та сільськогосподарський потенціал, значно зріс матеріальний і культурно-освітній рівень наших людей. Україна возз'єднала переважну більшість своїх земель, розвинула високі наукові технології, була серед фундаторів Організації Об'єднаних Націй". Вступ УРСР на правах повноправного члена до останньої сприяв поживленню міжнародних зв'язків республіки на всіх рівнях. Як член бюро ЦК ЛКСМУ й перший секретар київських обласної та міської комсомольських організацій Петро Тимофійович багато зусиль докладав до того, щоб українська молодь заявила про себе на міжнародній арені, налагодила зв'язки із зарубіжними однолітками. В 1945 р. Київ гостинно зустрічав першу у повоєнні

роки делегацію югославських юнаків та дівчат на чолі з першим секретарем ЦК соціалістичної спілки молоді С. Комаром. До речі, з 12 членів делегації 6 мали високе звання Героїв Югославії. На знак дружби юнаків і дівчат двох столиць делегації було вручено Червоний прапор київського комсомолу для молоді Белграда.

В 1945 р. відбулася установча конференція Всесвітньої федерації демократичної молоді у Лондоні, на якій П.Т. Тронько був обраний членом виконкому ВФДМ.

1946 р. – перехід на посаду другого секретаря ЦК ЛКСМУ, де нові масштаби роботи, нові завдання диктували необхідність нетрадиційних підходів, нестандартних рішень. Поряд з навчанням у Вищій партійній школі ВКП(б) Петро Тимофійович закінчив екстерном у 1948 р. історичний факультет Київського державного університету ім. Т.Г.Шевченка. Того ж року він був зарахований до аспірантури Академії суспільних наук.

Захоплення наукою, постійний потяг до знань згодом допомогли П.Т.Троньку стати вченим зі світовим ім'ям. Перший науковий бар'єр ним було взято у 1951 р., коли відбувся блискучий захист дисертації на тему "Комсомольське підпілля Радянської України в боротьбі проти гітлерівських загартників у роки Великої Вітчизняної війни". Незабаром після цього молодий учений очолив відділ науки і вузів Київського обкому партії. За короткий час перебування на цій посаді він встиг багато зробити для налагодження діяльності столичних наукових та академічних установ, побуту вчених, викладачів, студентів. Їх проблеми були добре відомі Петру Тимофійовичу. Адже протягом 1952–1953 рр. він читав курс лекцій з історії Другої світової війни в Київському державному університеті. Наступні 8 років П.Т. Тронько працював секретарем Київського обкому КПУ, а протягом 1960–1961 рр. – завідувачем відділу пропаганди й агітації ЦК Компартії України. Водночас він проводив значну громадську та наукову роботу, обирався депутатом київських міськради й облради IV–VIII скликань (1953–1963 рр.), делегатом XVII–XXIII з'їздів Компартії України, XXII, XXIII і XXV з'їздів КПРС.

Якось Петро Тимофійович зазначив: "Малопродуктивно мазати дьогтем усе, що було у радянські часи, адже мільйони людей жили в певному, беззаперечно, вкрай політизованому та заідеологізованому суспільстві й діяли відповідно до своїх переконань. У тому, що зроблене ними і перейшло нам у спадок, далеко не все заслуговує осуду".

В березні 1961 р. П.Т. Тронька було призначено заступником Голови Ради Міністрів УРСР. Всі 17 років перебування на цій високій посаді він присвятив турботам про розвиток середньої, професійно-технічної, вищої освіти, культури, охорони здоров'я, фізичної культури й спорту. Саме на той час припадають справжній сплеск в Україні народної самодіяльної творчості, поява нових форм організації дозвілля, фізичного виховання та оздоровлення трудящих. Глибокою пошаною до світоців української культури, вірою у невичерпні можливості вітчизняних талантів було позначено заходи по відзначенню ювілейних дат, пов'язаних з іменами Т. Шевченка, І. Франка, Л. Українки, Г. Сковороди і багатьох інших.

Для того щоб здобутки української культури, промисловості, сільського господарства, спорту стали відомі всьому світу, Петро Тимофійович також доклав власних зусиль. Очолюючи делегації від України на різних міжнародних форумах, він багато зробив для піднесення авторитету республіки в очах зарубіжної громадськості. Так, у 1965 р. П.Т.Тронько очолював урядову делегацію УРСР на XX сесії Генеральної Асамблеї в Нью-Йорку, був керівником делегації на днях культури України у Чехословаччині, а також на Міжнародній виставці "Експо-67" у Монреалі. В службових і наукових справах він неодноразово виїздив до Данії, Канади, Болгарії, Чехословаччини, Швейцарії, Угорщини, Німецької Демократичної Республіки й інших країн.

Попри таку велику завантаженість, Петро Тимофійович не полишав наукових досліджень. 1968 р. він захистив докторську дисертацію "Український народ

у боротьбі проти гітлерівських загарбників у роки Великої Вітчизняної війни". Протягом 50 – 70-х рр. учений написав цілу низку монографій, зокрема "Безсмертя юних", "В боях за Вітчизну (1941 – 1945 рр.)", "Подвиг твоїх батьків", "Народу сила незборима", "Культура – всенародне надбання", "Защищая советскую Родину", десятки брошур та статей. Він був автором, керівником, членом редколегій кількох фундаментальних праць, у тому числі таких, як "Історія Української РСР" у 8-ми томах, 10 книгах, "Історія Києва", "Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941 – 1945 рр." у 3-х томах, збірник документів "Київщина в роки Великої Вітчизняної війни", 3-томний збірник документів "Українська РСР у Великій Вітчизняній війні 1941 – 1945 рр."

Але найбільшою гордістю П.Т.Тронька й одночас цінним скарбом української науки стала унікальна за своїм масштабом та значимістю праця – "Історія міст і сіл Української РСР" у 26-ти томах, "батьком" якої його з повним правом вважають. Згадуючи, як народжувалася ця праця, аналогів якій і донині не існує в світі, Петро Тимофійович зауважує, що далеко не всі спочатку вірили у можливість реалізації такого масштабного й незвичайного проекту. Однак цілеспрямованість, здатність долати перешкоди, а головне, усвідомлення високого громадянського та наукового обов'язку дали можливість П.Т.Троньку довести задум до логічного завершення. Петро Толочко, директор Інституту археології НАН України, ділиться спогадами: "Ця робота викликала величезний інтерес. Сиділи поважні академіки, знані не тільки в країні, а і у всьому світі, й аплодували Петру Тимофійовичу за те, що він створив так званий паспорт України".

Очолити цю справді титанічну справу мала лише людина непересічних якостей. До складу Головної редакційної колегії під головуванням П.Т.Тронька ввійшли провідні вчені республіки – історики, економісти, мистецтвознавці, етнологи, правознавці. Понад 100 тис. авторів, наукових рецензентів, консультантів, бібліографів, редакторів, ілюстраторів, архівістів, пошуковців та просто ентузіастів-краєзнавців доклали своїх зусиль, щоб зібрати й систематизувати матеріали для кожного з томів. До роботи залучилися ряд міністерств і відомств, видавництво "УРЕ", Архівне управління республіки, Інститут історії партії при ЦК КПУ та Інститут історії АН України, інші інститути секції суспільних наук Академії наук УРСР. Копітка багаторічна робота увінчалася виданням, що стало найбільш повним літописом населених пунктів республіки з найдавніших часів. Уперше всі міста й села України отримали наукову біографію. Підготовка цієї визначної праці – "Історії міст і сіл Української РСР" – дала значний поштовх розвитку краєзнавчого руху в республіці. Праця отримала схвальні відгуки не лише вітчизняних наукових установ, засобів масової інформації, громадськості, а й за кордоном, була відзначена Державною премією СРСР. Понад 100 учасників видання відзначені урядовими нагородами України.

На III з'їзді Всеукраїнської спілки краєзнавців Петро Тимофійович щодо цієї праці зазначив, що "... найпріоритетнішим, найголовнішим завданням нашої творчої організації, безумовно, є виконання президентського розпорядження про підготовку на основі вимог сучасної української історичної науки багатотомного енциклопедичного видання "Історія міст і сіл України". Адже від часу виходу в світ попередньої фундаментальної історії міст і сіл України в 26 томах, яка досі не має аналогів у світі, вже минуло більше чверті століття. За цей період у нашій країні відбулися величезні зміни. Наш почесний обов'язок із залученням нових архівних документів докласти всіх зусиль до видання нової багатотомної "Історії міст і сіл".

В квітні 1978 р. П.Т. Тронька обрано академіком АН УРСР, тоді ж – її віце-президентом. Потяг до наукової роботи переміг, і тому він перейшов працювати до Академії наук України.

Підготовка багатотомника "Історія міст і сіл Української РСР", вивчення й популяризація історико-культурної спадщини, поява по всіх куточках республіки етнографічних та історичних музеїв стали ознакою розвитку краєзнавства. Очевидною стала нагальна необхідність створення єдиного центру у системі АН УРСР, який міг би на науковій основі організувати історико-краєзнавчі дослідження, а також здійснювати координаційні функції. Враховуючи назрілу потребу в організації науково-методичного забезпечення цієї важливої галузі знань, Президія АН УРСР у березні 1979 р. прийняла постанову про створення в Інституті історії відділу історико-краєзнавчих досліджень. Очолюваний П.Т. Троньком підрозділ перевидавав російською мовою 14 томів "Історії міст і сіл Української РСР".

Велике методологічне значення для подальшої активізації краєзнавчих досліджень мали підготовлені у відділі праці: "Історичне краєзнавство в Українській РСР", "Основні підсумки і подальші завдання історико-краєзнавчих досліджень", "Деякі питання розвитку історичного краєзнавства в Українській РСР" й ін. Співробітники відділу створили кілька колективних праць з історії промислових та сільськогосподарських підприємств республіки, зокрема "Історію заводу "Арсенал" ім. В.І. Леніна", "Історію колгоспу "Здобуток Жовтня".

Постановою Президії АН УРСР від 4 листопада 1982 р. на відділ покладено наукове забезпечення Зводу пам'яток історії й культури народів СРСР по Українській РСР, складання словників, участь у підготовці й апробації відповідних матеріалів, підготовлених обласними редколегіями. За редакцією Петра Тимофійовича вийшов каталог-довідник "Пам'ятники історії і культури УРСР" обсягом понад 100 друкованих аркушів, а також довідник про пам'ятки Великої Вітчизняної війни "Навічно в пам'яті народній" (60 друк. арк.). Ці праці поклали початок розробці теми "Науково-методичні основи дослідження пам'ятників історії і культури", що закладали підґрунтя для підготовки "Зводу пам'яток історії та культури України". У червні 1999 р. побачила світ перша книга першого тому цього унікального видання, а в 2004 р. – друга.

Як депутат Верховної Ради УРСР дев'яти скликань, П.Т. Тронько займався питаннями правового забезпечення охорони історико-культурного й мовного середовища у республіці. Він брав безпосередню участь у підготовці законів "Про охорону та використання пам'ятників історії й культури УРСР" (1978 р.) і "Про мови в Українській РСР" (1989 р.), інших аналогічних законодавчих актів.

Справжнім полігоном наукових дискусій, оприлюднення нових ідей стали загальноукраїнські конференції з історичного краєзнавства, яких з 1980 р. до 1999 р. відбулося вже одинадцять.

Багато зроблено Петром Тимофійовичем для популяризації історичних знань про рідний край на посаді редактора журналів "Пам'ятки України" (1975–1985 рр.) та "Краєзнавство" (з 1992 р. і донині).

З 1992 р. він очолює також Головну редколегію багатотомної серії книг "Репаблітовані історією". Повернення доброго імені безвинних жертв тоталітаризму, відновлення історичної правди П.Т. Тронько вважає одним з головних своїх обов'язків.

Як один з найбільш авторитетних учених України Петро Тимофійович багато робить для зміцнення міжнародних наукових зв'язків. За часів Радянського Союзу він був членом бюро Національного комітету істориків СРСР, як голова радянської частини Комісії істориків СРСР–ЧССР виступав з проблемними доповідями на багатьох міжнародних наукових форумах, зокрема брав участь у постановці й обговоренні проблем слов'янознавства. Очолюваний ним оргкомітет по підготовці та проведенню IX Міжнародного з'їзду славістів (Київ, 1983 р.) залучив до участі в ньому майже 2 тис. учених з 26 держав Європи, Північної Америки, Азії, Австралії. Виконуючи обов'язки президента Міжнародного комітету сла-

вістів, Петро Тимофійович координував діяльність наукових інституцій багатьох країн і окремих учених.

Сьогодні, коли у Києві постають з руїн та небуття численні пам'ятки історії й архітектури, лише фахівці пам'ятають, що біля витоків руху за збереження історичної спадщини столиці стояв саме П.Т. Тронько. Ще на посаді заступника Голови Ради Міністрів УРСР він ініціював пропозицію, за якою було прийнято урядове рішення "Про стан і заходи по покращанню охорони пам'яток історії та культури в Києві". Обраний головою правління Українського товариства охорони пам'ятників історії й культури (УТОПІК) на громадських засадах, Петро Тимофійович протягом 22 років спрямовував в єдине русло зусилля тисяч ентузіастів, учених, студентів – усіх, кого цікавила доля національних історичних надбань. Олександр Федорук, голова Державної служби контролю за переміщенням цінностей через державний кордон, академік Національної академії мистецтв, на III з'їзді Всеукраїнської спілки краєзнавців зокрема зазначав: "Голова Всеукраїнської спілки краєзнавців Петро Тимофійович Тронько став для мене дорогим ще тоді, коли захищав Хортицю в 70-х роках, коли ми разом з Олесем Гончарем задумували, як повернути цінності Михайлівського Золотоверхого собору та як багато праці було докладено, щоб повернути ці фрески з Москви. Він для мене дорогий і сьогодні, тому що ми й нині стоїмо на захисті Хортиці". Нині академік робить усе, аби урядова постанова, яку він ініціював у 1965 р., набула реальних обрисів і на острові Велика Хортиця, зрештою, було зведено меморіальний комплекс Запорозького козацтва, щоб донести цю славу й звитязну сторінку минулого до нащадків, щоб зберегти тонку ниточку безперервності українського родоводу, історичний еталон та приклад для наслідування наступним поколінням.

У 70-ті роки розгорнулася кампанія по збиранню коштів на реставрацію Золотих воріт – унікальної пам'ятки XI ст. Українське товариство охорони пам'яток історії та культури виділило 1 млн 600 тис. крб на відтворення перлини давньоруського подчества, яка сьогодні є однією з мистецьких перлин міста й місцем паломництва туристів.

А скільки значних зусиль, часу, коштів, нарешті, потребувало втілення в життя ідеї створення Державного музею народної архітектури та побуту України! І донині один з найбільших музейних комплексів Європи вабить своєю неповторною красою й унікальністю тисячі киян і гостей столиці. Кожен, хто приїздить сюди, поринає у предковічні легенди, втілені в національні побутові форми, будівлі, ремісничі вироби.

П.Т.Тронько брав також найактивнішу участь у підготовці відповідних документів та заходів по відзначенню 1500-річчя Києва.

XX ст. в історії українського народу позначене багатьма віхами. Однак найбільш трагічною залишається воєнна доба, яка принесла біду у кожную родину. "Мільйони українців, – зазначав Петро Тимофійович, – здійснили безсмертний подвиг у роки Великої Вітчизняної війни, захищаючи свою землю і все людство від коричневої чуми – фашизму. Спільно з іншими народами вони виборили величну Перемогу...". Щоб відтворити й залишити в пам'яті нащадків дійсні масштаби війни, участі народу України в останній, понесених гірких втрат та збитків, було вирішено спорудити комплекс "Музей Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр." Петро Тимофійович був одним з керівників цього будівництва, за що отримав Почесну грамоту Президії Верховної Ради УРСР. З фондів УТОПІК на спорудження музею було перераховано 10 млн крб.

22 роки він очолював правління Всеукраїнського товариства охорони пам'яток історії та культури.

Що ж до відтворення історичного обличчя столиці, то скільки списів було зламано навколо цього непростого питання! В кожного, хто хоч раз відвідав Киє-

во-Печерську лавру, поряд зі світлими почуттями залишався якийсь сум від того, що її перлину – Успенський собор – зруйновано. У 1987 р. під головуванням П.Т. Тронька відбувся V з'їзд УТОПК, на якому обговорювалося питання про подальшу долю пам'ятки. Роки напруженої праці, розмови з урядовцями й керівниками міста, урешті-решт, зрушили справу з місця. Разом з видатним письменником Олесем Гончарем і відомим архітектором Олесем Силиним Петро Тимофійович у 1994 р. підготував на ім'я Президента України доповідну записку, на підставі якої виїшов указ останнього "Про заходи щодо відтворення пам'яток історії та культури". На виконання цього документа в січні 1996 р. уряд затвердив перелік першочергових заходів по відбудові комплексу Михайлівського Золотоверхого монастиря й Успенського собору. П.Т.Тронько очолив Комісію по відтворенню видатних пам'яток при Президентові України і Всеукраїнський фонд відтворення історико-архітектурної спадщини ім. О.Гончаря. На проведення пошукових, проектних та будівельних робіт, пов'язаних з відродженням Михайлівського Золотоверхого монастиря й Успенського собору, фонд асигнував більш як 1 млн гривень. Сьогодні золотосяйні куполи обох святинь, воскреснувши з попелу та руїн, знову височать над містом на крутих дніпровських схилах, як і багато років тому.

Петро Тимофійович як справжній патріот столиці не міг не включатися у справи, які торкалися збереження її багатоглобальної історичної спадщини. Невипадково мешканці міста тричі обирали його депутатом Київської міської ради. Коли піднялося питання про повернення першому вищому навчальному закладу України – Києво-Могилянській академії – її первісного призначення, академік П.Т. Тронько провів переговори з керівництвом Міністерства оборони СРСР та Головного політичного управління Радянської армії про необхідність відселення з цього комплексу Вищого військово-морського політичного училища. А скільки ще великих і малих, непомітних для стороннього ока справ зробив для столиці цей Вчений та Громадянин!

Подвижницька праця Петра Тимофійовича у роки мирного будівництва відзначена численними нагородами, в тому числі орденами Леніна, Жовтневої революції, чотирма орденами Трудового Червоного Прапора, Дружби народів, "За заслуги" III ступеня, а також багатьма медалями, двома Почесними грамотами Президії Верховної Ради УРСР, Почесними грамотами Президії Верховної Ради Білоруської РСР та Естонської РСР. Він – лауреат Державної премії СРСР у галузі науки і техніки 1976 р., премії Ленінського комсомолу 1984 р., республіканської премії ім. Миколи Островського 1987 р., почесний громадянин Києва, Харкова, Богодухова, Лебедина, Переяслава-Хмельницького, Канева, почесний професор Дніпропетровської національної гірничої академії, Кам'янець-Подільського й Кіровоградського педуніверситетів, почесний доктор Дніпропетровського, Харківського і Донецького національних університетів, а також Міжнародної Академії управління персоналом (МАУП).

Указом Президента України від 7 липня 2000 р. завідувачу відділу Інституту історії України НАНУ, голові Всеукраїнської спілки краєзнавців, доктору історичних наук, академіку НАН України Троньку Петру Тимофійовичу присвоєне звання Герой України з врученням ордена Держави.

Академік П.Т. Тронько обіймав також посади позаштатного радника Президента України з питань історико-культурної спадщини, голови Комісії по відтворенню видатних пам'яток історії та культури при останньому.

Дійсно, П.Т.Тронько, вважаючи, що "... історія нашої країни починається для людини з історії рідного міста, села, звідки вона пішла у життя", став гетьманом українського краєзнавства, легендою національної науки. Його життєвий шлях – приклад наслідування для прийдешніх поколінь, а діяльність – своєрідний дороговказ на ті віхи, які й через десятки, сотні років будуть потребувати спільної та копіткої праці науковців, політиків, юристів, освітян, дбайливого ставлення до останніх націй, їх постійного дальшого розвитку.

Борис Олійник, голова Українського фонду культури, в своєму виступі на тому ж III з'їзді Всеукраїнської спілки краєзнавців дав досить коротку, але дуже точну оцінку діяльності Петра Тимофійовича, з якою погодяться всі, хто хоч трохи знайомий із життям цієї великої людини: "Я доземно вклоняюся Петру Тимофійовичу Троньку і всім делегатам з'їзду за сподвижницьку працю... Спасибі вам за те, що ви не даєте забути нам про свій родовід. Спасибі і Петру Тимофійовичу, адже протягом всього свого життя те, що він сподіюся, це не на день нинішній, а на віки".

The article is about the life pass and main stages of scientific activity of the NANU academician P.T.Tron'ko.

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

І.П.Возний*

СЕРЕДНЬОВІЧНИЙ ХОТИН У ВІТЧИЗНЯНІЙ ТА ЗАРУБІЖНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

У статті розглядається історіографія проблеми виникнення середньовічного Хотина. Подається аналіз писемних джерел і повідомлень щодо його засновників у працях авторів XVII–XX ст. Особливу увагу приділено питанню побудови фортеці. Розглядається внесок вітчизняних археологів в уточнення часу заснування Хотина. Аналізується проблема походження назви міста.

Одним із найбільш складних і водночас цікавих питань історичної науки є походження та розвиток міст – торгівельно-економічних, політичних і культурних центрів Київської Русі. Руські міста займали значну територію й мали складну структуру та фортифікаційну систему. Проблема їхнього походження привертала увагу вітчизняних і зарубіжних науковців, оскільки міста були опорними пунктами, соціально-економічними, політичними та культурно-освітніми центрами як удільних князівств, так і держави в цілому. У них відбувалося формування нових феодальних станів, форм господарсько-виробничої діяльності. Тут зосереджувалася князівська адміністрація, вільні ремісники та купці. При спробі простежити й зрозуміти процес становлення конкретного давньоруського міста дослідники стикаються з певними труднощами, оскільки кількість писемних джерел і археологічного матеріалу є недостатньою. Окрім того, низьким залишається рівень теоретичної розробки проблеми, а також ролі ремісничого посаду в процесі виникнення й формування міста.

Вивчення соціально-економічного, політичного та культурного розвитку давньоруських міст посідає важливе місце у вітчизняній історіографії. Повідомлення писемних джерел та археологічний матеріал, який постійно поповнюється, дозволяють отримати важливу інформацію про генезу середньовічних міст України, визначити особливості їхнього розвитку.

У другій половині XIII–XIV ст. у Серетсько-Дністровському межиріччі літописи згадують три "гради" – Хотин, Хмелів та Городок на Черемоші. Одним із південних форпостів Галицько-Волинського князівства було місто Хотин, яке до-

* Возний Ігор Петрович – канд. іст. наук, доцент кафедри етнології, античної та середньовічної історії Чернівецького національного університету ім. Ю.Федьковича.

сі з невідомих причин не потрапляло на сторінки літописів. Хоча місто й відігравало досить значну роль у регіоні, але питання часу його виникнення, розвитку та походження назви викликали серед науковців серйозні суперечки.

Із Хотинном пов'язані непересічні події європейського значення, які привернули увагу до цього міста, що відбилось в численних писемних згадках і працях науковців¹. Але попри це, місту Хотину не поталанило в сучасній і давній історіографії, адже Хотинська фортеця, з якою пов'язано чимало гучних подій, ніби затінила собою його минуле. Цьому до певної міри сприяла й джерельна база: у потоці військово-політичної інформації було важко віднайти відомості про господарство та устрій хотинської міської громади, професійний та соціальний склад містян².

Місто, як сформована поселенська структура, уперше згадується в “Списку руських міст”³ – літописець, називаючи міста, що входили до Молдавської держави, відзначив серед них і “на Дністрі Хотін”⁴.

Питання про те, хто заснував місто, віддавна цікавило науковців. Його торкалися ще молдавські літописці, які приписували заснування міста представникам різних етносів. Так, Г.Уреке вважав, що Хотин, як і інші фортеці Молдавського князівства (Сучава, Білгород, Кілія) заснували генуезці⁵. На думку молдавського літописця XVII ст. Мирона Костіна, фортецю на Дністрі спорудили даки, які, за його словами, населяли в давнину Поділля⁶. Крім того, він відзначав, що молдавські господарі в подальшому зміцнювали ці фортеці. Погоджувався з М.Костіном також господар Молдавії початку XVIII ст. Д.Кантемир, який у своєму “Описі Молдови” вказував, що згадані фортеці були споруджені даками, а пізніше використовувалися римлянами⁷.

Досить ґрунтовно, із залученням різноманітних джерел, проаналізував історіографію, яка стосується Хотинської фортеці й навколишніх територій протягом усього середньовіччя науковець із Сучави Ш.Пурич⁸. Румунською Академією наук у свій час було видано вісім томів, присвячених запискам іноземних мандрівників про румунські країни. Професор із Сучави П.-В.Батарюк детально проаналізувала повідомлення, які стосуються міста й фортеці Хотин від середньовіччя до початку XVIII ст.⁹

Молдавські історики архітектури вважають, що Хотинська фортеця була збудована під час правління Штефана III Великого в XV ст.¹⁰ Румунський історик кінця XIX ст. З.Арборе вказував, що фортецю споруджено в XVI ст.¹¹ Його гіпотезу підтримав дослідник оборонної архітектури Г.Діакону¹². Ф.Туранли вважає, що фортецю звів Александр Добрий¹³.

Ще більш суперечливі свідчення містяться в працях вітчизняних істориків кінця XIX – початку XX ст. Одні, керуючись повідомленнями молдавських літописців, приписували будівництво фортеці генуезцям¹⁴, інші – молдавському господареві Александрові I¹⁵. Дехто вважав, що Хотин заснували німці в XVII ст.¹⁶, або у XII ст.¹⁷ Отже, ніхто достеменно не знав, коли ж збудовано Хотин.

У вітчизняній історіографії 1940-х–1950-х рр. теж немає одностайності щодо дати заснування міста. Висловлювалися різноманітні, інколи діаметрально протилежні думки, що ще більше заплутувало проблему. У “Большой советской энциклопедии” йдеться про те, що Хотин спорудили генуезці в XIII ст., а в статті “Хотинська фортеця” – що перші укріплення збудували поляки в XIV ст.¹⁸ Автори “Історії Української РСР” стверджують, що Хотин збудували турки¹⁹. Погляди дослідників історії української архітектури також розходяться. Одні стверджують, що Хотин збудовано в XIV–XV ст.²⁰, інші – за останніх галицьких князів²¹. Більшість сучасних вітчизняних науковців вважають, що місто виникло на рубежі X–XI ст.²²

Відсутність писемних свідчень про заснування міста певною мірою доповнили археологічні дослідження, проваджені співробітниками Чернівецького краєзнавчого музею, університету та Академії будівництва й архітектури УРСР у

1961–1962 і 1964 рр.²³ Завдяки цим дослідженням Б.О.Тимощуку певною мірою вдалося розв'язати проблему часу виникнення й походження міста. Наслідком роботи експедиції стали публікації відомого науковця²⁴.

Значний внесок у дослідження історії стародавнього Хотина зробили Л.П.Михайлина, О.М.Масан, С.І.Комарницький, С.В.Пивоваров.

Так, Л.П.Михайлина на основі матеріалів із розкопок Б.О.Тимощука уточнив дату заснування міста, стверджуючи, що воно постало на рубежі X–XI ст. і споруджене носіями культури Луки-Райковецької²⁵. Певні відомості про історію фортеці подав С.І.Комарницький, але нових даних щодо проблеми будівництва укріплень не навів²⁶. Увага окремих науковців в основному була звернена до самої фортеці та бойових дій навколо неї²⁷. Місто і його населення при цьому згадуються лише побіжно, тож соціальна історія середньовічного Хотина донині залишається маловивченою²⁸. Після Б.О.Тимощука й інших дослідників значний внесок у дослідження соціальної та економічної історії власне міста зробив О.М.Масан. На основі поєднання значної кількості різноманітних джерел (археологічних, писемних, нумізматичних, сфрагістичних) історик запропонував більш точну дату заснування міста – 1001–1002 рр. Особливої уваги заслуговує розробка проблем історії Хотина та його статусу в період пізнього середньовіччя²⁹.

Окремі дані про реконструкції фортеці у XVIII ст. було отримано під час археологічних досліджень 2002 р. Так, на подвір'ї фортеці виявлено залишки турецьких лазень та господарської будівлі³⁰. Проблеми грошового обігу на території Подністров'я, у тому числі й Хотина, розглядав у своїх статтях С.В.Пивоваров³¹. Спробу огляду вітчизняної історіографії з проблем будівництва Хотинської фортеці зробив О.Руснак, який досить детально розглянув праці, що стосуються літописного міста³², хоча й охопив далеко не всі матеріали. Історія заснування й розвитку міста досить детально проаналізована в колективній монографії “Хотинщина”³³.

На основі досліджень Б.О.Тимощука О.Руснак виділив п'ять етапів в історії хотинських укріплень: 1. X – перша половина XIII ст. – дерево-земляна фортеця; 2. Друга половина XIII–XIV ст. – найдавніша кам'яна фортеця площею 2 га; 3. Друга половина XIV–XV ст. – кам'яна фортеця площею 6 га; 4. Кам'яна фортеця другої половини XV–XVIII ст.; 5. XVIII – середина XIX ст. – земляні фортифікації площею близько 30 га³⁴.

Місце для спорудження фортеці було обране не випадково. Річкова переправа приваблювала людей як із близьких, так і віддалених регіонів. Тут віддавна відбувався обмін, про що свідчать грошові скарби, виявлені в XIX ст. Один із них складався з монет візантійських імператорів Анастасія (491–518 рр.), Юстина I (518–527 рр.) і Юстиніана I (527–565 рр.). Очевидно, унаслідок загрози з боку кочових аварів скарби приховали деє у другій половині VI ст.³⁵ На той час у цьому місці вже існувало поселення празької культури. Можливо, воно було общинним центром. Отже, на час спорудження фортеці ця територія була обжита слов'янськими племенами³⁶.

Уже у VIII–X ст. на місці майбутньої фортеці існувало слов'янське поселення культури Луки-Райковецької, що засвідчено двома напівземлянками з печамі-кам'янками³⁷. Навколо нього розташовувалися ще два поселення в урочищах Скала та Котелеве.

Хто ж спорудив фортецю? Із огляду на історичні події, які відбувалися в Карпатському регіоні в X–XI ст., можна зробити певні припущення. Б.О.Тимошук зазначає, що князівські фортеці з'явилися в результаті розвитку феодальних відносин і будувалися насамперед на прикордонних територіях і на стратегічних напрямках³⁸. Відомо, що наприкінці X ст. територія Серетсько-Дністровського межиріччя увійшла до складу Київської держави. Загальна оборонна стратегія київського князя полягала в створенні потужних укріплених ліній уздовж річок: “на-ча ставити городы по Десне, и по Востри, и по Трубежеви, и по Суле, и по Стуг-

не. И поча нарубати муже лучшие от кривиче, и от чюди, и от вятиче, и от сих насели грады”³⁹. У 80-х рр. X ст. князь Володимир встановив кордон із Польщею, зміцнивши його фортецями Володимир, Перемишль, Всеволод, Варяж тощо⁴⁰. Наприкінці X ст. постало питання про розмежування з Угорщиною. У цей час верховним правителем там був Іштван I, який енергійно об’єднав угорські землі й 1 січня 1001 р. проголосив Угорщину королівством. Його влада поширилася на Семигород і Закарпаття, сягаючи, таким чином, Південних і Східних Карпат. Тож київський князь Володимир із метою зміцнення своїх західних рубежів почав проводити політику активного освоєння приєднаних територій. Наприкінці X ст. припинили існування племінні городища-сховища, а натомість було створено систему князівських укріплених пунктів на Західному Бузі, Дністрі та Пруті. На території Серето-Дністровського межиріччя про це свідчать князівські фортеці в Горішніх Шерівцях, Цецині, Перебиківцях, Кам’янці. Вони займали важливі стратегічні висоти, контролювали торгівельні шляхи й разом із іншими укріпленими пунктами утворювали глибоко ешелоновану оборонну систему, важливим осередком якої була Хотинська фортеця⁴¹.

Фортеця споруджувалася згідно з традиціями давньоруського оборонного зодчества, тобто була дерево-земляною. Основу її становив вал, на якому стояли дерев’яні конструкції. Із зовнішнього боку валу в скелі був вирубаний симетричний трикутний рів завглибшки до 3 м і завширшки до 6 м, що становив досить складну перешкоду для нападників. Внутрішній двір замку був незначним і займав площу 50х40 м. Поселення, які існували поблизу фортеці, значно розрослися й поступово, в XI ст., перетворилися на місто, що займало площу 20 га⁴².

На перший погляд, фортеця була в не вигідній позиції, оскільки розташовувалася в низині й була оточена пануючими висотами. Але в давнину лісовий масив у районі замку впритул доходив до Дністра. Підійти до фортеці можна було тільки дорогою, яка проходила попід її мурами до Дністра. Саме в цьому місці стрімкий берег прорізався струмком⁴³. Спорудження фортеці давало можливість контролювати торговельний шлях і переправу через ріку. Як відомо з літописів, князі зазвичай намагалися споруджувати укріплені поселення поблизу переправ, бо саме в цих місцях можна було найефективніше протидіяти ворогові⁴⁴. Зокрема 993 р., після перемоги над печенігами “на Трубежі коло броду”, князь Володимир “рад бувши заклав город на броду тому і назвав його Переяславцем, бо тут перейняв славу (...)”⁴⁵.

У період, коли Середнє Подністров’я входило до складу Галицько-Волинського князівства, місто, завдяки своєму розташуванню, було важливим опорним пунктом і торговельним осередком на Дністрі. Хотин контролював Дністровський шлях і переправу. Про жваві торгівельні зв’язки міста свідчить виявлення 1890 р. монетного скарбу XII–XIII ст.⁴⁶ У ньому налічувалося понад тисяча монет, які походили з Тюрингії, Саксонії, Угорщини, Чехії та інших країн. Проте після монголо-татарської навали із зменшенням значення Дністровського торгового шляху місто занепало. До того ж, 1259 р. на вимогу Бурондая укріплення були знесені галицькими князями.

У другій половині XIII ст., у період активної підготовки Данила Галицького до боротьби з монголо-татарами, дерев’яні укріплення поступилися місцем кам’яним, адже нападники мали на озброєнні машини для розбивання дерев’яних фортифікацій. Це свідчить про розвиток фортифікаційної системи вже існуючого міста. Кам’яний мур було зведено на природній скелі. Він зберігся на висоту 7,5 м і на ширину 14,5 м⁴⁷. Мур був скріплений вапняковим розчином, в якому домішки цегли становлять 40–50%⁴⁸. Така цем’янка характерна для давньоруського часу. Перед муром у скелі був вибитий рів симетрично-трикутної форми завширшки 6 м. Оборонні споруди обмежували майданчик площею близько 2 га. Тут

розкопано розвалини цегляного будинку розмірами 21х11х7 м. На цеглинах збереглися рештки штукатурки з розписом у вигляді літер та фрескових зображень обличч людей у німбах, виконаних в яскравих барвах. Переважають червоний, чорний, рожевий і жовтий кольори. Специфіка накреслення літер дає можливість датувати споруду XIII ст.⁴⁹ Існує думка, що цегляно-кам'яна будівля могла бути фортечною церквою другої половини XIII ст.⁵⁰

У домонгольський час Галицько-Волинське князівство не мало кам'яних укріплень – їх почали споруджувати в другій половині XIII – першій половині XIV ст.⁵¹ Отже, перші кам'яні укріплення в Хотині, імовірно, з'явилися в 40-х–50-х рр. XIII ст. У цей час, як свідчать літописи, Данило Романович “грады иные зижеди противу безбожных”⁵².

У XIV ст. Дністровський торговий шлях занепадає, але наприкінці цього ж століття, коли окреслена територія увійшла до складу Молдавського князівства, набув значення суходільний шлях із Сучави через Дорохою і Хотин до Кам'янця, що належав Великому князівству Литовському⁵³. Розвивався й Хотин, який залежав від торговельних шляхів. Дитинець міста розширився. Тут, на знівельованому подвір'ї, споруджуються нові мури з неотесаного вапняку на вапняному розчині з домішками товченої цегли, піску й вугілля. Мур зберігся на висоту 3,5 м (товщина 1 м), він обмежував більшу площу, ніж у попередні часи⁵⁴.

До нашого часу збереглися оборонні споруди Хотинського замку, які датуються другою половиною XV ст.⁵⁵ У документах зазначено, що молдавський господар Штефан Великий, готуючись до війни з турками й поляками, здійснив повну реконструкцію мурів замку, що зумовлювалося появою нової зброї – артилерії. Замок збільшився втричі за рахунок спорудження нового муру завтовшки 5 м з критими галереями для вояків, з'явилися бойові башти заввишки 40 м та палац старости⁵⁶. Але цей період не входить до хронологічних рамок нашого дослідження.

Очевидно від самого початку існування замок і, відповідно, посад мали назву “Хотин” (“Хотінъ”). Як стверджує О.М.Масан, вона походить від слов'янського чоловічого імені “Хотин”, поширеного саме в XI–XII ст. У сучасній мові його смислове значення відповідає прикметникам “бажаний”, “жаданий” тощо⁵⁷. Аналогічні міркування висловив Д.І.Бучко, який дослідив найдавніші ойконіми Буковини. Він вважає, що назви на кшталт “Хотин”, “Хмелів” та ін. походять від слов'янських дохристиянських особових імен⁵⁸.

Іншої думки дотримується С.В.Пивоваров⁵⁹, який пов'язує укріплення на Дністрі з літописним давньоруським Плавом, оскільки в документах місто Хотин згадується, починаючи з XV ст. При цьому С.В.Пивоваров зазначає, що на сьогодні цей погляд знаходить усе більше прихильників, хоча в посиланнях – лише статті самого автора. А в праці “Хотинщина”, авторів якої він зараховує до прихильників своєї гіпотези, Плав не ототожнюється з Хотином, натомість зазначено: “...слово “плав” означало перевіз через Дністер десь поблизу Хотина”⁶⁰.

Існує ще одне припущення щодо походження назви міста. Проаналізувавши її етимологію Ф.Туранлі відзначає, що основа цього слова (“hut”) з тюркської означає “велика риба”⁶¹.

На нашу думку, рацію має О.М.Масан, указуючи, що місто Хотин від самого початку мало саме цю назву. Відомо, що воно було започатковано в XI ст. й існувало від того часу безперервно. За такої ситуації навряд чи могла відбутися зміна назви населеного пункту. В іншому випадку історична пам'ять місцевого населення повернула б прадавню назву. А те, що Хотин не згадувався в давньоруських літописах, ще нічого не означає, адже багато міст центру держави, не кажучи вже про її периферію, не потрапили на сторінки літописів. Тим більше, що упорядник “Списку руських міст” вказує на те, що Хотин, який на той час входив до складу Молдавського князівства, був колись руським містом і не подає іншої назви.

Отже, як видно з наведеного матеріалу, Хотин розвивався як торгівельно-ремісничий центр, якому були притаманні риси середньовічного міста середньо-європейського типу і який відіграв важливу роль у Серето-Дністровському регіоні. Проте до сьогоднішнього дня залишилося багато питань, пов'язаних із цим містом: час формування його як міської поселенської структури, обставини спорудження перших укріплень, походження назви тощо. Подальші археологічні дослідження та архівні пошуки розставляють усі крапки над "і". Незважаючи на неповноту джерельної бази, даліше вивчення соціально-економічної та культурної історії цього міста є перспективним і необхідним для ґрунтовного висвітлення урбаністичного процесу в Середньому Подністров'ї.

¹ Михайлина Л.П. Археологічні дані про час виникнення Хотина // Матеріали міжнародної конференції, присвяченої 1000-літтю Хотина. – Чернівці, 2000. – С.5.

² Масан О. Градъ на Днестре Хотинъ // Буковинський історико-етнографічний вісник. – Чернівці, 1999. – Вип.1. – С.31.

³ Тихомиров М.Н. Список русских городов дальних и ближних // Исторические записки – М., 1952. – № 40. – С.94, 96.

⁴ Новгородская первая летопись // Русские летописи. – Рязань, 2001. – Т.10. – С.475–477.

⁵ Ureche G., Costin M., Neculce I. Letopisețul Țării Moldovei de când s-au deslăecat țara de cursul anilor șde viața domnilor care scrie de la Dragoș-vodă la Aron-vodă (1359–1595) // Letopisețul Țării Moldovei...: Cronici / Îngrijirea textelor, glosar și indici de Tatiana Celac. – Chișinău, 1990. – P.28.

⁶ Costin M. Cronica Țărilor Moldovei și Munteniei (Cronica polonă) // Costin M. Opere / Ediție critică cu un studiu introductiv, note, comentarii, variante, indice și glosar de P.P. Panaitescu. – București, 1958. – P.222, 237.

⁷ Cantemir D. Descrierea Moldovei. – Chișinău, 1992. – P.32, 33.

⁸ Пурчи Ш. Становление и эволюция Хотина в описаниях молдавских летописцев // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнографії. – Чернівці, 2001. – Т.1. – С.82–92; Он же. Средневековый город и горожане в молдавских летописях (на примере г. Хотина) // Середньовічна Європа: погляд з кінця ХХ ст. – Чернівці, 2000. – С.167, 172.

⁹ Батарюк П.В. Фортеця Хотин у творчості іноземних мандрівників // Роль націй і народів у формуванні історико-культурної спадщини Хотинщини: Матеріали міжнародної наукової конференції. – Чернівці, 2003. – С.11, 13.

¹⁰ Войцеховский В.А. Памятники архитектуры Молдавии XIV–XVII вв. // КСИИМК. – 1959. – Вып.56. – С.19–22.

¹¹ Arbore Z. Besarabia. – București, 1898. – 296 p.

¹² Diaconu G. Bazele puterii militare a lui Ștefan cel Mare // Studii cu privire la Ștefan cel Mare. – București, 1956. – 268 p.

¹³ Туранли Ф. История Хотина за даними турецьких джерел // Роль націй і народів у формуванні історико-культурної спадщини Хотинщини: Матеріали міжнародної наукової конференції. – Чернівці, 2003. – С.74; İslam Ansiklopedisi. – İstanbul, 1997. – Cilt.5/1. – S.567.

¹⁴ Батюшков П.Н. Бессарабия. Историческое описание. – СПб, 1892. – С.50; Защук А. Материалы для географии и статистики России, Бессарабская область. – СПб, 1862. – С.177; Крушев П.А. Бессарабия. – М., 1903. – С.227.

¹⁵ Накко А. История Бессарабии с древнейших времен. – Одесса, 1886. – Ч.2. – С.38

¹⁶ Кочубинский А., Марквич А. Доклад о поездке для осмотра бывшей Хотинской крепости // Записки Одесского общества истории и древностей. – Одесса, 1904. – Т.ХХV.

¹⁷ Труды Бессарабской губернской архивной комиссии. – Кишинев, 1902. – Т.II. – С.113, 114.

¹⁸ Большая советская энциклопедия. – М., 1978. – Т.28. – С.373.

¹⁹ Історія Української РСР. – К., 1953. – Т.1. – С.148.

²⁰ Пам'ятки архітектури України. – К., 1954. – С.30.

²¹ Нариси історії архітектури УРСР (дожовтневий період). – К., 1957. – С.72, 73.

²² Михайлина Л.П. Знач. праця. – С. 5–7; Масан О.М. Виникнення та розвиток Хотина в добу середньовіччя // Матеріали міжнародної конференції, присвяченої 1000-літтю Хотина. – Чернівці, 2000. – С.8–20.

²³ Тимошук Б.О. Звіт про розкопки в Хотинській фортеці в 1961–1962 рр. // НА ІА НАНУ – Ф. 1961-62/24. – 13 с.; Його ж. Звіт про археологічні дослідження в Хотинській фортеці в 1961–1962 рр., проведені експедицією Чернівецького краєзнавчого музею // НА ІА НАНУ. – Ф. 1961-62/64. – 7 с.; Його ж. Звіт про роботу Чернівецького краєзнавчого музею в 1967 рр. // НА ІА НАНУ. – Ф. 1967/87. – 7 с.

²⁴ Тимошук Б.О. З минулого Хотинської фортеці // УІЖ. – 1963. – №3. – С.103–105; Його ж. Хотинська фортеця // УІЖ. – 1967. – №4. – С.109–111; Його ж. Хотинська фортеця // Наука і суспільство. – 1968. – №10. – С.29–39; Його ж. Середньовічний Хотин // Археологія. – 1977. – Т.22. – С.29–39; Його ж. Исчезнувшие города Буковины. – С.216, 217.

²⁵ Михайлина Л.П. Знач. праця. – С. 5; Михайлина Л.П., Яценюк Ф.С. Про час заснування

- Хотина // 370 років Хотинської війни: Тези доп. міжнар. наук. конф. – Чернівці, 1991. – С.111, 112.
- ²⁶ *Комарницький С.І.* Цитадель на Дністрі (з історії Хотина та Хотинської фортеці). – Чернівці, 2001. – 88 с.
- ²⁷ *Гончарук П.С., Михайлина П.В., Романець О.С.* До питання про Хотинську битву (1621 р.) та її історичне значення // *Минуле і сучасне Північної Буковини.* – К., 1973. – Вип.2. – С.7–12.
- ²⁸ *Нариси з історії Північної Буковини.* – К., 1980. – С.51, 52; *Подградская Е.М.* Торговые связи Молдавии со Львовом в XVI–XVII веках. – Кишинев, 1968. – С.102, 103.
- ²⁹ *Масан О.М.* Зазнач. праця. – С.8–20; *Його ж.* Твердиня на Дністрі // *Матеріали III міжнар. істор.-краєзн. конф., присвяченої 120-річчю заснування Чернівецького ун-ту.* – Чернівці, 1995. – С. 15; *Його ж.* Градъ на Днестре Хотинъ. – С.31–37.
- ³⁰ *Пивоваров С.В.* Таємниці старої фортеці // *Час* 2000. – 2002. – 27 вересня. – №34 (174).
- ³¹ *Михайлюк В., Пивоваров С.* Нумізматичні пам'ятки з Хотинщини (за матеріалами розкопок 2002–2003 рр.) // *Буковинський історико-етнографічний вісник.* – 2003. – Вип. 5. – С.23–28; *Пивоваров С.В.* Середньовічні нумізматичні матеріали з Хотина // *Матеріали міжнародної конференції, присвяченої 1000-літтю Хотина.* – Чернівці, 2000. – С.21–29. *Його ж.* Про походження Хотинського скарбу брактеев // *Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології.* – Чернівці, 1997. – Вип. 4. – С.13–19.
- ³² *Руснак О.* Будівництво Хотинської фортеці у вітчизняній історіографії // *Буковинський історико-етнографічний вісник.* – 2003. – Вип. 5. – С.71–75.
- ³³ *Добржанський О.В., Макар Ю.І., Масан О.М.* Хотинщина. Історичний нарис. – Чернівці, 2002. – 464 с.
- ³⁴ *Руснак О.* Зазнач. праця. – С.71–75.
- ³⁵ *Нудельман А.А.* Некоторые наблюдения над находками византийских монет в Карпато-Днестровском регионе // *Археологические исследования в Молдавии в 1977–1978 гг.* – Кишинев, 1982. – С.35–37, 50; *Пивоваров С.В.* Середньовічні нумізматичні матеріали з Хотина. – С.21.
- ³⁶ *Добржанський О.В., Макар Ю.І., Масан О.М.* Зазнач. праця. – С.53.
- ³⁷ *Тимошук Б.О.* Слов'яни Північної Буковини V–IX ст. – К., 1976. – С.166.
- ³⁸ *Тимошук Б.О.* Давньоруська Буковина. – К., 1982. – С.99.
- ³⁹ *Повесть временных лет.* – М.; Л., 1950. – Ч.1. – С.83.
- ⁴⁰ *Добржанський О.В., Макар Ю.І., Масан О.М.* Зазнач. праця. – С.54.
- ⁴¹ *Масан О.М.* Виникнення та розвиток Хотина в добу середньовіччя. – С.11.
- ⁴² *Тимошук Б.О.* Середньовічний Хотин. – С.29–39.
- ⁴³ *Масан О.М.* Зазнач. праця. – С.9.
- ⁴⁴ *Добржанський О.В., Макар Ю.І., Масан О.М.* Зазнач. праця. – С.53.
- ⁴⁵ *Літопис руський (за Іпатським списком).* – К., 1989. – С.34.
- ⁴⁶ *Потин В.М.* Клад брактеев из Поднестровья // *Нумизматика и сфрагистика.* – К., 1963. – №1. – С.109–127; *Пивоваров С.В.* Про походження Хотинського скарбу брактеев. – С.13–19.
- ⁴⁷ *Тимошук Б.О.* Давньоруська Буковина. – С.97.
- ⁴⁸ *Тимошук Б.О.* Північна Буковина – земля слов'янська. – Ужгород, 1969. – С.128.
- ⁴⁹ *Тимошук Б.О.* Давньоруська Буковина. – С.97.
- ⁵⁰ *Джурджу С., Масан О.* Середньовічне кам'яне культове зодчество Північної Буковини // *Буковина – мій рідний край. Матеріали II історико-краєзнавчої конференції молодих дослідників, студентів та науковців.* – Чернівці, 1997. – С.31–36.
- ⁵¹ *Раппопорт П.А.* Военное зодчество западнорусских земель X–XIV вв. // *МИА.* – № 140. – 1967. – С.137.
- ⁵² *Полное собрание русских летописей.* – М., 1962. – Т.2. – Стб.845.
- ⁵³ *Масан О.М.* Зазнач. праця. – С.13.
- ⁵⁴ *Тимошук Б.О.* Північна Буковина – земля слов'янська. – С.128.
- ⁵⁵ *Тимошук Б.О.* Середньовічний Хотин. – С.29–39; *Його ж.* Хотинська фортеця // *Наука і суспільство.* – 1968. – № 10. – С.29–39.
- ⁵⁶ *Тимошук Б.О.* Хотинська фортеця // *УІЖ.* – 1967. – № 4. – С.109–111.
- ⁵⁷ *Добржанський О.М., Макар Ю.І., Масан О.М.* Зазнач. праця. – С.55; *Масан О.М.* Зазнач. праця. – С.12.
- ⁵⁸ *Бучко Д.І.* Найдавніші посесивні топоніми Буковини // *До витоків назви краю Буковина. Тези доповідей і повідомлень.* – Чернівці, 1992. – С.41, 42.
- ⁵⁹ *Пивоваров С.В.* Плав давньоруського літопису і проблема його локалізації в Середньому Подністров'ї // *Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології.* – Чернівці. – 2002. – Т.2. – С.110–128.
- ⁶⁰ *Добржанський О.М., Макар Ю.І., Масан О.М.* Зазнач. праця. – С.61.
- ⁶¹ *Туранли Ф.* Зазнач. праця. – С.80.

The article deals with the historiography of the foundation of Middle Age Khotyn on the Dnister River. The analysis of the written sources and messages about its founders in works of the 17th – 20th centuries authors. Special attention is paid to the problem of fortress construction. The contribution of the Ukrainian scientists in specifying the time of town foundation as well as the origin of its name are discussed.

Л.П.Сапухіна*

ДОКУМЕНТАЛЬНІ МАТЕРІАЛИ УКРАЇНСЬКИХ ІСТОРИКІВ У ФОНДАХ СУМСЬКОГО ОБЛАСНОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ

Серед матеріалів, що зберігаються в музеї, неабияку історичну й пізнавальну цінність мають зібрання документів, що стосуються видатних людей, які залишили помітний слід в історії та культурі України і які є уродженцями Сумщини або чий біографії пов'язані з цим краєм. У статті подається інформація про документальні зібрання з фондів музею щодо чотирьох українських істориків зі знаних старшинських родів – О.Ф.Шафонського, Ф.Й.Туманського, О.М.Марковича й Ф.М.Уманця.

Сумський обласний краєзнавчий музей має досить велику колекцію документальних матеріалів (понад 20 тис. одиниць зберігання, які охоплюють період, починаючи з другої половини XVII ст. й до сьогодення). Переважна більшість матеріалів стосується пожиттєвих часів, але чималим є й зібрання архівних документів дореволюційного періоду. Серед них – “стовпці” другої половини XVII ст. з відомостями про помісне землеволодіння на Путивльщині, копії царських жалуваних грамот, універсалів гетьмана І.Мазепи, численні рукописні документи XVIII ст. про скуповування козацьких земель і ріст старшинського землеволодіння (зокрема, Бардакових на Глухівщині, Пустовойтових і Іваненків на Лебединщині), різні судові справи, позови, супліки, скарги, угоди, купчі, обмінні акти, боргові розписки, доручення тощо. У фондах музею зберігається чимало “ревізьких сказок”, документів про продаж кріпаків, рекрутські набори. Є також справи повітових, окружних, волосних, сільських органів влади з відомостями про збір податків, урожаї, відправлення громадських і земських повинностей, стан медицини й освіти та багато інших матеріалів.

У масиві документів справжніми діамантами сяють окремі рукописи – біографія Г.Р.Державіна з його власноручною правкою й автографи В.В.Капніста, які потрапили до музею з архіву маєтку, що знаходився в с. Михайлівка Лебединського повіту.

Неабияку цінність мають зібрання документів, що стосуються видатних людей, які залишили помітний слід в історії та культурі України – Павла Полуботка, О.Ф.Шафонського, Ф.Й.Туманського, О.М.Марковича, Ф.М.Уманця, П.А.Грабовського, П.Я.Литвинової-Бартош, які є уродженцями Сумщини або чий біографії пов'язані з цим краєм.

Серед музейних реліквій – документи й рукописна збірка віршів із малюнками друга Т.Г.Шевченка – художника й поета П.М.Соколова, уродженця с. Славгород нинішнього Краснопільського району Сумської області. У цій збірці є виконаний П.М.Соколовим олівцем із натури малюнок, на якому зображено хворого Т.Г.Шевченка, котрий лежить, підперши голову кулаком і слухає П.М.Соколова, який йому щось читає, а також присвячені Кобзареві вірші. Цю збірку ще до того, як вона потрапила до музею, досліджував полтавський літературознавець П.Ротач, який присвятив їй та П.М.Соколову статтю “Правду, батьку, гомо-виш...”, опубліковану в 5-му випуску збірника “В сім’ї вольній, новій” за 1989 р. На жаль, нині в збірці відсутні окремі сторінки.

Публікації автора про полуботківські матеріали у фондах Сумського обласного краєзнавчого музею та віднайдені листи з відомостями про П.Грабовського були надруковані в “Українському історичному журналі” (1992, №3) та “Слово і час” (1992, №4). У статті подається інформація про документальні зібрання з фон-

* Сапухіна Лада Павлівна – наук. співроб. Сумського обласного краєзнавчого музею.

дів музею, що стосуються чотирьох українських істориків зі знаних старшинських родів – О.Ф.Шафонського, Ф.Й.Туманського, О.М.Марковича й Ф.М.Уманця.

Цінні відомості з історії Сумщини другої половини XVIII ст. містяться в складеному Опанасом Филімоновичем Шафонським “Топографічному описові Чернігівського намісництва” (повна назва цієї праці – “Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малые России, из частей коей оное наместничество составлено” (К., 1851)). Тут подається опис Ромнів та Глинська з повітами, а також Куземиного Зінківського повіту (нині – Охтирського району). Ідеться про історію, географічне положення цих населених пунктів, їх планування й поділ на частини, міські герби, управління містами, містечками й повітами, судові установи, видатні будівлі, церкви з парафіями, населення, ярмарки, фабрики й заводи, поширені сільськогосподарські культури, спосіб життя народу, одяг, народні звичаї, повір’я, обряди тощо. Опис складено на основі матеріалів, зібраних українським істориком Д.Р.Пащенком. Завдяки здійсненій роботі О.Ф.Шафонський увійшов до української історіографії як історик. Друге видання “Української радянської енциклопедії” характеризує його як “історика, економіста, етнографа, лікаря”.

Лікарський справив Опанас Филімонович присвятив близько двадцяти років свого життя (народився 2/13 грудня 1740 р. в Соснівці, помер 15/27 березня 1811 р. в Якличах). 1763 р. в Страсбурзькому університеті він захистив дисертацію на ступінь доктора медицини на тему корчів у вагітних і породіль. Після повернення до Росії перебував на військовій службі. Із 1768 р. О.Ф.Шафонський – генерал-штаб-доктор 2-ї армії, а з 1770 р. – очолює Московський госпіталь. На початку 70-х рр. XVIII ст. активно боровся з епідемією чуми в Москві, про що розповів у книзі “Описание о бывшей в Москве язве и о всех средствах, употребляемых для ее прекращения”, виданій у Москві 1774 р. й перевиданій 1778 р. 1776 р. цю єдину опубліковану за життя автора працю було перекладено німецькою, а згодом і іншими мовами. 1776 р. О.Ф.Шафонського було призначено штабс-фізиком (головним лікарем) Москви та керівником Московської медичної контори, що була філією Медичної колегії.

Походячи із заможної старшинської родини, він здобув ґрунтовну освіту. У шістнадцятирічному віці залишив батьківщину й подався за кордон. Ще до навчання на медичному факультеті Страсбурзького університету встиг закінчити університети в Галле й Лейдені, де здобув ступені доктора права й філософії¹. За юридичним фахом О.Ф.Шафонський почав працювати з 1782 р. у чині колезького радника кримінальної палати Чернігівського намісництва. Згодом він став генеральним суддею цієї палати. Працюючи тут, він і виявив свій історичний хист. Біографічні відомості про О.Ф.Шафонського надто скупі, щоб з’ясувати, чи вдалося йому реалізувати себе за своїм третім фахом – на філософській ниві.

О.Ф.Шафонський був одружений із дочкою колишнього бургомістра й голови Чернігівського магістрату Михайла Єнки Ганною, 1783 р. мав двох синів – шестирічного Андрія й шестимісячного Григорія. Молода сім’я жила на жалування (зарплату) О.Ф.Шафонського та мала 8 кріпаків-росіян. Маєтності померлого батька Шафонський міг успадкувати лише по смерті матері Агафії Іванівни (1783 р. вони складалися із земель біля містечок Сосниця, Мена, сіл Ганнинські Веселі Млини, Чорнотичі, Андріївка, Киріївка, Гапівка, Якличі, Конятин, хуторів Кетняк, Пасіка, Дорошові Млини Новгород-Сіверського повіту, хутора Зимівник Коропського повіту, а також 182 кріпаків²).

Старовинний рід Шафонських, записаний у VI частину родовідної книги Московської, Херсонської й Чернігівської губерній, походив від польського шляхтича Шатила, який у першій половині XVII ст. оселився поблизу Сосниці. Його правнук, батько Опанаса Филімоновича, Филімон Йосипович був сотником того-

лівським і сосницьким і мав прізвище Шатила або Шатиловського, а з середини XVIII ст. – Шафонського. У другій половині XVIII ст. він мав цивільний чин статського радника. Його дружиною була Агафія Іванівна, чие дівоче прізвище встановити не вдалося.

У фондах Сумського обласного краєзнавчого музею серед інших документальних матеріалів, які характеризують соціально-економічні відносини в другій половині XVIII – на початку XIX ст., зберігається грубезна тека з купчими, обмінними, позичковими записами й іншими господарськими та судовими актами й справами, що стосуються батьків О.Ф.Шафонського. Чимало угод укладено від імені його батька й матері. Зупинімось на тій із них, на якій є автограф Опанаса Филімоновича. За цією угодою А.І. та О.Ф.Шафонські в обмін на дворове шинкове місце поблизу сосницької Троїцької церкви та земельну ділянку, де мала вироблятися необхідна для відбудови храму цегла, одержували необроблювану протягом 100 років ділянку за 4 версти від Сосниці по Глухівській дорозі. Із ходом справи про обмін знайомить комплекс документів за січень–липень 1783 р., зокрема, “поступний замінний запис”, укази Чернігівської консисторії із затвердженням обміну, виписка зі справ Сосницького магістрату про обмін³, а також власноручно написана О.Ф.Шафонським від імені його матері чернетка “донесення” в Сосницький городовий магістрат від 23 квітня 1783 р. з проханням зареєструвати угоду про обмін у відповідних книгах і дати виписку про це⁴.

Найстарішим за часом документом, що стосується безпосередньо О.Ф.Шафонського, є купча на сіножаті, приписка до якої свідчить про перепродаж йому цієї сіножати 30 грудня 1753 р. Наступний документ – купча на придбання О.Ф.Шафонським “Чорного лісу” – датується січнем 1754 р.⁵ Виходячи з поданої в усіх енциклопедіях дати його народження, обидві купчі Опанас уклав у 13-річному віці, що суперечить правовій практиці тих часів. Цей факт, а також розбіжності в датуванні окремих подій у його біографії, свідчать про необхідність більш ґрунтовного вивчення життя цієї непересічної постаті.

Повернувшись на початку 80-х рр. XVIII ст. до України, О.Ф.Шафонський так само завзято, як і його батьки, почав скуповувати землі й збільшувати свої маєтності. Про це свідчить купча від 20 квітня 1783 р. на придбання О.Ф.Шафонським за 80 руб. двох орних нив у рідної тітки І.О.Бахиревої та відповідна виписка з книг Новгород-Сіверського повітового суду про цю угоду; чернетка купчої за листопад 1785 р. на придбання за 21 руб. Мурашківської ниви, а також купча на землю з припискою від 12 листопада 1785 р., яка свідчить про перепродаж цієї землі О.Ф.Шафонському⁶. З останнього документа дізнаємося, що він мав тоді чин статського радника. А от документи за 1802 р. свідчать, що на той час Шафонський став уже дійсним статським радником⁷, що відповідало військовому чину генерала. У музеї є ще дві купчі на придбання О.Ф.Шафонським за 20 руб. сіножати й гаю в козаків С.П. і Ф.П.Вітрів та двох нив за 18 руб. у козацького подружжя Г.П. і У.І.Скиб, які було укладено 18 червня 1790 р.⁸

Вісім документів за 1802 р. стосуються однієї й тієї ж справи. 18 січня цього року О.Ф.Шафонський придбав за 150 руб. двір із городом, хатою, коморою, кузнею й стайнею на околиці Сосниці, про що свідчить оригінал купчої⁹. Невдовзі до нього звернувся його добрий знайомий, секретар 10-го класу Євстафій Семенович Острозький із пропозицією обміняти цей двір на сіножаті із молодим лісом і ділянку землі поблизу с. Якличі. 10 лютого було оформлено відповідний документ – “замінний поступковий запис”, представлений у фондах музею оригіналом¹⁰. Є.Острозький надіслав 17 лютого листа О.Ф.Шафонському з подякою за згоду та проханням оформити всю документацію про обмін у Сосницькому повітовому суді у зв’язку з тим, що зробити це в Києві, де він жив, неможливо через проваджене польською мовою й за польським законодавством діловодство¹¹. Цей лист

цікавий ще й тим, що на ньому зберігається автограф О.Ф.Шафонського – його власноручний запис про час і спосіб одержання листа. У музеї є також власноручний лист Шафонського Острозькому від 8 березня 1802 р. з повідомленням про надсилку “замінної уступки” та доручення (“віруючого листа”). У листі є рядки, присвячені двом синам Шафонського: “Андрюша наш послан в Вену к нашему послу графу Андрею Кирилловичу Разумовскому курьером и не знаю, когда возвратится, а Гриша в Петербурге”¹². Справа з обміном тривала до червня 1802 р., і з нею пов’язані ще 4 документи з музейного зібрання, у тому числі й лист Острозького Шафонському від 8 червня з автографом останнього (запис про час одержання листа й відповіді на нього) та власноручний лист Шафонського Острозькому від 23 червня 1802 р. з повідомленням про остаточне оформлення обмінної документації в Сосницькому повітовому суді¹³.

У документальному зібранні роду Шафонських є ще кілька автографів Опанаса Филимоновича. Це три недатовані власноручні виписки з розділу оголошень газети “Санкт-Петербургские ведомости” від 9 лютого 1784 р. та 6 й 10 березня 1786 р. з повідомленнями про обмін нивами між А.І.Шафонською та іншими особами, а також придбання самим О.Ф.Шафонським двох нив¹⁴. Недатованою є також його власноручна приписка до документу за 1753 р., яка свідчить, що внаслідок обміну з козаком В.Адаменком він придбав ниву, яка колись належала його батькові¹⁵. У музеї є також два оригінали листів О.Ф.Шафонського від 15 квітня й 13 травня 1805 р. до землеміра Г.Є.Лемчукова з проханням розмежувати землі його й селян сіл Андріївки й Гапівки та докладними вказівками, як це зробити; початок чернетки купчої на орне поле та пасіки біля Гапівки й Диманівки без дати, а також недатована його розписка про відповідність оригіналу купчої його матері Агафії Шафонської¹⁶. Автографи О.Ф.Шафонського збереглися також на листі його двоюрідного брата Х.Бахира від 22 листопада 1785 р. та на звіті землеміра від 15 жовтня 1804 р. Вони становлять собою записи про час одержання документів: “получено ноября 22 дня 1785 года в Соснице” та “получено октября 17 дня 1804 года в Чернигове по почте”¹⁷.

Зібрання документів знаного роду Туманських, яке зберігається у фондах музею, складається з 69 одиниць. Вони стосуються трьох поколінь одного відгалуження цього роду. Найскромніше представлено матеріали про статського радника, голову Новгород-Сіверської карної палати Йосипа Григоровича – одного з синів баганського протопопа Григорія Тимофійовича Туманського. Переважно це документи, пов’язані з розподілом залишеної ним спадщини відповідно до заповіту, складеного 22 листопада 1793 р.¹⁸ За свідченням документів, помер Йосип Григорович 1795 р. Від дружини, Парасковії Романівни, яка пережила його на п’ять років, залишилися заповіт від 20 липня 1797 р. та документи, що стосуються одержання частки чоловічої спадщини, сімейних негараздів, різних господарських справ¹⁹.

Лише один документ музейного зібрання стосується представника іншої гілки цього роду – рідного брата Йосипа Григоровича – Василя Григоровича. Незначний за змістом (позичкова записка жителів с. Слоут від 25 вересня 1787 р.) він становить інтерес через наявність автографа останнього українського генерально-го писаря В.Г.Туманського²⁰ – діда поета й друга О.Пушкіна, А.Міцкевича Василя Івановича Туманського.

Більшість документів пов’язана з письменником, істориком, видавцем, членом-кореспондентом Російської академії наук Федором Йосиповичем Туманським, його дружиною Феодосією Григорівною та дітьми: колезьким асесором Михайлом, штабс-капітаном Московського піхотного полку Павлом, відставним поручиком Миколою, Марією (в заміжжі Логвиною) та Єлизаветою (в заміжжі Бартош) – матір’ю українського етнографа Пелагеї Яківни Литвиної-Бартош. Це судові справи та виписки з них, позови, супліки, скарги, акти на розподіл майна й зе-

мельний обмін, доручення, купчі, повістки, квитанції, контракти, ділові та приватні листи тощо. Незважаючи на цілком прозаїчний характер, документи мають історичну й музейну цінність, знайомлячи з побутом, майновими й сімейними стосунками, правовими та суспільними відносинами, господарською діяльністю середнього прошарку українського дворянства кінця XVIII – першої третини XIX ст. Так, чотири квитанції за серпень–листопад 1812 р. глухівських повітових нижчого земського суду, дворянського комітету, внутрішнього ополчення, видані Ф.Г.Туманській у підтвердження про надходження з її володінь до ополчення селянина Івана Наумовича Євсеева (58-ми років, “у пристойному одязі, взутті, озброєного пікою, з місячним провіантом, 3 рублями й 30 копійками грошима”, а також 14-ти пудів сухарів, більше четверика круп і чверті вівса, козушка й рукавиць²¹), переносять нас у дні війни 1812 р. З інших документів довідуємось про різне написання на початку XIX ст. назви села – батьківщини поета Василя Івановича Туманського – “Чорторій”, “Чарториги” та “Черториги”²². Наукової та музейної вартості документам надають також папір із цікавими філігранями та сургучевими печатками місцевих установ і приватних осіб.

Зупинімося детальніше на документах, пов’язаних із одним із визначних представників роду Туманських – Федором Йосиповичем. Двома першими копіями від 7 лютого 1792 р. представлено грамоту про занесення в січні 1782 р. під №52 у дворянську родовідну книгу Петербурзької губернії його та його роду²³.

Безсумнівну цінність мають документи з автографами Ф.Й.Туманського – їх у музейному зібранні чотири. Перший за часом – це написана чітким почерком на аркуші синього паперу відповідь глухівському нижчому земському суду від 3 серпня 1803 р. на вимогу подати докладні відомості про відданого в рекрути Антона Боброва. Федір Йосипович повідомляв, що по Глухівському повіту він нікого в рекрути не віддавав, бо має тут спільне з І.Г.Туманським володіння й за людей із цього маєтку платить “складочні гроші”, а зі своїх володінь в інших губерніях і повітах, як і годиться, віддає рекрутів і сплачує гроші²⁴. Цікаво відзначити, що згадуваний у листі Ф.Й.Туманського Іван Григорович – це його рідний дядько, учень М.В.Ломоносова, просвітник і перекладач політичних статей із французької Енциклопедії.

Після виходу у відставку й повернення до рідного Глухова Федір Йосипович намагався замиритися з братом Василем, сестрами Оленою, Марією (в заміжжі Карпека), Пелагеею (Омелянович), розподілити батьківську спадщину й припинити сімейні чвари²⁵, проте вони спалахнули з новою силою після смерті незамижньої сестри Олени 21 травня 1808 р. Із судовою тяганиною з приводу розподілу маєтностей, що залишилися після неї, і пов’язані три останніх документи, на яких є автографи-підписи Ф.Й.Туманського. Один із них стоїть під угодою-зобов’язанням, укладеним 15 червня 1809 р. між Ф.Й.Туманським, його братом Василем, сестрами Пелагеею й Марією в тому, що вони після обстеження невідомої їм частини володінь Олени зберуться через 10 днів у Глухові й згідно з жеребом розподілять спадщину²⁶. Під суплікою на ім’я імператора від 21 травня 1810 р. з проханням дати вказівки місцевій владі стосовно майна Олени стоїть такий підпис: “Федор Осипов сын Туманский руку приложил, сам оное сочинил и за неимением в доме гербовой бумаги 50 коп. при сем взношу и верю подать посланному нарочному моему Илье Яковлеву”²⁷. І останній документ, на якому є власноручний підпис Ф.Й.Туманського – це укладена 24 травня 1810 р. між ним, братом та сестрами угода про розподіл на чотири частини рухомого майна Олени Туманської й договір зібратися між 5 і 15 червня в Глухові для полюбовного розподілу нерухомого майна²⁸.

Якщо в позовах і проханнях Федір Йосипович досить стримано – як “негідні” – кваліфікує вчинки Василя (вигнання матері з рідної хати), то останній звинувачує Федора в пияцтві, розпусному, нетверезому й волоцюжному житті. І все

ж в одній із його суплік, щедрий на несхвальні епітети, є цікаве для нас повідомлення про те, що Ф.Й.Туманському в продажу книг “его сочинения” допомагав глухівський житель Григорій Андрійович Кулішов²⁹. Це – єдина в музейному документальному зібранні згадка про наукову діяльність Федора Йосиповича.

1781 р. в Глухові було засновано першу на Лівобережній Україні книгарню. Участь у цій справі брали й Ф.Й. і І.Г.Туманські. Низка документів музейного зібрання стосується двох крамниць, які перейшли до спадкоємців Федора Йосиповича й були зруйновані при впорядкуванні міської площі, через що виникла тривала справа про компенсацію заподіяних збитків³⁰.

Згадаймо про ще один цікавий документ – повідомлення Глухівського духовного правління за 26 квітня 1812 р. Ф.Г.Туманській про те, що їй відмовлено в дозволі спорудити дерев'яний склеп над похованням чоловіка в Глухові поблизу цвинтарної Вознесенської церкви, бо це спотворить споруду й заважатиме хресним ходам³¹. Давно вже немає в Глухові Вознесенської церкви, немає й могили Федора Йосиповича. Настав час подумати про увічнення як його пам'яті, так і пам'яті інших відомих представників роду Туманських, чії біографії пов'язані з Глухівщиною.

У фондах музею зберігається 13 власноручних листів українського історика й етнографа, уродженця с. Сваркове нинішнього Глухівського району, Олександра Михайловича Марковича (1790–1865 рр.). Його перу належать незакінчена й неопублікована праця “Описание Малороссии”, а також частково опубліковані О.Лазаревським “Исторические очерки города Глухова” й “История Гамалеевского монастыря”. О.М.Маркович є автором “Исторической и статистической записки о дворянском сословии и дворянских имуществах Черниговской губернии” (1840, вдруге опублікована в “Материалах для статистики Российской империи, по архивным материалам Черниговского собрания”. – Чернігів, 1894), “Малорусской свадьбы” (1897), низки етнографічних та філософських статей. У двох номерах “Українського журналу” за 1824 р. під заголовком “Малороссийская старина” він опублікував низку документів із сварківського зібрання Марковичів, започаткувавши цим публікацію матеріалів сімейних архівів. 1859 р. видав у Москві двома книгами частину славнозвісного щоденника свого діда під назвою “Дневные записки генерального подскарбия Якова Марковича”. Незважаючи на значні скорочення й осучаснення мови, видання мемуарів стало видатною подією в українській історіографії.

Громадську діяльність О.М.Маркович розпочав 1820 р. на посаді глухівського повітового судді, проте через рік залишив службу. 1826 р. був обраний глухівським предводителем дворянства, 1827 р. – генеральним суддею (1829 р. переобраний на новий термін), але вже за півроку, навесні 1830 р., подав у відставку. У праці “Прежние изыскания малорусской старины: Александр Михайлович Маркович (1790–1865)”, опублікованій у журналі “Киевская старина” за січень і лютий 1897 р., видатний український історик, уродженець Сумщини О.М.Лазаревський наводить лист чернігівського генерал-губернатора князя М.Г.Репніна й відповідь на нього О.М.Марковича, в яких ідеться про причини відставки. Головною з них О.М.Маркович називав хворобу. А от у написаному по дорозі з Ніжина листі до племінниць від 30 березня 1830 р., який зберігається в музеї, він зовсім інакше пояснює причину відмови від посади: “Ось я для вас залишаю службу, котра обіцяла мені принадливі перспективи й не шкодує, але сподіваюсь, що ви будете вміти цінити мою жертву”³². Далі він повідомляє, що чекає від племінниць, аби вони з кожним днем ставали кращими, тобто добрішими, розумнішими й стараннішими, ставилися до нього з приязню й любов'ю, відверто ділилися своїми думками та потребами. У листі не називаються ані імена, ані прізвища племінниць. Висловимо припущення, що це діти старшої сестри Федосії, яка була одружена з Похвисневим і померла в лютому 1819 р.³³, залишивши по собі п'ятьох малолітніх дочок, старший із яких було тоді 6 років. Олександр Михайлович тяжко переживав

смерть сестри. У "Щоденних записках" 27 листопада 1819 р., тобто через 10 місяців після смерті Федосії, він написав, що ніколи вже не зможе бути цілковито щасливим, бо втратив не лише сестру-друга, а й загубив часточку самого себе.

Сім листів О.М.Марковича із музейного зібрання адресовано Петрові Олексійовичу Литвинову, причому в шести з них є звернення по імені та по батькові або ж указуються ці дані та прізвище адресата³⁴, сьомий ідентифікується за ім'ям його дружини³⁵. Маючи трьох братів і п'ятеро сестер, О.М.Маркович не створив власної сім'ї й усе життя опікувався племінниками й племінницями. Одним із них і був Петро Литвинов – син сестри Марії, одруженої з Олексієм Олексійовичем Литвиновим. У часи, з якими пов'язане листування, П.О.Литвинов був відставним штабс-ротмістром і вдівцем, який мав на думці знову одружитися. Його другою дружиною стала двадцятирічна сирота й безприданниця Пелагея Яківна Бартош – згодом етнограф, авторка солідних наукових праць і численних статей, написаних переважно на матеріалах Глухівщини. З одруженням Петра Олексійовича Литвинова з Пелагеею Яківною, яка в присвячених їй біографічних статтях нерідко фігурує під подвійним прізвищем Литвинова-Бартош, пов'язаний лист О.М.Марковича за 9 червня 1853 р.³⁶ (дату встановлено за іншими музейними документами, що стосуються П.Я.Литвинової). У цьому нашвидкуруч написаному листі-записці О.М.Маркович радиться з племінником, як поводитися в день його одруження, щоб не зробити чогось не до ладу, чи варто приїздити до нього на обід і чи не краще буде прибути після шостої години просто до Некрасова, а також чи варто приїздити "Машеньці й Надійці" та коли – до вінчання, чи після нього?

Листи О.М.Марковича свідчать, що він підтримував близькі стосунки з сім'єю небожа, допомагав у родинних, господарських, фінансових справах. У листі за 30 квітня (рік не вказано) він, зокрема, повідомляв, що надсилає годувальницю й запитував про здоров'я "Поленьки" (Пелагеї Литвинової – Л.С.) і "новоохрещенного"³⁷. У листі за 11 листопада (рік не вказано) висловлював задоволення з приводу знайденої нової гувернантки; сповіщав, що довідувався про нянь у Глухові й радив звернутися до В.О.Нарбута, котрий обіцяв навести довідки про трьох гідних жінок³⁸. У цьому ж листі О.М.Маркович скаржився на біль в очах, а закінчується лист фразою: "Люб'язну Поліну цілую". У листі за 27 лютого (рік не вказано) висловлює жаль із приводу того, що "Поліна все страждає вухом" і запитує, чи не радилась вона щодо вказаного ним засобу – пари з трав, якою він сам вилікувався³⁹.

П.Я.Литвинова-Бартош згадується ще у двох листах О.М.Марковича. У листі за 13 грудня 1860 р. він доручає Петрові Литвинову передати "люб'язній Поліні" 120 руб. – проценти на її капітал – і просить при нагоді надіслати розписку⁴⁰. У листі за 7 січня (без зазначення року) Олександр Михайлович нагадував племінникові, що той не повернув йому боргового листа, просив підтвердити одержання процентів і капіталу, а відповідальність за те, що не бачив "люб'язної Поліни" й не привітав її з Новим роком перекладав на Литвинових⁴¹. Ми тут докладно зупинилися на згадках про П.О.Литвинову в листах О.М.Марковича через те, що в нечисленних біографічних статтях, присвячених цій жінці, згадується про її зв'язки з Марковичем та іншими видатними людьми, але не вказується, що він був рідним дядьком її чоловіка.

У листі О.М.Марковича П.О.Литвинову від 12 листопада 1858 р. міститься непряма згадка про П.Я.Литвинову⁴². Автор листа нарікає, що небіж нічого не сказав йому про свого "родича молодого Туманського". Справа в тому, що мати Пелагеї Яківни була уродженою Туманською – дочкою письменника, перекладача й видавця, члена Російської академії наук Федора Йосиповича Туманського. Та насамперед лист цей цікавий тим, що чимало рядків у ньому присвячено громадській діяльності О.М.Марковича, якого завжди турбувала думка про неспра-

ведливість (“неправду”) кріпосного права – тож 1852 р. він подав міністрові внутрішніх справ проект визволення своїх селян. Слід зазначити, що О.М.Маркович був досить заможною людиною – мав 979 ревських душ і 4856 десятин землі. Він пропонував надати селянам особисту волю й право користування поміщицькою землею за обумовлені повинності. Проект свідчить, що О.М.Маркович був людиною, здатною на значні матеріальні втрати заради відновлення справедливості щодо кріпаків, проте уряд його проект відхилив.

1858 р., коли в Чернігові було створено губернський комітет із поліпшення й улаштування побуту поміщицьких селян, О.М.Маркович став одним із його членів. У написаному в Чернігові листі він нарікав, що доводиться просиджувати в комітеті по 5–6 годин щодня, а справи посуваються надто повільно, навіть першої глави проекту не завершили; скаржився на нескінченні суперечки, самолюбство й упертість членів комітету. Писав, що якщо так триватиме, то не лише за три місяці, а й за рік не вдасться завершити роботу, навіть непокоївся: “Не знаю, чи витримаю я до кінця?”

З біографії О.М.Марковича ми знаємо, що він таки витримав. Чернігівський комітет підготував свій проект поліпшення побуту поміщицьких селян, для пояснення якого та подачі урядові необхідних відомостей до Петербурга в серпні 1859 р. поїхав сам О.М.Маркович разом із іншим членом комітету В.О.Підвисоцьким. Слід зазначити, що О.М.Маркович поставив свій підпис під застереженнями радикальної меншості (Чернігівський комітет не скористався наданим урядом правом скласти окремі проекти більшості й меншості та обмежився лише застереженнями). У Петербурзі він повинен був обстоювати саме погляди меншості.

Можливо, адресатом листів О.М.Марковича за 4 листопада 1852 р. і 11 лютого 1853 р. є також П.О.Литвинов⁴³. На користь цього говорить те, що обидва листи походять з архіву Бартошів-Литвинових. Крім того, у першому згадується про хворобу “Мішеля” (Михайло Литвинов – рідний брат Петра Олексійовича – Л.С.), повідомляється, що О.М.Маркович передплатив для адресата газету “Петербургские ведомости” і журнал “Современник”, придбав для нього вино (в листах до П.О.Литвинова згадується про обмін періодикою, книжками, купівлю вина на його долю), а також ідеться про ціни на вино й хліб. У другому листі О.М.Маркович просить поклопотатися за якогось Федора Михайловича перед некрасівським благочинним (у П.О.Литвинова були маєтності в Некрасові – Л.С.). Із листа видно, що О.М.Маркович вів різні справи адресата, зокрема фінансові з акціями. Про допомогу Олександра Михайловича племінникові відомо з інших листів до нього. Усе ж оскільки висловлені міркування є лише припущеннями, щойно згадані листи атрибутовано як адресовані невідомій людині. Що стосується самого О.М.Марковича, то в листі від 4 листопада 1852 р. він повідомляв, що в Петербурзі щодня на холеру захворює по 50 людей, а 20 помирає. Він також “тижнів зо два жорстоко прохворів”, але не пояснював, на яку хворобу.

У музеї є також власноручні листи О.М.Марковича до іншого його небожа – рідного брата Петра Литвинова – Михайла Олексійовича. У листі за 7 червня 1846 р. О.М.Маркович висловлював глибоку тривогу у зв’язку зі станом здоров’я Михайла, радив йому залишити службу⁴⁴. У цьому довгому листі, написаному по поверненні з Петербурга до Сваркового, повідомляються найрізноманітніші новини, згадується Петро Литвинов, сестри Олександра Михайловича – Ульяна і Єлизавета, про яку відомо, що вона була одружена з П.І.Лузановим⁴⁵. Лист свідчить, що О.М.Маркович допомагав і Михайлові у веденні фінансових справ. У написаному 31 грудня 1849 р. з Москви листі до Михайла також згадується Петро Литвинов, повідомляються ціни на вино, новини про московських знайомих.

Лист О.М.Марковича зі Сваркового від 24 жовтня 1848 р. з повідомленням новин і цін адресовано невідомій людині в Ялту⁴⁶. Імовірно адресатом і цього ли-

стає Михайло Литвинов, бо із сімейного листування цієї родини відомо, що він хворів, часто лікувався в Ялті. Листи-автографи О.М.Марковича допомагають краще зрозуміти його як ученого, і як людину.

І наостанку зупинімось на документах роду Уманців, які містять цікаві відомості про історика Федора Михайловича Уманця. Найбільш визначною його працею є "Гетьман Мазепа". Цьому видатному гетьманові у вітчизняній історіографії до останнього часу не таланило. Адже ані в царській Росії, ані в СРСР неможливо було об'єктивно писати про його життя й діяльність через ризик бути звинуваченим у політичній неблагонадійності. Першою поважною монографією про І.Мазепу була праця М.Костомарова, яка 1882–1884 рр. публікувалася в часопису "Русская мысль", а 1885 р. побачила світ окремим виданням. Незважаючи на широке використання архівних матеріалів, праця написана в традиційному російському дусі.

У відповідь на монографію М.Костомарова Федір Михайлович Уманець 1897 р. видав у Санкт-Петербурзі книгу "Гетьман Мазепа", яка відразу ж викликала широкий резонанс, стала предметом обговорення. Оскільки монографія спиралася не на джерельну базу, а на дані М.Костомарова, апології Орлика, "Історію русів", літопис С.Величка тощо, деякі історики не визнали її за серйозну працю, а М.Грушевський у рецензії, опублікованій у "Записках НТШ" (1898. – Т. 21. – С. 20–23) назвав навіть "зайвою". Однак чимало поважних істориків, зокрема, О.Оглоблин, Д.Дорошенко, Б.Крупницький, достатньо високо оцінили її. Д.Дорошенко, наприклад, уважав книгу першою працею, "яка старалася спокійно розглянутися в історичній обстановці XVIII ст. й оцінити особу та вчинки гетьмана Мазепи не в залежності від традиційних і передузятих поглядів"⁴⁷. А один із найкращих знавців доби І.Мазепи Б.Крупницький зазначав, що хоч книга Ф.Уманця й не позбавлена деяких перебільшень і прикрас, саме вона стала "поворотним пунктом в оцінці діянь Мазепи, дала початок новим позитивним поглядам на його роль в українській історії"⁴⁸.

Якби уродженець Сумщини Ф.Уманець написав лише цю книгу, і то заслуговував би на увагу й вдячність нащадків, але він є автором книжок "Образовательные силы России. I. Общественное воспитание. II. Народная школа" (СПб., 1871), "Вырождение Польши" (СПб., 1872), "Из моих наблюдений по крестьянскому делу" (СПб., 1881), "Колонизация свободных земель России" (СПб., 1884). Для краєзнавців особливий інтерес становить книга "Из моих наблюдений по крестьянскому вопросу", написана на матеріалах Сумщини. Тут докладно розповідається про громадське землеволодіння, волосний суд, сільське самоврядування й контроль за ним із боку вищого начальства, селянське малоземелля, шинки, винокуріння, школи, звичаї сіл Полошки, Уланове, а також інших населених пунктів Глухівського повіту. А першою серйозною публікацією Ф.М.Уманця була його кандидатська дисертація "Надел общины и дворовые люди", надрукована в журналі "Отечественные записки" (1862 р.).

За освітою Федір Михайлович Уманець був юристом – закінчив відповідний факультет Московського університету. Після навчання деякий час (з 1864 по 1867 р.) працював мировим посередником і головою мирового з'їзду в Подільській губернії. Відтак повернувся до рідної Глухівщини. 1875–1880 рр. був обов'язковим членом Глухівського повітового в селянських справах присутствія, на початку 80-х рр. уважався однією з найкомпетентніших осіб із переселенського й "питейного" (монополія, торгівля, збори, акциз горілчано-винокурних виробів – Л.С.) питань. Тривалий час працював головою Глухівської повітової та Чернігівської губернської земських управ.

Наведені тут короткі відомості почерпнуто з "Энциклопедического словаря" Ф.А.Брокгауза та І.А.Ефрона й "Большой энциклопедии" С.М.Южакова, а от у жодній із радянських енциклопедій Ф.М.Уманець уже не згадується. Та й у доре-

волюційних енциклопедіях не подаються ані день, ані місце народження цього історика й громадського діяча. Ці дані можна з'ясувати за документами, які зберігаються у фондах музею.

Видане Чернігівською духовною консисторією на прохання батька Михайла Федоровича Уманця 4 вересня 1843 р. свідоцтво повідомляє, що Федір Уманець народився 21 лютого 1841 р. в парафії Покровської церкви с. Янівка Глухівського повіту. Похрещений парафіяльним священиком Д.Григоровичем 24 лютого, а його хрещеними батьками були Грузинського лінійного №4 батальйону прапорщик М.П.Шоф і статська радниця А.І.Красовська⁴⁹. Оскільки з інших документів відомо, що дівоче прізвище матері Ф.М.Уманця Марії Петрівни було Шоф, то виходить, що його хрещеним батьком став рідний дядько. Дата народження Федора – 21 лютого 1841 р. – наводиться ще в одному документі⁵⁰.

Інший документ, який стосується безпосередньо Ф.М.Уманця, – це видане у зв'язку зі вступом до навчального закладу глухівським повітовим лікарем Стравинським 5 березня 1852 р. свідоцтво про те, що у віці 11 років Федору було зроблено щеплення проти віспи, що він має міцну статуру і є цілком здоровим⁵¹.

У відповідях Чернігівського дворянського депутатського зібрання від 25 вересня 1845 р., Глухівського повітового суду від 14 березня 1847 р. на клопотання М.Ф.Уманця про занесення членів його родини до дворянської родовідної книги, а також у свідоцтві із цього ж питання, виданому виконуючим обов'язки глухівського повітового предводителя дворянства 12 червня 1847 р., містяться цікаві відомості про родовід Ф.М.Уманця⁵², у витоків якого стояв ніжинський полковник Пилип Уманець. Його нащадок Дем'ян був глухівським протопопом, а син того – Семен – глухівським отаманом. Він мав трьох синів, із яких значковий товариш Федір був прямим предком історика – його прапрадідом. Сином Федора був протоколіст Яків, онуком – корнет Федір, правнуком – штабс-ротмістр Михайло (батько Федора Михайловича). Отже, у документах наводяться імена й посади семи представників роду Ф.М.Уманця по прямій лінії. Його було записано до 6-ї частини дворянської родовідної книги.

Із документів, що стосуються предків Федора Уманця, є виданий його діду й тезці указ державної військової колегії від 23 червня 1794 р.⁵³, в якому повідомляється, що чин сотенного осавула, який йому було надано 1780 р. при виході у відставку після десятирічної служби в надвірній компанійській команді малоросійського війська перейменовано на корнетський, через що й видано указ. Зберігається в музеї й оригінал надрукованого на пергаменті патенту про надання з 12 червня 1794 р. сотенному осавулу Ф.Уманцю чину корнета⁵⁴. До патенту прикладена державна печатка.

Музейні документи містять інформацію про склад сім'ї, в якій зростав і виховувався Федір. Його батько, Михайло Федорович, був одружений двічі. Першу дружину звали Варвара Михайлівна, від неї мав сина Івана й дочку Марію 1828 р. народження. Дітьми від другого шлюбу зі згадуваною вже Марією Петрівною Шоф були Анастасія, яка народилася 24 вересня 1837 р., Федір і молодша від нього Євгенія.

Із Марією Петрівною пов'язано лише два документи зібрання. Перший із них – це її недатований дитячий лист до бабусі із Смольного інституту, написаний, очевидно, невдовзі після вступу до нього й сповнений тугою за рідними⁵⁵. Другий – складений удвоє аркуш паперу розміром in folio з написаними різними почерками віршами під спільним заголовком "Вог". На лицьовому боці аркуша вгорі праворуч стоїть напис: "М.Шоф"⁵⁶.

Основний масив документів, які зберігаються в музеї, стосується батька історика Михайла Федоровича Уманця. Найраніший із них – це похвальний лист, яким було нагороджено учня другого класу Глухівського повітового училища Михайла Уманця⁵⁷. Датовано цей документ 1 липня 1812 р. У 17 років Михайло роз-

почав військову службу. Його послужний список знаходимо у виданому 25 січня 1827 р. свідоцтві про звільнення у відставку з 15 грудня 1826 р. з наданням чину штабс-ротмістра. У травні 1816 р. М.Уманець став юнкером Кінбурнського драгунського полку, звідки був направлений у дворянський кавалерійський ескадрон. У червні 1819 р. переведений прапорщиком в Інгерманландський драгунський, а потім гусарський полк. У квітні 1821 р. одержав чин поручика, у вересні наступного року став полковим скарбником⁵⁸. Зберігся датований 6 травня 1824 р. наказ по Інгерманландському полку, який тоді стояв у Ромнах. Цим наказом поручику М.Уманцю оголошувалась подяка за сумлінне виконання службового доручення щодо придбання в Москві необхідного спорядження⁵⁹. Саме в Ромнах М.Уманець 15 грудня 1826 р. вийшов у відставку. Про це свідчить і виданий йому 6 березня 1827 р. командиром полку тимчасовий паспорт, який забезпечував безперешкодний проїзд та проживання⁶⁰. У музейному зібранні є також патент від 6 липня 1827 р. про підвищення М.Уманця при виході у відставку в чин штабс-ротмістра⁶¹.

М.Ф.Уманець був збіднілим дворянином. Послужний список за 1827 р. свідчить, що він володів лише десятьма селянськими душами. Його невеличкий родовий маєток знаходився в с. Береза. Із одного з документів музею довідуємося, що 1826 р. він став власником хутору Ловра разом із селянами, які жили тут⁶². Такі 'маєтності' навряд чи могли забезпечити навіть скромний прожитковий мінімум дворянській родині, тому після залишення військової служби Михайлу Федоровичу, очевидно, довелося працювати. Принаймні маємо такі відомості, хоч і за значно пізніший час. Видане поміщицею Курської губернії О.Д.Ясинською свідоцтво повідомляє, що з 1849 по 1857 рр. М.Ф.Уманець управляв її маєтками в Сужжанському й Дмитріївському повітах. У свідоцтві дається блискуча характеристика його діяльності як чудового управителя, знавця сільського господарства, віддається належне його чесності, шляхетності, бездоганній справедливості й висловлюється вдячність за сумлінну працю⁶³.

Такий же панегірик складено й генерал-майором князем М.Голіциним в ате-статі, датованому 1 квітня 1859 р.⁶⁴ У ньому князь висловлював глибоке задоволення з приводу того, що протягом майже двох років, починаючи з 1857 р., М.Ф.Уманець вів у розташованих в Орловській губернії трьох його вотчинах складне й багатогалузеве господарство з великою кількістю кріпаків і землі, різними заводами, майстернями, п'ятьма хуторами.

Із інших документів відзначимо лист чернігівського губернського предводителя дворянства від 8 липня 1857 р. про нагородження М.Ф.Уманця бронзовою медаллю в пам'ять про війну 1853–1856 рр., а також лист аналогічного змісту, надісланий глухівським повітовим предводителем дворянства 30 грудня 1857 р.⁶⁵ Є в музеї також повістка пристава 3-го Есманського стану Глухівського повіту за 1864 р. з повідомленням про те, що головна викупна установа визнала правильною викупну угоду, укладену по маєтку М.Ф.Уманця в хуторі Ловра й виділила належну викупну позику селянам у сумі 1547 руб. 72 коп. Одержати сповна цю суму Михайло Федорович не міг, бо ще 1840 р. заборгував Чернігівському приказу громадського піклування 330 руб. 63 коп., отже цю суму було утримано Державним банком⁶⁶.

І останній документ – це складений 22 липня 1864 р. заповіт М.Ф.Уманця⁶⁷, в якому він розподіляв своє майно між донькою від першого шлюбу Марією (за чоловіком – Нарбут) та сином Федором і малолітньою донькою Євгенією від другого шлюбу. Дочкам у рівних частках він заповідав невеличкий родовий маєток у с. Береза з господарськими спорудами й 100 десятинами землі, причому за згодою Марія відразу одержувала 1500 руб. сріблом і відмовлялася від будь-яких претензій на маєток. Синові ж Федору, який саме тоді розпочинав свою трудову діяльність, заповідався маєток в хуторі Ловра.

У фонді Уманців зберігається також велика кількість листів до Михайла Федоровича від брата, небожів та інших осіб, в яких ідеться переважно про сімейні, майнові, господарські справи.

На наш погляд, наведені в статті відомості містять у собі цікаву інформацію як про істориків О.Ф.Шафонського, Ф.Й.Туманського, О.М.Марковича, Ф.М.Уманця, так і їхніх родичів. Документи, особливо автографи, мають неабияку історичну, меморіальну й музейну цінність.

¹ Біографічні дані про О.Ф.Шафонського подаються за кн.: Энциклопедический словарь // Ф.А.Брокгауз, И.А.Эфрон. – СПб., 1903. – Т. XXXIX /77/ – С. 218; Большая энциклопедия / Под ред. С.Н.Южакова. – СПб., 1905. – Т. 20. – С. 189; УРЕ. – К., 1964. – Т. 16. – С. 257; УРЕ. – Вид. 2-е – К., 1985. – Т. 12. – С. 368.

² Лазаревский А. Списки черниговских дворян 1783 года. Материалы для истории местного дворянства. – Чернигов, 1890. – С. 162.

³ Фонди Сумського обласного краєзнавчого музею (далі – СОКМ). – Книга надходжень (далі – КН). – 33020, 33017, 33019.

⁴ Там само. – КН. 33018.

⁵ Там само. – КН. 32744, 32746.

⁶ Там само. – КН. 33021, 33022, 33023.

⁷ Там само. – КН. 32739, 32740.

⁸ Там само. – КН. 32742, 32743.

⁹ Там само. – КН. 32739.

¹⁰ Там само. – КН. 32737.

¹¹ Там само. – КН. 32730.

¹² Там само. – КН. 32732.

¹³ Там само. – КН. 32738, 32731, 32740, 32733.

¹⁴ Там само. – КН. 33014, 33013.

¹⁵ Там само. – КН. 33016.

¹⁶ Там само. – КН. 32734, 32735, 32736, 32728.

¹⁷ Там само. – КН. 33015, 32727.

¹⁸ Там само. – КН. 31947, 31949, 31956, 32191.

¹⁹ Там само. – КН. 32189, 31949, 32214, 32190, 32183, 32192.

²⁰ Там само. – КН. 31966.

²¹ Там само. – КН. 31943 – 31946.

²² Там само. – КН. 31947, 31956.

²³ Там само. – КН. 32194, Д-5853, 5854.

²⁴ Там само. – КН. 32200.

²⁵ Там само. – КН. 32188, 32197.

²⁶ Там само. – КН. 32206.

²⁷ Там само. – КН. 32185.

²⁸ Там само. – КН. 31961.

²⁹ Там само. – КН. 32186.

³⁰ Там само. – КН. 31955, 31965; Науково-допоміжний фонд (НД) 4011.

³¹ Там само. – КН. 31962.

³² Там само. – КН. 32060.

³³ Маркович А.И. Марковичи // Киевская старина. – 1890. – Т. XXXI. – Приложение. – С. 8.

³⁴ Фонди СОКМ. – КН. 31494, 31495, 32043, 32045, 32053, 32059.

³⁵ Там само. – КН. 32044.

³⁶ Там само. – КН. 32045.

³⁷ Там само. – КН. 32043.

³⁸ Там само. – КН. 31495.

³⁹ Там само. – КН. 32059.

⁴⁰ Там само. – КН. 32044.

⁴¹ Там само. – КН. 32053.

⁴² Там само. – КН. 31494.

⁴³ Там само. – КН. 32056, 32058.

⁴⁴ Там само. – КН. 32055.

⁴⁵ Маркович А.И. Указ. соч. – С. 8.

⁴⁶ Фонди СОКМ. – КН. 32054.

⁴⁷ Дорошенко Д. Нарис української історії. – К., 1992. – У 2-х т. – Т. II. – С. 143.

⁴⁸ Крупницький Б. Гетьман Мазепа та його доба. – К., 2001. – С. 17.

⁴⁹ Фонди СОКМ. – КН. 33783.

⁵⁰ Там само. – КН. 33784.

- ⁵¹ Там само. – КН. 33785.
⁵² Там само. – КН. 33772, 33789, 33790.
⁵³ Там само. – КН. 33766.
⁵⁴ Там само. – КН. 33765.
⁵⁵ Там само. – КН. 33777.
⁵⁶ Там само. – КН. 33792.
⁵⁷ Там само. – КН. 33767.
⁵⁸ Там само. – КН. 33770.
⁵⁹ Там само. – КН. 33769.
⁶⁰ Там само. – КН. 33768.
⁶¹ Там само. – КН. 33771.
⁶² Там само. – КН. 33791.
⁶³ Там само. – КН. 33773.
⁶⁴ Там само. – КН. 33786.
⁶⁵ Там само. – КН. 33774, 33775.
⁶⁶ Там само. – КН. 33776.
⁶⁷ Там само. – КН. 33788.

Додатки*

№ 1

Лист О.Ф.Шафонського до О.С.Острозького з повідомленням
про відсилку заміної документації та зі згадками про своїх дітей.
8 березня 1802 р.

При штате Киевского оберфорштмейстера десятого класса к секретарю Евстафию Семеновичу Острожскому в Киев из Сосницы марта 8 дня 1802 года на его письмо, от 17 сего февраля, того же февраля 23 под №52 полученное послано по почте, со вложением заменной уступки, верующаго листа и прошения на Чижиковский сенокос и Котляров двор в Соснице.

Государь мой! Евтрафий Семенович

Благоприятное ваше письмо, от 17 февраля и при нем заменная крепость и письмо к Федосье Михайлавне я того же 23 февраля получил. Здесь заменныя уступки пишутся без означения цены, и берутся только одни печатныя пошлыны, да от записки в крепостную книгу и судейския и писарския денги, что от всякой уступки меньше трех рублей составляет, но пишут их на 60 копеешной бумаге, а не на 30 копеешной: ибо на сей никаких крепостей не можно писать, даже и выписи берут на 60 коп. И для того посылаю вам при сем заменную уступку на 60 копеешной бумаге без означения цены, променяемому имению. А дабы она в здешнем поветовом суде была соснана и в книги земския вписана, то прилагаю вам верующий лист, который прошу с свидетельми подписать, и в тамошнем поветовом суде лично преставить, чтобы он был засвидетельствован, в том, что он вами лично сознан и буди можно, чтобы и в книгу был записан. Когда оного поруски не захотят засвидетельствовать, то пусть и по полски учинят, только бы ясно и читко все было написано и подпись рук судейских читана бы была. Тут его ис польскою надписью примут. Будиже ваши безмозгие поляки и в том поупрамятся, то можете его хотя в Киевском магистрате сознать, и помету судейскую поруски наложить. Сей верующий лист будет заслужить, так, какбы вы самую заменную уступку сознали; ибо в нем все то прописано, что и в самой уступке: тут многие крепости так принимаются. Я поставил в нем вашим поверенным нашего Спаского отца Павла, и посылаю, при сем же от вас и прозбу, при которой он и при верующем вашем листе вашу уступку лично представит. Я с моей стороны точно такую же уступку для вас при моей прозбе сам в здешний суд вместе с отцем Павлом представляю, и что будет следовать заплачу, и дело будет порядочно кончено.

Федосье Михайлавне и подводу и прочое для свидания с вами дам, когда она потребует, а теперь такое бездорожие, что никак в так далной путь пускаться не можно. Между тем велю ваш двор обгородить, который Котляр вси обжог.

Андрюша наш послан в Вену к нашему послу графу Андрею Кириловичу Разумовскому куриером и не знаю, когда возвратится, а Гриша в Петербурге. Они оба вам кланяются. Желая вам весело пост проводить и скоро от вас ответ получить, честь имею с усердным быть почтением вашим покорным слугою

А.Ш.

Сосница марта 8 дня 1802 года

СОКМ. – КН. 32732. Оригінал.

* Текст передается мовою оригіналу (російською), за сучасним російським правописом із максимальним збереженням лексичних, морфологічних і синтаксичних особливостей мови автора – Ред.

№2

Лист О.Ф.Шафоньского до О.С.Острожского з повідомленням
про одержання документів та їх юридичне оформлення в Сосницькому повітовому суді.
23 червня 1802 р.

К секретарю 10 класса г. Острожскому в Киев с женою его Федосиею Михайлавною.

Государь мой Евстафий Семенович!

Благоприятное ваше письмо, от 8 сего июня и при нем заменныя уступки и верующее я сегоже 15 верно получил. Сердечно жалею о болезни вашей ноги; желаю, чтобы она совершенно была здорова. Заменныя уступки я на другой же день купно с Максимом Степановичем г. Ивасенком в здешний поветовый суд лично представил, которые надлежащим порядком ствержены, и м[ною] Федосье Михайловне вручены. Весьма я вам за вашу догадку благодарен, что вы меня от бородатого товарища избавили, а поставили благородного офицера. Что я его было в поверенные от вас избрал, то то произошло от моего незнания о вашем с ним положении. Данную для Федосьи Михайловны подводу естли она промедлит, прошу скорее обратно отправить, дабы человек косовицы не утерял. Затем желаю вас здоровых и благополучных видеть, и честь имею с усерднейшим быть почтением покорным слугою А.Ш.

Сосница июня 23 дня 1802

СОКМ. — КН. 32733. Оригінал.

№3

Грамота про занесення до дворянської родовідної книги
Санкт-Петербурзької губернії Ф.Й.Туманського. 7 лютого 1792 р.

Грамота

Санктпетбургской губернии от губернского предводителя дворянства и уездных дворянских депутатов собранных для составления дворянской родословной книги, данная дворянину надворному советнику Феодору Осиповичу Туманскому.

Рассмотрев на основании всемилостивейше пожалованной от ея императорского величества в 1785 году апреля 21 дня дворянству грамоты предъявленные от него Туманского о дворянском его достоинстве доказательства, признали оныя согласными с предписанными на то правилами, в следствие коих по силе восьмьдесят второй статьи объявленной грамоты он и род внесен в дворянскую родословную Санктпетбургской губернии книгу в шестую ея часть во свидетельство чего мы губернский предводитель дворянства и депутаты во исполнение высочайшего ея императорского величества соизволения дали сию грамоту за подписанием нашим, утвердив оную печатью дворянского собрания Санктпетбургской губернии.

Сия копия с продлинной грамоты данной 1792 года генваря дня Санктпетергской губернии дворянину Феодору Осиповичу Туманскому за подписанием господина губернского предводителя и депутатов мною по определению собрания выдана сего 1792 года февраля 7 дня. Секретарь дворянства Сергей Игнатьев.

СОКМ. — КН. 32194.

№ 4

Заява Ф.Й.Туманського Глухівському нижньому земському
суду про те, що 1803 р. він не віддавав рекрута,
а сплатив замість цього гроші. 3 серпня 1803 р.

3 августа 1803

в нижний земский глуховский суд
статского советника Федора Туманского

Объявление

На требование онаго суда от 31 июля сего года под №4210 по указу Малороссийской черниговской казенной палаты о отданном якобы мною прошлаго 1803 года в рекруты Антоне Воброве сим извещаю, что я прошлаго 1803 года ни прежде сего по Глуховскому повету рекрут неотдавал, поелику рекруты поставляются из общего владения считающагося и еще по ревизии неочищенного за покойным родителем моим статским советником Иосифом Григориевичем Туманским, а за некоторых людей из того имени у меня находящихся плачу я складочные деньги, на что и квитанции имею, следовательно и о Антоне Воброве не ведаю, из чего явственно, что мое имя по сей отдаче внесено кемлибо во все ненадлежаще. По владениям же моим в других губерниях и поветах отдаются рекруты или платятся складочные деньги теми, кому от меня поручено смотрение, и я охотно отыщу об отданных людях справки, ежели объявлено мне будет, до какой губернии и какого уезда сия справка относится.

СОКМ. — КН. 32200. Оригінал (чернетка).

№ 5

Повідомлення Глухівського духовного правління Ф.Г.Туманський про те, що їй відмовлено в проханні дати дозвіл на спорудження дерев'яного склепу над могилою чоловіка Ф.Й.Туманського, похованого поблизу Вознесенської церкви в Глухові. 26 квітня 1812 р.

из Глуховскаго духовнаго правления
г-же Глуховскаго повета помещице
статской советнице Феодосии Григоревне Туманской

Оповестка

Последовавшим из Черниговской духовной дикастерии, прошлаго 1818 года августа 24 в сие правление указом, прописывая письменное отношение ваше, о позволении вам сделать над прахом мужа вашего статскаго советника Феодора Туманскаго погребеннаго в городе Глухове близ Вознесенской церкви склеп, с резолюции его преосвященства велено: дозволить по желанию вашему сделать склеп, ежели не окажется препятствия. А как 1^е поданным в сие правление прописанной Вознесенской церкви священник Феодор Петровский, староста коллежский секретарь Василий Прутковский, и почтеннейшие прихожане коллежский секретарь Симеон Кулешев, и губернский секретарь Иван Хлипчевский объявлением изъясняя: что вы располагаете устроить над прахом упомянутого мужа вашего деревянный склеп, величины в окружность 12 аршин, и должен оный быть не далее от алтаря церковнаго, как на один аршин что послужит де к немалому для церкви безобразию и будет помешательством бываемым крестным ходам, и ношению в пяток Страстной святой плащаницы, просили: устроить прописанный склеп непозволять; 2^е благочинный глуховский протоиерей Петр Сушинский, сему правлению дал знать, что он, чиня по прописанному объявлению исследование нашол, что действительно: отказать вам в прозбе, и о том послать к вам оповестку, а Черниговской духовной дикастерии репортом донести и донесено 1819 года апреля в 26 день

наместник Прокопий Шуцкий
писарь Адамов
канцелярист Феодорович
СОКМ. — КН. 31962. Оригінал.

№6

Лист О.М.Марковича П.О.Литвинову з ремствуванням щодо кепського ходу справ у комітеті по визволенню селян з кріпацтва. Чернігів, 12 листопада 1858 р.

Я получил твое письмо, любезный Петр Алексеевич, и очень благодарен тебе, что ты известил меня о себе и о своем семействе. Твои же новости, друг, давно уже здесь известны. А жалею, что ты не сказал ничего о твоём родственнике, молодом Туманском. Состоится ли его свадьба. Очень усердно этого желаю.

Дело наше по комитету идет весьма медленно, неудачно и несогласно. Если будет так продолжаться, то не только в три месяца не кончится, но и в год. Дело бы было еще не совершенно трудно, если бы не было тут столько споров, часто неб[...], столько несогласий, столько самолюбия и упрямства. Сидим часов по 5 и 6, раз[мышляем] при свечах и можно сказать ничего еще не сделали. Первой главы не кончили. Не знаю, выдержи ли я до конца. Так тяжело просидеть столько часов на одном месте. Некогда почти ходить: дома надо приготовиться к заседанию, а потом ехать в комитет. А там еще досада, что напрасно просидишь и промучишься.

По этому можешь судить, что время идет невесело; и я тебя не приглашаю приезжать. Новостей никаких. Когда увижу Иваненку, спрошу у него почему не присылает рацет по займам из приказа.

До свидания. Кланяюсь всем и желаю доброго здоровья.

Твой ... Ал. Маркович

1858 ноября 12 дня Чернигов

СОКМ. — КН. 31494. Оригінал.

№7

Лист О.М.Марковича племінницям з повідомленням, що заради їх виховання він залишає службу, та викладом того, чого він від них чекає.
3 березня 1830 р.

Любезнейшия племянницы!

Я имел удовольствие получить Ваши письма и при них Ваши упражнения. Я еще не успел оных все прочитать, и потому оставляю до времени сказать Вам решительное об них мнение. Что доселе я успел прочитать из переписки, имеет некоторое достоинство.

Наконец Вам не долго скучать без меня. Когда угодно будет Богу, то я приеду к Вам на праз-

дник. Вот я для Вас оставляю службу, которая обещала мне лестные виды; и не жалею о том; но надеюсь, что Вы будете уметь ценить всякое мое пожертвование. Я с Вашей стороны не потребую слишком для Вас обременительного, и при сем не буду иметь ввиду своей единственно пользы. Я требую от Вас одного. Будьте лучше и лучше с каждым новым днем, то есть добрее, умнее и прилежнее. Это заменит мне все прочее и доставит мне утешение в деревне. Не думайте однако, что бы я ограничивался сим желанием, был равнодушен к Вашей привязанности. Напротив я надеюсь, что чем Вы будете совершеннее, тем более будете меня любить, и я не буду иметь прискорбия, которая Вы иногда мне причиняете теперь, некоторым недоверием и боязнию, которых я никак не желаю Вам внушить и которых не заслуживаю: ибо конечно никто в мире более моего Вас не любит. Теперь Вы часто другим родным говорите о своих надобностях, мыслях и проч. А я, который бы должен первый обо всем этом знать, ничего не знаю. Часто приходя на Ваш разговор, сей час как будто пугалище, заставляю Вас оный прерывать; и если пожелаю узнать содержание разговора, Вы не объявляете иногда. От некоторых из Вас не добьетесь ответа. Из сего Вы видите, что если все останется по прежнему, то мое пребывание не много будет приятно ни Вам, ни мне.

Я получил письмо от Олимпиады Ильиничны. Она много хвалит младших из своих учениц, уведомляя меня, что она много к лучшему переменялись. Это меня очень радует.

Наконец кажется на сей раз Вы будете иметь танцмейстера; но он не может раньше быть как к 1 мая. Теперь он ... в Нежине, откуда я еду, возивши туда детей сестры. Прощайте. Целую Вас и желаю всем быть здоровыми.

Ваш ... дядя Ал. Маркович

1830 марта 3.

На дороге из Нежина.

СОКМ. — КН. 32060. Оригінал.

№8

Свідощтво Чернігівської духовної консисторії про народження
Федора Михайловича Уманця. 4 вересня 1843 р.

Свидетельство

По указу его императорского величества, из Черниговской духовной консистории, вследствие прошения отставного штаб-ротмистра Михаила Федорова сына Уманца, о выдаче сыну его Федору о рождении и крещении его, для представления в дворянское депутатское собрание, метрического свидетельства, родился же он Глуховского уезда села Яновки в Покровском приходе в 1841 году, на основании свод. зак. прод. к 9 т. 945 ст. — сие свидетельство в том, что по поданным Глуховского уезда, села Яновки Покровской церкви от священно и церковнослужителей за 1841 год метрическим книгам записано так: „У отставного штабс-ротмистра Михаила Федорова сына Уманца и законной жены его Марии Петровой дочери, оба православного исповедания, родился сын Федор того тысяча восьмисот сорок первого года февраля двадцать первого числа; крещен приходским священником Димитрием Григоровичем двадцать четвертого числа, восприемниками были: Грузинского линейного №4 батальона прапорщик Николай Петров сын Шоф и статская советница Анастасия Иванова дочь Красовская. Сентября 4 дня 1843 года.

протоиерей Семен Дорошенко

секретарь Иван Поповский

СОКМ. — КН. 3383. Оригінал (на гербовому папері).

№9

Постанова Чернігівського дворянського депутатського зібрання про зарахування до дворянства й занесення до дворянської родовідної книги дружини штабс-ротмістра М.Ф.Уманця Марії Петрівни (уродженої Шоф) та дітей його від першого й другого шлюбів Марії, Федора й Анастасії з наведенням родоводу Уманців. 25 вересня 1845 р.

1845 года сентября 25 дня по указу его императорского величества, Черниговское дворянское депутатское собрание слушали прошение дворянина Глуховского уезда отставного штабс-ротмистра Михаила Федорова сына Уманца, записанное в докладной реестр собрания сего 25 числа под №1035, коим изъясняет: что по определению сего собрания 1836 года июня 10 внесен он с старшим сыном Иваном в дворянскую родословную книгу прочие же дети его от 1-го брака Мария и от 2-го сын Федор и дочь Анастасия равно и второбрачная жена его Мария Петрова урожденная дворянка Шоф с которою рождены дети Федор и Настасия, еще в родословную книгу не внесены; почему представляя при том прошении в засвидетельствованных копиях три метрические свидетельства из Черниговской духовной

консистории 4 сего сентября за №№5505, 5506 и 5507, выданные, просит постановить определение о внесении при нем жену его Марию и детей Федора, Марию и Анастасию в родословную книгу и с того определения выдать им копии определили: по справке с делом о дворянстве рода Уманцов оказалось: 1. Просителя штабс-ротмистра Михаила Уманца предок был Филипп Уманец, полковник нежинский, у Филипа сын Демьян глуховский протоиерей, которому в 7181 году высочайше пожалованы в вечное и потомственное владение село Студенок и слободка Локня, каковое имение впоследствии и именно универсалом гетмана Апостола 1728 октября 15 утверждено во владение внуков помянутого Демьяна, а именно Степана, Василия, Федора – прадеда нынешнего просителя – и Семена Уманцов. По представленным от деда просителя коллежского протоколиста Якова Уманца с братьями его документам свидетельствующим о чинах предков его и пожаловании их помянутыми именами, бывшая Новгород-Северская дворянская комиссия определением, 1789 года генваря 15 дня состоявшимся признала род сей Уманцов в дворянском достоинстве и внесла в шестую часть родословной книги, по коей упомянутого Якова Уманца показан сыном Федор – отец просителя. 2. После чего проситель, штабс-ротмистр Михаил Уманец, на основании представленных им указа государственной военной коллегии об отставке отца его, корнета Федора Уманца метрических свидетельств духовной консистории о рождении его просителя и от него сына его Ивана и указа об отставке его, определением сего собрания 10 июня 1836 года сопричислен с сыном его Иваном к роду предков ко внесению их в шестую же часть родословной книги; о чем правительствующего сената герольдии с представлением копий с документов донесено рапортом от 24 июня 1836 года за №125; родословная же о всем этом роде Уманцов, составленная по установленной форме, по коей проситель показан под №36 представлена в герольдию вследствие указа ея от 4 апреля 1842 года за №5388, при рапорте сего собрания того же года от 28 октября за №1006. 3. Из рода сего Уманцов чиновник 9 класса Михаил Андреев Уманец – двоюродный брат просителя – по владению предковским дворянским имением населенным крестьянами доставшимися ему от деда и отца его, герольдиею в правах потомственного дворянства утвержден о чем последовал в сие собрание указ от 30 сентября 1836 года за №9617, о прочих же лицах рода сего в отношении их дворянства указов из герольдии еще не получено. А как представленными ныне от просителя г. Уманца метрическими свидетельствами из Черниговской духовной консистории 4 сентября 1843 года за №№5506, 5507 и 5505 выданными удостоверяется, что от штабс-ротмистра Михаила Федорова сына Уманца в первом браке с женою его Варварою Михайловною родилась дочь Мария 1828 октября 23; и во втором с женою Мариєю Петровою дочь Анастасия 1837 сентября 24 и сын Федор 1841 года февраля 21 числа; то руководствуясь 61 статьею 9 тома Св. зак. издания 1842 года, собрание полагает жену штабс-ротмистра Михаила Федорова Уманца Марию и детей дочерей Марию, Анастасию и сына Феодора, причислив к роду предков его внести их в шестую же часть дворянской родословной книги и выдать им с сего определения засвидетельствованные копии; о чем правительствующего сената герольдию в дополнение означенных рапортов сего собрания с представлением копий, с вновь вступивших документов и определения сего в порядке установленном указом ея от 21 декабря 1844 г донести; а г. предводителя дворянства Глуховского уезда уведомить для сведения; отписку же посему произвесть на гербовой бумаге, со стороны просителя представленной.

Подлинное определение за подписом г. г. правящего должность губернского предводителя дворянства и депутатов да скрепою секретаря дворянства Белецкого.

Верно. Правящий должность губернского предводителя дворянства Дунин-Борковский, секретарь дворянства Белецкий.

1845 года сентября 29 дня дана сия копия из Черниговского дворянского депутатского собрания отставного штабс-ротмистра Михаила Федоровича Уманца дочери Анастасии Уманцовой о ея дворянском происхождении в сходство поданного от отца ея прошения и состоявшегося по нему 25 сего сентября определения; с присовокуплением, что копии с оного определения и документов, в состав его вошедших, представлены правительствующего сената в герольдию при рапорте сего собрания сего же числа за №1764.

Исправляющий должность черниговского губернского предводителя дворянства Дунин-Борковский, секретарь дворянства Белецкий, столоначальник М...

СОКМ. – КН. 33772. Копія. На гербовому папері.

Among the materials that are preserved in the museum, the collections of documents, concerning outstanding people, who left a remarkable vestige in Ukrainian history and culture and who are born in Sumschyna or whose biographies are related to that territory, have exceptional historical and cognitive value. The article gives information about documental collections from the museum's resources, concerning four Ukrainian historians from known elite families – O.F.Shafons'kyi, F.J.Tumans'kyi, O.M.Markovych and F.M.Umanets'.

Л.П.Маркітан*

ДРУГА СВІТОВА ВІЙНА В ДОКУМЕНТАЛЬНИХ ФІЛЬМАХ ОЛЕКСАНДРА ДОВЖЕНКА

У статті аналізуються документальні кінофільми режисера О.П.Довженка, що зберігаються в ЦДКФФА України ім. Г.С.Пшеничного й присвячені висвітленню подій війни.

Плин часу стрімко віддаляє нас від періоду Великої Вітчизняної війни. Там, у минулому, залишається те, що ми прагнемо відтворити у своїй пам'яті, вивчити, проаналізувати та пізнати. Цьому значною мірою сприяють документальні кінофільми, створені нашим співвітчизником, видатним українським і радянським кінорежисером, письменником-публіцистом, драматургом, лауреатом Ленінської премії Олександром Петровичем Довженком. Митцем, який своїм корінням був щільно пов'язаний із Україною, до нестями любив свій народ, уважав себе його невід'ємною частинкою. Він не міг у своїй творчості не показати те, яке горе й страждання приніс нацизм на його рідну землю.

Волею кремлівського диктатора відірваний від України, О.П.Довженко мріяв повернутися додому: "Хочу збудувати хату на Україні – де-небудь під Києвом, над Дніпром", – казав він за місяць до смерті українському кінорежисерові, заслуженому діячу мистецтв УРСР В.Т.Денисенку¹.

Саме за любов до Батьківщини О.П.Довженко був звинувачений в українському націоналізмі. "Господи, як мені остогиділи за чверть століття слова "український націоналізм", – писав він із гіркотою у своєму "Щоденнику"². Попри всі перешкоди й цькування, митець був одним із фундаторів вітчизняного кіномистецтва, бо належав до когорти людей, які не вичерпують себе земним життям – він залишатиметься в пам'яті свого народу.

"Зовсім недавно телеглядачі України мали змогу побачити документальний фільм "Довженко. Сторінки щоденника". Кадри, зняті всесвітньо відомим майстром, коментувалися його словом, – найпотаємнішим, передуманим, виболілим. Власне, то був монолог митця – всуціль із запитань самому собі й своєму багатостраждальному народові, то була нереалізована за життя розмова з тими, хто майже добровільно відступився від своєї історії, своєї героїки, – недбало зачинивши двері в минувшину, позбавив себе самостійного шляху в майбутнє". Ці слова належать голові Всеукраїнського товариства "Просвіта" імені Тараса Шевченка, депутатів Верховної Ради України, поетові Павлові Мовчану³.

До війни митець зняв такі фільми, як, наприклад, "Звенигора" (появу стрічки гаряче вітали видатні режисери С.Ейзенштейн та В.Пудовкін), історико-революційна кіноепопея "Арсенал" (про цей фільм видатний французький письменник і громадський діяч А.Барбюс писав: "Це, на мою думку, фільм високого класу кінематографічної продукції... Це – великий фільм"⁴), фільм-епопея "Земля", художньо-документальний фільм "Визволення українських і білоруських земель від гніту польських панів і возз'єднання народів-братів в єдину сім'ю" (Київська кіностудія, 1940 р.⁵). На цій останній передвоєнній кінокартині слід зупинитись окремо. О.П.Довженко планував зробити документальний фільм, який був немовби щоденником, особистим записом того, що він бачив на власні очі під час перебування на визволеній землі, хотів розкрити глибоке значення цієї історичної по-

* Маркітан Людмила Порфиріївна – канд. іст. наук, ст. наук. співроб. Інституту історії України НАНУ.

дії, показати, як і чому розірвані частини одного народу прагнули до єднання. Але кінооператори на той час уже звично шукали зовнішню помпезність і парадність, тож на екрані бачимо багато маршів, зборів, квітів, обіймів, а головна ідея автора залишилася лише в його думках. Цей фільм був прологом до шедеврів, присвячених подіям Великої Вітчизняної війни на території України, війни, яка була невід'ємною частиною Другої світової. Стрічки О.П.Довженка ввійшли до золотого фонду не тільки вітчизняної, але й світової кінодокументалістики. Це – “Битва за нашу радянську Україну”⁶ й “Перемога на Правобережній Україні та вигнання німецьких загарбників за межі українських радянських земель”⁷, виробництва Центральної й Української студій хронікально-документальних фільмів. Вони зберігаються у фондах Центрального державного кінофотофоноархіву України ім. Г.С.Пшеничного (ЦДКФФА України ім. Г.С.Пшеничного).

Перша стрічка вийшла на екрани країни в жовтні 1943 р. Тут О.П.Довженко – сценарист, художній керівник та автор дикторського тексту. До 20-річчя звільнення українських земель фільм було реставровано на студії “Укркінохроніка”.

На плівці після титрів маємо такий напис: “Історична хроніка присвячена невмирущій пам’яті славних синів і братів українського народу, що понесли великий труд боїв і пролили свою кров за щасливу його долю, за свободу”. Ці слова стали епіграфом до фільму, який є документально-публіцистичним свідомством народної війни проти гітлерівської чуми.

В іншій кіноопері – “Перемога на Правобережній Україні та вигнання німецьких загарбників за межі українських радянських земель” (1945 р.) – автором дикторського тексту та режисером (разом із дружиною Ю.Солнцевою) також є О.П.Довженко. Ця стрічка немовби друга серія фільму “Битва за нашу радянську Україну”. Розглянемо події війни так, як вони відображені на кіноплівці.

Війна. За цим коротким і страшним словом – смерть і горе, біль поразок і радість перемог, зруйновані міста та села, мільйони загиблих вояків і мирних мешканців, понівечені унікальні пам’ятки, що дивом уціліли за роки радянської влади, сльози дітей, одвічне материнське чекання синів і дочок і, нарешті, перемога на ходу радянської армії. Усе це знаходимо в документальних стрічках митця.

Ці кінокартини є безцінним матеріалом для дослідників історичного минулого. О.П.Довженко якнайширше використав зйомки 24-х кінооператорів, багатьох фотокореспондентів, зроблені в основному на території України від початку війни. Ці матеріали були розпорошені по кіножурналах, спеціальних кіновипусках. Режисер зібрав їх, переосмислив, підвів до висот історичного узагальнення, вибудувавши в єдину структуру картину найбільшої трагедії й найвеличнішого подвигу українського народу: перші, найважчі місяці війни, тяжкі кровопролитні бої, відступ на всіх фронтах. Червона армія намагається зачепитися за кожний зручний рубіж, це вдається не всюди й не завжди. Бачимо страждання людей, що залишилися на окупованій ворогом території, кадри героїчної оборони Києва, Одеси, Севастополя.

Чи не найпершим О.П.Довженко використав трофейну німецьку кінохроніку, зняту в мажорних, урочистих тонах. Із відомих причин не акцентуючи на ній особливої уваги, він, так би мовити, підтекстом говорить глядачам, що перший етап війни дійсно був для гітлерівців парадним маршем.

Яскраво змальовані й події, що розгорталися по той бік фронту. Це передусім рух опору на території України: будні партизанів, а головне – партизанська війна, що дала таких видатних її діячів, як С.А.Жовпак, С.В.Руднев, О.М.Сабуров та ін.

Окремий епізод – перехід до партизанів словацької військової частини, що не бажала воювати за гітлерівський райх. Підрозділом командував капітан Ян Налепка, який загинув 17 листопада 1943 р. в бою за Овруч і був посмертно удостоєний звання Героя Радянського Союзу.

Згодом начальник відділу кадрів Українського штабу партизанського руху Л.П.Дрожин відзначав велику заслугу О.П.Довженка в організації матеріалів партизанської війни: "У першій половині 1943 р. в результаті енергійних зусиль Олександра Петровича Довженка за розробленим особисто ним планом у глибокому тилу противника на Україні почала свою самовіддану працю група кінооператорів. У знятих ними документальних ... фільмах радянські люди вперше на екрані побачили боротьбу народних месників проти німецько-фашистських загарбників"⁸. За творчу працю під час війни митець був нагороджений орденом Бойового червоного прапора⁹.

У своїх фільмах режисер не оминув і самовіддану працю радянського народу в тилу, що була невід'ємною складовою перемоги. В епізодах його документальних фільмів ми зустрічаємо відомих усієї країни О.Г.Стаханова, М.В.Гнатенко, М.С.Демченко, які під час війни працювали на казахській землі. Можливо, це було даниною гучному пропагандистському галасові навколо цих імен у передвоєнні роки. А можливо, режисер просто не знайшов рівноцінного, із тодішнього погляду, кіноматеріалу. А ось виробничі портрети видатних українських учених Є.О.Патона, О.О.Богомольця, В.П.Філатова – це вже не випадково, бо вони, кожен у своїй царині, дійсно зробили великий внесок у загальнонародну справу розгрому ворога.

Свою розповідь про визвольний похід радянської армії по Україні О.П.Довженко починає з Курської битви, адже вона, по-перше, була переломною у війні, а, по-друге, відбувалася поблизу меж України.

Ми говоримо про фільми як про документ, не торкаючись їхнього мистецького боку. Усе, що привозили кінооператори із фронтів, або використовувалося в кінохроніці, або знищувалося. Тому кінопродукція, яка дійшла до нас, має унікальну історичну цінність.

Довженко обрав найвиразніші, найпереконливіші кадри визволення українських міст і сіл, битви за Дніпро, Київ, епізоди Корсунь-Шевченківської операції. Окремою темою показано страшні злочини загарбників на українській землі. Це – свідчення людей, які перебували на окупованій території, кадри загальних могил із розстріляними й закатованими мирними жителями, серед них – Бабин Яр у Києві.

Злочини нацистів викликали ненависть і жагу помсти. У контексті дикторської розповіді О.П.Довженко вписав пристрасні поетичні рядки М.Т.Рильського, якого називав "народним поетом" (зі "Слова про рідну матір"): "Благословен той день і час / Коли прослалась килимами / Земля, яку сховає Тарас..."¹⁰

Режисер особливу увагу акцентує на героїзмі й жертвності захисників Вітчизни, на розумінні ними свого обов'язку, уселяє віру в перемогу над ворогом. "Пам'ятай, на яку височінь поставила тебе історія! Будь же гідним її! Щоб вистачило в тебе величності, і гордості, і ненависті до ворога, і зневаги до смерті! Пам'ятай – не лише увесь світ, а й прийдешні віки схрестили сьогодні на тобі свої погляди, сповнені віри в тебе, надії й гордості. Будь переможцем!" – писав О.Довженко, звертаючись до вояків¹¹.

Документальні стрічки містять велику портретну галерею партійних діячів УРСР (М.С.Хрущов, Л.Р.Корнієць, Д.С.Коротченко, М.С.Гречуха), воєначальників (Г.К.Жуков, М.Ф.Ватутін, К.С.Москаленко, П.С.Рибалко, Ф.І.Толбухін, І.С.Конєв, С.К.Тимошенко та ін.).

Не можна не відзначити, як у фільмах О.П.Довженка бринить хвилюючий, пристрасний авторський текст. Митець сам був диктором і як підсумок тяжких випробувань звучать його слова подяки рідній землі, що вистояла: "Слава тобі! Слава твоєму хлібові... Слава приходу й відходу, весні й осені, дням і ночам, росі вечірній і вранішній росі, любові й праці, і дорогоцінній крові, пролитій в ім'я волі й братерства народів, в ім'я збагнення найголовнішої таємниці життя на тобі... Ми твої діти, і ми твоя міра: ти прекрасна!"¹².

Сприймання кінокартин допомагає й емоційна музика А.Я.Штогаренка та Д.Л.Клебанова, і синхронний запис очевидців, і вірш А.С.Малишка у виконанні актора Хмари: “Нам би жити, жити не вмирати / Зерна сіять, зацвітати знов / Добре щастя нам дано багате / То велике щастя наше мати / То Вітчизна як свята любов”.

На превеликий жаль, із ідеологічних міркувань митець не зміг використати кадри про долю сотень тисяч українських ополченців, яких під час визволення України ненавчених, майже беззбройних, ще у своєму домашньому вбранні, сталінські маршали кидали на ворожі позиції – інколи лише для того, аби виявити вогневі точки ворога. Розпочате 1933 р. планомірне винищення кращих сил української нації тривало. Але те, чого не бачимо в кінострічках, знаходимо в Довженковому “Щоденникові”. Маємо запис про те, як один із воєначальників плакав, спостерігаючи трагічну долю щойно відмобілізованих “чорносивитників”¹³. Тут же згадується й про “військове мистецтво”: “Сам ідіотизм убивства й найгайнебнішого масового ґвалту возводиться в ранг – мистецтво війни! Воєнне мистецтво! Воно таке ж мистецтво, як шизофренія. Чому правителі ненавидять пацифізм завжди й особливо напередодні сказу? Тому, що всі вони, по суті, раби глибоких атаківістичних інерцій, на яких базується й процвітає вся сила й природа їхньої влади”, – писав митець по війні, 5 січня 1946 р.¹⁴

Ми розглянули дві хронікально-документальні кінокартини О.П.Довженка. Але існувала ще одна – “Україна в огні” – трагедійний портрет нашого багатостраждального й безсмертного народу. “Написав я “Україну в огні”, – зазначав автор, – із огненним болем у серці й палким стражданням за Україну, що перебувала в німецьких лапах, із болючим жалем і страхом за її долю”¹⁵.

28 серпня 1943 р. О.П.Довженко читав кіноповість членам військової ради. “Слухають його з великою увагою, та затамовано, – пише письменник С.П.Плачинда в біографічному романі “Олександр Довженко”, – слухають ті, що пройшли з армією, із народом найважчі дороги війни й ось вийшли на переможний шлях. А кіноповість саме й охоплює найтяжчий, найтрагічніший період війни – її початок, відступ, чорні дні окупації, тяжкі бої. Письменник не відвертається від трагічного, навпаки – він хоче донести до наступних поколінь нелюдські тортури, що їх зазнали радянські люди під ярмом фашизму”¹⁶. І далі: “Коли Довженко кінчив читати, украї стомлений і знервований, його міцно, по-чоловічому, обіймали. Вітали. Перші оцінювачі дійшли єдиної думки: “Україна в огні” стане невмирущим художницьким документом війни...”¹⁷.

Згодом О.П.Довженко з гіркотою писав у листі від 26 листопада 1943 р.: “Сьогодні ж узнав... тяжку новину: моя повість “Україна в огні” не сподобалася Сталіну й він її заборонив для друку, і для постановки. Що його робити, ще не знаю. Тяжко на душі й тоскно. І не тому, що пропало марно більше року роботи, і не тому, що возрадуються вразі й дрібні чиновники перелякуються мене й стануть зневажати. Мені важко од свідомості, що “Україна в огні” – це правда”¹⁸.

Майже за всі кінофільми (і за “Звенигору”, і за “Землю”, і за “Арсенал”, і за “Щорса”) кінорежисер зазнав переслідувань, але такій тотальній нарузі, як за “Україну в огні”, він ще не піддавався.

31 січня 1944 р. було скликано спеціальне засідання політбюро ЦК ВКП(б), на якому розпинали О.П.Довженка. Режисер був звинувачений диктатором у ревізії ленінізму та політики партії, а кіноповість “Україна в огні” оголошена “ревізійоністським твором”, “виявом вузької національної обмеженості його автора”¹⁹. Сталін твердив: “Правда, на жаль, не притаманна творчості Довженка. Кіноповість “Україна в огні” – платформа вузького обмеженого українського націоналізму, ворожого ленінізму, ворожого політиці нашої партії та інтересам українського народу”²⁰.

Але Олександр Петрович не став на коліна перед кремлівським володарем. У зверненні до нього він писав: “Товаришу Сталін, коли б ви були навіть Богом,

я й тоді не повірив би вам, що я націоналіст, якого треба плямувати й треба тримати в чорному тілі. Невже любов до свого народу є націоналізм? Чи націоналізм у невмінні художника стримати сльози, коли народу боляче?”²¹.

Таким чином, кіноповість “Україна в огні” була розкритикована, засуджена й заборонена, а фільм, створений за нею, не вийшов на екрани (досі єдиний його примірник зберігається в Держфільмофонді в Москві). Сама ж кіноповість була вперше надрукована вже по смерті О.П.Довженка²².

На жаль, ми втратили можливість побачити ще один документальний фільм О.П.Довженка, присвячений подіям війни, 60-річчя перемоги в якій відзначається цього року. Ніколи не згасне пам’ять про події тієї війни, подвиг радянського народу, небачений в історії масовий героїзм та жертвовність представників усіх націй та народностей колишнього СРСР, які поклали своє життя в боротьбі з нацизмом. Із яких би ідеологічних позицій О.П.Довженко не використовував документальні кінокадри при створенні своїх фільмів, ці стрічки житимуть вічно. Скільки б років не минуло з часу закінчення війни, нащадки тих, хто воював, дивлячись на екран, пишатимуться своїми дідами й батьками, які в кровопролитних боях відстояли незалежність Батьківщини. І в цьому велика заслуга нашого співвітчизника, режисера від Бога Олександра Петровича Довженка, який засобами кіномистецтва зумів показати всю велич нашого народу в боротьбі з нацистською навалю.

¹ Денисенко В.Т. Щедрість // Спогади про Олександра Довженка. – К., 1973. – С. 658.

² Цит. за: Степанишин Б. Дивосвіт Олександра Довженка. До 100-річчя від дня народження. – К., 1994. – С. 50.

³ Степанишин Б. Зазнач. праця. – С. 3.

⁴ Барбюс А. Прекрасний український фільм – “Арсенал” // Полум’яне життя. Спогади про Олександра Довженка. – К., 1973. – С. 95.

⁵ Центральний державний кінофотофоноархів України ім. Г.С.Пшеничного (ЦДКФФА України ім. Г.С.Пшеничного). – Одиниця зберігання (далі – од. зб.) 539.

⁶ Там само. – Од. зб. 592, 3944.

⁷ Там само. – Од. зб. 1536, 3635.

⁸ Дрожжин Л. Чесне служіння народові // Україна. – 1958. – №8. – С. 11.

⁹ Він же. Разом із народом // Полум’яне життя. Спогади про Олександра Довженка. – С. 492.

¹⁰ Кочерган Ф.Ю. Олександр Довженко. Проблеми майстерності. – Л., 1983. – С. 88.

¹¹ Довженко О. Твори: У 5 т. – К., 1965. – Т. 4. – С. 46.

¹² Там само. – Т. 3. – С. 112, 113.

¹³ Цит. за: Гудзь Ю. Народ воював. А перемогу в нього вкрали // Українське слово. – 2000. – Ч. 25. – 22–28 червня. – С. 16.

¹⁴ Там само.

¹⁵ Степанишин Б. Зазнач. праця. – С. 28.

¹⁶ Плачинда С.П. Олександр Довженко. – К., 1980. – С. 303.

¹⁷ Там само. – С. 304.

¹⁸ Довженко О. Твори. – Т. 5. – С. 197.

¹⁹ Степанишин Б. Зазнач. праця. – С. 27.

²⁰ Там само.

²¹ Там само. – С. 28.

²² Там само. – С. 27.

The article analyses documental films of producer O.P.Dovzhenko, which are preserved in H.S.Pshenychnyi’s State Central Cinema and Photo Records Archive of Ukraine and dedicated to illustrating the Second World War events.

СПОГАДИ

ГЕНЕРАЛ АРМІЇ І.Д.ЧЕРНЯХОВСЬКИЙ В ОЧАХ ЙОГО СУЧАСНИКІВ

У матеріалі подано інформацію про військового діяча, а також деякі документальні свідчення сучасників видатного радянського генерала, невідомі не тільки широкому загалові, але й історикам.

Ім'я українця Івана Даниловича Черняховського відоме далеко за межами нашої Батьківщини. Він належав до тих військових діячів, котрі зробили вагомий внесок у скарбницю військового мистецтва, а його феєричний злет від командира дивізії до командувача фронтом під час війни взагалі не має аналогів. Іван Данилович Черняховський був наймолодшим командувачем фронту за всю історію радянської армії. Принагідно зауважимо, що стрімкий кар'єрний злет І.Д.Черняховського став можливим завдяки його неабияким здібностям та професійному ставленню до своїх обов'язків. Ось як характеризував молодого полководця у своїй праці "Полководці перемоги і їхня військова спадщина" доктор історичних наук, генерал армії Махмут Гареев: "Іван Данилович був одним із найяскравіших і найталановитіших полководців, які стрімко злетіли на вершину військової служби під час Великої Вітчизняної війни. Він був командиром нової формації, ... який зрозумів новий характер збройної боротьби".

Яскравим підтвердженням майстерності й самовідданості командира та особового складу 28-ї танкової дивізії є той факт, що на відміну від п'ятдесяти семи інших танкових дивізій, які входили до складу Червоної армії станом на 22 червня 1941 р. й були розформовані влітку та восени того ж року, танкове з'єднання полковника І.Д.Черняховського проіснувало як бойова одиниця до 13 січня 1942 р.

І.Д.Черняховський, маючи відповідний теоретичний багаж, практичними навичками ведення бою на початок війни не володів. Тож йому довелося самотужки втілювати теорію на практиці, не озираючись на авторитети. Не маючи часу на детальний аналіз бойових дій (адже ворог із перших годин війни захопив ініціативу), він добре розумів, що на успіх можна розраховувати, лише скориставшись помилками та прорахунками супротивника.

У чому криється таємниця стрімкого злету молодого командира дивізії? На мою думку, на другому році війни Й.Сталін зрозумів, що прийшов час загартувати полководців нової генерації. Маршали-переможці Колчака, Юденича, Денікіна не спроможні були протистояти німецьким фельдмаршалам, які керувалися доктриною блискавичної війни й діяли навдивовижу ефективно. Верховний головнокомандувач почав висувати на перші ролі здібних командирів, спроможних опанувати тактику сучасного бою.

Приклад І.Д.Черняховського яскраво засвідчив прихід на ратну службу воєначальників, для яких характерним було поєднання глибоких військово-теоретичних знань і оперативного мислення, уміння швидко, і, головне, правильно оцінювати обстановку й використовувати її задля досягнення успіху в бою. Він блискуче опанував мистецтво прийняття оригінальних рішень, а форми та методи бою, які застосовував І.Д.Черняховський, часто ставили противника в безвихідь. Його стиль керівництва військами характеризувався чіткістю, гнучкістю й холоднокрівністю. Він був вимогливий і водночас людяний та справедливий. Окрім цього, І.Д.Черняховський вирізнявся неабиякою особистою хоробрістю й відповідальністю за доручену справу.

Іван Данилович Черняховський народився 29 червня 1907 р. в с. Оксанино на Черкащині, у селянській родині. Дитинство його минуло в с. Вербово, що на Вінниччині. Рано залишившись без батьків, які померли від тифу, Іван наймиту-

вав. Із 1920 р. він – робітник депо. 1923 р. працює бондарем та водієм на цементному заводі, що в Новоросійську. Улітку 1924 р. – курсант Одеської піхотної школи. У 1925 р. переводиться до Київської артилерійської школи, яку закінчує 1928 р. Проходив службу в 17-му корпусному артилерійському полку Українського військового округу на посадах командира взводу, начальника топографічного загону, командира розвідувальної навчальної батареї. 1931 р. витримав атестацію й вступив до Військово-технічної академії ім. Ф.Дзержинського (Ленінград). 1932 р. перевівся до Москви, де продовжив навчання у Військовій академії механізації й моторизації РСЧА ім. І.Сталіна. 1936 р. закінчив академію, здобувши спеціальність інженера мотомехвійськ РСЧА. Проходив службу на посадах начальника штабу танкового батальйону, його командира, командира танкового полку, бригади, заступника командира танкової дивізії. У березні 1941 р. І.Д.Черняховського було призначено командиром 28-ї танкової дивізії, яка входила до складу Прибалтійського особливого військового округу. У боях під Шауляєм та Новгородом очолювана ним дивізія показала зразки героїзму та стійкості. У червні 1942 р. його призначають командиром 18-го танкового корпусу, а згодом – командувачем 60-ї армії, яка звільняла Лівобережну Україну. За успішне форсування Дніпра 306 військовослужбовців армії, у тому числі й І.Д.Черняховський, стали Героями Радянського Союзу. Армія успішно діяла на Правобережній Україні, а рішення молодого командарма під час Житомирсько-Бердичівської та Проскурівсько-Чернівецької операцій не залишилися непоміченими. У квітні 1944 р. генерал-полковника І.Д.Черняховського призначено командувачем 3-го Білоруського фронту, війська якого блискуче діяли під час проведення операції „Багратіон”. 28 червня 1944 р. за успішне керівництво фронтом І.Д.Черняховському було присвоєно звання генерала армії, а наступного дня він удостоївся другої зірки Героя Радянського Союзу. Війська 3-го Білоруського фронту звільняли Прибалтику. 18 лютого 1945 р., під час Східно-Прусської операції, генерал армії І.Д.Черняховський зазнав смертельного поранення. Смерть талановитого полководця вразила не тільки радянський народ, але й громадян США та Канади. Так, 20 лютого 1945 р. американські газети „Нью-Йорк таймс”, „Нью-Йорк геральд трибун”, канадська „Газет” опублікували біографічні дані про І.Д.Черняховського, умістили його портрети. У редакційній статті монреальської „Газет”, яка була присвячена пам’яті генерала, йшлося про неабиякий талант полководця, про те, що він уособлював „нову Росію”. У статті наголошувалося, що пам’ять про І.Д.Черняховського житиме в серцях радянського народу і його союзників, справі яких він шляхетно служив (Центральний архів Міністерства оборони Російської Федерації. – Ф.241. – Оп.2652. – Спр.20. – Арк.82, 84.).

І.Д.Черняховського було поховано у Вільнюсі. 1992 р. останки ушанованого генерала на вимогу литовської влади перенесли до Москви (перепохований на Новодівичому кладовищі). На клопотання мешканців Воронежа, який він звільняв під час війни, І.Д.Черняховському було встановлено пам’ятник на центральній площі міста. Видатному військовому діячеві споруджено пам’ятники в інших містах. Інстербург (Калінінградська обл.) перейменовано на Черняховськ, а на батьківщині, у селі Оксанино, йому встановлено бронзовий бюст.

Генерал армії І.Д.Черняховський був нагороджений двома зірками Героя Радянського Союзу, орденом Леніна, двома орденами Суворова, орденами Кутузова та Богдана Хмельницького, чотирма орденами Бойового Червоного Прапора та багатьма медалями.

По війні Центральний музей Збройних сил (Москва) розпочав роботу зі збору спогадів про двічі Героя Радянського Союзу генерала армії І.Д.Черняховського. Частина цих документальних свідчень невідома не тільки широкому загалові, але й історикам. Нижче пропонуємо спогади сучасників видатного радянського військового діяча.

1

Воспоминания Антона Степановича Дуба, ныне директора Вапнярского железнодорожного клуба. 1901 г.р. Члена ВКП(б) с 1928 г. Запись со слов А.С.Дуба. Запись сделала научный сотрудник Центрального музея Красной Армии Иванова О. Т. 19 сентября 1948 г.

Мои детские и юношеские годы прошли вместе с Иваном Даниловичем Черняховским. Я помню его с того времени, как их семья переехала в с. Вербово. Вместе с Иваном Даниловичем бегали мальчишками, вместе организовывали комсомольскую организацию, вместе работали в струнном оркестре, драмкружке.

Я был старше Ясика, как звали мы все его в детстве, но хорошо помню, что организатором всех проказ были не мы, старшие, а он, его слушали и взрослые ребята. Обычно он разрабатывал план похода за яблоками в панский сад. Делил ребят на две группы, одни отвлекали сторожей, другие в это время рвали яблоки. Очень умный, располагающий к себе людей, Ясик отправлялся к какой-нибудь бабе-сторожихе, которая день и ночь спала под яблонями, охраняя их, и заводил с бабой-сторожихой длинный разговор: "Бабо, та продайтэ ж мэни кислого молока, — начинал он. "Та у мэнэ и коровы нэма, — отвечала та, — а чый жэ ты сам, хлопчик, будэш? "Я сын конюха Данылы Черняховського, знаетэ його, бабо?"

Потом разговор снова переходил на корову, которой нет у бабы, потом снова на кислое молоко и только черные хитрые глаза Ясика весело смеялись. А в это время карманы и рубахи ребят были наполнены и они уже ждали конца "нежной" беседы с бабой.

Когда умерли отец и мать у Вани Черняховского, он стал пастушком, зарабатывал на хлеб и на оплату учителю, у которого мы тогда брали уроки. Нам помогал еще и отец Вани Костецкого, он был учителем в с. Вербово.

В 1921 г. я вернулся из г. Киева, где занимался на лесоводческих курсах. Молодежь в с. Вербово решила организовать комсомольскую организацию. Мы не знали тогда, как ее и организовать. Пошли за советом к члену партии Колеснику Андрею Павловичу. Ваня Черняховский был одним из активнейших организаторов нашей ячейки. Когда кто-то из старших ребят высказал предположение, что если придут петлюровцы, узнают, что мы комсомольцы, так нас всех перебьют, Ясик ему ответил: "Не перебьют, возьмем обрезы, уйдем в лес и сами еще петлюровцев перебьем".

Он говорил всегда так убедительно, уверенно и смело, что поколебавшиеся тогда ребята потом были очень хорошими комсомольцами.

Учился он отлично, ревновал, если кто в классе лучше его учился и дрался с таким после уроков.

Иван Данилович еще тогда очень любил организационную работу, постоянно вечерами его можно было встретить в клубе, то на репетиции, то на постановках. Он был одним из лучших участников самодеятельности, мастерски танцевал, играл, исполнял трудные роли, сам аккомпанировал на пианино.

Центральный музей Збройних сил (Москва). — Б-42 6-4/61 IV I.

2

Запись беседы с заместителем командира по политчасти 1-го стрелкового батальона 177 стр. полка 60-й армии капитана Церлевской Лилии Станиславовны о командующем 60-й армией генерале Черняховском Иване Даниловиче.

Запись беседы произвел научный сотрудник Комиссии по истории Отечественной войны Академии наук УССР Новохатский Петр Еремеевич. Москва, 23 августа 1944 г.

В 60-ю армию я попала весной 1943 г., когда она находилась на Курской дуге. В армии генерал Черняховский организовывал для подготовки кадров во фрон-

товых условиях курсы младших лейтенантов. Он сам выращивал кадры и придавал большое значение укреплению офицерского корпуса своей армии. Часто заходил к курсантам, расспрашивал о занятиях, материальных и бытовых условиях и присутствовал на занятиях. Я преподавала на этих курсах основы марксизма-ленинизма и историю партии.

Однажды летом 1943 г., около Львова, на территории бывшей селекционной станции, я читала курсантам лекцию по истории Отечественной войны. На занятие пришел послушать и командующий. Он интересовался качеством преподавания и усваиванием материала курсантами. Он расположился полулежа между курсантами на траве. Во время перерыва я спросила, какие у него будут замечания. Он ответил: "Замечаний нет. Есть вопрос. В части есть кто хуже вас одет?" и тут же заметил: "Вам, наверно, тяжело служить в пехоте". А у меня были оба сапога разного размера и потертая шинель. Он приказал сшить мне в трехдневный срок офицерское обмундирование.

Генерал Черняховский был человеком с чувствительной душой и глубоким уважением солдат. Он с большим вниманием заботился о воинах, учил многих в боевой обстановке и умел мастерски осуществлять боевые операции.

Во время боя генерал Черняховский часто оставлял приготовленный наблюдательный пункт и шел в боевые порядки наступающих подразделений. Очень часто его можно было видеть в линии пехотных подразделений.

Когда он появлялся среди солдат, чувствовался высокий подъем боевого духа солдат и казалось, что любая крепость рухнет на дороге этой боевой силы.

Накануне операций генерал Черняховский появлялся в траншеях, беседовал с группами солдат, расспрашивал даже об интимной жизни и проверял, как они знают боевую задачу, поставленную перед подразделением в предстоящей боевой операции.

Помню в марте 1944 г. он пришел в траншеи около станции Белгородка, против узкого нейтрального поля, сам проверял обмундирование солдат, спрашивал их о бытовых условиях и участии в боях, как они будут действовать, и в каком направлении они будут продвигаться с началом атаки. Большую человеческую любовь Черняховского к воинам чувствовали солдаты и ценили его дисциплинированность и требовательность.

В сумке парторга 1-й роты 177-го стрелкового полка старшины Гранкина Ивана, который погиб в боях на территории Германии в 1945 г. под населенным пунктом Буркфель, осталось письмо, которое он не успел отправить к рабочим Батайского вагонного завода, со следующими словами: "Мы теперь воюем с другим генералом, но боевой дух Черняховского всегда с нами".

Солдаты часто после успешно законченной операции с гордостью говорили: "Мы же черняховцы". Образ Черняховского жил в самой глубине сердца каждого солдата, бывшего под командованием этого воинственного сталинского полководца.

Генерал Черняховский был требовательным и к солдатам, и к себе. В бою он любил строгую дисциплину. Всегда был подтянут. Даже во внешнем образе была видна дисциплинированность и в его взгляде чувствовалась большая сила воли полководца и глубокий ум человека.

Своим видом генерал Черняховский – это красивый русский богатырь, в котором чувствовалась не только физическая сила, но и большая волевая сила полководца. В бою он был шутлив, всегда веселый. Он обладал блестящей памятью, помнил много воинов, где, на каком участке были с ним в бою.

В феврале 1944 г. на выпуске курсов младших лейтенантов 60-й армии, говоря о задачах выпускников-офицеров в грядущих боях, Черняховский заметил между выпускниками лейтенанта Зоркина и спросил: "А вы каким образом здесь оказались. Я вас помню. Под Львовом мы дрались. Вы хорошо провели операцию в Нижних Деревеньках". Он знал своих воинов и помнил их боевые подвиги.

Немецкое командование усиливало оборону, как только узнавало участок армии Черняховского. Об этом говорили пленные солдаты и офицеры. Несмотря на усиленную оборону противника, генерал Черняховский успешно прорывал позиции вражеских войск.

В декабре 1943 г., когда противник потеснил 60-ю армию под Житомиром, генерал Черняховский, пренебрегая опасностью, сел на танк и повел наступление на контратакующие части противника. Только одно имя генерала Черняховского наводило панику в боевых порядках противника.

Солдаты и офицеры 60-й армии знали своего командующего в лицо. Он бывал даже в небольших частях и подразделениях, беседовал с бойцами о фронтовой жизни, об их нуждах.

Меня спрашивал о моем ребенке, который оторвался от семьи во время войны, и организовывал помощь в розыске. Еще помню случай: на выпускном вечере в феврале 1944 г., о котором уже вспоминала, когда я не могла выпить рюмку спирта, генерал Черняховский заметил мою заминку и сказал: «Вот подождите, окончится война и тогда уже мы выпьем такого вина, о котором сейчас нельзя себе представить. И тогда мы будем пить вино, как победители». А потом спросил командира части, в которой я проходила службу: «Какими наградами ты ее наградишь?»

На фронте он жил душой солдата, воина, с которым шел в бой.
Центральный музей Збройних сил (Москва). – Б-47 6-4/66 V 28.

3

Воспоминания генерал-майора Пошкус Александра Адамовича – начальника кафедры тактики Академии бронетанковых и механизированных войск им. Сталина, о генерале Черняховском И.Д. Член РКП(б) с 1920 г. Запись сделана научным сотрудником Центрального музея Красной Армии Ивановой О.Т. 6 января 1949 г. Записано со слов генерал-майора Пошкуса А.А.

Киевская артшкола (1925–1928 гг.)

Я знаю Ивана Даниловича с 1925 г. В 1925 г. Ивана Даниловича зачислили в Киевскую артиллерийскую школу, где я был тогда помощником командира батареи. Очень скоро мы узнали Черняховского как хорошего спортсмена. Я был секретарем конноспортивного комитета артшколы, а Иван Данилович очень увлекался конным спортом. Верховая езда была одной из дисциплин в школе, но он не довольствовался этим и систематически тренировался в верховой езде в свободное время, а то и урывал время от сна, вставая задолго от побудки. Меня, как секретаря конноспортивного комитета, сразу привлекла в Черняховском настойчивость, упорство, с каким он подходил к делу. Участник ответственных соревнований в артшколе, между школами, в округе, Иван Данилович давал, как правило, хорошие результаты. Надо сказать, что, начиная что-нибудь делать, берясь за какое-нибудь дело, Черняховский не мог уже делать его как-нибудь. Способный от природы человек, упорный, настойчивый, он всегда шел впереди других. Это была, пожалуй, черта его характера, проявившаяся еще очень рано.

Академия бронетанковых и механизированных войск (1933–1936 гг.)

Черняховский окончил артшколу в 1928 г. и мы расстались с ним до 1933 г. В 1933 г. встретились снова в Академии бронетанковых и механизированных войск в Москве. Черняховский был уже слушателем, когда я пришел в академию. Так что занимались мы, хотя и на одном факультете – командном, но на разных курсах. Черняховский был на курс старше меня. Близко мы столкнулись с Ива-

ном Даниловичем опять на поприще спорта. Несмотря на большую учебную нагрузку, спортом в эти годы мы занимались очень много. Легкая атлетика, лыжи, волейбол, баскетбол, футбол – вот те виды спорта, которыми мы занимались. Иван Данилович на всякого рода соревнованиях защищал честь курса, факультета, а то и академии. Он был хорошим лыжником и состоял в лыжной команде академии, давал на соревнованиях хорошие результаты.

Помню, мы участвовали в переходе на лыжах Москва – Наро-Фоминск. Это было в марте месяце, снег начал уже таять, идти было очень трудно. Многие наши курсанты сошли с лыжни, сели на машины, но Черняховский упорно продолжал идти. И, надо сказать, в спорте ярко проявились такие качества характера Черняховского как упорство, настойчивость, стремление во что бы то ни стало преодолеть трудности, не отступить перед ними. В 1936 г. Иван Данилович, окончив академию, уехал.

Москва 1942 г.

Встретились мы с ним уже во время Великой Отечественной войны, в 1942 г., в Москве, в штабе бронетанковых войск, куда приехали за назначением. Он был назначен тогда командиром одного из танковых корпусов, действующих на Воронежском направлении. Я получил назначение в штаб другого корпуса, действующего на том же направлении. Помню, Иван Данилович предложил мне поехать в один с ним корпус, но командование не согласилось на это, и мы снова разъехались.

Москва 1944 г.

Последний раз встретился я с Иваном Даниловичем в 1944 г. После фронта, осенью 1943 г., меня направили в Академию бронетанковых и механизированных войск, на должность начальника кафедры тактики. Черняховский приехал в Москву за новым назначением – получать фронт. Он зашел в академию и при встрече опять предложил ехать вместе с ним. В этот раз Иван Данилович много рассказывал о трудностях фронта, о том, что необходимо все время учиться, пополнять свои военные знания, т.к. без этого трудно командовать. И, как рассказывали мне потом, он и на фронте, в период боевых операций, отрывал время от отдыха и сна, продолжал изучать военную науку. Среди книг, которые он возил с собой (а возил Черняховский большую библиотеку), были книги о полководцах Суворове, Кутузове, Брусилове. Он успевал читать и новую литературу, выходившую в то время. Иван Данилович Черняховский вообще был очень культурный человек.

Центральный музей Збройних сил (Москва). – Б-49 б-4/68 IV 2.

4

Воспоминания о Черняховском И.Д. гвардии подполковника Челомбитько Василия Евдокимовича, начальника 7 отдела Военной ордена Ленина академии бронетанковых и механизированных войск Советской Армии имени И.В.Сталина. Член ВКП(б) с 1927 г. Запись сделана со слов гвардии подполковника Челомбитько. Записала научный сотрудник Центрального музея Красной Армии Иванова О.Т. 12 января 1949 г.

До февраля месяца 1941 г. я работал комиссаром (замполитом) Н-ского отдельного танкового батальона Н-ской танковой бригады, которая стояла тогда в Риге. Н-ский батальон стоял в 40 км от Риги – в г. Митава, Латвийской ССР.

В конце февраля 1941 г. наш батальон перевели в Ригу и включили в состав Н-ской танковой дивизии, командиром которой был назначен подполковник Черняховский Иван Данилович. До этого я в лицо Черняховского не видел и ничего

о нем не знал, слышал только от товарищей, что он был заместителем командира 2-й танковой дивизии по строевой части, что командир он очень требовательный. Зскоре это подтвердилось. Уже в первых приказах Черняховский потребовал строгий дисциплины. В городке, где была расположена наша часть, он установил строгий воинский порядок: солдаты не могли ходить по городку без дела, посыльный, выполняя указания, связанные с хождением по военному городку, должен был бегать бегом, а не идти шагом. За порядком в городке следили специальные командиры и сержанты, назначаемые из числа лучших, культурных, внешне опрятных товарищей и хороших строевиков. Это было новое, введенное Черняховским. Он установил развод на занятия: на плацу выстраивалась вся часть, и там же проверялся внешний вид военнослужащих, а также проверялись наличие и качество конспектов руководителей занятий. За невыполнение приказов Черняховский строго взыскивал.

Ещё не видя своего нового командира, я уже хорошо знал его требовательность. На второй или третий день после нашего переезда в Ригу, когда мы еще не разместились, как положено, Черняховский заехал к нам в батальон. Меня в это время не было. Потом товарищи рассказывали, что комдив проверял, как размещился батальон и какой поддерживается у нас внутренний порядок. Осматривая койки бойцов, он увидел одну койку примятой (эта койка оказалась старшины комнаты). Черняховский приказал наказать старшину, но этим не ограничился. В этот же день, часов в 14, адъютант Черняховского сообщил, что комдив срочно вызывает к себе командира нашего батальона – майора Александрова. Как потом рассказывал комбат, Черняховский указал ему на нарушение внутреннего порядка. Он не ругал майора Александрова, говорил спокойно, но так, что пронял его, как он тогда выразился, “до самых пят”. Комбат еще раз подтвердил большую требовательность Черняховского.

В тот же день вечером Черняховский вызвал к себе и меня. Я не сомневался, что и меня, как комиссара батальона, он будет пробирать, и приготовился нести ответственность за батальон. Майор Александров дал мне несколько советов как вести себя в присутствии Черняховского.

Когда я пришел в штаб дивизии, в приемной меня встретил его адъютант и предложил щетку, зеркало. Я понял, что комдив требователен к внешнему виду офицера, требует опрятности. Все это еще больше насторожило меня, и я с волнением ожидал встречи с Черняховским. Поэтому я так хорошо и запомнил эту первую встречу.

Когда я вошел в кабинет Черняховского, там было уже человек 8 офицеров. Я сразу узнал Черняховского. Внешне очень симпатичный, плотный, коренастый, с черными вьющимися волосами, круглым полным лицом и, что я особенно запомнил, его карие жгучие глаза. Кабинет был большой, на полу ковры, посередине два стола, поставленные буквой “Т”. Черняховский сидел за своим столом, офицеры по одну сторону другого стола.

Я подошел к столу, за которым он сидел и доложил. Черняховский пристально посмотрел на меня и после небольшой паузы сказал: “Знакомьтесь, товарищ Челомбитко, это мой заместитель по строевой части полковник Кузнецов”. Затем он назвал других присутствующих офицеров. Некоторых офицеров я знал, они были из нашей Н-ской танковой бригады. Помню, на этом совещании были: замполит командира Н-ской танковой бригады полковой комиссар Володин, начальник отдела политпропаганды Н-ской танковой бригады батальонный комиссар Домотырка, начальник артиллерии Н-ской танковой бригады, а затем начальник артиллерии Н-ской танковой дивизии полковник Дегтярев, начальник штаба дивизии и еще несколько офицеров. После того, как я познакомился с офицерами, Черняховский пригласил меня сесть и обратился ко мне: «Товарищ Челомбитко, расскажите нам, кто вы и что вы». Я рассказал свою биографию, подроб-

но о военной службе. Говорил я минут 20. Черняховский все время очень внимательно, не сводя с меня своих карих глаз, не перебивая, слушал. Он спросил меня только: «Когда вы работали во ВЦИКе?» Я ответил...

Какие требования предъявлял он к нам, офицерам? Прежде всего требовал исключительной внимательности. Если раньше на занятиях мы могли переговариваться друг с другом, то теперь этого «удовольствия» мы лишились. Внимательным надо было быть с момента прихода его в аудиторию. Руки на стол и поворот головы в его сторону на протяжении всего часа. Необыкновенно внимательный сам, заходя в аудиторию и здороваясь с нами, он сразу замечал, кто отсутствует, и обязательно узнавал почему...

Черняховский был очень жизнерадостным человеком, но улыбался редко, а улыбка у него была открытой и очень приятной. Да и движения его были всегда очень сдержанные, строгие.

Второе занятие я запомнил особенно хорошо. Черняховский дал нам задание по тактике, которое к утру следующего дня надо было выполнить. В ДК гарнизона был инструктивный доклад для докладчиков о 1 Мая. После учебы я отправился на инструктивный доклад, вернулся очень поздно и задание по тактике не сделал. Но зная, что Черняховский будет проверять задание, я с группой других офицеров нанес обстановку с карты майора Попова, в то время начальника оперативного отделения штаба дивизии, а затем заместителя командира танкового полка по строевой части (он погиб в первом бою, это – первый танкист, получивший звание Героя Советского Союза в Великой Отечественной войне посмертно).

Начались занятия по тактике. Черняховский прошел по аудитории и проверил готовность к занятиям, посмотрел даже, как отточены карандаши, у всех ли есть резинки. Просматривая карты, Черняховский тут же давал оценку выполнения заданий: «Вам – «тройка», вам – «кол». На оценки он был очень скуп. Подошел к майору Попову – «Вам тройка»... Дошел до меня, проверил и говорит: «Вам «три с половиной», товарищ Челомбитько. Линии нужно писать ровнее, как по рейсфедеру, вот так (Черняховский провел несколько ровных линий), а у вас где тоньше, где толще». Четверку в этот раз получил только один офицер.

Потом Черняховский, обратившись к нам, спросил: «А кто не написал схему расположения частей?» Я решил сознаться и поднял руку. «Почему не сделали?». Я объяснил, что был на инструктивном докладе в ДК, вернулся поздно и просто физически не мог выполнить задания. Первую половину объяснения Черняховский выслушал спокойно, но когда я сказал «физически не мог», Черняховский вспыхнул, сверкнул своими глазами, но голоса не повысил и спросил: «Как это понять – физически не могли?». Он считал, что раз ты получил задание, обязан выполнить его, таких оправданий как «физически» он не хотел слушать. «Что ж, – говорит, – наказывать вас... Но вы ведь большой человек...» Я промолчал. Так этим и кончилось.

В этот же раз была проверка по уставам. Черняховский сам проверял всех офицеров, сам ставил оценки...

Центральный музей Збройних сил (Москва). – Б-41 6-4/67 VI 3.

5

Запись беседы с генерал-майором Казбинцевым С.Б., бывшим начальником политуправления 3-го Белорусского фронта, о командующем 3-м Белорусским фронтом дважды Герое Советского Союза генерале армии Черняховском И.Д. Запись беседы произведена научным сотрудником ЦМКА Ивановой О.Т. Москва, 29 июня 1949 г.

Вопрос: Какие подробности о смерти генерала Черняховского И.Д. вы могли бы рассказать?

Ответ: Сам я не был свидетелем того, как был смертельно ранен командующий. О ранении я узнал днем 18 февраля, часа в 2–3. Мне позвонил в политупра-

вление член военного совета фронта генерал-лейтенант Макаров и сказал: "Командующий тяжело ранен, я вылетаю к нему". Через час мне сообщили, что И.Д. Черняховский умер, спасти его было невозможно.

Позднее от генерала Макарова я узнал следующие подробности о смерти И.Д. Черняховского. Рано утром 18 февраля 1945 г. командующий выехал на левый фланг войск. Это было в районе г. Мельзак в Восточной Пруссии. Готовилось наше наступление на ранее окруженную группировку противника.

Иван Данилович выехал в войска с целью проверить их готовность к наступлению. В этот раз командующий поехал один, в сопровождении только своего адъютанта Комарова и охраны.

Возвращаясь, И.Д. Черняховский с Комаровым ехал на крытой машине ГАЗ-61, а охрана — на виллисе. На фронте было тихо. Совсем неожиданно позади машины, на которой ехал командующий с Комаровым, разорвался снаряд. Осколок пробил сзади кузов машины и ударил командующего в левую верхнюю часть спины. Ранение было очень тяжелым, навывлет.

Комаров рассказывал генералу Макарову, как Иван Данилович, почувствовав, что ранен, нашел в себе силы, сам вышел из машины, но, сделав шаг, упал. Обратившись к Комарову по имени, он сказал: "Неужели все, неужели я убит?"

Командующего быстро доставили в ближайшую санчасть. Но спасти его было невозможно, осколок перебил сосуды, идущие к сердцу. Через час Черняховский И.Д. скончался.

Помню, никто не хотел верить в то, что случилось, в то, что командующий убит. Мне было поручено проведение похорон в г. Вильнюсе. Более подробно о смерти И.Д. Черняховского может рассказать генерал-лейтенант Макаров и бывший адъютант генерала Черняховского И.Д. подполковник Комаров.

Вопрос: С какого времени вы знаете Ивана Даниловича и что могли бы вы рассказать о нем?

Ответ: Ивана Даниловича Черняховского я знаю с того времени, как он приехал на 3-й Белорусский фронт в качестве командующего. Первое, что нас тогда всех поразило — это молодость командующего. Но уже в первом бою Иван Данилович показал себя как грамотный, опытный и необыкновенно требовательный командующий.

Помню, как он потребовал в этом бою от связистов, во что бы то ни стало, установить связь с дивизиями. Во время боя Черняховский И.Д. держал в поле зрения каждую дивизию и не пользовался связью только с армиями и корпусами.

Трижды мне пришлось быть с Иваном Даниловичем на НП (наблюдательных пунктах). И всегда меня поражало его необыкновенное самообладание во время боя, хотя обстановка часто бывала предельно напряженной. Особенно запомнилось мне 13 января 1945 г. — день, когда войска 3-го Белорусского фронта возобновили наступление в Восточной Пруссии.

В этот раз наблюдательный пункт командующего находился на крыше одного из четырехэтажных домов в г. Шталлупен. Погода в этот день была очень плохая, сильный туман мешал вести наблюдение за ходом начавшегося наступления. Чувствовалось, что Иван Данилович нервничает, но как всегда, он был собранным, держался спокойным. Оставаться на крыше было бесполезно, и мы спустились на первый этаж дома. Помню, в комнате были генерал Макаров, генерал Иголкин и еще несколько человек.

Как раз напротив окна, метрах в 50–60 от дома, находилось дерево. Оно то скрывалось в тумане, то вновь появлялось, как только туман начинал немного рассеиваться. Иван Данилович часто подходил к окну и по тому, как видно было это дерево, следил за силой тумана. На некоторое время он отходил от окна, но его снова тянуло к нему. Чтобы скрыть свое беспокойство, Иван Данилович не-

принужденно вел беседу о достоинствах книги М.Шолохова «Тихий Дон». Вот это необыкновенное самообладание и огромная сила воли являются отличительными чертами характера генерала Черняховского И.Д.

Если же говорить о качествах этого человека, то можно сказать, что это одаренный, талантливый человек, очень требовательный и к себе, и к подчиненным, в то же время необычайно заботливый и внимательный к нуждам солдат и офицеров. Молодость сочеталась в нем с большим опытом командования, управления войсками, с обширными военными знаниями.

Иван Данилович был живым, располагающим к себе человеком, любил шутку, смех. Даже в самые трудные моменты с ним было легко, за это подчиненные его любили. В нем абсолютно отсутствовала всякая заносчивость, он был очень прост в отношении к людям, вообще был очень простым человеком.

Выезжая в части, Иван Данилович, как правило, подробно знакомился с бытом солдат, проверял, как их кормят, в чем они нуждаются. Если он бывал в частях накануне боев, то проверял, как понимают боевую задачу солдаты, как будут они выполнять ее во время боя. Мне не раз приходилось выезжать в части вместе с командующим.

Помню, как накануне 13 января 1945 г. И.Д.Черняховский выехал в одну из армий. Я выехал вместе с ним.

Приехав в армию, Иван Данилович собрал командный состав и стал проверять подготовку к предстоящему наступлению. Попутно он делал свои указания. Они содержали настолько важные, конкретные сведения по военному искусству, что мне казалось, я прослушал прекрасную лекцию о подготовке к наступлению.

Затем он тщательно ознакомился с бытом солдат этой армии, внимательно выслушал всех командиров и, помню, оставшись чем-то недоволен, крепко отругал одного из командующих армией. Но потом потихоньку обратился ко мне и сказал: “Ты поговори с ним, чтобы он не падал духом”. На примере этого случая хорошо видно, как высокая требовательность у Черняховского сочеталась с большой чуткостью к людям.

[...]

Центральный музей Збройних сил (Москва). – Б-50 6-4/69 V 43.

Brief information about the famous Soviet military figure is given in the material, as well as previously unknown recollections of general's brother-soldiers.

Вступну статтю й документи до друку підготував аспірант Київського національного університету імені Тараса Шевченка, начальник Центрального музею Державної прикордонної служби України О.М.Филь

РЕЦЕНЗІЇ

О.І. Гуржій, М.Б. Парахіна

Етнологічні осередки України в 20-х – на початку

30-х років XX ст. Нарис діяльності. – К.: Інститут історії України НАН України, 2004. – 248 с.

Нині важливого значення набуває поглиблене вивчення внеску учених та аматорів в організацію збирання етнографічних матеріалів, підготовку анкет, програм, пов'язаних із видатними вченими того часу, які виступили в 1920-х роках ініціаторами створення стрункої й дієвої організації з вивчення етнології, сприяли найбільш раціональним формам і методам збору етнореалій через розповсюдження програм серед населення України.

На більшість цих питань дає відповідь рецензована монографія Олександра Гуржія та Марії Парахіної.

Позитивний момент дослідження, що знайшов своє гідне відображення в праці – це достатньо ґрунтовний аналіз стану наукової розробки проблеми. Незважаючи на наявність окремих праць, що торкаються цієї теми, в сучасній історичній літературі досі відсутнє спеціальне комплексне дослідження з питань, які розглядаються в монографії.

Важливо відмітити, що автори показали внесок в організацію збирання етнографічних матеріалів учених, етнографів, художників, нову методикку – розсилання програм-запитальників для широкої кореспондентської мережі; висвітлили культурологічну, організаційну діяльність етнографічних центрів при Всеукраїнській академії наук у 1920-х – на початку 1930-х років, проаналізували форми організаційної роботи по збиранню етнографічних матеріалів у музеях, архівах, експедиціях, регіональних центрах.

Відомо, що членами Етнографічної комісії, Кабінету антропології та етнології ім. Ф.Вовка, Кабінету музичної етнографії на громадських засадах було розроблено програми проведення експедицій, етнографічних екскурсій, закладено ґрунтовний фундамент для збільшення кореспондентської мережі в справі записування звичаїв, вірувань, обрядів тощо. О.Гуржій та М.Парахіна збагатили це новим матеріалом.

Одним із провідних центрів збирання етнографічних матеріалів через розсилання анкет, програм була Етнографічна комісія під головуванням акад. А.Лобода. В її роботі брали участь такі відомі етологи, як В.Петров, Л.Шульгіна, Н.Заглада, В.Кравченко. В 1920-ті роки активну роботу проводив Кабінет музичної етнографії (з 1922 р. діяв на автономних засадах при Етнографічній комісії) під керівництвом К.Квітки. Останній одним із перших у фольклористиці приступив до широкого вивчення окремих художніх циклів і тематичних груп народних пісень.

Цілком справедливо автори дослідження значну увагу приділили друкованим виданням Етнографічної комісії: "Етнографічному віснику" та "Бюлетеню Етнографічної комісії", які відіграли важливу роль у розвитку української етнології, поширенні етнологічних знань про культуру і побут різних етносів. Ці видання містили інформацію про нові надходження матеріалів із духовної і матеріальної культури, традицій, звичаїв та обрядів, вірувань, народно-побутового календаря, записи легенд і пісень, вивчення народного житла, господарства, знарядь праці.

Не залишилася поза увагою авторів і робота в галузі етнології Кабінету антропології та етнології ім. Ф.Вовка. Розроблена цим Кабінетом методика створення етнографічної експозиції застосовувалася в практиці музеїв України, відкривала можливості формування цінних колекцій не лише в провідних, а й у провінційних етнологічних осередках.

Позитивної оцінки заслугує проведене авторами вивчення діяльності Є.Рихліка, який очолив Кабінет національних меншин, організував експедиції для записування етнокультурних особливостей чехів Волині, євреїв, поляків, болгар в Україні. Автори вдало проаналізували окремі напрями його роботи, зуміли детально вивчити головні здобутки й оцінити їх значення. Помітний внесок у розгортання досліджень історії та культури національних меншин в Україні зробила Всеукраїнська наукова асоціація сходознавства, організована в Києві.

Висвітлено і культурологічну діяльність провідних (Комісія краєзнавства, Український комітет краєзнавства) і регіональних (Харків, Вінниця, Кам'янець-Подільський та ін.) етнологічних осередків у галузі поширення знань із народної культури, створенні етнографічних колекцій, рукописного архівного фонду.

Завдяки участі в краєзнавчих комісіях етнографів центри багато уваги приділяли збиранню, систематизації, узагальненню етнографічного матеріалу, дослідженню етноархеології, культури й побуту народу.

Розгортанню етнокраєзнавчого руху сприяла видавнича діяльність центрів. Започаткований у 1927 р. журнал "Краєзнавство" об'єднував краєзнавчі сили України, пропагував їх досвід, своєчасно інформував про досягнення в цій галузі в Україні та світі.

За короткий період діяльності етнологічних центрів було накопичено великий фактологічний матеріал і зроблені перші спроби до узагальнення етнографічних особливостей регіонів.

Автори узагальнили велику методичну роботу цих центрів, проведену у 1920-х – на початку 1930-х років із метою поширення етнологічних знань, накопичення фактичного матеріалу, створення широкої мережі громадських кореспондентів, дописувачів. Належну увагу О.Гуржій та М.Парахіна приділили висвітленню форм і напрямів діяльності Кафедри історії українського народу під головуванням М.Грушевського.

Очолюваний К.Грушевською Кабінет примітивної культури та її пережитків у побуті і фольклорі став постійно діючим центром з наукової підготовки, збирання, вивчення і публікації витворів української культури та показом її зв'язку з дослідженням у світі народної творчості. Працівники цього центру вивчали первісні форми культури, збирали, опрацьовували та готували до видання пам'яток українського фольклору. Дослідження К. Грушевської стали відомими не лише в Україні, а й у Європі та Америці.

Разом з тим монографія не позбавлена й деяких недоліків. Дещо поверхово у ній розкрито діяльність у галузі етнології Історичного товариства Нестора-літописця, Сосницького науково-дослідного товариства на Чернігівщині, Остерського наукового товариства краєзнавства, комісій Києва і Правобережної України. Часто автори називають Наукове товариство ім. Шевченка – Т. Шевченка, Тараса Шевченка. Не проставлений рік смерті Федора Ернста.

Разом із тим, не дивлячись на ці недоліки, монографія буде корисна тим, хто цікавиться історією етнологічних осередків в Україні та історією українського краєзнавчого руху.

І.В. Верба (Київ)

Українська фалеристика. З історії нагородної спадщини: У 2-кн. Кн.1 / Авт. колектив: Д.Табачник (керівник), В.Бузало, В.Воронін, М.Дмитрієнко та ін. - К.: Либідь, 2004.- 480 с., іл.

Історія нагородної спадщини України – це одна з малодосліджених сторінок нашої минулщини, що вимагає до себе пильної уваги. Актуальність розробки тем із фалеристики визначається передусім тим, що сьогодні в незалежній Україні триває процес становлення й удосконалення системи нагород, що є одним з неодмінних атрибутів державності. Пильна увага до проблем фалеристичної спадщини – це закономірне прагнення, формуючи свою нагородну систему, не залишити осторонь надбання й здобутки в цій галузі, якими позначилися минулі століття.

Автори, зусиллями яких створено рецензовану монографію, – не новачки із спецдисциплін історичного циклу, зокрема такої їх складової, як фалеристика. 1996 р., до п'ятої річниці проголошення незалежності Української держави, вони створили 3-томну працю “Нагороди України: історія, факти, документи”, що стала першою пробою пера науковців, які ставили за мету показати весь складний, суперечливий, а подекуди і трагічний історичний шлях відзнак України. Та монографія відобразила рівень наукового розуміння й осмислення проблем нагородної спадщини України у пору, коли тільки-но вимальовувалися контури майбутньої системи державних відзнак і закладалися основи відповідної політики. Коли сьогодні ми гортаємо сторінки тієї праці, то в багатьох випадках бачимо дещо емоційні оцінки тих чи інших подій, що точилися навколо нагородної справи. Оскільки автори книги були свідками ряду з них, а окремі з них – безпосередніми учасниками нагородного процесу, входячи до складу відповідних комісій із створення проектів майбутньої системи й концептуальних засад зовнішнього вигляду відзнак та їх функціонування, то для них не байдужою була доля їх дітища. Попри всі тодішні, характерні для середини 90-х рр. політичні умови й окремі відповідні прорахунки, на що було вказано в численних наукових рецензіях і громадських відгуках у пресі на працю, ця монографія, яка вийшла 10-тисячним накладом, дуже швидко розійшлася та незабаром стала бібліографічною рідкістю. Відтепер її можна розцінювати як перший етап пильної уваги науковців до вітчизняної фалеристики.

Опинившись у центрі суспільної уваги, видання виконало своє призначення – ознайомило українське суспільство і наукову спільноту з шляхами становлення й розвитку системи нагород, характерних для нашої держави.

З моменту появи першої фундаментальної праці, яку високо оцінено науковою громадськістю та відзначено Державною премією України в галузі науки і техніки, минуло майже десять років. За цей період набула нових рис нагородна політика України, сталися якісні зрушення у законодавчому оформленні системи державних відзнак. Одночасно відбувався і процес переосмислення всього нагородотворчого досвіду. За цей час вчені знайшли й прокоментували десятки нових фактів з історії відзнак, виявили унікальні ордени, які були створені у часи роботи українського уряду, громадських об'єднань, ветеранських структур в екзилі, підтвердили новими відомостями та прикладами свої припущення щодо розвитку фалеристики за кілька минулих епох. Усе це уможливило появу дещо інших висновків, які випливали з ряду переконливих нововиявлених фактів.

Оформилась у своїй основі за минулі роки і нагородна система незалежної України. Відзнаки органічно ввійшли в сьогодення й стали невід'ємною частиною української державної субстанції, розширивши досвід національного будівництва у тій його частині, що стосувалася безпосередньо людського чинника та його ролі в процесі зміцнення основ незалежної країни. Із зовнішнім виглядом новостворених орденів і медалей суспільство змогло ознайомитися із серії поштових мініатюр – марок. Було видано також плакат із зображенням нагород. У часописах та багатьох ілюстрованих виданнях громадяни України побачили, як виглядають ті чи інші ордени і медалі, прочитали супровідні до них документи.

В нагородному полі держави вже після 1996 р. з'явилися нові відзнаки – звання “Герой України” з орденами “Золота зірка” й Держави, ордени княгині Ольги та Данила Галицького, медалі “За військову службу Україні”, “Захиснику Вітчизни”, “За працю і звитягу”, “60 років визволення України від фашистських загарбників”. Поповнилася також система почесних звань держави. Важливим здобутком останніх років у розвитку нагородної політики стало прийняття Верховною Радою 16 березня 2000 р. Закону “Про державні нагороди України”. В нове тисячоліття наша держава вступила з вагомим правничим документом, яким

законодавчо закріплено ініціативи її президентів щодо становлення й розвитку власної нагородної системи.

Все перелічене вище і той закономірний інтерес суспільства до державних відзнак, який повсякчас спостерігаємо в численних виступах та статтях у засобах масової інформації, спонукало авторів повернутися до теми, значною мірою переосмислити написані тексти, доповнити їх новим матеріалом, якнайповніше відобразити й попередній досвід, і нові надбання в національній фалеристичній спадщині, яка є одним із напрямків розвитку нашої культури, мистецтва й нових технологій.

Поява книги з назвою “Українська фалеристика: з історії нагородної спадщини” стала закономірним результатом подальшого сучасного розвитку цієї галузі історичних знань. Свідомо зосередивши увагу на розгляді орденів і медалей крізь призму досвіду світового поступу спеціальної історичної дисципліни, автори отримали змогу значною мірою використати її науковий інструментарій, методи і методик дослідження фалеристичних знаків та нагородних предметів, комплексно простежити процес створення й функціонування у часі конкретного виду останніх. Якщо говорити образно, то самі фалеристичні джерела з власним “біографічним” матеріалом, виплетеним унікальним шитвом до канви розвою суспільства і держави склали захоплюючу та повчальну сторінку в їх історії.

Свою працю автори побудували у вигляді шести нарисів, кожний з яких висвітлює один з етапів у розвитку нагородної справи в ретроспективі.

У “Передмові”, якою розпочато виклад матеріалу, науковці перш за все концентрують увагу читачів на походженні терміну “фалеристика” й появі даного поняття у вітчизняній лексиці в 1965 р. У широкому розумінні фалеристика – це історія розвитку цивілізаційними форм і способів вшанування найбільш гідних представників суспільства. Навіть після зникнення з історичної арени окремих нагород або цілих їх систем вони, як пам’ятки минулих часів, залишають по собі слід у колективному досвіді людства.

В анналах фалеристики можна знайти немало захоплюючих зразків вияву високих людських якостей, честі та відваги, мужності й самопожертви. За словами відомого дослідника І.В.Можейка, “фалеристика така ж драматична, як драматична сама історія”¹. Сама по собі, відірвана від історичного тла, відзнака не існує. Її виникнення обов’язково пов’язане з історичними передумовами. Тож дослідники саме у вступі приділили місце тому, на що особливо звертають увагу фалеристи: змінам концепції нагород у різних формах суспільної організації, художньому їх втіленню, технології лиття і виготовлення, суттєвим відмінностям відповідних знаків.

Пояснивши досить докладно походження терміну “фалеристика” (С. 11), який увів чеський дослідник Олдржих Пільц 1937 р., його побутування з 1976 р. в спеціальних виданнях², учені ведуть розповідь про заснування нагород, аспекти їх функціонування та регламентації у спеціальних орденських статутах, положення про конкретний вид відзнаки. Документальний комплекс правових актів започаткував формування атрибутики держави, до якої нагородна система ввійшла як її невід’ємний складник. Оповідаючи про походження світських орденів, починаючи з XIV ст., дослідники чомусь обмежилися переліком тільки семи відзнак. Саме тут принагідно було б відіслати читачів до спеціально створеного переліку перших, маловідомих широкому загалу й фалеристам нагород, який доцільно навести в додатках до книги. Це б збільшило її інформативний потенціал.

Читач дізнається з монографії про започаткування традиції відзначення за бойові подвиги воїнів гривнами у Давньоруській державі, золотими і срібними монетами, медалями, золотими ланцюжками, обручками в XVI–XVII ст. у Московії.

Дещо розмито сказано в книзі про величезний спадок, який залишила нагородна система Російської імперії (С. 13 – 15). Хоча автори й наводять кілька

прикладів відзначення царськими орденами українців, у читачів може скластися враження, що то якісь поодинокі випадки. Дослідникам, вважаємо, потрібно було б дати розгорнутий нарис щодо того, як нагороди імперії, ввійшовши в плоть та кров держави, куди були інкорпоровані вітчизняні території, все ж стали складовою життя й українського суспільства. Ордени прикрашали груди видатних українців-воєначальників, урядовців усіх рангів, сенаторів, письменників, громадських діячів, промисловців, купців та благодійників. Не завадило б авторам подумати й про можливість показати реєстри відзначених царськими нагородами, вибравши з них видатних українців, що прославили наш народ навіть в імперські часи.

Повніше і докладніше, на наш погляд, потрібно було б проаналізувати великий масив нормативних документів, що чітко регламентували всі аспекти нагородної політики. Адже їх занесено до Зводу законів Російської імперії. Всі 55 видів орденів (разом із зірками) мають статuti, прописаний порядок відзначення ними у мирний і воєнний часи, особливі права й привілеї нагороджених ними. Нормативна база детально регулювала питання представлення до відзначення, носіння вітчизняних та іноземних орденів, позбавлення нагород, призначення пенсій, пільг тощо.

Це той спадок, який аж ніяк не можна ігнорувати. А чому було б не дати хоча б у додатках, частково чи вибірково, зразки законодавчих документів і реляцій із представленнями до орденів українців або таблиці “старшинства”, тобто прояснити, в якій почерговості їх носили на одязі. Відсутні у книзі й ілюстрації з повними комплектами всіх відзнак, які стосуються кожного історичного періоду.

Автори чомусь не знайшли за потрібне підкреслити, що у музеях, зокрема Національному музеї історії України та Національному художньому, зберігаються портрети визначних українців у парадному одязі з нагородами на грудях, як і портрети воєначальників, героїв війни й праці іншої, радянської доби. Адже це стало б свідченням того, як завдяки засобам фалеристики можна отримати цінну інформацію для атрибутування портретів, а також додаткові відомості про відзначених. Так фалеристика слугує іконографії та біографістиці. А книга отримала б наочний ілюстративний ряд.

Постає питання і відносно того, чи є в фондах або експозиціях українських музеїв повні комплекти нагород Російської імперії й часів минулої, радянської епохи і вказівки про те, кому вони належали. Прикладом такого вдалого поєднання у виданнях ілюстративного іконографічного, фалеристичного та біографічно-довідкового матеріалів є останні праці, які побачили світ у Російській Федерації. Серед них – “История государства российского в наградах и знаках”³.

Достатньо було погортати іноземні фалеристичні праці й там відшукати зразки того, як доречно було б представити у книзі відзнаки тих держав, до складу яких входили свого часу українські терени. 219 років існували ордени в Росії, а дослідники виділили для висвітлення їх історії аж чотири сторінки!

Не претендують на повноту висвітлення і сторінки монографії, присвячені нагородній системі СРСР. Учорашний день нашої історії вартий достойно бути окресленим як значний, хоча й суперечливий, етап у житті народу України. Тут теж автори обійшлися без широкого тла висвітлення подвигів українців через існуючу нагородну систему. А що вже зовсім залишається незрозумілим, то це відсутність будь-якого реєстру відзначених конкретними орденами за національним складом із встановленням відсотку в ньому українців. Чи не було б це доречним зробити у фалеристичному виданні в рік 60-річчя Перемоги над фашистськими загарбниками? Дві сторінки – це все, що спромоглися відвести автори нагородній системі СРСР (С. 16, 17). Невже, створюючи сьогодні ордени та медалі у незалежній Україні, ми нічого не взяли з досвіду попередників? Чи все там було так погано і наша республіка нічого не додала суттєвого від себе, що треба відразу огульно відкидати понад 70 років, які позначилися на долі

українського народу визначними подіями, що констатувалося через нагородну систему? Знову залишаються, на жаль, чистими сторінки, які потребують висвітлення цілого ряду фактів, без яких буде неповною фалеристика 30–80-х рр.

Ще одне, що спало нам на думку при уважному прочитанні книги: невже за роки існування власних відзнак у союзних республіках жоден з українців не був нагороджений їх орденами? Адже впродовж 1918–1924 р. в них засновано такі особливі урядові нагороди: ордени Червоного прапора Азербайджанської СРР, Вірменської СРР, Грузинської СРР, Срібна зірка Вірменії (почесний нагрудний знак ЦВК республіки), орден Червоного прапора та Воєнний орден Хорезмської НСР, Революційний знак воєнної відзнаки Бухарської НСР, Знак відзнаки Таджикиської АСРР, Знак відзнаки республік середньої Азії “За боротьбу з басмацтвом”, Чесному воїну Карельського фронту, ордени Трудового Червоного прапора РСФРР, Азербайджанської СРР, Білоруської СРР, Вірменської СРР, Грузинської СРР, Закавказької СФРР, Узбецької СРР, Туркменської СРР, Таджикиської СРР, орден Труда Тувинської народної республіки, орден Хорезмської НРР. Ми дозволили собі зробити повний перелік цих нагород через те, що ніде в українській фалеристичній літературі жодним рядком про них досі нічого не було сказано. Хоча, на нашу думку, така інформація має бути й в енциклопедичних історичних працях, і у довідниках.

Звертаємо увагу на те, що після 1920-х рр. на портретах цілого ряду урядовців та воєначальників поряд з орденом Червоного Прапора РРФСР є неатрибутовані нагороди, які теж вимагають дослідження. Знання дизайну орденів республік допоможе це зробити. Адже, як заявили автори, вони вивчали історію всіх відзнак і частково долі людей, ними нагороджених. Чому не дати поряд з ілюстрацією ордена Трудового Червоного Прапора УСРР (1921–1933 р.) й рідкісні зображення орденів союзних республік? Наші колеги з Москви це чудово показали в своїх останніх виданнях із фалеристики⁴, як це конкретно потрібно зробити.

Саме перший том фундаментальної фалеристичної праці, на нашу думку, має містити докладні відомості про функціонування на наших територіях всіх форм і систем відзнак, які існували у правовому полі попередніх епох.

Чимало нових документів та інформації, введених уперше до наукового обігу, містять нариси про першопочатки нагородної справи й перші відзнаки України (С. 25-51 і 53-109). Учені зуміли віднайти цікаві документи, які дозволили детально висвітлити спроби заснування нагород за часів УНР та Української держави, намагання останніх у 1919–1920 рр. започаткувати й сформувати їх систему.

Розширено суттєво і документальний блок даних щодо ордена Трудового Червоного Прапора УСРР (С. 110–144). Але й тут автори не знайшли за потрібне подати в блоці документів реєстри нагороджених, обмежившись наведенням цифр щодо 307 індивідуальних та 29 колективних відзначень.

Безперечний інтерес викличе у дослідників фалеристики четвертий нарис, присвячений пошуку шляхів нагородотворення в екзилі й за часів Другої світової війни. Нововиявлені документи з історії відзнак (С. 145–290) значно розширюють знання щодо унікального явища – фалеристичної спадщини, яка з’явилася за кордоном в урядових структурах і військових ветеранських організаціях. Ретельно прослідковано історію нагород на честь Симона Петлюри, що пройшли шлях від персня на честь головного отамана для близьких сподвижників по боротьбі (1926 р.) до елітарного ордена – Хрест Симона Петлюри (1932 р.). Гарно виконані поліграфічними засобами ілюстрації з рисунками багатьох, досі невідомих широкому загалу відзнак, – це безперечний здобуток авторського колективу, який зумів представити чудовий ілюстративний ряд з нагород для вшанування ветеранів визвольної боротьби.

Осібню звертаємо увагу на зображення знаку ордена Святого Архангела Михаїла за Другий зимовий (льодовий) похід для вшанування пам’яті невеликої

кількості його учасників, які залишилися у живих після трагічної битви під містечком Базар. Він є взірцем вишуканого дизайну та своєрідної передачі канонічної атрибутики архангела. Так, зокрема святий притримує лівцею не круглий, а більш схожий до варязького мигдалевидний щит із зображенням золотого лева.

В короткому описі знаку ордена зазначаються особливості останнього у зображенні меча в правій руці архангела (тут його притиснуто до грудей, а не спрямовано лезом вгору, дещо праворуч), але його названо чомусь замість “полум’яніючого” – “палаючим” (С. 219).

Достатньо ґрунтовно висвітлено у книзі нагородну систему Радянської України (С. 291–430). Відрадно вказати, що відзнаки, які, за визнанням авторів, пройшли шлях “від революційного романтизму до продержавного прагматизму”, детально досліджені на основі великої кількості актових документів. Цей нарис містить чи не найбільшу в монографії чисельність наукових присторінкових посилань і досить виважений представницький комплекс підібраних документів. Логічно побудований текст нарису дає чимало оповідей про людей, удостоєних почесних звань. Саме такий виклад матеріалу має стати за зразок при висвітленні історії й функціонування нагород у наступних нарисах, зокрема в другому томі видання.

Нарис “Нездійснені проекти” – то цікава сповідь про намагання керівництва республіки у будь-який спосіб показати свій, бодай куций, суверенітет у рамках могутнього Союзу РСР. Однак, ідея відродження нагородного суверенітету не могла за умов всевладної централізації дати позитивних наслідків. Несприйняття наріжних принципів, закладених у 20-х рр. ХХ ст. в ідеї самостійного вирішення республіками у межах своєї компетенції ряду державних проблем, то позиція верхів. Пролежали десятки років в архівах проекти так і нездійснених нагородних ініціатив, залишившись як зразок керівництва Москвою роботою “республіканських провінцій”.

Рецензована праця на цьому мінорному акорді завершує тільки частину розповіді про вітчизняні відзнаки. Другий том, як зазначено у вступі, повністю буде присвячено реалізації в незалежній Україні концепції нагородотворення. Сподіваємося, що у ньому будуть виправлені певні прорахунки та враховано побажання та зауваження рецензента. Залишається на останок сказати, що чомусь у науковому виданні не знайшли за потрібне в кінці першого тому подати бібліографію з фалеристичної літератури, що стосується висвітленого періоду.

Вважаємо, що не буде перебільшенням твердити про виняткове значення даної монографії з української фалеристики для розвитку спецдисциплін навіть при тому, що при читанні написаними гарною українською мовою текстів виникає чимало запитань у плані детальнішого висвітлення окремих підрозділів кожного з хронологічних періодів.

Сподіваємося, що наукова громадськість України гідно оцінить і буде використовувати дану працю, яка згодиться студентському загалу, історикам-практикам у музеях та архівах, а також усім, хто хоче знати історію української фалеристики.

¹ Можейко В.И. Награды. – М., 1998. – С. 3.

² Мержичка В. Фалеристика. – Прага, 1976 (чеськ. мовою); Бурков В.Г. Фалеристика. – Л., 1985; Його ж. – М., 1999 й ін.

³ История государства Российского в наградах и знаках. – М. – СПб., 2004. – 352 с.

⁴ Мурашов Г.А. Титулы, чины, награды. – М., 2004. – 368 с.; Строчков А.А. История военного искусства. – М., 1967 – 412 с.; Символы России. – М., 2004. – 320 с. та ін.

Die Wehrmacht. Mythos und Realität. Hrsg. von R.-D.Müller und H.-E.Volkmann. – München, 1999. – 1318 s.

Вермахт. Міфи і реальність / Ред. Р.-Д.Мюллер, Г.-Е.Фолькман. – Мюнхен, 1999. – 1318 с.

Небагато проблем новітньої історії привертала увагу дослідників більше, ніж історія збройних сил III райху. За 60 років, що минули від останніх залпів II світової війни в Німеччині й за її межами світ побачили мемуари колишніх генералів, офіцерів та солдатів вермахту, фахові роботи, присвячені різноманітним аспектам історії німецьких збройних сил – від аналізу фронтових операцій до системного розбору світогляду, настроїв та мотивації німецьких солдатів. Проте початок систематичним дослідженням історії вермахту поклали не професійні історики, а серія судових процесів проти німецьких воєнних злочинців у перші роки по війні¹. Окрім лідерів нацистської держави, перед міжнародним та національними військовими трибуналами постали представники командування вермахту й навіть певна кількість молодших офіцерів та рядових військовослужбовців. Потрапивши таким чином у центр громадської уваги ще в другій половині 1940-х рр., тема воєнних злочинів вермахту та військ СС й донині посідає центральне місце в історичному та суспільно-політичному дискурсах². Головними ж наслідками судових процесів та дискусій стали, з одного боку, фактична неможливість підтримувати міф про незаплямовані злочинами націонал-соціалізму німецькі збройні сили, а, з іншого боку, починаючи з другої половини 1940-х рр., укорінення цього міфу у свідомості населення Західної Німеччини. Пояснення цього, на перший погляд, парадоксу слід шукати в суспільно-політичних процесах, що тоді відбувалися. Із приходом А.Гітлера до влади й початком мілітаризації економіки та політичних відносин у країні, за влучним виразом Р.-Д.Мюллера, “вермахт поступово перетворюється з сегмента суспільства на його дзеркальне відображення”³. За роки війни через лави збройних сил пройшли понад 10 мільйонів німців. Додавши до цієї цифри невизначену кількість членів їхніх родин, можна з упевненістю стверджувати, що жодна інституція націонал-соціалістичної Німеччини не охоплювала такої значної кількості населення. Тож зовсім не дивно, що невдовзі після капітуляції райху звинувачення пересічних військовослужбовців вермахту у воєнних злочинах сприймалося як форма колективного обвинувачення німецької нації. Це не могло не викликати захисної реакції в Західній Німеччині, із характерним прагненням зберегти недоторкану моральну чистоту армії, переклавши відповідальність на вузьку групу людей – А.Гітлера, керівництво НСДАП⁴, командування вермахту, СС⁵. Треба зазначити, що така риторика не завжди безпідставна, адже складно робити узагальнення, оцінюючи таку гігантську організацію, як німецькі збройні сили. І якщо правда те, що вище командування й значна кількість офіцерського та рядового складу переймалися нацистською концепцією ідеологічної війни на знищення, справедливим видається й той погляд, що багато німецьких солдатів залишилися не більше, ніж сторонніми спостерігачами єврейського та ромського голокостів, злочинів проти радянських військовополонених та цивільного населення на окупованих територіях.

Якщо воєнні злочини були в центрі суспільної уваги в повоєнні роки, то історіографія 1960-х рр. характеризується підвищеним інтересом до політики в цілому й до питань ідеології та стратегії зокрема. На цьому етапі розвитку історичної науки дослідники приділяли особливу увагу ролі А.Гітлера та інших вождів націонал-соціалізму в процесі формування ідеологічних настанов і зовнішньополітичних пріоритетів. Поряд із цим велика увага приділялася діяльності різноманітних інституцій нацистської Німеччини – НСДАП, СА, ДАФ (Німецький робітничий фронт), гестапо, збройні сили. У працях цього періоду вермахт та його ко-

мандування постають незамінною складовою в злочинному апараті націонал-соціалістичної держави та слухняним інструментом агресивної зовнішньої політики А.Гітлера⁶.

Від середини 1960-х рр. методологічний фокус зміщується, і хоча політологія та політична історія продовжують відігравати провідну роль, бурхливий розвиток соціальної історії з притаманним їй інтересом до життя “маленької” людини створив передумови для дослідження проблем, що до цього часу не привертали уваги. До таких можна віднести питання соціальної структури вермахту⁷, проблеми ідеологічної мобілізації населення, нацифікації збройних сил і підтримки націонал-соціалістичної програми офіцерським і рядовим складом армії та флоту⁸, досвід війни, побут, фронтові будні німецьких солдатів⁹, участь представників інших національних і етнічних груп у німецьких збройних формуваннях тощо¹⁰.

Прихильники політичної та соціально-історичної парадигм домінували на науковому ландшафті впродовж двох десятиліть. Однак, починаючи з першої половини 1980-х рр., іншим важливим джерелом методологічного впливу на дослідження історії вермахту дедалі більшою мірою стає культурологія або історія культури. Занепокоєні обмеженнями, що їх накладає на аналіз суб’єктивної сфери соціальний детермінізм – невід’ємна частина будь-якого соціально-історичного дослідження, культурологи взяли за основу лінгвістичний аналіз дискурсу, мову символів, когнітивні процеси створення, присвоєння та інтерпретації значень різноманітних культурних явищ тощо¹¹. Наслідком зростаючого інтересу до проблем культурної історії є значне розширення тематичного поля, жіноча історія, гендер та маскуліність¹², історія ментальності під час війни та самосприйняття німецьких солдатів¹³, роль міфів та символів у процесі встановлення їхньої ідентичності¹⁴, пам’ять про війну¹⁵. Це лише деякі з питань, що на сьогоднішній день викликають дедалі глибший інтерес істориків і які, на жаль, залишаються малодослідженими.

Збірник наукових статей “Вермахт між міфом та реальністю” – своєчасна спроба систематично висвітлити численні аспекти історії німецьких збройних сил у 1930-х–1940-х рр., застосовуючи різноманітні підходи сучасної історичної науки – від методів традиційної політичної та воєнної історії до постмодерністських теорій культури й історії повсякдення, про які йшлося вище. До збірника увійшло 57 статей, тематично оформлених у сім розділів: “Самооцінка вермахту”, “Сприйняття вермахту іноземними державами”, “Стратегічне мислення та професійні риси вермахту”, “Соціальна та структурна історія вермахту”, “Ментальність та історія повсякдення”, “Вермахт як частина злочинної націонал-соціалістичної держави”, “Війна та її наслідки”. Оскільки обсяг даного огляду не дозволяє детально розглянути кожну із статей, що увійшли до збірника, зупинімося лише на деяких найактуальніших питаннях і проблемах сучасної історіографії німецьких збройних сил. Чому командування райхсверу¹⁶ підтримало нацистів у момент, коли ті ще недостатньо зміцнили свої позиції при владі й коли активна опозиція армії могла б перешкодити встановленню диктатури НСДАП? Яким чином націонал-соціалістична революція, початок політики озброєння й запровадження загальної військової повинності вплинули на німецькі збройні сили? Чи вдалося вермахту зберегти інституційну та функціональну незалежність від НСДАП? Чи можна говорити про те, що вермахт винен у воєнних злочинах такою ж мірою, як і війська СС? Із іншого боку, чи завжди справедливо ототожнювати фронтові підрозділи військ СС із загонами СС, що виконували суто каральні функції на окупованих територіях? Даний спосіб концептуалізації матеріалу передбачає високий ступінь селекції й залишає за межами огляду багато статей, що увійшли до збірника. Проте, ураховуючи складність проблематики й елементарний обсяг даної колекції, цей підхід видається чи не єдиним практичним шляхом презентації результатів новітніх досліджень з історії збройних сил гітлерівської Німеччини.

У своєму есе Ганс-Еріх Фолькман розглядає питання співпраці керівництва тоді ще райхсверу з націонал-соціалістами¹⁷. Відповідь на питання, чому генерали стали опорою А.Гітлера в процесі консолідації ним влади, дослідник намагається відшукати шляхом аналізу самосприйняття та мотивації найвизначніших представників німецького генералітету – В. фон Бломберґа, В. фон Фріча, В. фон Райхенау, В.Кайтеля та деяких інших¹⁸. На думку автора, представники військової еліти підтримали А.Гітлера головним чином тому, що вони поділяли програмні положення нацистів – вимоги ревізії Версальського договору, програму переозброєння Німеччини та завоювання й колонізації територій на Сході. Додавши до згаданих вище факторів таку особливість світогляду пруських мілітаристів, як майже інстинктивний антидемократизм і антибільшовизм, частково втрачений за часів Ваймарської республіки престиж, який А.Гітлер обіцяв повернути, а також, що не менш важливо, чинник особистого впливу фюрера, можна скласти доволі повне враження про мотивацію командування німецьких збройних сил. У цьому, безперечно, заслуга Г.-Е.Фолькмана. Утім, не все так просто. Загальновідомо, що аж ніяк не більшість генералів та офіцерів з ентузіазмом підтримали політику нацистів. Г.-Е.Фолькман побіжно згадує той факт, що значна кількість консервативно налаштованого генералітету підозріло ставилася до націонал-соціалістичних заходів із модернізації збройних сил та створення нових родів військ (наприклад, люфтваффе – програми, проведеної почасти за рахунок скорочення фінансування традиційно привілейованих сухопутних військ). Однак, порушивши цю тему, німецький історик зупиняється на півдорозі й не розглядає більш широкого питання соціальної бази НСДАП у збройних силах передвоєнного періоду. Одразу виникає запитання – наскільки репрезентативними є постаті порівняно освічених і, як тоді вважалося, “прогресивних” генералів фон Бломберґа та фон Райхенау щодо маси генеральського та старшого офіцерського складу райхсверу? Чи справді ідеологічна близькість відіграла таку важливу роль у симбіозі нацистів та еліти збройних сил, як стверджує Г.-Е.Фолькман, чи, можливо, військові кола підтримали режим з інших причин?

Ганс-Ульріх Тамер пояснює факт співробітництва між НСДАП та командуванням райхсверу не ідеологічною спорідненістю, а радше намаганням генералітету повернути втрачену по I світовій війні відносну незалежність від цивільної влади¹⁹. У результаті, стверджує автор, між військовими та нацистами було досягнуто домовленості в дусі традиційної пруської теорії двох стовпів (*zwei Saulen*), згідно з якою військові не втручаються в питання великої політики, а політичні діячі залишаються осторонь проблем, що перебувають у компетенції генералів. Проте, як зауважує Г.-У.Тамер, такий розподіл обов’язків явно не відповідав природі тоталітарної держави з її прагненням поставити все під свій контроль. Як наслідок, можна було спостерігати явище, яке автор називає “ерозією збройних сил” – їх поступову й повномасштабну інтеграцію в структури нацистської держави. Початок цьому процесові поклала участь військових у “ночі довгих ножів” 30 червня 1934 р. – кривавій розправі А.Гітлера над командирами штурмових загонів. Серед інших важливих подій, що позначили процес “ерозії” вермахту, Г.-У.Тамер називає вимушену відставку генералів Бломберґа й Фріча (1938 р.), проголошення А.Гітлера верховним головнокомандувачем збройних сил (1941 р.) і, нарешті, формальне запровадження інституту політичного офіцера – еквівалент радянського комісара (1944 р.). Це – яскраві зовнішні ознаки поступової втрати професійними військовими впливу на прийняття рішень. Однак поза увагою автора залишаються не менш важливі глибинні процеси соціальної трансформації, що відбувалися в збройних силах протягом 1930-х–1940-х рр. Як здійснювався процес нацифікації вермахту після утвердження А.Гітлера при владі й, особливо, після створення масової армії в результаті тотальної мобілізації? Яким чином це вплинуло на боєздатність? Чи вдалося фюреру створити абсолютно віддане йому військо, просякане духом націонал-соціалізму та ідеєю завоювання життєвого простору на Сході?

Ці та деякі інші питання розглядає у своїй праці Вольфганг Петтер²⁰. На думку дослідника, запровадження загальної військової повинності й масовий приплив новобранців, уже значною мірою інфікованих націонал-соціалістичним світоглядом, призвели до “фактичної депрофесіоналізації” армії в цілому й офіцерів зокрема. При цьому на увазі мається не зниження рівня бойової підготовки вермахту порівняно з райхсвером, а радше “плебеїзація” офіцерського корпусу²¹ й загальна політизація та нацифікація збройних сил – процеси, що викликали серйозне занепокоєння значної кількості офіцерів старої формації, вихованих у дусі вже знайомої нам з праці Г.-У.Тамера теорії відокремлення військовості від політики. Проте, елітаризм офіцерів-аристократів та їхня стурбованість занепадом традицій аж ніяк не означали принципової опозиційності до режиму – чимало з них згодом вступили до лав НСДАП. Таким чином, напередодні походу на Схід ставлення більшості німецьких військовослужбовців до нацистської ідеології та мети зовнішньої політики фюрера можна охарактеризувати або як надзвичайно прихильне (особливо серед молоді та членів НСДАП), або як толерантне (серед консервативно налаштованих генералів та офіцерів старшого покоління). Армія націонал-соціалістичного світогляду народилася!

Яким чином нацифікований вермахт перейшов від расистської ідеології до націонал-соціалістичної практики геноциду – тема двох наступних праць. Йорг Остерло розглядає загальне питання відповідальності вермахту за знищення червоноармійців у таборах для військовополонених на території райху²². Райнгард Отто зосереджує увагу на конкретних фактах співпраці між збройними силами та гестапо в процесі “селекції” (Aussonderung) радянських військовополонених у штабах²³ для їх подальшої ліквідації²⁴.

Із моменту вторгнення гітлерівських військ на радянську територію 22 червня 1941 р. й до завершення війни в німецькому полоні опинилося 5,7 млн. радянських солдатів і офіцерів, із яких 3,3 млн. (близько 60%) загинули від голоду, холоду, інфекційних хвороб, непосильної праці та систематичних страт спеціальними підрозділами служби безпеки. Висновки, до яких приходять Й.Остерло й Р.Отто, невістні для апологетів “аполітичного” вермахту. Командування збройних сил і військовий персонал шталагів і дулагів не просто знали про злочинну політику нацистів стосовно полонених бійців радянської армії, але й брали найактивнішу участь у процесі підготовки та здійснення масових убивств. Ба більше – без їхньої активної співпраці знищення полонених було б просто неможливим. Переважна більшість червоноармійців, які потрапили в полон протягом війни, перебували під охороною збройних сил. За умовами Женевської конвенції 1929 р. слід було гуманно ставитися до бранців різних національностей, не піддавати їх жодним актам помсти, забезпечити гідні умови утримання, харчування та медичного обслуговування. Конвенція дозволяла залучати полонених до праці, але обов’язково за умови їх фізичної здатності працювати. Проте на практиці верховне головнокомандування вермахту (ОКВ), згідно з расовою доктриною нацистів, із самого початку впровадило ієрархію військовополонених за національною ознакою, щоправда беручи до уваги вірогідність потенційних репресій проти німецьких військовополонених. І якщо ставлення до представників країн англомовного світу можна охарактеризувати в цілому як таке, що відповідало принципам міжнародного права, колишні бійці радянської армії сповна пізнали реалії війни на знищення. Аргументи, що їх наводить у своїй статті Й.Остерло, не залишають жодних сумнівів у тому, що мала місце систематична й цілеспрямована політика геноциду проти радянських військовополонених і відповідальність за неї поряд із НСДАП та СС несе командування вермахту²⁵. Р.Отто доповнює висновки Й.Остерло переконливими доказами того, що в злочинах проти військовополонених винні також військові, які не належали до командних структур вермахту. Коменданти й військовий персонал шталагів могли відмовитися від виконання злочинних розпо-

ряджень ОКВ про передачу певних категорій полонених червоноармійців у розпорядження гестапо для їх наступної страти²⁶. Таке принципове дотримання правових норм комендантами таборів, приклади яких наводить у своїй праці німецький дослідник, не становило серйозної загрози для їх життя чи навіть сходження щаблями кар'єри, проте подібна поведінка була радше винятком, аніж правилом.

Той факт, що протести військових проти жорстокого поводження з радянськими військовополоненими та цивільним населенням на окупованих територіях мали локальний і спорадичний характер, є яскравим свідченням гармонії між НСДАП, вермахтом і СС. Більше того, як випливає з новітніх досліджень, в умовах тотальної війни обов'язки та повноваження різних інституцій III райху ставали все менш визначеними. Так, окремі підрозділи вермахту використовувалися в каральних акціях проти партизанів і цивільного населення²⁷, а підлеглі райхсфюрера СС Г.Гімmlера (дивізії ваффен СС) брали активну участь у фронтових операціях.

У своєму есе Бернд Веґнер досліджує динаміку перетворення військ СС з особистої охорони А.Гітлера та "преторіанців" націонал-соціалістичного режиму на масову воєнізовану організацію й важливий чинник ведення війни²⁸. На думку автора, у випадку з ваффен СС треба говорити не про звичайне кількісне зростання, а про складні зміни якісного характеру, насамперед у функціональній та психологічній сферах. Широке використання ваффен СС на найбільш небезпечних ділянках фронту вже на початку 1943 р. призвело до майже повного винищення особового складу елітних підрозділів військ СС. Це змусило керівництво держави значно скоротити терміни військової та політичної підготовки новобранців і, що більш важливо, відмовитися від принципу добровільності при вступі до лав СС. Надалі ваффен СС поповнюватимуться шляхом загального військового призову, причому частка рекрутів ненімецького походження збільшуватиметься пропорційно до скорочення людських ресурсів у Німеччині. Зазначені зміни в структурі ваффен СС пояснюють факт майже повної втрати рядовими есесівцями відчуття власного елітаризму в рамках націонал-соціалістичної системи. Чим ближче до закінчення війни, стверджує Б.Веґнер, тим більше вояки ваффен СС ототожнювали себе з бійцями вермахту, а не з "політичними солдатами" СС, як того можна було б очікувати.

Таким чином збірка історичних нарисів за редакцією Р.-Д.Мюллера та Г.-Е.Фолькмана досить успішно висвітлює суперечливу проблематику німецьких збройних сил часів III райху, допомагаючи краще роздивитися межі, що відокремлюють історичну реальність від створених у повоєнний період міфів. І якщо міфологія незмінно підкреслювала аполітичність, незалежність та мало не опозиційність військових до правлячої націонал-соціалістичної партії, дослідження, що ввійшли до збірки, малюють зовсім іншу картину. Початок процесу поступового втягнення вермахту в орбіту нацизму поклали домовленості про співпрацю між А.Гітлером та представниками командування райхсверу, а довершили війна й невпинна ідеологічна індоктринація. У момент сходження А.Гітлера на владний олімп лише невелика група генералів підтримувала нацистів, переважна ж більшість старого офіцерського корпусу пішла на співпрацю з прагматичних міркувань. Проте в міру того, як НСДАП закріпилася при владі й розкрутила свою надзвичайно успішну пропагандистську машину, дедалі більше солдатів та офіцерів потрапляли під вплив націонал-соціалістичної ідеології. У результаті напередодні німецько-радянського зіткнення багато з них були психологічно готові до війни на знищення, що може пояснити високий ступінь співучасті солдатів вермахту у вчиненні воєнних злочинів на окупованих територіях, в яких на Заході прийнято звинувачувати лише НСДАП, СС та вище командування збройних сил. Утім, залишається відкритим питання, яким чином відбувся перехід від винищувальної ідеології до фактичної політики геноциду? Яку роль при цьому відіграв особистий досвід війни й чому кримінальні розпорядження не викликали серйозних протестів навіть серед тих військових, хто ставився до націонал-соціалізму без особли-

вого ентузіазму? Ці проблеми ще очікують на своїх дослідників.

¹ The Trial of German Major War Criminals: Proceedings of the International Military Tribunal Sitting at Nürnberg, Germany. – London, 1946–1951. – 23 Vols.; Der Prozess gegen die Hauptkriegsverbrecher vor dem internationalen Militärgerichtshof Nürnberg 14 November 1945 – 1 Oktober 1946. – 42 Bd., 1947–1949.

² Серед найважливіших фахових робіт, присвячених воєнним злочинам вермахту та військ СС, слід назвати наступні: *Datner S. Crimes Against POWs. Responsibility of the Wehrmacht.* – Warsaw, 1964; *Messerschmidt M. Die Wehrmacht im NS-Staat. Zeit der Indoktrination.* – Hamburg, 1969; *Streit Ch. Keine Kameraden. Die Wehrmacht und die sowjetischen Kriegsgefangenen 1941–1945.* – Stuttgart, 1978; *Streim A. Die Behandlung der sowjetischen Kriegsgefangenen im "Fall Barbarossa". Eine Dokumentation unter Berücksichtigung der Unterlagen deutscher Strafvollzugsbehörden und der Materialien der Landesjustizverwaltungen zur Aufklärung von NS-Verbrechen.* – Heidelberg, 1981; *Krausnick H., Wilhelm H.-H. Die Truppe der Weltanschauungskrieges. Die Einsatzgruppen der Sicherheitspolizei und des SD 1938–1942.* – Stuttgart, 1981; *Browning C. Wehrmacht Reprisal Policy and the Murder of Jews in Serbia // Militärgeschichtliche Mitteilungen.* – 1983. – H. 33. – S. 31–49; *Bartov O. The Eastern Front, 1941–1945, German Troops and the Barbarization of Warfare.* – St. Martin's Press, 1985. – P. 106–128; *Heer H. Keeling Fields. The Wehrmacht and the Holocaust in Belorussia, 1941–1942 // Holocaust and Genocide Studies.* – 1989. – Vol. 4. – P. 79–101; *Klee E., Dressen W. (Hrsg.) "Got mit Uns". Der deutsche Vernichtungskrieg im Osten 1939–1945.* – Frankfurt a. Main, 1989; *Schulte Th. The German Army and Nazi Policies in Occupied Russia.* – Oxford, 1989; *Mazower M. Military Violence and National Socialist Values: The Wehrmacht in Greece 1941–1944 // Past and Present.* – 1992. – February. – №134. – P. 129–158; *Andrae F. Auch gegen Frauen und Kinder. Der Krieg der Wehrmacht gegen die Zivilbevölkerung in Italien 1943–1944.* – München, 1995; *Heer H., Naumann K. (Hrsg.) Vernichtungskrieg. Verbrechen der Wehrmacht 1941 bis 1944.* – Hamburg, 1955; *Manoschek W. (Hrsg.) Die Wehrmacht im Rassenkrieg. Der Vernichtungskrieg hinter der Front. Symposium "Vernichtungskrieg. Verbrechen der Wehrmacht" anlässlich der Eröffnung gleichnamigen Ausstellung am 20 Und 21 Oktober 1991 am Juridicum der Universität Wien.* – Wien, 1996; *Pohl D. Nationalsozialistische Judenverfolgung in Ostgalizien 1941–1944. Organisation und Durchführung eines staatlichen Massenverbrechens.* – München, 1997. – S. 43–47; *Gerlach Ch. Kalkulierte Morde. Die deutsche Wirtschafts- und Vernichtungspolitik in Weißrußland 1941 bis 1944.* – Hamburg, 1999; *Verbrechen der Wehrmacht. Dimensionen des Vernichtungskrieges 1941–1944 // Hamburg institut für Sozialforschung (hg.).* – 2002; *Lieb P. Täter aus Überzeugung? Oberst Carl von Adrian und die Judenmorde. Die 707. Infanteriedivision 1941–1942 // Vierteljahresshette für Zeitgeschichte.* – 2002. – H. 4. – S. 523–557.

³ Die Wehrmacht. Mythos und Realität. – S. 11.

⁴ Від NSDAP – Nationalsozialistische deutsche Arbeiterpartei – націонал-соціалістична німецька робітничка партія.

⁵ Якразим свідченням цього є численні мемуари колишніх німецьких генералів, що незмінно підкреслюють аполітичність армії на противагу фанатизму представників військ СС, її незалежність від правлячої націонал-соціалістичної партії, а в окремих випадках опозиційність до неї й, звичайно, непричетність до злочинів. Див. напр.: *Halder F. Hitler als Feldherr.* – München, 1949; *Halder F. Generaloberst Halder. Kriegstagebuch. Tägliche Aufzeichnungen des Chefs des Generalstabes des Heeres.* Hrsg. Von Arbeitskreis für Wehrforschung. – 3 Bd. – Stuttgart, 1962–1964; *Guderian H. Erinnerungen eines Soldaten.* – Heidelberg, 1951; *Guderian H. Panzer Leader.* – London, 1952; *Manstein E. von. Verlorene Siege.* – Bonn, 1955; *Goerlitz W. (Hrsg.) Generalfeldmarschall Keitel, Verbrecher oder Offizier?* – Göttingen, 1961.

⁶ *O'Neill R.J. The German Army and the Nazi Party 1933–1939.* – London, 1966; *Jacobsen H.A. Nationalsozialistische Aussenpolitik 1933–1938.* – Frankfurt a. M.; Berlin, 1968; *Hillgruber A. Hitlers Strategie. Politik und Kriegführung 1940–1941.* – Frankfurt a. M., 1965; *Müller K.-J. Armee, Politik und Gesellschaft 1933–1945. Studien um Verhältnis von Armee und NS-System.* – Paderborn, 1982.

⁷ *Meier-Welcker H. Offiziere im Bild von Dokumenten aus drei Jahrhunderten.* – Stuttgart, 1964; *Hoffmann H.-H. (Hrsg.) Das deutsche Offizierkorps 1860–1960.* – Boppard a. Rhein, 1980; *Bald D. Der deutsche Offizier. Sozial- und Bildungsgeschichte des deutschen Offizierkorps im 20 Jahrhundert.* – München, 1982; *Bartov O. The Eastern Front, 1941–1945, German Troops and the Barbarization of Warfare.* – St. Martin's Press, 1985. – P. 40–67; *Bartov O. Hitler's Army. Soldiers, Nazis and the Third Reich.* – Oxford, 1991.

⁸ *Besson W. Zur Geschichte des Nationalsozialistischen Führungsoffiziers (NSFO). Dokumentation // Vierteljahresshette für Zeitgeschichte.* – 1961. – H. 9. – S. 76–116; *Berghahn V. NSDAP und "geistige Führung" der Wehrmacht 1939–1943 // Vierteljahresshette für Zeitgeschichte.* – 1969. – H. 17. – S. 17–71; *Bartov O. The Eastern Front.* – P. 68–105.

⁹ *Buchbender O., Sterz R. (Hrsg.) Das andere Gesicht des Krieges: Deutsche Feldpostbriefe, 1939–1945.* – München, 1982; *Bartov O. The Eastern Front.* – P. 7–39; *Knoch P. (Hrsg.) Kriegsalltag. Die Rekonstruktion des Kriegsalltags als Aufgabe der historischen Forschung und der Friedenserziehung.* – Stuttgart, 1989; *Golovchansky A. (Hrsg.) "Ich will raus aus diesem Wahnsinn". Deutsche Briefe von der Ostfront 1941–1945 aus sowjetischen Archiven.* – Wuppertal, 1992; *Haase N. Alltag in der Katastrophe. Anmerkungen zur Geschichte der Überlebensstrategien deutscher Deserteure im Zweiten Weltkrieg // Alltagskultur, Subjektivität und Geschichte. Zur Theorie und Praxis der Alltagsgeschichte.* Hrsg. Von Geschichtswissenschaft. – Berlin; Münster, 1994. – S. 272–282; *Schröder H.J. Alltagsleben im Rußlandkrieg 1941–1945. Eine deutsche Perspektive // Jakobsen H.-A. (Hrsg.) Deutschbrüssische Zeitenwenden: Krieg und Frieden 1941–1945.* – Baden-Baden, 1995. – S. 388–409; *Wette W. (Hrsg.) Der Krieg des kleinen Mannes. Eine Militärgeschichte von unten.* – München; Zürich, 1995; *Ulrich B. "Militärgeschichte von unten". Anmerkungen zu ihren Ursprüngen, Quellen und Perspektiven im 20 Jahrhundert // Geschichte und Gesellschaft.* – 1996. – H. 22. – S. 473–503; *Haase H., Paul G. (Hrsg.) Die anderen Soldaten. Wehrkraftersetzung, Gehorsamsverweigerung und Fahnenflucht im Zweiten Weltkrieg.* – Frankfurt am Main, 1997.

¹⁰ *Hoffmann J. Die Ostlegionen 1941–1943. Turktatarn, Kaukasier und Wolgafinnen im Deutschen Heer.* – Freiburg

i. Br., 1976; *Böhm J.* Die Ungarndeutschen in der Waffen-SS. Innen Und Außenpolitik als Symptom des Verhältnisses zwischen deutscher Minderheit und ungarischer Regierung. – Ippenheim, 1990; *Боляновський А.* Українські військові формування в збройних силах Німеччини 1939–1945. – Л., 2002.

¹¹ Тут термін “культура” вживається для позначення широкого фронту соціальних явищ – традицій, звичаїв, уявлень тощо, які характеризують життя даного суспільства в певний період.

¹² Гендер (від англ. “gender”) як правило вживається для позначення соціальної конструкції статевих відмінностей. Маскулінність (від англ. “masculinity” – мужність, чоловічість) є складовою частиною поняття „гендер” і окреслює систему атрибутів (значень), що їх певне суспільство приписує чоловікам. *Seidler F.* Blitzmäddchen. Die Geschichte der Helferinnen der deutschen Wehrmacht im Zweiten Weltkrieg. – Koblenz; Bonn, 1978; *Spieckermans A.* Als Flakwaffenhelferin im Einsatz 1944–1945. Ein Bericht // Feministische Studien. – 1984. – H. 2. – S. 27–38; *Higonnet M.* (ed) Behind the Lines Gender and the Two World Wars. – New Haven, 1987; *Seifert R.* Militär und Ordnung der Geschlechter; Vier Thesen zur Konstruktion von Männlichkeit im Militär // *Wolf K.D.* (Hrsg.) Ordnung Zwischen Gewaltproduktion und Friedienstiftung. – Baden-Baden, 1993. – S. 213–229; *Seifert R.* Militär-Kultur-Identität. Individualisierung, Geschlechterverhältnisse und die Soziale Konstruktion des Soldaten. – Bremen, 1996; *Killmann A.* „...Ich fürchte, es ist alles nur Propaganda gewesen”. Aufzeichnung von Frau S., 1944–1948 und 1970 // *Neithammer O.* (Hrsg.) Frauen und Nationalsozialismus. Historische und Kulturgeschichtliche Positionen. – Osnabrück, 1996. – S. 184–200; *Kühne Th.* Kameradschaft – “das beste im Leben des Mannes”. Die deutschen Soldaten des Zweiten Weltkrieges in erfahrungs- und geschlechtergeschichtlicher Perspektive // Geschichte und Gesellschaft. – 1996. – H. 22. – S. 504–529.

¹³ *Mergner G.* “Gläubiger Fatalismus. Zur Mentalitätsgeschichte des totalen Krieges” am Beispiel der Kriegstagebücher meiner Mutter, 1940–1946 // *Van der Linden M., Mergner G.* (Hrsg.) Kriegstagebegeisterung und mentale Kriegsvorbereitung. Interdisziplinäre Studien. – Berlin, 1991. – S. 179–192.

¹⁴ *Baird J.* To Die For Germany: Heroes in the Nazi Pantheon. – Bloomington, 1990; *Mosse G.* Gefallen für das Vaterland. Nationales Heldentum und namenlosen Sterben. – Stuttgart, 1993; *Halbach R.* (Hrsg.) Nationaler Totenkult. Die Neue Wache. Eine Streitschrift zur zentralen deutschen Gedenkstätte. – Berlin, 1995.

¹⁵ *Mommsen H.* Geschichte und politische Legitimation in der Bundesrepublik: Zum Dilemma gesteuerter historischer Konsensbildung // Streitfall Deutsche Geschichte. Geschichts- und Gegenwartsbewusstsein in den 80er-Jahren, Hrsg. V. d. Landeszentrale für politische Bildung Nordrhein-Westfalen. – Essen, 1988. – S. 225–236; *Naumann K.* Nachkrieg. Vernichtungskrieg. Wehrmacht und Militär in der deutschen Wahrnehmung nach 1945 // Mittelweg. – 1997. – H. 36. – S. 11–25; *Neithammer L.* Deutschland Danach. Postfaschistische Gesellschaft und nationales Gedächtnis. Hrsg. von U. Herbert und D. Van Laak. – Bonn, 1999.

¹⁶ Райхсвер – збройні сили Німеччини до 1935 р.

¹⁷ *Volkmann H.-E.* Die Wehrmachtführung und die Demontage des Rechtsstaates. – S. 47–65.

¹⁸ Фон Бломберг Вернер (1878–1946 рр.) – фельдмаршал, міністр оборони й командувач збройних сил Німеччини (1933–1935 рр.), військовий міністр в уряді А.Гітлера (1935–1938 рр.). Фон Фріч Вернер (1880–1939 рр.) – фельдмаршал, командувач збройних сил (1935–1938 рр.). Фон Райхенау Вальтер (1884–1942 рр.) – фельдмаршал, один із улюбленців А.Гітлера, керівник відділу у військовому міністерстві В.Бломберга (1933–1935 рр.); під час II світової війни брав безпосередню участь у керівництві кампанією проти Польщі, операціями на території Франції (1940 р.) та в Україні (1941 р.). Кайтель Вільгельм (1882–1946 рр.) – фельдмаршал, керівник верховного головнокомандування збройних сил (ОКВ) (1938–1945 рр.).

¹⁹ *Thamer H.-U.* Die Erosion Einer Säule. Wehrmacht und NSDAP. – S. 420–435.

²⁰ *Petter W.* Militärische Massengesellschaft und Entprofessionalisierung des Offiziers. – S. 359–370.

²¹ За станом на 1944 р. 64% офіцерів німецьких збройних сил не належали до дворянства.

²² *Osterloh J.* “Hier handelt es sich um die Vernichtung einer Weltanschauung...” Die Wehrmacht und die Behandlung des sowjetischen Gefangenen in Deutschland. – S. 783–802.

²³ Від нім. „Stalag” (Kriegsgefangenen-Mannschaftsstatmlager) – табір для постійного утримання військовополонених, на відміну від “Dulag” (Durchgangslager) – транзитний табір, де полонені перебували тимчасово перед відправкою до шталягу, або ж перед стратою айнзатцгрупами.

²⁴ *Otto R.* Die Zusammenarbeit von Wehrmacht und Stapo bei der “Aussonderung” Sowjetischer Kriegsgefangener im Reich. – S. 754–782.

²⁵ Серед найбільш сумнозвісних розпоряджень ОКВ слід назвати т. зв. “Комісарбефель”, “Розпорядження про військову підсудність у зоні дії плану «Барбаросса», а також інструкції щодо поведінки військ на Сході. Видані в перші тижні після початку радянсько-німецької війни, ці накази фактично зняли з німецьких солдатів юридичну відповідальність за вчинення злочинів проти радянських військовополонених і цивільного населення окупованих територій.

²⁶ Ідеться про наказ ОКВ від 17 липня 1941 р., який зобов’язав усі підлеглі установи вермахту, включно з комендантами таборів військовополонених, сприяти органам служби безпеки в „справі захисту німецької нації від більшовицьких агентів”. До цієї категорії потрапили колишні партійні та урядові функціонери, комісари Червоної армії, інтелігенти, євреї та комуністи.

²⁷ *Klinkhammer L.* Der Partisanenkrieg der Wehrmacht 1941–1944. – S. 815–836; *Richter T.* Die Wehrmacht und der Partisanenkrieg in den besetzten Gebieten der Sowjetunion. – S. 837–857.

²⁸ *Wegner B.* Anmerkungen zur Geschichte der Waffen-SS aus organisations- und funktionsgeschichtlicher Sicht. – S. 405–419.

Олександр Буравський

Поляки Волині у другій половині XIX – на початку XX ст. – Житомир: Вид-во ЖДУ, 2004. – 168 с.; іл.

Проблема розвитку українсько-польських стосунків хвилювала не одне покоління істориків і не лише їх. У період відродження національної державності України все більшу увагу дослідників привертають питання етнополітики царського уряду на терені її земель у другій половині XIX – на початку XX ст. Вони по-новому прагнуть показати роль польської людності у громадському житті тогочасного суспільства. У зв'язку з цим цінним є досвід наукового узагальнення місця представників польського етносу в розвитку як соціально-політичного, так і культурного та економічного життя Правобережної України, значну частину якої тоді займала Волинська губернія.

Суттєвий інтерес у цьому плані являє собою рецензована монографія, яка створена на основі дисертаційного дослідження автора. В ній дослідник з допомогою маловідомого документального матеріалу здійснив спробу комплексного аналізу соціально-економічного й культурного становища польського населення Волині у другій половині XIX – на початку XX ст.

В першому розділі свого дослідження автор ретельно проаналізував джерельну базу та стан наукової розробки проблеми. Заслугує схвалення залучення до наукового обігу ряду документів чотирьох архівних установ України, які йому вдалося згрупувати по окремих аспектах досліджуваної теми. Становлять значний інтерес і опубліковані джерела, які широко використані під час створення монографії. Завдяки цьому автору загалом вдалося відтворити загальну картину урядової національної політики в ті часи. Характеризуючи історіографію праці, слід звернути увагу на те, що вона розглянута не лише по періодах розвитку історичної науки, а й по наукових школах. Це дало змогу більш широко і ґрунтовно висвітлити головні тенденції, котрі склалися в історичній науці під час вивчення даної теми. Можна погодитися з твердженням дослідника, що польські історики другої половини XIX – початку XX ст. розглядали Волинь як виключно власну територію, прагнули виправдати панування Речі Посполитої на українських землях у XIV – XVIII ст. (С. 12). Загалом авторові певною мірою вдалося досить неупереджено підійти до вивчення історіописання розглядуваної ним проблеми. Правда, варто було б здійснювати аналіз праць більш критично. Під час розгляду джерельної бази та літератури з теми дослідником використано свідчення часописів тих часів. Разом із тим, на жаль, ним залучено матеріали лише офіційної російської преси. Поза увагою автора залишилися такі польсько- та україномовні газети, як “Kraj”, “Рада”, “Свобода”, “Діло” та “Руслан”. На їх сторінках можна знайти чимало свідчень про поляків на Волині у той період.

В другому розділі охарактеризовано особливості становища останніх у регіоні під гнітом національної політики російського царизму. В цілому авторові вдалося відтворити досить об'єктивну картину заселення Волині вихідцями з Польщі. Заслужують схвалення глибокі історичні екскурси, за допомогою яких описується цей процес (С.24). Привертають також увагу наведені в цьому розділі дані стосовно розселення, соціального складу і професійної зайнятості поляків. Вони дають змогу уявити їх роль у господарському й соціальному житті краю. Здійснений дослідником аналіз урядової етнополітики в той період не викликає заперечень, і тому можна повністю погодитися з висновком про те, що остання щодо поляків Волині незмінно залишалася жорсткою та дискримінаційною, була спрямована на знищення їх культури, витіснення цього елемента з усіх сфер національного життя. Це виявлялося в забороні для населення відкривати польські школи, розмо-

вляти, співати пісні рідною мовою, сповідувати римо-католицьку віру, носити національний одяг, послуговуватися власною літературою і періодикою тощо (С.51).

Яскраву картину землеволодіння, господарського життя поляків та ролі їх у розвитку торгівлі, фабрично-заводського й кустарного виробництва на Волині авторові вдалося відтворити в третьому розділі монографії. На основі аналізу широкого кола архівних джерел і матеріалів дореволюційної статистики тут доводиться, що, незважаючи на репресивні заходи, здійснювані царатом після повстання 1863 р., які обмежували польських поміщиків у південно-західному краї Російської імперії, витіснити останніх з цього регіону не вдалося через значні розміри їхнього землеволодіння. Завдяки залученню нових фактів дослідник переконливо довів, що у Волинській губернії під час проведення нової економічної політики П.Столипіна в сфері поземельних відносин відбувся перехід від сервітутних та чиншових прав до більш прогресивної відрубно-хутірської системи господарювання серед польського населення. Крім того, ним проаналізовано внесок його у розвиток ремесла, промисловості й торгівлі (С.96–97). Наведені в тексті таблиці яскраво ілюструють різні сфери господарської діяльності поляків на Волині. Вони значною мірою урізноманітнюють матеріал. Висновки до розділу є цілком переконливими та оригінальними. Щоправда, твердження про вагомий роль польських магнатів у розвитку торгівлі, фабрично-заводського та кустарного виробництва на Волині видається не досить переконливим (С.97).

В четвертому розділі, присвяченому громадському й культурному життю поляків регіону, детально розглядається їх боротьба проти репресивних заходів державного апарату Російської імперії, за розвиток національної культури. Привертає увагу здійснений автором аналіз еволюції польської освіти та наведені ним дані про роль римо-католицької церкви у цій справі. Цікавими є висновки про те, що на Волині навіть наприкінці ХІХ ст. римо-католики мали кращі умови для задоволення своїх духовних потреб, ніж православні миряни (С.102), що в свою чергу призводило до зростання чисельності прихильників цього виду віросповідання (С.101). Викликають зацікавленість і наведені свідчення про благодійну діяльність римо-католицької церкви й різноманітних польських товариств (С.103). На жаль, автор не показав, на яку саме частину місцевого населення розповсюджувалася ця доброчинність. Викликають інтерес наведені у розділі факти про розвиток мережі польських бібліотек (С.112) та періодики (С.113). На багатому фактичному матеріалі дослідником було здійснено правдиве відтворення картини громадської діяльності польської інтелігенції, її внесок в українську й європейську науку, літературу і мистецтво. Заслужують схвалення наведені ним свідчення про творчість науковців, художників, письменників, поетів, композиторів та музикантів. Неповторного колориту монографії надають наведені у цьому розділі біографічні свідчення про митців, які творили в ті часи на Волині, й найяскравіші уривки з їх визначних праць. Можна погодитися з автором, що у творах польських художників і музикантів знаходимо вияв поваги до українського народу, любові до рідного краю. В них було відображено життя та побут українського селянства, мальовничу природу Волині, фольклор її мешканців тощо. Це стало суттєвим підґрунтям українсько-польських взаємин у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. (С.143). Разом із тим висновок про те, що політика русифікації, яку проводила царська імперія у середовищі національних меншин, призвела до того, що наприкінці ХІХ ст. поляки за рівнем грамотності посідали у регіоні останнє місце (С.142), видається непереконливим. Адже на початку розділу наводяться дані про те, що найнижчий відсоток писемності серед трьох етнічних груп Правобережжя був саме в українців, особливо серед жінок (2-2,08 %) (С.99). Крім того, далі у тексті зазначається, що боротьба поляків за національну школу

сприяла тому, що серед письменого населення Волині вони переважали українців за цим показником майже в три рази (С.104).

Висновки, яких дійшов автор під час роботи над монографією, підтверджують нові підходи в дослідженні теми і переосмислення цілого ряду питань. Вони є цілком оригінальними й повністю впливають із змісту книги.

Аналізуючи рецензовану працю та рекомендуючи її фахівцям-дослідникам, педагогам і широкій громадськості, відзначимо, що виконана вона на високому професійному рівні. Вся монографія пройнята любов'ю до минулого поляків на Волині. Однак, з нашої точки зору, автор дещо ідеалізує роль цього етносу у суспільному житті губернії та його стосунки з українським народом. Треба пам'ятати, що ці міжетнічні взаємини не завжди були такими ідилічними й беззмарними, як змальовується в книзі. Адже у попередніх століттях були і визвольна війна під проводом Б.Хмельницького, й повстання гайдамаків, учасників якого поляки масово страчували, та ін. Загалом із сторінок книги помітна туга поляків за своїм славетним, безнадійно втраченим минулим: “укоханою ойчизною” – Річчю Посполитою “від можа до можа” в кордонах 1772 р., яку самі ж шляхтичі через свою гоноровість і міжусобиці фактично й знищили; втраченими магнатськими “маєнтками” з працьовитими слухняними “хлопами”; святою римо-католицькою церквою, яка безмірно поширювала свій місіонерський вплив на місцевих “схизматів”, рятуючи їх від майбутніх пекельних мук, й ін.

Проте вже згадувані та деякі інші зауваження не впливають на загальну високу оцінку праці О.А.Буравського, яка повністю розкриває становище поляків Волині у другій половині XIX – на початку XX ст. Автор успішно дослідив одну з малорозроблених проблем вітчизняної історії вказаного періоду, яка актуальна не тільки в науковому, а й у суспільно-політичному плані. Монографія може бути і навчальним посібником для економістів, соціологів та етнографів, і корисною працею для всіх, хто цікавиться історією України.

В.Б.Молчанов (Київ)

Ігор Лильо

Нариси з історії грецької громади Львова XVI–XVII століть. – Львів: Вид-во Національного університету “Львівська політехніка”, 2002. – 190 с.

Книгу І.Лильо можна назвати водночас і традиційною, і новою для грецьких студій в Україні. З одного боку, ретроспекція історичного буття грецьких осередків на українських теренах та виявлення різноманітних взаємовпливів із місцевим середовищем є сформованим, плідним і магістральним напрямом вітчизняних елліністичних досліджень. З іншого, – уже сам вибір регіону поза тих анклавів грецької присутності (Ніжин, Північне Приазов'я, Одеса), що найчастіше перебувають у центрі уваги істориків-елліністів, став певною новацією, але й викликав додаткові труднощі. Адже наміру дослідника заповнити лакуну щодо історії греків Львова протистояли розпорошеність, несистематизованість джерельного матеріалу та інерція наукового скепсису стосовно перспективності подібної студії. Укорінений у сучасній історіографії стереотип щодо фрагментарності грецького фактора в Західній Україні та зведення його переважно до єдиної особи – Костянтина Корнякта – “працювали” не на користь дослідницьких ініціатив у цьому напрямку. І одна з головних заслуг І.Лильо полягає саме в тому, що він завдяки сумлінному науковому пошуку висвітлив маловідомі, призабуті факти діяльності представників грецького етносу у місті. Це дозволило суттєво розширити наше уявлення про еллінську компоненту львівського соціуму ранньомодерних часів.

Структурно книга складається із шести розділів. Зібраний у результаті копткої дослідницької роботи матеріал систематизовано за двома основними напрямками – економічна й суспільна активність греків. Саме ці сюжети становлять змістовне ядро монографії, в якій подано історіографію проблеми, розглянуто передумови появи греків на львівських теренах, їхню роль у поширенні там матеріальної культури Сходу та генеалогію визначних грецьких родів. Вважаємо цілком виправданим те, що висвітленню всіх цих аспектів передую звернення до питання типології грецької спільноти Львова. Складність його значною мірою зумовлена відсутністю в цей період юридичного виокремлення грецького осередку (на відміну від єврейського чи вірменського) та етнічної самоорганізації на правових засадах. Втім, етноконфесійна й економічна згуртованість греків, збереження власної ідентичності, участь у питаннях підтримки “грецької віри” і нормалізації духовного життя православного населення, на думку автора, дає підстави класифікувати їх як кількісно невелику діаспору торговельного характеру (с. 29).

Запорукою з’ясування даної проблеми стало те, що львівський анклав розглянуто в його еволюційному розвитку, поступовому накопиченні кількісних і якісних змін, що привносили нові риси в його соціальне та культурне “обличчя”. Цю динаміку відображає запропонована дослідником класифікація еллінської спільноти Львова. Так, купці, які тимчасово перебували в місті, та торговці, котрі мали на львівському ринку факторії чи власних представників, становлять дві найдавніші групи грецької еміграції. У процесі розвитку з неї виокремилася група комерсантів, які оселилися в місті й отримали громадянство. Багато з них були членами Ставропігійського братства. Ще одну частину грецької діаспори становили викладачі школи при братстві, місіонери, а також ремісники, прибуття яких активізувалось у другій половині XVII ст.(с. 29–30). Можливо, при висвітленні питань, пов’язаних із класифікацією грецької громади, варто було б вказати на зміст терміна “громада” в авторському тлумаченні. Адже в деяких дослідженнях із громадою асоціюють виключно інституціалізовану групу людей, з’єднаних між собою формалізованими зв’язками. Втім, із контексту праці видно, що поняття “громада” отожднюється з визначеннями “спільнота”, “осередок”.

Комерційно-господарська активність греків є тим стрижнем, на який автор нанизує інші, тісно пов’язані між собою сюжети їхнього життя. Такий підхід є цілком зрозумілим, адже купецтво становило найчисельніший елемент грецької громади на всіх етапах її розвитку і саме торговельні інтереси були головним мотиваційним чинником появи греків на львівських теренах (с.64). Економічний аспект діяльності грецької еміграції розкривається дослідником у багатьох вимірах. Суттєвим із погляду розуміння причин і шляхів проникнення грецьких торговців у Західну Україну є висвітлення широкого тла економічних зв’язків на території Південно-Східної та Центральної Європи, аналіз схем транспортування товарів із Східного Середземномор’я до Речі Посполитої, розгляд чинників, що зумовлювали зміни в інтенсивності використання цих шляхів. У цьому контексті автор характеризує роль придунайських князівств, як важливої транзитної території на шляху до Львова, яка згодом стала своєрідним плацдармом для торговельної “експансії” греків у цьому напрямку.

“Запізнення” греків із виходом на ринки Львова, конкуренція потужних і сформованих вірменської та єврейської громад спочатку знижували комерційну активність грецького елемента. Однак, як зазначає І.Лильо, наприкінці XVI ст. через фіскальні побори та втручання чиновників Порти у господарське життя Молдови і Волощини кількість греків у Галичині зросла, а ефективність їх діяльності підвищилася. На комплексність дослідження проблеми вказує висвітлення автором таких її різнопланових аспектів, як географія прибуття греків, їх фінансові можливості, пріоритетні сфери використання своїх коштів, правове станови-

ще, залучення до складних дипломатичних стосунків між Портою та Річчю Посполитою тощо. Цікавими є наведені факти щодо випадків шпигунства грецьких купців на користь Порти або ж просто відвертого шахрайства, пов'язаного з тим, що окремі греки для досягнення власних цілей видавали себе за представників султана (с. 51).

Фінансову могутність греків Львова, основу якої становила торгівля вином, І.Лильо визначає як головний стимул для "поступливого" ставлення міської влади у питанні надання їм міського права. У цьому зв'язку звернемо увагу на дві іпостасі проблеми самовизначення грецької спільноти, які окреслює автор у дослідженні. Відсутність юридично санкціонованих етнічних структур, безумовно, перешкождала накопиченню й організації сил для відстоювання власних суспільно-економічних інтересів. Однак саме така ситуація викликала інтенсивні пошуки шляхів інтеграції в місцеве середовище і сприяла активізації культурно-релігійного чинника, на основі якого відбувалися зближення з українською громадою і підтримка православного руху.

Саме тому завдання висвітлення суспільного життя греків неминуче ставлять у центр дослідницької уваги проблему їх участі у Ставропігійському братстві. Солідаризуючись із тими дослідниками, які бачать головним виявом такої участі фінансування греками Ставропігії, автор не згодний ані применшувати цей чинник, ані зупинятися на ньому у своєму пошукові. Взагалі І.Лильо порушує це питання не в традиційному руслі виявлення грецьких впливів на справи і суспільну позицію братства (ці впливи, на думку автора, дійсно не були вельми значними), а з'ясовує насамперед масштаби і характер присутності греків у товаристві і те значення, яке воно мало як для цієї української інституції, так і для грецької громади. Так, І.Лильо вказує на те, що греки були серед українців під час створення братства у Львові, а деякі з них обиралися на відповідальні посади. Наприклад, 1648 р. І.Мазаракі був ключником церковної каси, а в 1657 р. його разом із С.Лавришевичем обрали сеньйором братства. Були греки й серед учителів Ставропігійської школи (с.81–82). Особливо наголошується на постійності і суттєвості грецьких пожертв братству. На основі цих та інших наведених фактів, автор робить висновок, що моральна підтримка багатих міщан-греків сприяла авторитетові й згуртованості братства, а матеріальна допомога надавала можливість різнопланової діяльності. У свою чергу, меценатство греків відкривало шлях для їхнього самоствердження у львівському суспільстві, що відбувалося саме через українське середовище. Проведення аналогій із суспільною солідарністю на основі конфесійної єдності (католицької чи протестантської), яка мала місце в Західній Європі, дозволило синхронізувати ці процеси духовно-громадського життя, ще раз підтвердивши їх визначення як загальноєвропейської тенденції.

Окремо дослідник розглядає релігійні контакти львівських православних із діячами східної церкви, діяльність визначних грецьких інтелектуалів. У цьому контексті особливу увагу приділено єпископу Арсенію Єлассонському, який викладав у Ставропігійській школі й у 1591 р. опублікував греко-церковно-слов'янську граматику "Адельфотес". Завдяки активності представників Константинополя, культурно-освітнім впливам, що надходили із центру православ'я, на львівському ґрунті постійно підтримувався дух візантійської християнської та культурної ойкумени. На думку І.Лильо, він також живився усвідомленням спільності долі українців та греків – народів, уярмлених чужоземними гнобителями (с. 74). На жаль, неодноразове нагадування автора про конфлікт братчиків із львівським єпископом Гедеоном Балабаном не супроводжуються поясненням причин і суті суперечностей, що зробило б чіткішими і зрозумілішими авторські екстраполяції розбрату серед церковної еліти Константинополя на православне суспільство Західної України.

Вельми цікавим, на наш погляд, є розділ, де висвітлюється роль греків у поширенні матеріальної культури Сходу у Львові. Нетривіальність подібного сюжету частково компенсує досить обмежену фактичну наповненість розділу та його логічну підпорядкованість економічному аспекту діяльності грецької спільноти (що, можливо, викликає питання про доцільність структурного виокремлення даного нарису). Автор зазначає, що першість у впровадженні на території Речі Посполитої зразків східносередземноморської матеріальної культури утримували не греки, а вірмени та євреї. Однак дослідник спромігся виокремити і коротко охарактеризувати ті товари імпорту (килими, вино, одяг, зброя), в яких найчастіше було задіяно грецьке купецтво. Мода на східні товари в польському суспільстві (до якої доклала руку й грецька торгова спільнота), підвищення попиту на таку продукцію призвели до формування грецьких ремісничих осередків, що готували вироби східносередземноморського зразка (с. 94). З погляду подальших пошуків, перспективною виглядає розробка питань, пов'язаних із виявленням участі етнічних груп Львова (зокрема, греків) у становленні нових мануфактурних форм виробництва, а також їхньої ролі в поширенні такого феномену матеріальної культури, як стилю "шляхетського сарматизму".

Вдало завершує працю, підкреслюючи організаційну єдність її аспектів, нарис генеалогії найвідоміших грецьких родів. Адже економічну, громадську й культурну поставу грецької громади формували її визначні особистості – К.Корнякт, І.Мазаракі, М.Мадзапета та ін. Саме їх діяльність найчіткіше закарбувалася на скрижалях історії львівської діаспори. На тлі коротких біографій цих особистостей та їхніх нащадків вимальовуються деякі спільні характерні риси представників грецької громади – енергійність, комунікабельність, спроможність налагоджувати вигідні суспільні зв'язки, знаходити спільну мову з представниками влади й досягати певні висоти у суспільно-політичній ієрархії, нарешті, вміння поєднувати власні комерційні інтереси з благою діяльністю. Також простежується ще одна особливість – швидка колонізація (уже в другому – третьому колінах) тих родів, представники яких залишилися на теренах Речі Посполитої (с. 137). Погіршення наприкінці XVII ст. торгової кон'юнктури, відсутність нових хвиль еміграції зумовлювали або рееміграцію, або переселення до Гетьманщини, або пошук нового місця у суспільному організмі Польської держави, що призводило до руйнування етнічних зв'язків. Такі шляхи розвитку грецьких родів яскраво продемонстровано дослідником в останньому розділі монографії.

Книга, що написана у формі нарисів, передбачає неповноту розкриття окремих сюжетів. Втім, дослідження І.Лильо, безумовно, заслуговує на схвальну оцінку як вдала спроба зібрати й узагальнити максимальну кількість джерельного та історіографічного матеріалу з проблеми.

*А.В.Гедьо (Київ),
С.П.Пахоменко (Маріуполь)*

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

М.К.Лобода

Круглий стіл у Житомирському державному університеті ім. І.Франка, присвячений 60-річчю звільнення України

2004 р. в Україні відзначалася шістдесята річниця звільнення від нацистських загарбників. У наукових установах і навчальних закладах відбулися заходи, присвячені цій події.

У рамках ювілею, 22 жовтня 2004 р., історичний факультет Житомирського державного університету ім. І.Франка (ЖДУ ім. І.Франка) організував круглий стіл на тему: „Актуальні проблеми історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.” У його роботі взяли участь представники Інституту історії України НАНУ, працівники вищих навчальних закладів Києва, Житомира, Кіровограда, а також студенти університету.

Зі вступним словом до присутніх звернулася проректор із наукової роботи, д-р пед. наук, проф. ЖДУ ім. І.Франка *О.Дубасенюк*. Відкриваючи засідання круглого столу, вона наголосила на значенні цієї події в історії українського народу, її доленосних наслідках. Головував на форумі канд. іст. наук, в. о. професора, завідувач кафедри історії України ЖДУ ім. І.Франка *М.Кордон*.

Першою була заслухана доповідь д-ра іст. наук, завідувача відділу історії України періоду Другої світової війни Інституту історії України НАНУ *О.Лисенка* „Методологічні аспекти дослідження історії Другої світової війни”, в якій викладено аналіз кризових явищ сучасної історіографії, шляхи їх подолання, орієнтири для досліджень.

Д-р іст. наук, професор Київського національного університету ім. Т.Г.Шевченка *В.Король* охарактеризував військові втрати України в роки війни. Із цікавим повідомленням про роль Великої Вітчизняної війни в долі українського народу виступив д-р іст. наук, професор ЖДУ ім. І.Франка *М.Лавринович*.

Канд. іст. наук, ст. наук. співроб. Інституту історії України НАНУ *Т.Вронська* презентувала учасникам круглого столу книгу „Київ у дні нацистської навали”, наголосивши на її важливості не лише для істориків, науковців, викладачів, але й широкого читацького загалу.

Діяльність окупаційного режиму в окремих регіонах України дослідили: канд. іст. наук, ст. наук. співроб. Інституту історії України НАНУ *Т.Першина* („Злочини нацистських окупантів на території України”), асистент ЖДУ ім. І.Франка *Г.Махорін* („Окупаційний режим на Житомирщині в 1941–1944 рр.”), викладач *А.Петрова* („Становище на Поділлі в роки німецької окупації (1941–1944 рр.)”).

Канд. іст. наук, доцент Київського національного університету ім. Т.Г.Шевченка *І.Патриляк* зосередив увагу учасників круглого столу на актуальних проблемах української історіографії початкового періоду Другої світової війни.

Під час роботи форуму було заслухано повідомлення, в яких розкривалися різні аспекти життя українського суспільства воєнної доби: „Доля дітей в роки Великої Вітчизняної війни” (канд. іст. наук, в.о. доцента кафедри історії України ЖДУ ім. І.Франка *М.Лутай*), „Українці в каральних та охоронних інституціях III райху на території райхскомісаріату „Україна” (мол. наук. співроб. Інституту історії України НАНУ *І.Дерейко*).

Жваву дискусію викликали питання діяльності ОУН і УПА під час II світової війни. Цій темі було присвячено три повідомлення: „Діяльність ОУН-УПА на Кіровоградщині в роки Другої світової війни” (канд. іст. наук *Н.Бокій*), „Школа

в політиці ОУН та німецько-фашистського режиму на Вінниччині” (асистент кафедри історії України ЖДУ ім. І.Франка *В.Гінда*), „Державотворча діяльність Польської Січі (21 серпня – 15 листопада 1941 р.)” (магістрант ЖДУ ім. І.Франка *С.Стельникович*).

Низку цікавих повідомлень підготували науковці й аспіранти відділу історії України періоду Другої світової війни Інституту історії України НАНУ. Про перебування військовополонених у таборах Житомирської області (1945–1950 рр.) доповідав мол. наук. співроб. *В.Левикін*; мол. наук. співроб. *Т.Пастушенко* дослідила питання українських оstarбайтерів у вітчизняній історіографії; *Т.Заболотна* – документи СБУ як джерело вивчення окупаційного режиму в Києві; а *М.Лобода* – залучення іноземних військовополонених до відбудови промислових об’єктів України.

Значну частину матеріалів було присвячено Житомирщині в роки Великої Вітчизняної війни (канд. іст. наук, доцент ЖДУ ім. І.Франка *П.Натикач*, канд. іст. наук, ст. викладач ЖДУ ім. І.Франка *Н.Рудницька*, учитель Топорівської школи *П.Бакка*).

Увагу учасників заходу привернули питання соціально-політичних та ідеологічних основ адміністративно-командної системи в СРСР і Україні (1941–1945 рр.) (канд. іст. наук, доцент ЖДУ ім. І.Франка *Ф.Петляк*), а також проблеми української культури в роки Великої Вітчизняної війни (канд. іст. наук, в. о. професора ЖДУ ім. І.Франка *М.Кордон*).

Підсумовуючи роботу круглого столу канд. іст. наук, в. о. професора, завідувач кафедри історії України ЖДУ ім. І.Франка *М.Кордон* відзначив, що зустріч вийшла надзвичайно цікавою, змістовною й корисною. На засіданні круглого столу виступило 22 доповідача, які порушили актуальні проблеми історії II світової війни, поділилися результатами своїх досліджень, міркуваннями з приводу ролі історичних знань для формування громадської думки, консолідації суспільства.

Т.В.Пастушенко

Міжнародна наукова конференція “Незабутні сторінки історії нашого народу”

(до 60-річчя звільнення України від гітлерівських загарбників)

Міжнародна наукова конференція “Незабутні сторінки історії українського народу”, яка відбулася в Інституті історії України НАН України 17 грудня 2004 р., стала своєрідним завершенням циклу ювілейних заходів із нагоди 60-річчя визволення України від гітлерівських загарбників. Непересічність історичної дати, актуальність тематики Другої світової війни у вітчизняній історичній науці, а також гострота її звучання в суспільстві зібрали на конференцію дослідників з усіх регіонів України та Російської Федерації, журналістів, працівників музейних установ, членів громадських організацій – загалом понад 130 осіб. У роботі конференції взяли участь науковці академічних установ – Інституту історії України НАНУ й Інституту політичних та етнонаціональних відносин НАНУ, Інституту російської історії та Інституту загальної історії Російської академії наук, провідних вузів України: Київського національного університету ім. Т.Шевченка, Національного педагогічного університету ім. М.Драгоманова, Харківського національного університету ім. В.Каразіна, Донецького національного університету, Прикарпатського національного університету ім. В.Стефаніка, Одеського національного університету ім. І.Мечникова, Криворізького технічного університету, Черкаського національного університету ім. Б.Хмельницького, Переяславського

державного педагогічного університету ім.Г.Сковороди, а також співробітники музейних установ: Меморіального комплексу “Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.”, Музею історії міста Києва.

Пленарне засідання конференції відкрив директор Інституту історії України НАНУ, академік НАН України *В.Смолій*. Привітавши присутніх із визначною подією – 60-ю річницею визволення України від гітлерівських загарбників, він наголосив на винятковому значенні історичної пам’яті про Велику Вітчизняну війну в суспільно-політичному житті сучасної української громадськості. Характеризуючи основні етапи розвитку історіографії Другої світової і Великої Вітчизняної воєн, *В.Смолій* окреслив перспективи наукового пошуку в даній галузі історичних знань. За його словами, продовжує залишатися актуальним визначення геополітичного місця України у передвоєнний та воєнний періоди, оцінка зовнішньополітичних наслідків війни. Окремим напрямом наукового пошуку має залишатися з’ясування демографічних і матеріальних втрат республіки, вплив війни на психологію населення, його світогляд, звичаї, побут. На часі – перехід від масштабних батальних полотен до прискіпливих детальних розвідок про кожну з великих битв і менш значних боїв. Академік *В.Смолій* акцентував увагу присутніх на актуальності для сучасної вітчизняної науки пошуку та залучення до обігу нових джерел, насамперед з архівів Російської Федерації й Німеччини, де зберігається основний масив документів із цього історичного періоду. Тільки на основі нової, всебічної джерельної бази, наголосив *В.Смолій*, можна переосмислити весь період Другої світової війни, генеруючи при цьому нові методичні прийоми, авангардні концептуальні підходи. Навіть такий короткий перелік малодосліджених і сфальсифікованих проблем історії України періоду Другої світової війни переконливо свідчить про нагальну необхідність подальшого осмислення цього історичного процесу.

Широкий спектр питань про місце і роль України й українського народу у Великій Вітчизняній війні порушив у своєму виступі академік НАН України *П.Тронько*. Розпочинаючи свою промову, він нагадав, що нинішня конференція відбувається напередодні великої дати – 60-річчя Перемоги, однієї з найбільших історичних подій ХХ ст. Коротко зупинившись на основних етапах та найважливіших подіях цієї війни, вчений приділив значну увагу проблемі “ціни Перемоги”, яку заплатила Україна, величезним втратам як серед цивільних громадян, так і серед військовослужбовців. Академік *П.Тронько* висловив надзвичайну стурбованість тими обставинами, що останнім часом у багатьох академічних виданнях, вузівських і шкільних підручниках, художніх творах, кінофільмах, через засоби масової інформації події Великої Вітчизняної війни висвітлюються у викривленому вигляді, замовчується або відкидається вирішальний внесок Радянського Союзу в Перемогу над нацизмом та її історичне значення, часто спотворюються складові Перемоги — героїзм воїнів і трудівників тилу, патріотизм і дружба народів Радянського Союзу. На переконання доповідача, такий підхід не має нічого спільного із принципами наукової та історичної правди минулого нашого народу, веде до формування нігілістичного ставлення до життя й діяльності старших поколінь своєї Вітчизни, деформує духовність.

Академік *П.Тронько* наголосив, що священним покликанням повоєнних поколінь є збереження історичної пам’яті в нашому суспільстві, створення правдивого наукового і художнього літописів безсмертного подвигу народів нашої країни у Великій Вітчизняній війні. На часі є створення повноцінного, на основі широкого кола архівних джерел, наукового дослідження “Україна в роки Другої світової війни”. Для чого, на думку доповідача, є важливим збір спогадів учасників війни, до якого необхідно залучити школярів і студентів. Нині надзвичайно ва-

жливо відновити у суспільстві почуття справжнього патріотизму як найважливішої духовної і соціальної цінності. Тому патріотичному вихованню молоді необхідно надати державний статус, для чого слід опрацювати національну програму патріотичного виховання молоді з урахуванням історичного досвіду, який забезпечив Перемогу у цій війні.

Критичним осмисленням сучасної історіографічної ситуації, кризових явищ у воєнно-історичній науці позначена доповідь зав. відділу історії України періоду Другої світової війни, д-ра іст. наук *О.Лисенка*. Серед основних проблем є помітна політизація цієї теми у суспільстві та відсутність у наукових і громадських дискусіях стратегії толерантності. Саме у подоланні тоталітарного способу мислення як з боку авторів, які незмінно стоять на позиціях, вироблених у 60–80-х рр., так і з боку істориків молодшого покоління і тих учених, які цілком стали на платформу критичного ставлення до радянського спадку, доповідач вбачає поступ у розвитку української історіографії воєнної доби.

Відзначаючи здобутки українських істориків, *О.Лисенко* виділив основні напрями деструкції міфів: характер бойових дій на фронті та у ворожому тилу, комуністичний рух Опору, втрати радянських збройних сил, самостійницький рух, військовий полон, використання Третім райхом примусової праці оstarбайтерів, репресії сталінського режиму та ін. Однією з позитивних рис новітньої вітчизняної історіографії став україноцентризм. Водночас говорити про “нову наукову революцію”, що відбувається в сучасній вітчизняній історіографії стосовно проблематики Другої світової війни, можна з великим застереженням, оскільки більшість наукових досліджень охоплюють значні території та хронологічні межі, мають поверховий, описовий характер, позбавлені евристичного потенціалу, а єдиною заслугою їх виконавців є введення до обігу однотипного емпіричного матеріалу.

Окремої, детальної розмови, на думку *О.Лисенка*, заслуговує понятійний апарат сучасної воєнно-історичної науки. Дослідники оперують масивом архаїчних словосполучень, контрпродуктивних ідеологем, які творилися ще в епоху сталінізму і перекочували у праці сучасних авторів. Оновлення термінологічної бази також вимагає інтелектуальних зусиль, широкої дискусії. Найважливішими напрямками розвитку вітчизняної науки доповідач вбачає у спеціалізації фахівців, які займаються проблематикою Другої світової війни. Перехід від масштабних політичних полотен, битв, економічних, соціокультурних звершень до живого імпульсу історичного буття – такою уявляється доповідачеві найближча перспектива досліджень даного періоду нашого минулого.

Концептуального осмислення й переосмислення вимагає практично кожен помітний, знаковий процес воєнного періоду, кожна сфера життєдіяльності тогочасного суспільного організму – ідеологія, соціально-економічна, культурна сфери, настрої та морально-психологічний стан населення. З огляду на викладене вище, серед найбільш перспективних напрямів у найближчому майбутньому, на переконання доповідача, перебуватиме соціальна історія. При цьому йдеться про вивчення насамперед мікропроцесів, історії “малих світів”, певних груп, категорій та верств українського населення, короткотермінових, ситуативних асоціацій, які формувалися безпосередньо під впливом подій і трансформувалися в залежності від їх перебігу.

Ідеї, що прозвучали у виступі *О.Лисенка*, знайшли розвиток у доповідях науковців, які виступили на пленарному засіданні. Як методологічну проблему інтерпретував питання про необхідність деромантизації історії війни д-р іст. наук *О.Удод*. Антропологічний аспект воєнної історії прозвучав у доповіді історика з Москви, канд. іст. наук *В.Зими*, який простежив роль російського менталітету у

війні 1941–1945 рр. На маловідомих фактах визволення Правобережної України зупинився д-р іст. наук, проф. *В.Король*. Відомий російський дослідник, канд. іст. наук *В.Земсков* зосередив увагу на недостатньо дослідженому питанні про долю радянських репатріантів у СРСР (1944–1947 рр). Погляди американських істориків і політологів на дискусію між США, Англією та СРСР стосовно західних кордонів Радянського Союзу впродовж Другої світової війни представив зав. центром воєнних конфліктів ХХ ст. Інституту загальної історії РАН, канд. іст. наук *М.Мяков*.

Різноманітність тем, напрямів та методологічних підходів у дослідженні історії Другої світової війни продемонстрували виступи й повідомлення під час засідань у чотирьох секціях: “Історіографія, методологія, джерелознавство і проблеми історичної пам’яті”, “Військові дії, військово-промисловий комплекс, рух Опору”, “Життя окупованої України” та “Суспільно-політичні й соціокультурні процеси воєнної пори”. Історіографічні та джерелознавчі дослідження окремих аспектів історії України у Другій світовій війні представили доктори іст. наук *В.Стецкевич* та *В.Шевченко*, кандидати іст. наук *О.Марущенко*, *І.Мазило*, *М.Дубик*, співробітниця Музею історії міста Києва *Т.Євстаф’єва*. Безпосередньо визвольним боям в Україні були присвячені виступи докторів іст. наук *В.Кучера*, *І.Муковського*, *В.Сергійчука*, *Є.Скляренка*, кандидатів іст. наук *Д.Веденєєва*, *С.Гальчака*, *В.Корнієнка*, *Л.Кочерги*. Новий, нетрадиційний погляд на хрестоматійні факти, події, військових діячів Великої Вітчизняної війни репрезентували д-р іст. наук *В.Невежин*, кандидати іст. наук *В.Коваль*, *В.Гриневиц*, *В.Дорошкевич*, *В.Макарчук*, *І.Патриляк*. Виступи кандидатів іст. наук *М.Головка*, *С.Сидорова*, *Г.Стародубець*, *В.Шайкана*, дослідників *А.Кентія*, *С.Бутка*, *В.Гінди*, *В.Мазурка* були присвячені проблематичним питанням радянського партизанського руху, діяльності ОУН і УПА.

Позитивною рисою нинішньої конференції стало збільшення кількості науковців, які займаються проблематикою окупаційної політики гітлерівців в Україні та життям підокупаційного населення. У виступах канд. іст. наук *В.Шайкан* та молодого науковця *І.Дерейка* дискутувалися проблеми колабораціонізму в Україні у роки Другої світової війни. Різні аспекти окупаційної дійсності розглянули у своїх виступах кандидати іст. наук *Т.Першина*, *О.Кучерук*, відомий дослідник історії м.Києва *Д.Малаков*, аспіранти Інституту історії України *О.Гончаренко*, *Т.Заболотна*, *Т.Пастушенко*. Науковці з Одеси, кандидати іст. наук *М.Михайлуца* та *В.Щетніков*, аспірантка *В.Хаджираєва* оголосили результати пошукових зусиль у напрямі вивчення політики румунських окупантів у Трансїстрії. Київські дослідники, кандати іст. наук *О.Буцко*, *О.Потильчак*, *В.Левикін* у своїх виступах окреслили проблематику військового полону (як радянського, так і німецького). Повідомлення учасників конференції засвідчили увагу до поглибленого осягнення суспільно-політичних і соціокультурних процесів в Україні у роки війни, питань функціонування військово-промислового комплексу (повідомлення кандидатів іст. наук *В.Волинця*, *І.Мазила*, *О.Перехреста*, *Л.Хойнацької*, *П.Чернеги*, молодих науковців *М.Лободи*, *І.Поїздник*). Про діяльність радянських репресивних органів в Україні у роки війни ішлося у виступах кандидатів іст. наук *Т.Вронської*, *Д.Омельчука*, *А.Шевченка*.

Більшість матеріалів, представлених на конференції, виконані в традиціях позитивізму. Водночас прозвучали виступи, в яких ішлося про найновіші напрями європейських істориків. Так, у руслі усної історії працює харківська дослідниця *Г.Грінченко*. Виразно науковими, академічними підходами вирізняється джерелознавча розвідка *В.Нахмановича* про реалізацію проекту “Бабин Яр: людина, влада, історія”. Поєднання музейних традицій і нових історичних методів дослідження проблемних питань воєнної історії представили у своїх повідомленнях

співробітники Національного музею історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. У їхніх виступах ішлося про важливу роль музейних установ у збереженні та вшануванні історичної пам'яті, формуванні джерельної бази для подальших наукових досліджень.

На конференції під час виступів були репрезентовані нові книги українських науковців – науково-документальна розвідка Л.Трохименко “Легендарний генерал: Документальна розвідка”, присвячена видатному українському воєначальнику і дипломату часів Великої Вітчизняної війни, генерал-лейтенанту К.М.Дерев'янку, збірник спогадів “Невигадане. Усні історії остарбайтерів”, підготовлений Г.Грінченко й монографія О.Потильчака “Радянський військовий полон та інтернування в Україні (1939–1954)”. У ході роботи конференції було оприлюднено чимало нових фактів, статистичних даних, обговорено перспективи нових напрямів досліджень, налагоджено контакти між науковцями України і Російської Федерації, різних регіонів нашої держави.

Традиційно гостру дискусію серед учасників конференції викликали питання оцінки ролі й місця подій Великої Вітчизняної війни в історичній пам'яті українського суспільства. Ініціаторами дискусії стали керівник центру захисту правди історії Великої Вітчизняної війни Організації ветеранів України, канд. іст. наук *Б.Яцко*, член ради Організації ветеранів України, заступник керівника названого вище центру, д-р іст. наук, проф. *Ю.Шиловцев*, перший заступник голови Комітету ветеранів війни, член ради Організації ветеранів України, контр-адмірал *Ю.Короткін*. На думку представників ветеранських організацій, концепція історії Великої Вітчизняної війни, що утверджується сьогодні, не здатна закласти підвалини для виховання молодого покоління у патріотичному дусі, оскільки нехтує героїзмом радянського народу. Виступаючи вказували на поверхове вивчення у школах і вузах України історії Другої світової війни, внеску Радянського Союзу у Перемогу, невиважені підходи авторів підручників з історії до викладу подій із цього періоду. У ході обговорення даного спектру питань виступили д-р іст. наук *Р.Симоненко*, директор бібліотеки ім.О.Ольжича, канд. іст. наук *О.Кучерук*, професор Київського національного університету ім. Т.Шевченка, д-р іст. наук *В.Король*.

Завершуючи роботу конференції, О.Лисенко висловив думку про існування нагальної необхідності координації зусиль фахівців, які вивчають воєнну проблематику. Він запропонував присутнім створити асоціацію істориків Другої світової війни, основними завданнями якої буде популяризація знань з історії війни серед широких кіл громадськості через наукові публікації і засоби масової інформації. Присутні на конференції науковці схвалили основні завдання майбутньої асоціації, серед яких буде сприяння державним органам у вирішенні складних питань, пов'язаних із подіями і наслідками Другої світової війни, нагромадження банку документальних даних і наративних джерел з історії війни, створення власного сайту в Інтернеті. Членами асоціації можуть бути фахівці з історії Другої світової війни, активісти пошукової роботи, вчителі, викладачі середніх та вищих навчальних закладів. Її керівним органом було визначено раду у складі 7 осіб, у тому числі голова, заступник, скарбник і секретар. Витратні кошти асоціації планується формувати зі щорічних членських внесків і добровільних пожертв окремих осіб та організацій. Кошти з її бюджету витратитимуться на видання бюлетня та інші заходи. У ньому друкуватиметься інформація про наукові конференції, затверджені і захищені кандидатські та докторські дисертації, про лауреатів різноманітних премій за праці в галузі історії Другої світової війни.

Матеріали міжнародної конференції будуть опубліковані окремим виданням.

Т.Г.Яковлева (Санкт-Петербург, Російська Федерація)

Шевченківські читання в Санкт-Петербурзі

10–11 березня 2005 р. в Санкт-Петербурзі відбулися міжнародні Шевченківські читання, присвячені широкому колу проблем з історії України. Організував захід центр вивчення історії України історичного факультету Санкт-Петербурзького державного університету. У конференції взяли участь історики й філологи з Росії, України, Австрії. Працювало три секції: „Історія й культура України від Галицько-Волинської Русі до XVIII ст.“, „Україна на початку XX ст.“, „Проблеми історії української мови й етнографії“.

У привітальному слові декан історичного факультету СПбДУ А.Ю.Дворниченко, директор центру вивчення історії України історичного факультету СПбДУ Т.Г.Яковлева, генконсул України в Санкт-Петербурзі А.Н.Рутько відзначали давні традиції українознавства в цьому місті, зокрема на історичному факультеті університету. Останніми роками, а надто після створення центру з вивчення історії України, цей інтерес стабільно зростає. Усе більше істориків звертаються до українських сюжетів, ця тематика набуває поширення серед студентів і аспірантів університету.

Із доповідями виступили викладачі історичного факультету університету: д-р іст. наук Майоров А.В. («Зовнішня політика князя Данила Галицького в 1230-х роках»), д-р іст. наук Яковлева Т.Г. («Уявлення про українське козацтво у творчості Т.Г.Шевченка»), канд. іст. наук Аржакова Л.М. («Етноконфесійні суперечності й загибель Речі Посполитої (трактування проблеми в радянській історіографії)»), канд. іст. наук Федоров М.В. («Рух за самовизначення в Україні й «Известия Петроградского совета рабочих и солдатских депутатов» у 1917 р.»), д-р іст. наук Ходяков М.В. («Українське питання 1917 р. на шпальтах газети «Киевлянин»). Із доповідями з різних аспектів історії України виступили молоді дослідники: студентка СПбДУ Пономарьова Т.І., аспіранти Європейського університету Ратанова М.Ю., Амосова С.Н. й Інституту іноземних мов (Суторіус К.В.). Останній презентував доповідь, що спричинила жваву дискусію, про роль Києво-Могилянської академії в українській культурі. У конференції також узяли участь викладачі Брянського державного університету: д-р іст. наук Шинаков Е.А. (представив математичний підхід до питання про форму державності Гетьманщини XVII ст.) й канд. іст. наук Кочергина М.В. Від Інституту загальної історії РАН із доповіддю «Рукописи Леонтія Зеленського в архівах Москви» виступила аспірант Бахарєва Т.А.

Україну представляли молоді дослідники Т.Батанова (Національний університет «Києво-Могилянська академія») й А.В.Портнов (Дніпропетровський національний університет). Філологічна секція (професор Віденського університету М.Мозер, канд. філ. наук із Московського державного університету О.А.Остальчук, колеги з Москви й Санкт-Петербурга) розглянула питання «деукраїнізації» Синопису, білінгвізм Т.Г.Шевченка та ін.

Захід продемонстрував зростаючий інтерес російських учених до української тематики й нагальну необхідність співпраці істориків Росії та України. Матеріали конференції будуть опубліковані в першому випуску праць центру з вивчення історії України.

CONTENTS

STUDIES

K e n t i i A. V., L o z y t s' k y i V. S. Partisan movement of 1941 – 1944 in Ukraine	3
B e r k h o f f K a r e l (<i>Amsterdam, Netherlands</i>). Was there religious revival in Ukraine during the Nazi occupation?	16
H o l y s h H. M. (<i>Cherkasy</i>). Consequences of the German-Soviet war for the under-age citizens of Ukraine	37
R o m a n' k o O. V. (<i>Simferopol'</i>). Subdivisions of eastern legions in the German armed forces (1941–1945)	50
P a t r y l i a k I. K. Training for starshyna and pidstarshyna in military schools of UPA	61
I v a n o v O. F., I v a n' k o v I. O. Policy of the Nazi regime concerning ethnic Germans of Ukraine	83

* * *

T r o n' k o P. T. Input of the people of Ukraine into the Victory upon the Hitlerite invaders	95
--	----

* * *

R u d a k o v a Ju. K. Main aspects of land policy of Pavel I government on the territory of Right-Bank Ukraine	101
T k a c h e n k o V. V. (<i>Chernihiv</i>). Commune ideas in Ukrainian society of the last quarter of the 19th – beginning of the 20th centuries	111
G r a z i o s i A n d r e a (<i>Napoli, Italy</i>). The Soviet 1931–1933 famines and the Ukrainian holodomor: is a new interpretation possible?	120
S h a p o v a l Ju. I. The case of "Council of Ukrainian liberation": the view from the 75 years interval	132
K y r y d o n A. M. (<i>Poltava</i>). Ukrainian Orthodox Church (1930–1936)	143

HISTORY IN PERSONS

R e i e n t O. P. Academician of NAN of Ukraine Petro Tymofiiiovych Tron'ko (<i>on the occasion of 90th birth anniversary</i>)	159
--	-----

HISTORIOGRAPHY. FONTOLOGY

V o z n y i I. P. (<i>Chernivtsi</i>). Middle-age Khotyn in the native and foreign historiography	168
S a p u k h i n a L. P. (<i>Sumy</i>). Documental materials of Ukrainian historians in the sources of Sumy regional museum of local lore	175
M a r k i t a n L. P. World War II in documental films of Oleksandr Dovzhenko	192

MEMOIRS

The General of the Army I.D.Cherniakhovs'kyi in opinion of his contemporaries (<i>the introductory article and documents are prepared by O. M. F y l'</i>)	197
---	-----

REVIEWS

V e r b a I. V. O.I. Hurzhiy, M.B. Parakhina. Ethnologic centres of Ukraine in the 20s – beginning of the 30s of the 20th century. Outline of work	207
I s c h e n k o Ja. O. Ukrainian faleristics: from the history of award inheritance: In 2 books. – Book 1.	208
M e l' n y k O. I. (<i>Edmonton, Canada</i>). Die Wehrmacht. Mythos und Realität	214
M o l c h a n o v V. B. O.A. Buravs'kyi. Poles of Volyn' in the second half of the 19th – beginning of the 20th centuries	221
H e d' o A. V. (<i>Kyiv</i>), P a k h o m e n k o S. P. (<i>Mariupol'</i>). I.Lyl'o. Sketches from the history of the Greek community of L'viv of the 16th – 17th centuries ..	223

CHRONICLES AND INFORMATION

L o b o d a M. K. Round table in I. Franko's Zhytomyr State University, on the occasion of the 60th anniversary of elaboration of Ukraine ..	227
P a s t u s h e n k o T. V. International scientific conference "Unforgettable pages of history of our people" (<i>on the occasion of the 60th anniversary of elaboration of Ukraine from Hitlerite invaders</i>)	228
J a k o v l e v a T. G. (<i>St. Petersburg, Russian Federation</i>). Shevchenko's readings in Saint-Petersburg	233
N e w b o o k s	236

НОВІ КНИГИ

Бацак К.Ю.

Італійська еміграція в Україні наприкінці XVIII – у першій третині XIX століття. – К.: Знання України, 2004. – 300 с.

Бібліотеки Києва в період нацистської окупації (1941–1943): Дослідження. Анотований покажчик. Публікації документів. – К.: НАН України, НБУВ, 2004. – 814 с.

Бонь О.І.

Академік Олександр Петрович Новицький: наукова та громадська діяльність. – К.: Рідний край, 2004. – 219 с.

Будков Д.

Слово правди про Україну. Міжнародна інформаційна діяльність Української держави 1917–1923 рр. – К.: К.І.С., 2004. – 204 с.

Вирський Д.

“Українне місто”: Кременчук від заснування до 1764 р. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2004. – 436 с.

Вульф Е.Р.

Європа і народи без історії. – К.: КМ Академія, 2004. – 535 с.

Головко М.Л.

Суспільно-політичні організації та рухи України в період Другої світової війни. 1939–1945 рр.: Монографія. – К.: Олан, 2004. – 704 с.

Гриневич В.А.

Україна і Росія в історичній ретроспективі /В.А.Гриневич, В.М.Даниленко, С.В.Кульчицький, О.Є.Лисенко. – К.: Наукова думка, 2004. – Т. 2: Радянський проект для України. – 530 с.

Гуржій О.

Іван Скоропадський. – К.: Альтернативи, 2004. – 312 с.

Гуржій О.І.

Узагальнення досвіду проведення миротворчих операцій в другій половині ХХ століття / О.І.Гуржій, А.Лега, В.Макаров. – К.: Ін-т історії України НАН України, Національна академія оборони України, 2004. – 94 с.

Давньоруські любомудри. – К.: КМ Академія, 2004. – 304 с.

Дмитрук В.

Україна не мовчала: Реакція українського суспільства на події 1968 року в Чехословаччині. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2004. – 314 с.

Етнічна історія народів Європи: Зб. наук. пр. – К.: Унісерв, 2004. – Вип. 16. – 176 с.

Етнонаціональна структура сучасного українського суспільства: Довідник. – К.: Наукова думка, 2004. – 344 с.

Жадько В.

Байковий некрополь: Історичний фотоілюстрований довідник. – К.: СПД, 2004. – 240 с.

Історія України. Маловідомі імена, події, факти: Зб. ст. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2004. – Вип. 26. – 440 с.

Історія України. Маловідомі імена, події, факти: Зб. ст. – Кам'янець-Подільський; К.; Хмельницький: Абетка-НОВА, 2004. – Вип. 28: До 60-річчя визволення України. – 512 с.

Карпов В.В.

Українська військова символіка / В.В.Карпов, Д.В.Табачник. – К.: Либідь, 2004. – 272 с.

Край козацький: Довідник з історії Лисянщини. – К.: Наукова думка, 2004. – 395 с.

Кульчицький С.В.

Україна і Росія в історичній ретроспективі / С.В.Кульчицький, Б.О.Парахонський. – К.: Наукова думка, 2004. – Т. 3: Новітній український державотворчий процес. – 327 с.

Курас І.Ф.

Етнополітологія. Перші кроки становлення. – К.: Генеза, 2004. – 736 с.

Ні могили, ні хресного знаку: Голодомори 1932–1933 і 1946–1947 років у Чорнухинському районі Полтавщини: Док. і матеріали / Ред. О.Веселова. – Чорнухи; К.: Ін-т історії України НАН України, 2004. – 479 с.

Огієнко І.

Богдан Хмельницький. – К.: Наша культура і наука, 2004. – 448 с.

Проблема ОУН-УПА: Звіт робочої групи істориків при Урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА. Основні тези з проблеми ОУН-УПА (історичний висновок). – К.: Ін-т історії України НАН України, 2004. – 95 с.

Проблеми інтеграції кримських репатріантів в українське суспільство. – К.: Світогляд, 2004. – 530 с.

Реєнт О.П.

Україна між світовими війнами (1914–1939). Події. Люди. Документи: Навч. посіб. /О.П.Реєнт, І.А.Коляда. – К.: Школа, 2004. – 544 с.

Реєнт О.

Перша світова війна і Україна / О.Реєнт, О.Сердюк. – К.: Генеза, 2004. – 480 с.

Ричка В.

Княгиня Ольга. – К.: Альтернативи, 2004. – 336 с.

Скоробогатов А.В.

Харків у часи німецької окупації (1941–1943). – Х.: Прапор, 2004. – 368 с.

Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики: Зб. наук. пр. Число 11: У 2-х ч.: До 10-річчя заснування відділу спеціальних історичних дисциплін Інституту історії України НАН України. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2004. – Ч. 1. – 368 с.; – Ч. 2. – 328 с.

Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – К.: Ін-т історії України НАН України, 2004. – Вип. 4. – 528 с.

Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687). – К.; Л.: НТШ, 2004. – 1087 с.

Хведченя С.

Таємниці Лаврських святинь. – К.: Географіка, 2004. – 284 с.

Чухліб Т.В.

Гетьмани Правобережної України в історії Центрально-Східної Європи (1663–1713). – К: Києво-Могилянська академія, 2004. – 288 с.

Літературу підібрали: завідувача науково-інформаційним відділом Інституту історії України НАНУ **Л.Я.Муха**, головний спеціаліст науково-інформаційного відділу Інституту історії України НАНУ **І.Л.Островська**.

До уваги авторів!

До друку приймаються статті, ніде раніше не друковані, а також документи, рецензії на нові видання, повідомлення про наукові події й заходи. Основна вимога до авторських текстів – наукова новизна матеріалу, оригінальність думок, актуальність теми.

Обсяг матеріалів – **не більше 23–25 сторінок** (1 авторський аркуш). Текст має бути набраний у текстовому редакторі Microsoft Word for Windows, шрифт Times New Roman, розмір шрифту – 14, міжрядковий інтервал – 1,5. Формат файлу – .DOC або .RTF.

Текст набирається **без переносів слів**. Абзацні відступи форматуються в матеріалі, а не використанням пробілів і табулятора. Таблиці розміщуються в текстовому файлі. Посилання виконуються через меню “Вставка” **автоматично (!)** в кінці тексту.

Автори мають **повідомити про себе** такі дані: прізвище, ім’я, по батькові, науковий ступінь, учене звання, місце роботи й посаду, адресу для листування, телефон (роб., дом., мобільний), електронну пошту.

У редакцію слід подавати **два роздрукованих примірники**, а також **електронну копію статті** (дискета або CD). До статті має бути додано **дві анотації** (українською й англійською мовами).

Редакція має право **редагувати й скорочувати** подані матеріали. Неопубліковані матеріали, а також дискети й ілюстрації, авторів **не повертаються**.

Матеріали надсилаються поштою на адресу: редакція “УІЖ”, вул. М.Грушевського, 4, Київ, 01001 або електронною поштою: **UHG@history.org.ua**

За зміст статті, достовірність фактів, цитат, дат тощо відповідає автор.

Шановні читачі!

ПЕРЕДПЛАТА

на

«Український історичний журнал»
не закінчується ніколи!

Наш журнал можна передплатити в
найближчому поштовому відділенні з
наступного числа
Редакція «УІЖ»

Індекс журналу
74499